

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET



FAN VA JAMIYAT

2021 (№4)

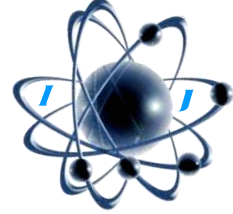
ISSN 2010-720X

2004-jildni mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**



**ÁJINIYAZ ATINDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**



ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

**№4
2021**

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Raqimjan Turısbek** (NurSultan)
b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
f.i.d., doc. **Hakimova M.K.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Jalelov M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollıbekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
f.-m.i.d., doc. **Kamalov A.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)

t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Prenov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Saribaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., doc. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
PhD, doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilm hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilm hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

**ЭЛЕКТРОМАГНИТ ЭЛАСТИК ЮПҚА АНИЗОТРОП ПЛАСТИНАЛАРИНИНГ ТЕБРАНИШИ
МАСАЛАСИНИНГ МАТЕМАТИК МОДЕЛИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ**

М.А.Артикбаев – таянч докторант

Рақамли технологиялар ва сунъий интеллектни ривожлантириши илмий-тадқиқот институти

Таянч сўзлар: электромагнитэластик, анизотроп пластина, Гамильтон-Остроградский вариацион тамойили, Киргоф-Ляв гипотезаси, Коши муносабатлари, Гук қонуни, Максвелл электромагнит тензори.

Ключевые слова: электромагнитно-упругий, анизотропная пластина, принцип вариации Гамильтона-Остроградского, гипотеза Киргофа-Лява, соотношения Коши, закон Гука, электромагнитный тензор Максвелла.

Key words: electromagnetic-elastic, anisotropic plate, Hamilton-Ostrogradsky variational principle, Kirchhoff-Lyav hypothesis, Cauchy relations, Hooke's law, Maxwell's electromagnetic tensor.

Бугунги кунда техника соҳасида электромагнит майдонларнинг электр ўтказувчанлик назарияси, хусусан, икки ёки ундан ортиқ физик майдонларнинг ўзаро боғлиқлиги назариясига асосланган тадқиқот ишлари изчил суратларда ривожланмоқда.

Электромагнит эластиклик назарияси ва уни ечиш масалалари билан кўпчилик машҳур олимлар: С.А.Амбарцумян, Г.Е.Багдасарян, М.В.Белубекян, В.Л.Рвачев, Л.В.Курпа, Л.В.Мольченко, И.Т.Селезов, М.Р.Короткина, Х.А.Рахматулин, В.К.Кабулов, Ш.А.Назирова, Т.Юлдашев, А.А.Халджигитов, Р.Индиаминов, Ф.М.Нуралиев, Ш.А.Анарвалар каби чет эл ва мамлакатимиз олимлари илмий-тадқиқот ишларини олиб боришган.

Электромагнит майдонида жойлашган, анизотроп эгилувчан қалинлиги h га тенг бўлган юпқа пластина электр токини ўтказувчан материалдан тайёрланган бўлиб, электромагнит кучлари олдиндан берилган. Ташқи ток ва зарядлар мавжуд эмас [1-3].

Пластинка декарт координат x_1, x_2, x_3 системасида шундай жойлашганки ўрта текислик x_1, x_2 билан устма – уст тушади.

Пластинанинг ҳаракат тенгламасини ишлаб чиқишда кўчишнинг ўзгариш қонунлари сифатида қуйидаги Киргоф-Ляв гипотезасидан фойдаланилади [1,4]:

$$u_1(x, y, z) = u - z \frac{\partial w}{\partial x}, \quad u_2(x, y, z) = v - z \frac{\partial w}{\partial y}, \quad u_3(x, y, z) = w; \quad (1)$$

бу ерда: u, v, w – кўчишлар.

Гамильтон-Остроградский вариацион тамойили асосида Коши муносабатлари, Гук қонуни ва Максвелл электромагнит тензор кўринишидан фойдаланиб, электромагнит майдонида жойлашган юпқа анизотроп пластинанинг кўчишга нибатан бошланғич ва чегаравий шартларга эга хусусий ҳосилалари дифференциал тенгламалар системаси кўринишидаги математик модели ишлаб чиқилади [4-5].

Гамильтон- Остроградский вариацион тамойилининг умумий кўриниши [4]:

$$\int_t (\delta K - \delta \Pi + \delta A) dt = 0; \quad (2)$$

бу ерда: δ – вариация ҳосиласи; K – кинетик энергия; Π – потенциал энергия; A – ташқи ҳажм ва сирт кучлари бажарган иш.

Кинетик энергиянинг ўзгаришини ҳисоблашда қуйидаги муносабатдан фойдаланамиз[4]:

$$\int_t \delta K dt = \frac{1}{2} \int_t \int_V \delta \rho \left[\left(\frac{\partial u_1}{\partial t} \right)^2 + \left(\frac{\partial u_2}{\partial t} \right)^2 + \left(\frac{\partial u_3}{\partial t} \right)^2 \right] dV dt; \quad (3)$$

бунда: ρ – материал зичлиги; u_1, u_2, u_3 – кўчиш, V – ҳажм, t – вақт.

Бу ерда u_1, u_2, u_3 ларнинг ўрнига (1) формуладаги қийматларини келтириб қўямиз ва вариация остидаги кинетик энергияни бўлақларга бўлиб интеграллаймиз, ундан сўнг пластина қалинлиги бўйича бирлаштирилади ҳамда тасир қиймат жуда кичик бўлган ҳақлар тушириб қолдирилади. Натижада вариацион кинетик энергиянинг умумий кўриниши ҳосил бўлди:

$$\begin{aligned} \int_t \delta K = & \int_t \int_x \int_y \left\{ \rho h \frac{\partial u}{\partial t} \delta u + \rho h \frac{\partial v}{\partial t} \delta v + \rho h \frac{\partial w}{\partial t} \delta w \right\} dy dx \Big|_t + \int_y \rho \frac{h^3}{12} \frac{\partial^2 w}{\partial t \partial x} \delta w \Big|_x \Big|_t + \\ & + \int_x \rho \frac{h^3}{12} \frac{\partial^2 w}{\partial t \partial y} \delta w \Big|_y dx \Big|_t - \int_t \int_x \int_y \left\{ \rho h \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} \delta u + \rho h \frac{\partial^2 v}{\partial t^2} \delta v + \rho h \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} \delta w \right\} dy dx dt. \end{aligned} \quad (5)$$

Вариация остидаги потенциал энергияни аниқлашнинг умумий кўриниши[4]:

$$\delta \Pi = \int_v [\sigma_{11} \delta e_{11} + \sigma_{22} \delta e_{22} + \sigma_{12} \delta e_{12}] dv; \quad (6)$$

бу ерда e – деформация, σ – кучланиш.

Коши муносабатлари (1) Кирхгофа-Лява гипотезасидан фойдаланиб куйидагича аниқланади [4]:

$$\begin{cases} \delta e_{11} = \delta \frac{\partial u}{\partial x} - z\delta \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \frac{1}{2} \frac{\partial w}{\partial x} \delta \frac{\partial w}{\partial x}; \\ \delta e_{22} = \delta \frac{\partial v}{\partial y} - z\delta \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \frac{1}{2} \frac{\partial w}{\partial y} \delta \frac{\partial w}{\partial y}; \\ \delta e_{12} = \frac{1}{2} \left(\delta \frac{\partial u}{\partial y} + \delta \frac{\partial v}{\partial x} - 2z\delta \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \frac{\partial w}{\partial x} \delta \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{\partial w}{\partial y} \delta \frac{\partial w}{\partial x} \right). \end{cases} \quad (7)$$

Энди (6) формуладаги $\delta e_{11}, \delta e_{22}, \delta e_{12}$ ларнинг ўрнига (7) келтириб қўйилади ва пластина қалинлиги бўйича бирлаштирилади, бундан кейин айрим айрим белгилашлар киритамиз ҳамда ҳар бир ҳадини алоҳида бўлаклаб интеграллаймиз. Натижанда куйидаги (8) вариацион потенциал энергиянинг умумий кўриниши ҳосил бўлди:

$$\begin{aligned} \delta \Pi = & \int_y \left\{ N_{11} \delta u - M_{11} \delta \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{\partial M_{11}}{\partial x} \delta w + N_{11} \frac{\partial w}{\partial x} \delta w + \frac{1}{2} N_{12} \delta v - \frac{1}{2} M_{12} \delta \frac{\partial w}{\partial y} - \right. \\ & \left. - \frac{1}{2} \frac{\partial M_{12}}{\partial y} \delta w + \frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial y} \delta w \right\} dy \Bigg|_x + \int_x \left\{ N_{22} \delta v - M_{22} \delta \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{\partial M_{22}}{\partial y} \delta w + N_{22} \frac{\partial w}{\partial y} \delta w + \right. \\ & \left. + \frac{1}{2} N_{12} \delta u + \frac{1}{2} \frac{\partial M_{12}}{\partial x} \delta w - \frac{1}{2} M_{12} \delta \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial x} \delta w \right\} dx \Bigg|_y - \int_y \int_x \left\{ \frac{\partial N_{11}}{\partial x} \delta u + \frac{1}{2} \frac{\partial N_{12}}{\partial y} \delta u + \right. \\ & \left. + \frac{\partial N_{22}}{\partial y} \delta v + \frac{1}{2} \frac{\partial N_{12}}{\partial x} \delta v + \frac{\partial}{\partial x} \left(N_{11} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial y} \right) \delta w + \frac{\partial}{\partial y} \left(N_{22} \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial x} \right) \delta w + \right. \\ & \left. + \frac{\partial^2 M_{11}}{\partial x^2} \delta w + \frac{\partial^2 M_{12}}{\partial x \partial y} \delta w + \frac{\partial^2 M_{22}}{\partial y^2} \delta w \right\} dx dy. \end{aligned} \quad (8)$$

Бу ерда:

$$\begin{aligned} N_{11} &= \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{11} dz, \quad N_{22} = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{22} dz, \quad M_{11} = \int_{-h/2}^{h/2} z \sigma_{11} dz, \\ M_{22} &= \int_{-h/2}^{h/2} z \sigma_{22} dz, \quad N_{12} = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{12} dz, \quad M_{12} = \int_{-h/2}^{h/2} z \sigma_{12} dz. \end{aligned} \quad (9)$$

Электромагнит майдон кучларни ҳисобга олган ҳолда ташки кучлар бажарган ишнинг вариацияси куйидагича аниқланади [4]:

$$\begin{aligned} \int_t \delta A dt &= \int \int \left[(X + \rho K_x) \delta u_1 + (Y + \rho K_y) \delta u_2 + (Z + \rho K_z) \delta u_3 \right] dv dt + \\ &+ \int \int \int \left[(q_x + T_{zx}) \delta u_1 + (q_y + T_{zy}) \delta u_2 + (q_z + T_{zz}) \delta u_3 \right] \Bigg|_z dx dy dt + \\ &+ \int \int \int \left[(P_x + T_{xx}) \delta u_1 + (P_y + T_{xy}) \delta u_2 + (P_z + T_{xz}) \delta u_3 \right] \Bigg|_x dz dy dt + \\ &+ \int \int \int \left[(F_x + T_{yx}) \delta u_1 + (F_y + T_{yy}) \delta u_2 + (F_z + T_{yz}) \delta u_3 \right] \Bigg|_y dz dx dt. \end{aligned} \quad (10)$$

Бунда $X, Y, Z, \rho K_x, \rho K_y, \rho K_z$ – ҳажмий кучларини ташкил этувчилари; $q_x = q_x^+ + q_x^-, q_y = q_y^+ + q_y^-, q_z = q_z^+ + q_z^-, T_{zx} = T_{zx}^+ + T_{zx}^-, T_{zy} = T_{zy}^+ + T_{zy}^-, T_{zz} = T_{zz}^+ + T_{zz}^-$ – сирт кучларини ташкил этувчилари; $P_x, P_y, P_z, T_{xx}, T_{xy}, T_{xz}, F_x, F_y, F_z, T_{yx}, T_{yy}, T_{yz}$ – контур кучларини ташкил этувчилари.

Ташки кучлар ишларининг вариациясига мос равишда (10) дан ўринларни алмаштириш ва тегишли операцияларни бажариш, хусусан, интеграллаш, бўлаклаб интеграллаш, ўхшаш ҳадларни қискартириш, шунингдек ифодаларни алмаштиришлар орқали, биз куйидаги (11) га эга бўламиз:

$$\begin{aligned} \int_t \delta A dt &= \int \int \int \left[(N_x + R_x + q_x + T_{zx}) \delta u + (N_y + R_y + q_y + T_{zy}) \delta v + \right. \\ &+ (N_z + R_z + q_z + T_{zz}) \delta w \Big] dx dy dt + \\ &+ \int \int \left[(N_{P_x} + N_{T_{xx}}) \delta u + (N_{P_y} + N_{T_{xy}}) \delta v + (N_{P_z} + N_{T_{xz}}) \delta w \right] \Bigg|_x dy dt + \\ &+ \int \int \left[(N_{F_x} + N_{T_{yx}}) \delta u + (N_{F_y} + N_{T_{yy}}) \delta v + (N_{F_z} + N_{T_{yz}}) \delta w \right] \Bigg|_y dx dt. \end{aligned} \quad (11)$$

Бунда:

$$\begin{aligned}
 N_x &= \int_z X dz, \quad N_y = \int_z Y dz, \quad N_z = \int_z Z dz, \quad R_x = \int_z \rho K_x dz, \quad R_y = \int_z \rho K_y dz, \quad R_z = \int_z \rho K_z dz, \\
 N_{P_x} &= \int_z P_x dz, \quad N_{P_y} = \int_z P_y dz, \quad N_{P_z} = \int_z P_z dz, \quad N_{T_{xx}} = \int_z T_{xx} dz, \quad N_{T_{xy}} = \int_z T_{xy} dz, \quad N_{T_{xz}} = \int_z T_{xz} dz, \\
 N_{F_x} &= \int_z F_x dz, \quad N_{F_y} = \int_z F_y dz, \quad N_{F_z} = \int_z F_z dz, \quad N_{T_{yx}} = \int_z T_{yx} dz, \quad N_{T_{yy}} = \int_z T_{yy} dz, \quad N_{T_{yz}} = \int_z T_{yz} dz.
 \end{aligned}$$

Олинган ифодаларни (2) Гамильтон-Остроградский вариацион тамойилига асосан, кинетик ва потенциал энергиянинг ўзгариши ва ташки кучлар бажарган ишни келтириб ўрнига қўйамиз. Натижада (12)-(14) электромагнит майдонида жойлашган анизотроп эгилювчан юпка пластиналар учун бошлангич ва чегара шартларга эга бўлган геометрик ночизик математик модели ҳосил бўлади:

$$\left\{ \begin{aligned}
 &-\rho h \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + \frac{\partial N_{11}}{\partial x} + \frac{1}{2} \frac{\partial N_{12}}{\partial y} + N_x + R_x + q_x + T_{zx} = 0, \\
 &-\rho h \frac{\partial^2 v}{\partial t^2} + \frac{1}{2} \frac{\partial N_{12}}{\partial x} + \frac{\partial N_{22}}{\partial y} + N_y + R_y + q_y + T_{zy} = 0, \\
 &-\rho h \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} + \frac{\partial}{\partial x} \left(N_{11} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial x} + N_{22} \frac{\partial w}{\partial y} \right) + \\
 &+ \frac{\partial^2 M_{11}}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 M_{12}}{\partial x \partial y} + \frac{\partial^2 M_{22}}{\partial y^2} + N_z + R_z + q_z + T_{zz} = 0,
 \end{aligned} \right. \quad (12)$$

Бошлагич шарт:

$$\left. \rho h \frac{\partial u}{\partial t} \right|_l = 0, \quad \left. \rho h \frac{\partial v}{\partial t} \right|_l = 0, \quad \left. \rho h \frac{\partial w}{\partial t} \right|_l = 0, \quad \left. \rho \frac{h^3}{12} \frac{\partial^2 w}{\partial t \partial x} \right|_l = 0, \quad \left. \rho \frac{h^3}{12} \frac{\partial^2 w}{\partial t \partial y} \right|_l = 0; \quad (13)$$

Чегаравий шарт:

$$\left\{ \begin{aligned}
 &N_{11} \delta u \Big|_x = 0, \quad \frac{1}{2} N_{12} \delta v \Big|_x = 0, \quad -M_{11} \delta \frac{\partial w}{\partial x} \Big|_x = 0, \quad -\frac{1}{2} M_{12} \delta \frac{\partial w}{\partial y} \Big|_x = 0, \\
 &\left[N_{11} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial y} - \frac{\partial M_{11}}{\partial x} - \frac{1}{2} \frac{\partial M_{12}}{\partial y} \right] \delta w \Big|_x = 0, \\
 &\left[(N_{P_x} + N_{T_{xx}}) \delta u + (N_{P_y} + N_{T_{xy}}) \delta v + (N_{P_z} + N_{T_{xz}}) \delta w \right] \Big|_x = 0, \\
 &N_{22} \delta v \Big|_y = 0, \quad \frac{1}{2} N_{12} \delta u \Big|_y = 0, \quad -M_{22} \delta \frac{\partial w}{\partial y} \Big|_y = 0, \quad -\frac{1}{2} M_{12} \delta \frac{\partial w}{\partial x} \Big|_y = 0, \\
 &\left[N_{22} \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{1}{2} N_{12} \frac{\partial w}{\partial x} - \frac{\partial M_{22}}{\partial y} - \frac{1}{2} \frac{\partial M_{12}}{\partial x} \right] \delta w \Big|_y = 0, \\
 &\left[(N_{F_x} + N_{T_{yx}}) \delta u + (N_{F_y} + N_{T_{yy}}) \delta v + (N_{F_z} + N_{T_{yz}}) \delta w \right] \Big|_y = 0.
 \end{aligned} \right. \quad (14)$$

Энди (12) - (14) анизотроп эгилювчан юпка пластиналарнинг геометрик ночизик математик моделидаги M_{11} , M_{22} , M_{12} - эгилиш ва бурилиш моментлари, N_{11} , N_{22} , N_{12} - нормал ва урунма кучларини аниқлаймиз.

Биз тадқиқ қилаётган пластина анизотроп материаллигини ҳисобга олган ҳолда, Гук қонуни қуйидагича ифодаланади[2,3]:

$$\begin{aligned}
 \sigma_{11} &= B_{11} \varepsilon_{11} + B_{12} \varepsilon_{22} + B_{16} \varepsilon_{12}, \\
 \sigma_{22} &= B_{12} \varepsilon_{11} + B_{22} \varepsilon_{22} + B_{26} \varepsilon_{12}, \\
 \sigma_{12} &= B_{16} \varepsilon_{11} + B_{26} \varepsilon_{22} + B_{66} \varepsilon_{12}.
 \end{aligned} \quad (15)$$

Бунда, $\varepsilon_{11}, \varepsilon_{12}, \varepsilon_{22}$ - деформация тензори компоненталари; $\sigma_{11}, \sigma_{12}, \sigma_{22}$ - кучланиш тензори компоненталари; B_{ij} ($i, j = 1, 2, 6$) - пластина материалнинг эластик доимийлар [2,3].

Юқоридаги (7) ва (15) ларга асосланиб, анизотроп эгилювчан юпка пластиналар учун (9) моментлар ва кучлар қуйидагича муносабатлар билан аниқланади:

$$N_{11} = h \left[B_{11} \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2 \right) + B_{12} \left(\frac{\partial v}{\partial y} + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial y} \right)^2 \right) + B_{16} \left(\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} + \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial w}{\partial y} \right) \right],$$

$$N_{22} = h \left[B_{12} \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2 \right) + B_{22} \left(\frac{\partial v}{\partial y} + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial y} \right)^2 \right) + B_{26} \left(\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} + \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial w}{\partial y} \right) \right], \quad (16)$$

$$N_{12} = h \left[B_{16} \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2 \right) + B_{26} \left(\frac{\partial v}{\partial y} + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial y} \right)^2 \right) + B_{66} \left(\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} + \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial w}{\partial y} \right) \right],$$

$$M_{11} = -\frac{h^3}{12} \left(B_{11} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + 2B_{16} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + B_{12} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \right),$$

$$M_{22} = -\frac{h^3}{12} \left(B_{12} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + 2B_{26} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + B_{22} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \right), \quad (17)$$

$$M_{12} = -\frac{h^3}{12} \left(B_{16} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + 2B_{66} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + B_{26} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \right).$$

(12) ҳаракат тенгламаларидаги N_{11} , N_{22} , N_{12} , M_{11} , M_{22} , M_{12} қийматларини ўрнига (16), (17) ларни келтириб қўямиз ва қуйидаги электромагнит майдонда жойлашган юпка анизотроп пластинанинг кўчишга нибатан тўртинчи тартибли хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалар системасига эга бўламиз:

$$\left\{ \begin{aligned} & -\rho h \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + B_{11} h \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{3B_{16}h}{2} \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} + \frac{B_{66}h}{2} \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + B_{16}h \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + (B_{12} + \frac{B_{66}}{2})h \frac{\partial^2 v}{\partial x \partial y} + \frac{B_{26}h}{2} \frac{\partial^2 v}{\partial y^2} + \\ & + B_{11}h \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \frac{3B_{16}h}{2} \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + B_{16}h \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{B_{26}h}{2} \frac{\partial w}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + (B_{12} + \frac{B_{66}}{2})h \frac{\partial w}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \\ & + \frac{B_{66}h}{2} \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + N_x + R_x + q_x + T_{zx} = 0, \\ & -\rho h \frac{\partial^2 v}{\partial t^2} + \frac{B_{16}h}{2} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + (B_{12} + \frac{B_{66}}{2})h \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} + B_{26}h \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{B_{66}h}{2} \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + \frac{3B_{26}h}{2} \frac{\partial^2 v}{\partial x \partial y} + B_{22}h \frac{\partial^2 v}{\partial y^2} + \\ & + \frac{B_{16}h}{2} \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + (B_{12} + \frac{B_{66}}{2})h \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \frac{B_{66}h}{2} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \frac{\partial w}{\partial y} + B_{22}h \frac{\partial w}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \frac{3B_{26}h}{2} \frac{\partial w}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \\ & + B_{26}h \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + N_y + R_y + q_y + T_{zy} = 0, \\ & -\rho h \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} + h \left[B_{11} \left(\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \frac{3}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \right) + \left(B_{12} + \frac{1}{2} B_{66} \right) \frac{\partial^2 v}{\partial y \partial x} \frac{\partial w}{\partial x} + B_{12} \frac{\partial v}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \right. \\ & + 2(B_{12} + B_{66}) \frac{\partial w}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial y \partial x} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{1}{2} (B_{12} + B_{66}) \left(\frac{\partial w}{\partial y} \right)^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \left(B_{16} + \frac{1}{2} B_{66} \right) \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} \frac{\partial w}{\partial x} + \\ & + B_{16} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \right) + \frac{5}{2} B_{16} \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \frac{\partial w}{\partial y} + 2B_{16} \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \frac{1}{2} B_{16} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \frac{\partial w}{\partial y} + \\ & + B_{16} \frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \frac{1}{2} B_{26} \frac{\partial^2 v}{\partial x \partial y} \frac{\partial w}{\partial y} + B_{26} \frac{\partial v}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + 2B_{26} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \left(B_{12} + \frac{1}{2} B_{66} \right) \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} \frac{\partial w}{\partial y} + \\ & + B_{66} \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \frac{1}{2} B_{66} \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} \frac{\partial w}{\partial y} + B_{66} \frac{\partial v}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial y \partial x} + \frac{1}{2} B_{26} \frac{\partial^2 v}{\partial y^2} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{5}{2} B_{26} \frac{\partial w}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{1}{2} B_{66} \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} \frac{\partial w}{\partial x} + \\ & + \frac{1}{2} (B_{12} + B_{66}) \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2 \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + B_{12} \frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + B_{22} \left(\frac{\partial^2 v}{\partial y^2} \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \frac{3}{2} \left(\frac{\partial w}{\partial y} \right)^2 \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \right) + \\ & + B_{26} \left(\frac{\partial^2 u}{\partial y^2} \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \frac{\partial v}{\partial x} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \right) \left. \right] - \frac{B_{11}h^3}{12} \frac{\partial^4 w}{\partial x^4} - \frac{B_{26}h^3}{4} \frac{\partial^4 w}{\partial x \partial y^3} - (B_{12} + B_{66}) \frac{h^3}{6} \frac{\partial^4 w}{\partial x^2 \partial y^2} - \\ & - \frac{B_{16}h^3}{4} \frac{\partial^4 w}{\partial x^3 \partial y} - \frac{B_{22}h^3}{12} \frac{\partial^4 w}{\partial y^4} + N_z + R_z + q_z + T_{zz} = 0. \end{aligned} \right.$$

Шундай қилиб, электромагнит майдонда жойлашган юпка анизотроп пластиналар тебраниш масаласининг математик модели ишлаб чықилди.

Бунда электромагнитэластик юпка анизотроп пластинанинг геометрик нозик деформацион-кучланиш ҳолатига электромагнит майдон таъсирлари ўрганилди;

Гамильтон-Остроградский вариацион тамойили асосида Кирхгоф-Ляв гипотезаси, Коши муносабатлари, Гук қонуни ҳамда Максвелл

электромагнит тензор кўринишларидан фойдаланиб, потенциал энергия, кинетик энергия ва ташқи кучлар бажарган ишнинг вариацион кўринишлари аниқланди. Натижада кўчишга нибатан бошланғич ва чегаравий шартларга эга, хусусий ҳосилалар дифференциал тенгнамалар системаси кўринишидаги математик модели олинди;

Бу тенгнамалар, тадқиқ қилинган пластина чегараларини маҳкамлаш ҳолатларига қараб, тегишли чегаравий шартларда ечилади.

Адабиётлар

1. Амбарцумян С.А., Багдасарян Г.Е., Белубекян М.В. Магнитоупругость тонких оболочек и пластин. - М.: "Наука". 1977.
2. Амбарцумян С.А. Теория анизотропных пластин. - М.: «Наука», 1987. –С. 360.
3. Амбарцумян С.А., Белубекян М.В. Некоторые задачи электромагнитоупругости пластин. –Ереван: 1991. –С. 144.
4. Кабулов В.К. Алгоритмизация в теории упругости и деформационной теории пластичности. - Ташкент: «Фан», 1966.
5. Васидзе К. Вариационной методы в теории упругости и пластичности. Пер с англ. – М.: «Мир», 1987. –С. 542.

РЕЗЮМЕ

Мақола юпка мураккаб шаклдаги анизотроп пластиналарнинг электромагнит эластик деформацион-кучланиш ҳолатини математик моделлаштиришга бағишланади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена математическому моделированию электромагнитно-упругого, деформационно-напряженного состояния анизотропных пластин сложной формы.

SUMMARY

The article is devoted to the mathematical modeling of the electromagnetic-elastic deformation-stress state of anisotropic plates of thin complex shape.

УДК 004.056.5

БИР МЭРТЕЛИК ПАРОЛЬ ТИЙКАРЫНДА БИР БАҒДАРЛЫ АУТЕНТИФИКАЦИЯ ПРОТОКОЛЛАРЫНЫҢ АНАЛИЗИ

Ж.Т.Арзиева – техника илимлари бойынша философия докторы, доцент

С.М.Калмуратова – стажер оқытушы

Н.Р.Палўаниязова - студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: бир марталик парол, БМП, НОТР алгоритми, ТОТР алгоритми, SMS, smart-karta, token, RSA Security.

Ключевые слова: одноразовый пароль, ОПР алгоритм НОТР, алгоритм ТОТР, SMS, смарт-карта, токен, RSA Security.

Key words: one-time password, OTP, HOTP algorithm, TOTP algorithm, SMS, smart card, token, RSA Security.

ОТР (One-time password) тармақ ямаса хызметтен пайдаланыўда бир мэртелик пароллерге тийкарланган механизм болып, ол қолға киргизилген логин/паролден қайта пайдалана алмаўды кепиллей алады. Бундай жағдайда, пайдаланыўшының логини өзгерместен, ҳәр бир урыныўда оның пароли өзгерип турады.

Бир мэртелик пароллер, әдетте, бир тәрәплеме функциялар есапланған *хэш функциялар* тийкарында пайда етиледи ямаса *хэш функциялар* тийкарында аутентификация протоколы ислеп шығылады. ОТР тийкарындағы бир бағдарлы аутентификация протоколлары олардан бири есапланады. Бул аутентификация протоколларында қарыйдар хэм серверде бир қыйлы “санақ мәниси” болып, қарыйдар бул санақ мәниси хэм жасырын гилти жәрдемде бир мэртелик паролды генерация қылады хэм оннан кейин санақтың мәниси асырылады. Генерация қылынған бир мэртелик паролды пайдаланыўшы серверге киритеди. Өз нәубетинде, сервер де клиент пенен бирдей болған санақ мәниси хэм жасырын гилти жәрдемде бир мэртелик паролды генерация қылады хэм қарыйдар тәрәпинен киритилген парол менен салыстырылады. Салыстырыў нәтийжеси қанаатландырарлы болғанда пайдаланыўшы аутентификациядан өткен есапланады. Кери жағдайда болса, аутентификациядан өте алмайды [1:45].

Бир бағдарлы бир мэртелик пароллерге тийкарланған аутентификация протоколларында ОТР ны пайдаланыўшы тәрәпинен серверге төмендегисе жеткерийи мүмкин:

а) Қарыйдарда да серверде бар болған ОТР генераторы хэм бир қыйлы санақ мәниси (хэм жасырын гилт) бар болып, әдетте қурылма (яки программалық қурал) көринисинде болған *жеке токен* арқалы пайда етиледи. Қурылмада (мәселен, қурылманың экранында пайда болған) ямаса программалық қуралларда (мәселен, арнаўлы мобил қосымшаларында

(приложениелеринде)) пайда болған ОТР қарыйдар тәрәпинен “қолда” киритиледи. Буларға RSA Security шөлкемнің SecurID қурылмасын ямаса ТОТР (ямаса НОТР)ға тийкарланған мобил қосымшаларды (Google Authenticator, Microsoft Authenticator) мысал етип келтирийи мүмкин.

НОТР протоколы. НОТР (An HMAC-Based One-Time Password Algorithm) алгоритми еки тәрәпте бөлистирилген гилт K хэм бир қыйлы санақ жағдайы C болғанда синхрон ислейди.

ТОТР протоколы. ТОТР (Time-Based One-Time Password Algorithm) алгоритми НОТР дан парықлы түрде санақ мәниси сыпатында ўақыттан пайдаланады. Ўақыт зоналары менен бар машқалалардан қашыў ушын 1970-жыл 1-январьдан басланыўшы секундта көрсетилген UNIX ўақыт белгисинен пайдаланылған. Бул ўақыт мәниси секундта көрсетилгени ушын ҳәр 30 секундта ТОТР ушын кирийиши T параметр пайда болады ($T = \lfloor \frac{UNIX \text{ ўақты}}{30} \rfloor$).

Әмелде ўақытты синхронлаўға хэм санақты синхронлаўға тийкарланған ОТР протоколлары жүдә кең пайдаланылады. Бул еки протоколға тийкарланған аутентификация протоколларындағы артықмашылығы хэм де кемшиликлери 1-кестеде сәўлеленген.

Хәр еки протоколдың да өзине тән артықмашылығы хэм кемшиликлери бар болса, қәуипсизлик көзқарасынан қысқа ўақыт даўамында әмел етийи хэм пайдаланыўдағы қолайлылығы себепли ўақытты синхронлаўға тийкарланған аутентификация усулларынан пайдаланыў мақсетке муўапық есапланады.

б) ОТР сервер тәрәпинен пайда етиледи хэм узатыў тармақлары арқалы клиентке жеткизиледи. Буларға мысал ретинде мобил қурылмаларына SMS (Short Message Service) арқалы жиберийи, электрон почта арқалы жиберийи ямаса “қағазға” жазып алыў усулларын келтирийи мүмкин.

1 – кесте. Ўақытты синхронлаўға хэм санақты синхронлаўға тийкарланған ОTR протоколларының анализи

Синхронла- ныўшы шама	Қәўипсизлик	Пайдаланыўда
Ўақытқа	<i>Артық:</i> ОTR мәниси қысқа ўақыт ушын бар.	<i>Артық:</i> ОTRды қурылма экранынан аңсатлық пенен оқыў мүмкин.
	<i>Кем:</i> ОTR мәниси гүзетийши тәрәпинен аңсатлық пенен алыныўы мүмкин.	<i>Кем:</i> ОTR мәниси ол киритилгенге шекем өзгерийи мүмкин.
Санақ	<i>Артық:</i> ОTRды генерация қылыў ушын бузғыншы қурылманы басқарыўы талап етиледі.	<i>Артық:</i> ОTR мәниси пайдаланыў-шының сораўына қарай генерация қылынады; белгили ўақыттан кейин оның мәниси өзгерип қалмайды.
	<i>Кем:</i> ОTRды таза ОTR пайдаланыўға шекем пайдаланыў мүмкин болады.	<i>Кем:</i> ОTRды генерация қылыў ушын пайдаланыўшы “генерация қылыў” түймесин басыўы талап етиледі.

SMS (инглиз тилинде *Short Message Service* — «қысқа хабар хызмети») арқалы узатыў – банк – финанс тараўында төлемлерди әмелге асырыўда кең қолланылыўшы хэм барлық түрдеги мобил қурылмалар ушын зәрүр болған усыл есапланса да, қатаң қәўипсизлик машқаласына ийе. Яғный, SMS хабарларды ашық ҳалатта жиберилиўи ямаса SS7 маршрутлаў протоколындағы қәўипсизлик машқалалары себепли, оларда жиберилген ОTR ды аңсатлық пенен қолға киргизийи мүмкин.

с) Сервер тәрәпинен генерация қылынған ОTRлар қарыйдарға веб браузерге арнаўлы көринисте усынылады. ОTRды жеткизийдиң бул усылына вебге тийкарланған усылды киргизийи мүмкин. Бул усыл пайдаланыўшының тосыннан усынылған сүўретлери арасынан алдыннан таңланғанларын таныў қәбилетине тийкарланған. Пайдаланыўшы дәслеппезимнен өтийде усынылған нәрселердиң (пышық, машина, гүллер хэм жасырын топарын таңлайды. Аутентификациядан өтий даўамында система оған тосыннан таңланған нәрселерди (әлбетте, алдын таңлаған нәрселери де олар арасында болады) усынады. Хәр бир усынылғанлардың арқа фонында тәкирарланбас цифр бар болады. Пайдаланыўшы тәрәпинен усынылғанлар арасынан алдыннан таңланғанлар белгиленеди хэм бул жағдайда арқа фонындағы цифрлар тосыннанлық ОTRды пайда етеди [5:3].

Буннан тысқары, Confident Technologies тәрәпинен

Әдебиятлар

1. Шаньгин В.Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей: учеб. пособие. -М.: ИД ФОРУМ, ИНФРА-М. 2011.
2. Knuth D. E. Art of computer programming, Seminumerical algorithms, AddisonWesley Professional, 2. 2014.
3. Alzomai M.H. Identity management: strengthening one-time password authentication through usability: dis. Ц Queensland University of Technology, 2011.
4. Takasuke TSUJI, A One-Time Password Authentication Method, Master’s thesis, January 31, 2003.
5. Каримов М.М., Арзиева Ж.Т., Худойкулов З.Т. Мухаммад Ал-Хоразмий Авлодлари. Илмий-амалий ва ахборот-таҳлилий журнал 4(10) 2019, 3-6.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бир мартали пароллар асосида бир йўналишли аутентификация протоколларининг таҳлили келтирилган. Бир йўналишли бир мартали паролларга асосланган аутентификация усулларида ОTRларни етказиш усулларининг қийсий таҳлили келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ протоколов односторонней аутентификации на основе одноразовых паролей. Представлен сравнительный анализ способов передачи ОTR в методах аутентификации на основе одноразовых паролей.

SUMMARY

The article deals with the state presented the analysis of protocols of single authentication on the basis of single passwords. A comparative analysis is presented OTR transmission methods in authentication methods based on one-time passwords.

“АМАЛИЙ МЕХАНИКА” ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

З.Р.Асраев – таянч докторант

Бухоро муҳандислик-технология институти

Таянч сўзлар: инновация, инновацион таълим технологиялари, замонавий таълим технологиялари, интерфаол усуллар, кичик гуруҳларда ишлаш, ахборот-коммуникация технологиялари.

Ключевые слова: инновация, инновационные образовательные технологии, современные образовательные технологии, интерактивные методы, работа в малых группах, информационно – коммуникационные технологии.

Key words: innovation, innovative educational technologies, modern educational technologies, interactive methods, work in small groups, information and communication technologies.

Ўзбекистон Республикаси таълим йўналишларининг малакавий талабларидан келиб чиққан ҳолда техник йўналишлар бакалаврларини тайёрлаш бўйича ўқув

дастурларини амалга ошириш шартларига қўйилган талаблардан бири бу талабаларнинг касбий компетентлигини шакллантириш учун соҳада инновацион таълим

технологияларидан кенг фойдаланишдир.

Ҳозирги вақтда таълимнинг интерактив шакллари жорий этиш етук кадрларни тайёрлашни такомиллаштиришнинг энг муҳим инновацион йўналишларидан биридир. Амалиёт шунини кўрсатадики, олий ўқув юртлири битирувчилари зарурий билимга эга, аммо улар ҳар доим ҳам уни амалда самарали қўлай олмайдилар.

Интерфаол таълим - ўқув фаолиятини ташкил этишнинг махсус шакли бўлиб, у ўқув материални ўзлаштиришда, ахборот ва билим алмашишда ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятдан иборат. Интерфаол таълим анъанавий ўқитиш шаклларига нисбатан ўқитувчи ва талабанинг ўзаро муносабатларини ўзгартиради. Ҳозирги вақтда талабалар фанни яхши ўзлаштиришлари учун ўқитувчининг ўқитадиган фан соҳасидаги компетентлиги зарур, аммо етарли шарт эмас. Замонавий ўқитувчи куйидагиларга эга бўлиши керак [1]:

- талабаларни фанни ўрганишга ундаш;

- келажакдаги амалий фаолиятда зарур бўлган аниқ билимларни мустақил ўзлаштиришга ўргатиш;

- шахсий хусусиятларни ва келажакдаги касбий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш.

"Инновация" атамаси лотинча *innovati* сўздан келиб чиққан бўлиб, янгилик деган маъноно англатади. "Инновация" тушунчасига иккита ёндашув мавжуд: инновация жараён сифатида (А.В. Лоренс, М. М. Поташник, В. А. Слостенин, О. Г. Хомерики) ва инновацион янгилик сифатида ўзи (К. Ангеловски, А. Ф. Балакирев, С. Д. Ильенкова) [2].

А.В. Хуторской инновацион жараённинг учта таркибий қисмининг бирлигини таъкидлайди: инновацияларни яратиш, ўзлаштириш ва қўллаш. Айнан шу уч қисмли инновацион жараён илмий тадқиқот объекти ўқув жараёни бўлган дидактикадан фарқли равишда педагогик инновацияда энг кўп ўрганиш объекти ҳисобланади [3].

Педагогик инновация – педагогик фаолиятдаги янгиликлар, ўқитиш ва тарбия мазмуни ва технологиясидаги ўзгаришлардир. Педагогик инновациялар таълим ва тарбия самардорлигини оширишга қаратилган: мақсад ва мазмун билан таништириш, ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликдаги фаолиятини ташкил этиш [2,3].

Энг сўнгги инновацион тенденциялар қаторида замонавий таълимда устун бўлиши керак бўлган педагогик жараённинг шахсга йўналтирилганига асосланган педагогик технологияларни таъкидлаш керак. Ўқитувчи ва талабанинг шахсга йўналтирилган ўзаро таъсири таълим жараёнининг энг муҳим таркибий қисмига айланиб бормоқда. Таълим жараёни ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқотига асосланади. Кўпгина психологлар ва ўқитувчиларнинг фикрига кўра, муваффақиятли мулоқот учун учта омил асосий аҳамиятга эга: маърузачининг ишончлилиги; хабарларнинг тушунарлилиги, уни қанчалик тўғри тушунганлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни сўраш. Бундай ҳолда, мулоқот этикасининг умум инсоний қоидаларини ҳисобга олиш керак. Лекин мулоқотнинг педагогик шартларига мансуб бўлган асосий омил ўқитувчининг фанни чуқур билишидир. Ўқитувчи олий ўқув юртидаги ўқув жараёнининг марказий шахсидир. У мустақил равишда таълим мақсадларини қўяди, ўз фаолияти воситаларини танлайди, ўқувчиларнинг нафақат келажакдаги касбига, балки умуман фанга қизиқишини ривожлантиради. Айнан ўқитувчининг фанни раво егаллаши ўқувчиларда билимга бўлган қизиқишни оширишга, ўқитувчи ва унинг талабларини хурмат қилишга ундайди [4].

Замонавий таълим жараёни техник, хусусан, компьютер ва дастурий таъминот инновациялари ҳисобига такомиллаштирилмоқда. Айнан шунинг учун

ҳам дастлаб билимларни оммалаштириш ва кенг аудиторияни ўқитишга жалб қилиш учун мўлжалланган аудио ва видео визуал усуллар ўқитишда тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Мутахассисларни касбий тайёрлашда техник ўқув қўлланмаларини кенг жорий этиш, Интернет тармоғидан фойдаланиш, ўқув жараёнида электрон маълумотлар базалари билан ишлаш талабаларнинг билим фаоллигини оширади, бу эса ўқув материални сезиларли даражада ўзлаштириш учун вақтни максимал даражада тежаш имконини беради. Аудио ва видео визуал усуллар барча фанларни ўқитиш учун улкан имкониятларга эга. Шу билан бирга, у ўқитувчидан компютер билимлари ва технологияларига эга бўлишни, фанга тизимли ва ижодий қарашни талаб қилади. Усулнинг самардорлиги ўқиш вақтининг минимал сарфланиши ва талабалар ва ўқитувчиларнинг саъй-ҳаракатларини тежаш билан белгиланади [5].

Шуни таъкидлаш керакки, интерфаол технологиялар фойдаланувчига ҳар қандай вақтда фанларни ўрганишда ўқитувчи (шунингдек, курсдошлар) ёрдамини олиши мумкинлигига ишонч ҳосил қилади, талабаларга катта ҳажмдаги назарий материални ўзлаштириш, назорат фаолиятини ёки курс лойиҳасини мустақил бажариш имконини беради. Шу билан бирга ўқитувчи ўқувчининг мустақил дарсдан ташқари ишларини ҳолисона кузатиб бориш имкониятига эга бўлади [6].

Бухоро муҳандислик-технология институти "Амалий механика" кафедраси ўқитувчилари ўқув жараёнида инновацион таълим технологияларидан фаол фойдаланмоқда. Ушбу мақола мазкур ишларнинг циклини давом эттириб, "Амалий механика" курси бўйича дарсларни ўтказишда замонавий инновацион технологиялардан фойдаланишга бағишланган.

"Амалий механика" курсини ўрганиш маърузалар, лаборатория, амалий машғулотлар ва мустақил ишлар (умумийлаштирилган типик масалаларни ечиш, ўқув тажрибаларини ўрнатиш, ҳисоблаш ва график ишларни бажариш ва лойиҳа фаолияти ва бошқалар) орқали тизимли равишда амалга оширилади.

Амалий механикани ўрганишни ташкил этиш жараёнида ўқитувчи бир нечта жиддий муаммоларни ҳал қилади:

- дарсга тизимли тайёргарлик кўраётган ўқувчилар билан бирга машғулотларда мунтазам иштирок этмаган ўқувчиларнинг ишларида фаол иштирок этишини таъминлайди;

- ўқув материални ўзлаштириш жараёни устидан доимий назоратни ўрнатади;

- ўқувчилар эътиборини маълумотни оддий такрорлашга эмас, балки топшириқнинг бир нечта ёндашувларини ижодий излашга қаратади.

Л.Я.Калашникованинг фикрича, "Амалий механика" курсининг маърузалари бўлажак технологик таълим бакалаврининг умумтехник тайёргарлигида муҳим ўрин тутади [7].

"Амалий механика" курси бўйича маърузалар ўқув материал мазмунининг асосларини очиб беради, фан ва техниканинг моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги муносабатлари ҳақидаги назарий билимларни умумлаштиради ва тизимлаштиради. Бундан ташқари, улар талабаларни технологик таълимнинг бўлажак бакалаврларининг касбий фаолияти учун умумтехник билимларнинг аҳамиятига ишонтирадилар, уларни илмий-техник адабиётларга йўналтирадилар; умумтехника фанлари бўйича ўз билим ва кўникмаларини мустақил равишда чуқурлаштиришга интилишни уйғотади.

"Амалий механика" курсини ўрганиш жараёнида ўқитишнинг турли хилдаги маъруза шакллари (ахборотли, муаммоли, маъруза-визуаллаштириш,

маъруза-конференция, маъруза-маслаҳат) фойдаланилади. Курснинг назарий материални яхшироқ ўзлаштириш учун маърузаларда илмий маълумотларни янада қулайроқ шаклда тақдим этиш имконини берадиган ва талабаларнинг билимини фаоллаштиришга ёрдам берадиган таркибий - мантикий схемалар қўлланилади. Маърузалар кўргазмали куроллар, слайдлар, виртуал кўргазмалар ёрдамида олиб борилади. Амалий машғулотларда эса кичик гуруҳларда ишлаш, муаммоли топшириқлар, лойиҳаларни тайёрлаш каби усуллар қўлланилади.

Кичик гуруҳларда ишлаш энг машхур стратегиялардан бири ва кўплаб интерфаол усулларнинг ажралмас қисмидир. “Амалий механика” фанидан кичик гуруҳларда дарс ташкил этишда ўқитувчи барча талабаларнинг, шу жумладан уятчан ўқувчиларга ишда иштирок этиш имкониятини беради. Янги материални масалалар ечиш билан тушунтирилгандан сўнг, талабаларга масалалар тўплами (тахминан 7-10 та қисқа масала ва саволлар) берилади. Ушбу масалалар энг қобилиятли талабалар томонидан 15-20 дақиқада ечиш учун мўлжалланган. Ечимни биринчи бўлиб тугатган ўқувчилар ишни тугатмаган ўқувчиларга гуруҳларни ташкил қилиш йўли билан ўтадилар ва биргаликда масалалар ечишни яқунлайдилар.

“Амалий механика” фанини ўқитишда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш ниҳоятда самаралидир. Ахборот технологияларини қўллаш орқали талабалар ўз касбий фаолиятида эгаллаган кўникмалардан муваффақиятли фойдаланадилар. Ахборот-коммуникация технология-

лари янги дидактик муаммоларни ҳал этиш, ўқитиш сифати ва самарадорлигини ошириш имконини беради. Улар ёрдамида матн, товуш, график ва видео маълумотлардан янгича фойдаланиш мумкин ва бу ижодкорликка бўлган қизиқишни оширади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини рағбатлантиради.

Амалий механика курси бўйича талабаларни касбий тайёрлашда инновацион ўқитиш усулларининг афзалликлари қуйидаги устуворликлар билан белгиланади:

- ўқувчилар янги материални ўқув жараёнининг фаол иштирокчилари сифатида ўзлаштирадилар;

- бўлажак мутахассислар ахборотни қайта ишлашнинг замонавий технологиялари бўйича кўникмаларга эга бўлади;

- маълумотнома маълумотлари, техник ва меъёрий ҳужжатларни мустақил ўрганиш ва таҳлил қилиш, уларга киритилган ўзгаришларни кузатиб бориш кўникмасини ривожлантиради;

- олинган маълумотларнинг самарадорлиги ва долзарблиги: ўқувчилар ўз касбий фаолиятларида рўй берадиган қийин амалий вазиятларни ҳал қиладилар;

- интерфаол ўқитиш усуллари ўқувчиларга ўқитувчи билан доимий алоқада бўлиш имконини беради. Улар таълим жараёнини янада профессионаллаштиради.

Шундай қилиб, талабаларнинг замонавий таълим технологияларидан фойдаланган ҳолда эгаллайдиган билим ва кўникмалари уларни касбий фаолиятда қўллаш имконини беради, бу эса ҳар бир талабанинг имкониятларини, унинг меҳнат бозорида рақобатбардошлигини тўлиқ рўёбга чиқаришга олиб келади.

Адабиётлар

- 1-5. Использование современных образовательных технологий при изучении механики Косогова Ю.П., Пинчук Э.В., Годунов С.Ф., Пирожков Р.В. Элект. научный журнал Инженерный вестник Дона, №3 2016. ivdon.ru/ru/magazine/archive/n3y2016/3748.
6. Иванченко В.Н. Инновации в образовании: общее и дополнительное образование детей: учебно-методическое пособие. -Ростов н/Д: «Феникс», 2011. – С. 341.
7. <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-19.htm> интернет-журнал «ЭЙДОС».
8. Волосова Е.В. Внедрение инновационных технологий в современный процесс обучения. Научные труды SWorld. 2013. Т. 25. № 3.- С. 66-69.
9. Тайёбх Д. Психолого-педагогические условия внедрения в учебно-воспитательный процесс инновационных методов и технологий обучения. Вестник Педагогического университета. 2012. № 5-1 (48). -С. 48-51.
10. Абидов К.З. Создание математических моделей реальных процессов на основе компьютерных технологий. Международная научно-практическая конференция: Реальность – сумма информационных технологий. –Курск: 08-10 сентября. 2016. -С. 32-34.

РЕЗЮМЕ

Мақолада олий ўқув юрғларида “Амалий механика” фанини ўрганишда инновацион ўқитиш методлари мажмуасини жорий этиш бўйича маълум тажрибалар келтирилган. Таърифланган инновацион ўқитиш технологиялари “Амалий механика” курсини ўқитишда талабаларнинг ўқув - билиш фаолиятини сезиларли даражада фаоллаштиришга имкон беради.

РЕЗЮМЕ

В работе представлен определённый опыт реализации совокупности инновационных методов обучения при изучении прикладной механики в высших учебных заведениях. Описанные инновационные технологии обучения позволяют в значительной степени активизировать учебно-познавательную деятельность студентов в обучении курса «Прикладная механика».

SUMMARY

The paper presents exact experience in the implementation of a set of innovative teaching methods in the study of applied mechanics in higher educational institutions. The described innovative teaching technologies make it possible to significantly intensify the educational and cognitive activity of students in teaching the course "Applied Mechanics".

STEREOMETRIYALÍQ MÁSELELERDI SHESHIWDEGI ÁHMIYETLI BAYLANÍS

S.M.Daniyarova – doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: geometriya, fazo, geometrik figura, burchak, bogʻlanish.

Ключевые слова: геометрия, пространство, геометрическая фигура, угол, связь.

Key words: geometry, space, geometric figure, angle, connection.

Mektep oqıwshılarında keńislik túsınıklariniń qalıplesiwi bilim beriw sistemasındaǵı baslı máselelerden esaplanadı. Eger oqıwshılarda keńislik túsıniklari jaqsı qalıplesken hám rawajlanǵan bolsa, olardıń geometriyani ózlestiriwi ańsat boladı hám olar bir qansha qızıqlı máselelerdi óz betinshe sheshe aladı [1].

Ilm menen texnikanıń rawajlanıwına say oqıwshılardıń keńislik túsınıklariniń qalıplestiriw olardı ámeliy ish háreketke, qásip-óner tarawında miynet etiwge, fizika, astronomiya, kosmonavtikanıń házirgi mashqalaların túsiniw jetiwge eń zárurli elementleri bolatuǵınlıǵı túsınikli [2].

N.F.Chetveruxin «Jaqsı keńislikli oylaw jańa mashinalardı dóretetuǵın konstruktorǵa, jer astı baylıqların

izertlewshi geologqa, jańa qalalardıń jayların quratuǵın arxitektorga, xirurgqa, xudojniklerge hám t.b. júdá zárur» dep ekenligin atap kórsetedi.

Mektep oqıwshılarında keńislik túsınıklariniń qalıplesiwi hám rawajlanıwında geometriyalıq figuralardıń sızılmaların jasaw úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılardıń keńislik túsiniǵı qansha joqarı bolsa, olarǵa geometriyani úyretiw sonshelli ańsat, olardıń aldına hár qıylı qıyın hám qızıqlı máselelerdi qoyıw múmkin. Tilekke qarsı, keńislik geometriyalıq faktlerin modellestiriwde hám olardı taxtada súwretlewde oqıwshılardıń qıynalatuǵınlıǵın bayqaymız. Keyingi jıllarda mektep pitkeriwshileriniń matematikalıq tayarlıǵındaǵı bul kemshilikler jiyi-jiyi bilinedi. Bul

kemshiliklerdiń kópshiligi oqıwshılardıń keńislik túsiniqleriniń jeterli dárejede rawajlanbaǵanlıǵı menen baylanısh.

Oqıwshılardıń máseleler sheshiwde, ásirese, stereometriyalıq máseleler sheshiwiniń qáliplesiwı tómen bolıwınıń sebeplerin úsh topaǵa bóliwge boladı:

1. Psixologiyalıq faktorlar menen baylanısh sebepler (psixologiyalıq funkciyalardıń itibar, yadta saqlaw, oylawdıń tómenlewi);

2. Oqıw programması hám sabaqlıqlardıń jetispewshiliginen kelip shıǵatúǵın sebepler;

3. Oqıw procesiniń durıs shólkemlestirilmegenliginen kelip shıǵatúǵın sebepler; [3:11].

Orta bilimlendiriw mekteplerinde oqıwshılar geometriya izertleytuǵın kóp figuralardıń ataması menen tanısadı: «sheńber» «tuwrı múyeshlik» «úshmúyeshlik» «kópmúyeshlik» «parallelepiped» «sfera» «shar» «prizma» «cilindr» «konus» hám t.b. Bul kórsetilgen atamalardıń ayırımları menen oqıwshılarda keńislik figuraları assosociyalanadı. Hár bir sabaqta planimetriya túsiniqleri, keńislik geometriyalıq figuraları hám qorshap turǵan haqıyqatlıq predmetleri arasındaǵı baylanıslardı izlew hám anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Solay etip, orta bilimlendiriw mektepleriniń, akademiyaqı liceyler hám kásip-óner kolledjleriniń oqıwshılarında keńislik túsiniǵın rawajlandırıw matematikanı, sonıń ishinde, geometriyanı oqıtıw metodikasınıń áhmiyetli máseleleriniń biri.

Keńislikti geometriyalıq túrlendiriw degenimizde, keńislikti óz-ózine bir mánili sáwlelendiriwge aytamız.

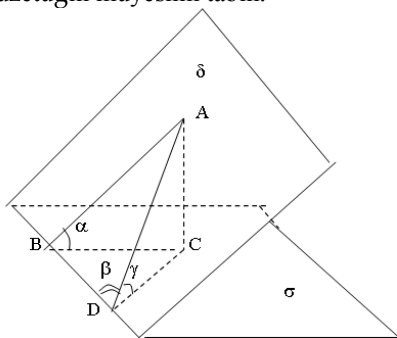
Eger, P túrlendiriwde F figura F_1 figuraǵa ótse, onda berilgen túrlendiriwde F_1 figura F figuranıń obrazı delinedi hám tómendegishe jazıladı: [4:5]. $F_1 = P(F)$, $F \rightarrow F_1$.

Sızba geometriya kursında figuralardıń sızılmaların jasawdıń hár qıylı usılları qaralǵan. Mektep kursında geometriyalıq máselelerdi sheshiwde olardıń sızılmaların dál jasaw tiykarǵı maqset emes. Ol sızılma durıs bolıwı hám onı jasawǵa az waqıt talap etiletuǵın bolıwı kerek. Sol ushin geometriya sabaǵında berilgen figuranıń sızılmasın jasaw erikli parallel proekciya járdeminde orınlanadı. Al, bul bolsa proekciya tegisligine qarata originaldıń jaylasıw awhalı hám usı tegislikke qarata proekciyalaw baǵıtı anıq emes bolıp qaladı degen sóz.

Originaldı erikli parallel proekciyalaw járdeminde jasalǵan sızılma boyınsha jasawǵa bolmaydı, biraq mektep kursı geometriyasında bul talap etilmeydi.

Eki jaqlı múyesh penen baylanısqa ayırım sinusları arasında kóp stereometriyalıq máselelerdi sheshiwde effektiv paydalanılatuǵın ápiwayı baylanıs bar. Bul baylanıstı keltirip shıǵarıw ushin tómendegi másele ni sheshemiz.

1-másele. α ǵa teń eki jaqlı múyesh tiń jaqlarınıń birinde eki jaqlı múyesh tiń qabırǵası menen β múyesh jasaytuǵın tuwrı sızıq júrgizilgen. Usı tuwrı sızıqtıń ekinshi jaq penen dúzetuǵın múyeshin tabıń.



1-súwret

Sheshiw: Meyli, $\angle ABC$ -berilgen eki jaqlı múyesh tiń sızıqlı múyeshli (eki jaqlı múyesh tiń jaqların σ hám δ

háripleri menen belgileybiz) hám $AB - \sigma$ tegislikte jatıwshı tuwrı sızıq bolsın (1-súwret). Shárt boyınsha $\angle ABC = \alpha$, $\angle ADC = \beta$, $AC \perp \delta$ bolǵanlıqtan $\angle ADC$ -izlenip atırǵan múyesh.

$\angle ADC = \gamma$ hám $AD = x$ den belgileybiz. Tuwrı múyeshli $\triangle ADB$, $\triangle ABC$, $\triangle ADC$ úshmúyeshliklerinen

$$AB = x \cdot \sin \beta, \quad AC = x \cdot \sin \beta \cdot \sin \alpha,$$

$$\sin \gamma = AC : AD = \sin \alpha \cdot \sin \beta$$

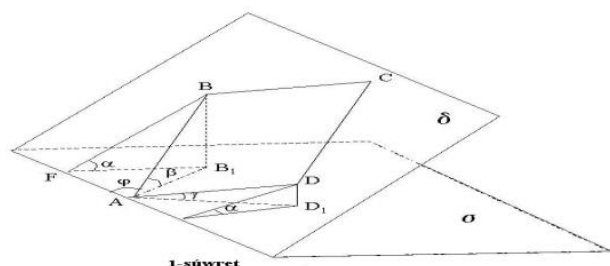
Solay etip: $\sin \gamma = \sin \alpha \cdot \sin \beta$ (1)

(1) baylanıs atı atalǵan baylanıs, onıń sóz benen bayanlanıwın beremiz “Eki jaqlı múyesh tiń bir jaǵınıń tegisliginde jatıwshı tuwrı sızıqtıń ekinshi jaǵı menen jasaǵan múyeshiniń sinusı eki jaqlı múyesh tiń qabırǵası menen jasaǵan múyeshiniń sinusınıń kóbeymesine teń”.

Biz berilgen eki jaqlı múyesh suyır múyesh bolǵan jaǵdaydaǵı másele niń sheshiliwin berdik. Eki jaqlı múyesh doǵal múyesh bolǵan jaǵdayda da (1) baylanıs orınlı bolatúǵını isenim arttırıw qıyın emes. Eger eki jaqlı múyesh tuwrı múyesh bolsa, onda geometriyalıq pikirlewlér hám (1) formuladan $\gamma = \beta$ bolatúǵını kelip shıǵıldı.

(1) baylanıstıń máselelerdi sheshiwge qollanıwın kórsetemiz.

2-másele. $ABCD$ kvadrat tegisligi hám bazı bir δ tegisligi arasındaǵı múyesh α ǵa, al AB tárepi menen sol tegislik arasındaǵı múyesh β ǵa ($\beta < \alpha$) teń. AD tárepi hám δ tegisligi arasındaǵı múyesh ti tabıń.



1-súwret

Sheshiw: $ABCD$ kvadrat tegisligi σ tegisligi, másele niń shárti boyınsha, δ tegisligi menen α ǵa teń eki jaqlı múyesh jasaydı. Ulıwmalıqtı taratpastan kvadrattıń A tóbesi qaralıp atırǵan eki jaqlı múyesh tiń qabırǵasında jatadı dep alıwǵa boladı (1-súwret). BFB_1 hám DED_1 bul eki jaqlı múyesh tiń sızıqlı múyeshleri, sonlıqtan $\angle BFB_1 = \angle DED_1 = \alpha$. AB_1 hám AD_1 kesindileri AB hám AD kesindileriniń δ tegisligine proekciyaları. Shárt boyınsha $\angle \hat{A}\hat{A}\hat{A}_1 = \beta$ bolıp, $\beta < \alpha$.

Meyli, $\angle \hat{A}AF = \varphi$ hám $\angle DAD_1 = \gamma$ bolsın. Máselede γ múyesh ti tabıw talap etiledi.

(1) baylanıstı AD tárepi menen baylanısqa múyeshlerge qollanıw hám $\angle DAE = 90^\circ - \varphi$ ekenligi esapqa alıp, $\sin \gamma = \sin \alpha \cdot \sin(90^\circ - \varphi) = \sin \alpha \cdot \cos \varphi$ teńligine iye bolamız.

Endi (1) baylanıstı AB tárepi menen baylanısqa múyeshlerge qollanıw,

$\sin \beta = \sin \alpha \cdot \sin \varphi \Rightarrow \sin \varphi = \frac{\sin \beta}{\sin \alpha}$ ekenin kóremiz.

$\cos \varphi$ diń mánisin esaplap

$\sin \gamma = \sqrt{\sin(\alpha + \beta) \cdot \sin(\alpha - \beta)} \Rightarrow$
 $\Rightarrow \gamma = \arcsin \sqrt{\sin(\alpha + \beta) \cdot \sin(\alpha - \beta)}$ formulasın alamız.

Ádebiyatlar

1. Баймуратов Х.А., Валиева Ж., Оқыўшыларда кеңислик түсиниклеринин қәлиплесиўи . Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан белиминиң ХАБАРШЫСЫ. № 4. –Нөкис: 2002, 112-б.
2. Мадияров Н.К., Тотикова Г.А., Дошанова М.К., Бастауыш мектеп математикасын оқытуда оқушылардың кеңистіктік түсиниктерін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. -Астана: № 5(120). 2017. 169-173-б.
3. Далингер В.А., Методика обучения стереометрии посредством решения задач: учеб. пособие для СПО 2-е изд., испр. и доп. –М.: «Юрайт», 2017. –С. 370.
4. Рогоновский Н.М., Рогоновская Е.Н., Тавгень О.И. Геометрия.11 класс. Многообразие идей и методов: пособие для учащихся общеобразоват. учреждений с белорус. и рус. яз. обучения. (Факультативные занятия). -Минск: «Аверсэв», 2011. –С.202.
5. Якиманская И. С., Развитие пространственного мышления учащихся. -Москва: «Просвещение», 2014. –С. 221.

REZYUME

Мақоллада о’қувчиларда фазо тushunchasi va uning rivojlanishining ijobiy tasiri ko’rib chiqiladi. Shu bilan birga stereometrik masalalarni yeshishdagi ahamiyatli bog’lanishlar tadqiq qilinadi va misollar yordamida tahlil qilingan.

РЕЗИМЕ

В статье рассматривается понятие пространство и его положительное влияние на развитие учащихся. А также, исследованы важнейшие связи решения стереометрических задач и приводятся примеры.

SUMMARY

The article deals with conception of the space and its’ positive influence to development of the students. More over, investigated the most important connections of the solution of stereometric problems and analyzed by examples.

ASTROFIZIK JARAYONLARNI O’RGANISHDA YADRO FIZIKASI BILAN FANLARARO INTEGRATSIYANING AHAMIYATI

E.N.Xudayberdiyev – fizika - matematika fanlari nomzodi, dotsent

L.Q.Samandarov – tadqiqotchi

Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch so’zlar: oliy ta’lim, fizika o’qituvchilari, integratsiya, astrofizika, yadro fizikasi, kvant mexanikasi, vakuum, yulduzlar, g’alayonlanish, gravitatsiya, qizilga siljish, neytron yulduzlar, qora tuynuklar, oq karliklar.

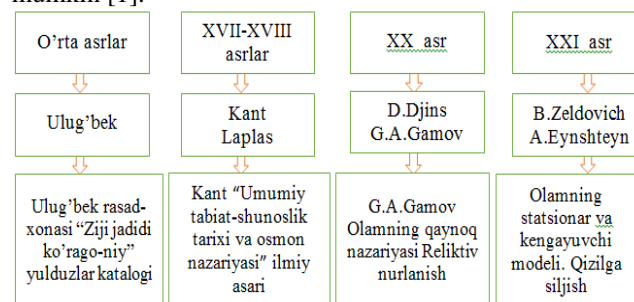
Ключевые слова: высшее образование, учителя физики, интеграция, астрофизика, ядерная физика, квантовая механика, вакуум, звезды, возмущения, гравитация, красное смещение, нейтронные звезды, черные дыры, белые карлики.

Key words: higher education, physics teachers, integration, astrophysics, nuclear physics, quantum mechanics, vacuum, stars, perturbations, gravity, red shift, neutron stars, black holes, white dwarfs.

Ma’lumki kosmologiya fanining asosiy vazifasi koinotning kelib chiqishi, rivojlanish qonuniyatlari va shu qonunlar asosida uning keyingi bosqichlarini aniqlash masalasiga yechim topishdan iborat. Albatta, kosmologiya fan sifatida shakllanmagan qadimgi davrlarda ham odamzod dunyoning yaratilishi haqida turli mushohadalar yuritgan. Lekin bu mushohadalar aniq bir ilmiy asosga ega emas edi. Aslida esa olamning paydo bo’lishi va tadqiqoti masalasi falsafiy - ilmiy masala bo’lib, uning yechimi borliq koinot qonuniyatlarini o’rganishda XIX asrlargacha ham uning Xudo tomonidan yaratilganligi va ilmiy izlanishlarning asosiy vazifasi Olohd tomonidan yaratilgan olamning mukammal mutanosibliği – olam garmoniyasini aniqlashdan iborat deb qaralar edi. Bunday qarashlarni o’rta asr sharq mutafakkirlari asarlarida hamda XVII-XVIII asr Yevropa olimlari ilmiy asarlarida ko’rish mumkin. XIX asrga kelib koinot va uning tashkil etuvchilarining fizik tabiatini, fizikaviy qonuniyatlarini o’rganuvchi astrofizika fani shakllana boshladi. Bu fanning shakllanishini shu davrda ma’lum bo’lgan bir qancha fanlarning sintezi sifatida qarash mumkin. Ilmiy tadqiqotlar tarixidan ma’lumki tabiatni bilish jarayoni turli yo’nalishlarda olib borilgan bo’lib bu yo’nalishlar dastlab tabiatshunoslik fanidan ajralib chiqib bir qarashda bir-biriga bog’liq bo’lmagan hodisalarni o’rganadi. Lekin bu hodisalarni qanchalik chuqur o’rganish ular orasidagi uzviy bog’lanishlar shunchalik ko’proq namoyon bo’ladi. Shu jihatdan olib qaraganda zamonaviy fanning turli yo’nalishlarida olingan ilmiy natijalarning bir-biriga bog’liqligi, ya’ni tabiat hodisalarining uzviy bog’lanishda ekanligi ularni o’rganish va tahlil etishda ham fanlararo integratsiya tamoyiliga amal qilish lozimligini ko’rsatadi.

Ushbu maqolada bo’lajak fizika o’qituvchilarini tayyorlashda olamning paydo bo’lishi, tuzilishi va taraqqiyoti bo’yicha astrofizik tadqiqotlar natijalarini fanlararo integratsiya asosida tahlil etish metodikasi bayon etiladi.

Olamning kelib chiqishi va tuzilishi haqidagi ilmiy dunyoqarashlar taraqqiyotining O’rta asrlar va undan keying bosqichlarini 1- rasmdagi sxema asosida tasavvur etish mumkin [1].



1-rasm: Olamning kelib chiqishi va tuzilishi haqidagi ilmiy dunyoqarashlar taraqqiyotining bosqichlari.

Astrofizik jarayonlarning tub mohiyatini o’rganish va o’qitish jarayonida seminar, amaliy mashg’ulotlar yoki kurs ishlarida ushbu tarixiy biografik ma’lumotlarni tahlil etish, fan taraqqiyoti xronologiyasini o’rganish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

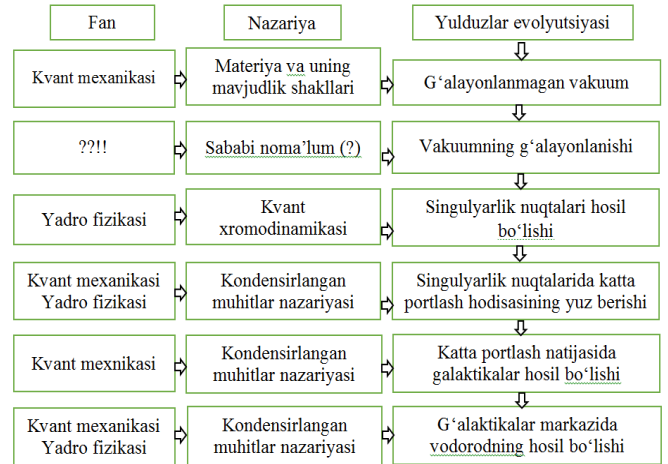
Hozirgi kunda koinot tuzilishi haqidagi asosiy modelardan biri, Eynshteynning umumiy nisbiylik nazariyasi hamda uning yechimidan kelib chiqadigan kengayayotgan koinot modelining tarkibiy qismi *katta portlash nazariyasi*dir. Shuni ta’kidlash joizki, koinot tuzilishi va uning xossalari qancha ko’p o’rganish javobi qiyin bo’ladigan yangi savollar shunchalik ko’paymoqda. Shunday savollar-

dan biri, koinotning o'zi nima va katta portlashdan avval koinot qanday holda bo'lgan? degan savoldir.

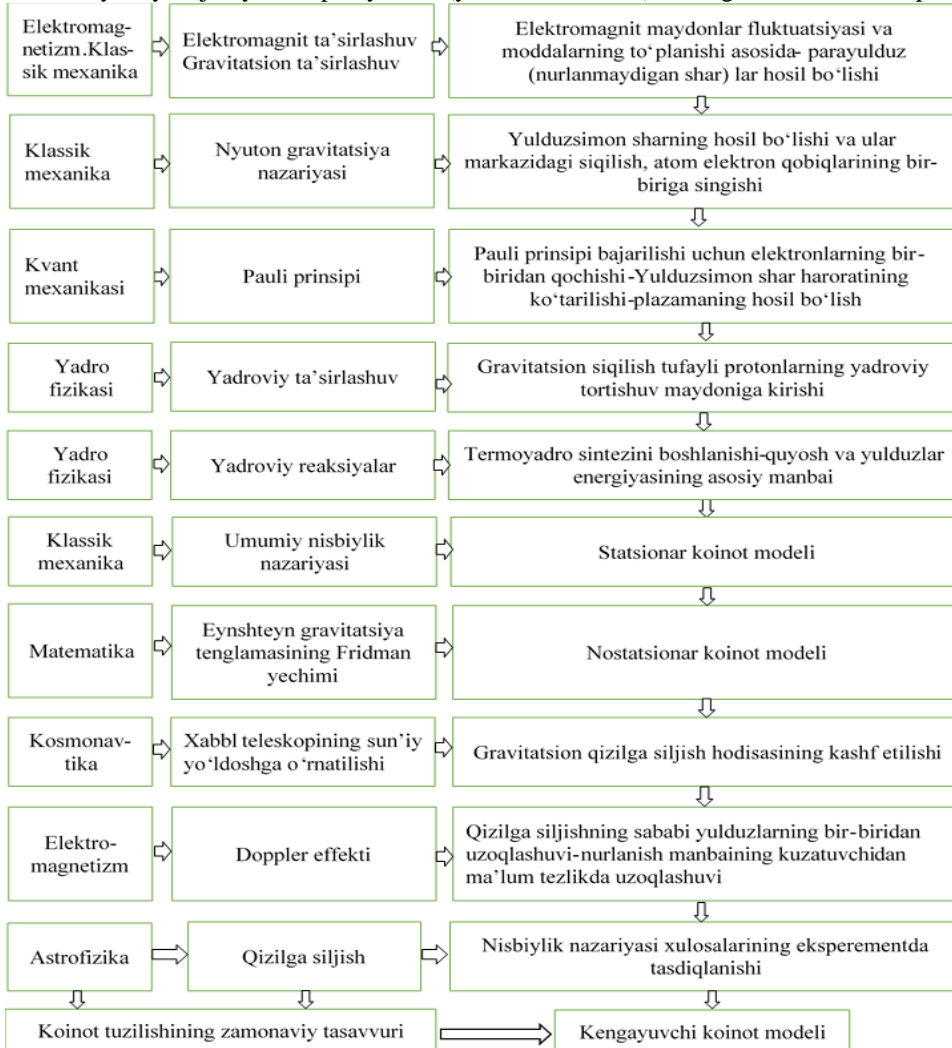
Olamning paydo bo'lishi haqidagi ilmiy asoslangan fikrlardan biri akademik Ya.B.Zeldovich tomonidan ilgari surilgan. Uning fikriga ko'ra "olamning paydo bo'lishi uchun hozirgi vaqtda bizga ma'lum bo'lgan materiyaning hech qanday moddiy shakli talab etilmaydi. Olam yo'qdan paydo bo'lgan, boshqacha qilib aytganda dastlabki holatda faqatgina vakuum mavjud bo'lgan" [2]. Shu o'rinda ilmiy anjumanlardan birida jurnalistlarning "nisbiylik nazariyasini biz uchun soddalashtirib tushuntira olasizmi?"- degan savoliga Eynshteyn shunday javob bergan edi: "Nisbiylik nazariyasidan ilgari koinotdan borliq materiya yo'qolsa bo'sh fazo qoladi deb tushunardik, Nisbiylik nazariyasiga ko'ra esa materiya yo'qolsa fazo ham yo'qoladi". Bu javobni hisobga olgan holda Zeldovich gipotezasidagi bo'shliq klassik vakuum emas, degan xulosaga kelish mumkin [3]. Demak, hozirgi zamon kvant fizika xulosalariga ko'ra vakuum materiyaning mavjudlik shakllaridan biri deb qaralar ekan. G'alayonlanmagan holatda bu vakuum o'zini sezdirmaydi va klassik bo'shliq bilan mos tushadi. G'alayonlangan vakuum esa materiyaning maydon va moddiy shakllariga aylanadi. Mana shu nuqtai - nazardan Zeldovich gipotezasi hozirgi zamon fizikasining fundamental nazariyasi bilan qarama-qarshilikka uchramaydi. Agar biz Zeldovich aytgan "yo'q" ni materiyaning bizga ma'lum bo'lmagan shakli - vakuum deb tushunsak, bu gipoteza falsafiy nuqtai nazardan ham qarama - qarshilikka uchramaydi.

Zeldovich gipotezasiga asoslangan tasavvurlar asosidagi olamning hosil bo'lish evolutsiyasini ko'plab fanlarning zamonaviy yutuqlari asosida tushuntirish mumkin. Shuning uchun ham bu jarayonda fanlararo integratsiyaning o'rni muhim ahamiyatga ega. Talabalarga koinotning hosil bo'lishi va evolutsiyasini tushuntirish jarayonida turli fanlarning o'rmini ko'rsatish ularning fan mavzulari bo'yicha chuqur bilim olishlari va boshqa fanlarda olingan bilimlarning qo'llanishini ko'rish orqali bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. 2 va 3- rasmlardagi sxemalarda olamning paydo bo'lishi va evolutsiyasi fanlararo va fan mavzulari orasidagi integratsiya kesimida keltirilgan.

1-sxema



2-rasm. Olam evolyutsiyasi jarayonida parayulduz (yulduzsimon shar) larning hosil bolish bosqichi. 2-sxema.



3-rasm. Olam evolyutsiyasi jarayonida parayulduzlardan yulduzlarning tug'ulishi va koinotning kengayishi.

Sxemada ko'rsatilganidek vakuumning g'alayonlanishiga olib kelgan "turki" – birlamchi sabab ma'lum emas. G'alayonlanish natijasida materiyaning maydon va moddiy ko'rinishlarga o'tishini kvant mexanikasi va yadro fizikasi qonuniyatlari asosida tushuntirish mumkin. Vakuumning g'alayonlanishi jarayonida hosil bo'lgan birlamchi jism – singulyarlik nuqtalarida zichlik va harorat o'ta yuqori bo'lishi kerak. Akademik Ya.B.Zeldovich fikriga ko'ra katta portlash momentida bu jismning zichligi 10^{33} g/sm³, harorati 10^{13} gradus, bosimi 10^{54} dina/sm² = 10^{48} atmosfera bosimiga teng bo'lgan [2,3]. Bunday sharoitda jism har xil zarrachalar va antizarrachalar aralashmasidan iborat bo'lib, molekularlar, atom va yadrolar haqida gap bo'lishi mumkin emas [2]. Og'ir zarralar va antizarralar annigilyatsiyalanib (o'zaro qo'shilib) tinchlikdagi massasi nolga teng bo'lgan kvant-fotonga aylanadi va tarkibida proton, neytron, foton va neytrinolardan iborat aralashma hosil bo'ladi. Zamonaviy astrofizika nuqtai nazaridan taxminan 12-18 mlrd yil avval koinotda katta portlash ro'y bergan. Bu portlash bizga yerda ma'lum bo'lgan bitta markazdan boshlanuvchi va fazoda tarqaluvchi portlash bo'lmasdan koinotning hamma joyida bir vaqtda boshlangan portlashdir [4]. Bu portlash nuqtalari yuqorida ko'rsatilgan singulyarlik nuqtalari bilan mos tushishi kerak. Bu vaqtda koinotdagi har bir zarra boshqasidan qochishga harakat qilgan. Katta portlashning dastlabki momentida singulyarlik nuqtalaridan yuqori zichlik, harorat va bosimning mavjudligi olamning qaynoq modelida o'z aksini topdi. Bu modelning to'g'riligi 1965-yilda kashf etilgan va koinot kengayishining dastlabki bosqichida hosil bo'lgan fotonlar va neytrinning relikativ nurlanishi bilan isbotlandi. Katta portlash davomida hosil bo'lgan elementar zarralar galaktikalarning markazi (yadrosi)da hosil bo'lib xuddi shu markazlarda koinotning asosiy qurilish materiali hisoblangan vodorod ishlab chiqariladi. Vodorod atomining hosil bo'lishida proton va elektron orasidagi elektromagnit tortishuv asosiy sabab bo'lishi kerak. Keyingi bosqichda vodorod atomlarining tashqi elektromagnit maydonlar bilan ta'sirlashuvi hisobiga fazoning ma'lum bir nuqtalarida vodorod atomlarining to'planishi (quyuqlashuvi) yuz beradi. Bu esa fazodagi gaz tumanliklari hosil bo'lishiga olib keladi. Gaz tumanliklari hajmi va massasining vaqt o'tishi bilan ortib borishini Nyutonning gravitatsion tortishuv nazariyasi orqali tushuntirish mumkin. Xuddi shu gravitatsion tortishuv tufayli sharsimon shaklga kirgan gaz tumanligi markazida bosim va zichlik orta boradi. Bunday gaz tumanliklari yulduzlar hosil bo'lishining dastlabki shakli - parayulduzlar deb yuritiladi. Parayulduzlarda haroratning ortish mexanizmi fanda kvant mexanikasi qonunlari kashf etilgandan so'ng ma'lum bo'ldi. Ma'lumki kvant mexanikasida mikrozarralarning holati Paulining ta'qiqlash prinsipi bilan belgilanadi va unga ko'ra ikkita fermion ayni bir xil kvant holatni egallashi mumkin emas. Gravitatsion siqilish va zichlikning ortishi tufayli parayulduz markazidagi zarralar Pauli prinsipi bajarilishi sababli bir-biridan qochishga harakat qiladi. Bu esa o'z navbatida markazda harorat ko'tarilishiga olib keladi va harorat bir necha o'n million gradusga yetganda modda plazma holatiga o'tadi. Parayulduz evolutsiyasining keyingi bosqichlarini yadro fizikasi sohasidagi ilmiy yutuqlar va tadqiqotlar orqali tushuntirish

mumkin bo'ldi. Plazma holatdagi moddaning gravitatsion siqilishi natijasida elektron qobig'idan ajralgan yadrolar bir-biriga yadro o'lchamlaridagi masofagacha yaqinlashadi. Bunday yaqin masofada nuklonlar orasidagi elektromagnit itarishuv kuchidan 137 marta katta bo'lgan yadroviy tortishish kuchlari ta'sir qiladi. Bu tortishuv natijasida yengil yadrolarning bir-biriga qo'shilishi-termoyadro sintezi reaksiyasi boshlanadi.

Shu o'rinda tabiatda termoyadro sintezi reaksiyasi – yengil yadrolarning bir-biriga qo'shilishi energetik jihatdan qulayligi, yadro fizikasida massa defekti tushunchasining kiritilishi va Eynshteynning massa va energiya orasidagi ekvivalentlik formulasi orqali kashf etilganligini ta'kidlash lozim. Tezmoyadro sintezining boshlanishi yulduzning tug'ilishi bo'lib uning bir necha o'n yoki yuz milliard yil davom etuvchi hayoti boshlanadi. Bu holatga kelib yulduz ichidagi bosim va tashqi gravitatsion bosim tenglashib yulduzning ma'lum bir stasionar radiusli hajmi saqlanadi [5].

Olam tuzilishi va evolutsiyasi bo'yicha astrofizik tadqiqotlarning keyingi bosqichi Eynshteynning umumiy nisbiylik nazariyasi –gravitatsiya nazariyasining yaratilishi bilan bog'liq. Eynshteynning fikricha umumiy nisbiylik nazariyasining asosiy tenglamasi yechimi koinotning stasionar modeliga, ya'ni koinotdagi qo'zg'almas yulduzlar modeliga mos kelishi kerak edi. Lekin Eynshteyn tenglamasining Fridman tomonidan amalga oshirgan yechimiga ko'ra koinot nostatsionar holatda, ya'ni yulduzlar bir biridan uzoqlashayotgani ma'lum bo'ldi. Dastlab Eynshteyn bu yechimda xatolikka yo'l qo'yilgan deb hisoblasada, keyinchalik hisoblashlarni tekshirib ko'rib Fridmandan davriy nashrlardan birida rasman kechirim so'raganligi ma'lum. Ayni shu bosqichda fizik ilmiy tadqiqotlar rivojida matematika fani bilan integratsiyaning ahamiyati yaqqol namoyon bo'ldi.

Bundan tashqari Eynshteyn va Fridman orasida insoniylik munosabatlari, buyuk shaxslarning fan yo'lida hech bir moddiy manfaatni ko'zlamasdan xizmat qilish xislatlari yosh avlodni, ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda alohida urg'u berib ko'rsatilishi, uqitirilishi zarur bo'lgan jihatdir.

Nostatsionar koinot modelining tajribada tasdiqlanishi kosmonavtikaning rivojlanishi, yer sun'iy yo'ldoshlariga teleskoplar o'rnatish orqali amalga oshirildi. Astrofizik Xabblning shunday teleskoplarda o'tkazgan tajribalarida gravitatsion "qizilga siljish" hodisasi, ya'ni kuzatilayotgan yulduz nurlanish chastotasining vaqt o'tishi bilan kichik chastotalar tomoniga o'zgarishi kuzatildi. Agar mexanikadagi Doppler effektini "qizil siljish"ga tatbiq etsak osmon jismlari – yulduzlar bir –biridan uzoqlashganligi ma'lum bo'ladi. Demak, biz yashab turgan koinot stasionar emas, balki vaqt o'tishi bilan kengayib boruvchi nostatsionar koinot ekan. Shunday qilib, astrofizik tadqiqotlarda fizika fanining turli sohalarida erishilgan yutuqlar va fanlararo integratsiya asosida yulduzlarning hosil bo'lishi, ularning keyingi bosqichlari haqida yaxlit nazariya yaratildi.

Olam evolutsiyasining yuqorida tahlil qilingan kvant tasavvurlarining ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar asosida qo'llanilishi yetuk mutaxassislar tayyorlashda, ayniqsa bo'lajak fizika va astronomiya o'qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Qodirov O., Baydedayev A. Kvant fizikasi III.T.2006. 213-221-b.
2. Zeldovich. Я.В. Вселенная. Физика- Математика журнал "Квант". 1984. №3. –С. 2-9.
3. Новиков И.Д. Эволюция Вселенной. -М.: «Мир», 19. –С. 110-113.
4. Садохин А.П. Концепции современного естествознания. –М.: 2006. -С. 447.
5. Фраунфельдер Г., Хенли Э. "Субатомная физика" (пер. с англ). -М.: "Наука".1998.
6. Гинзбург Н. Л. Pulsars" Soviet Plus"Usp. 1483 (1971).

REZYUME

Ushbu maqolada pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak fizika o'qituvchilarini tayyorlashda olamning paydo bo'lishi, tuzilishi va taraqqiyoti bo'yicha astrofizik tadqiqotlar natijalarini fanlararo integratsiya asosida tahlil etish metodikasi bayon etiladi. Astrofizik jarayonlarning kvanto mexanik hamda yadro fizikasi nuqtai nazaridan talqini ularning qonuniyatlarini mukammal o'rganishga va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi ko'rsatiladi.

В данной статье изложена методика анализа результатов астрофизических исследований: возникновения, строения и развития Вселенной на основе междисциплинарной интеграции при подготовке будущих учителей физики в педагогических высших учебных заведениях. Показано, что интерпретация астрофизических процессов с точки зрения квантовой механики и ядерной физики способствует совершенному изучению их закономерностей и повышению эффективности обучения.

This article describes the methodology for analyzing the results of astrophysical studies of the origin, structure and development of the Universe on the basis of interdisciplinary integration in the training of future physics teachers in pedagogical higher educational institutions. It is shown that the interpretation of astrophysical processes from the point of view of quantum mechanics and nuclear physics contributes to the perfect study of their laws and increases the effectiveness of training.

НОРАВШАН МОДЕЛЛАР АСОСИДА ЎЗАРО БОҒЛАНГАН ЧОРРАҲАЛАРДА ТРАНСПОРТ ОКИМЛАРИНИ БОШҚАРИШ

Р.М.Жалелов – таянч докторант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: норавшан мантик, светофор бошқарувчиси, лингвистик ўзгарувчи, тегишлилик функциялари.

Ключевые слова: нечеткая логика, контроллер светофоров, лингвистическая переменная, функции принадлежности.

Key words: fuzzy logic, traffic lights controller, linguistic variable, membership functions.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ўсишида йўл-транспорт инфратузилмасини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Глобаллашув жараёнларининг ривожланиши аҳоли урбанизациясини ва шаҳарларнинг кенгайишини белгилайди. Урбанизация туфайли шаҳар ичидаги автомобилларнинг катновлари ҳажми ва кўлами ошиб бормоқда, бу эса ўз навбатида кўча-йўл тармоғида тирбандликларга сабаб бўлади.

Тирбандликлар асосан йўл тармоғининг туташган жойлари – чорраҳаларда ҳосил бўлмоқда. Йўл тармоғида тирбандликлар бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради: йирик шаҳарларда автотранспорт оқимининг тезлиги энг юқори соатларда 10-15 км/соатни ташкил қилади, шу билан бирга йўл-транспорт ҳодисалари сони кўпаяди, атмосферага зарарли моддаларнинг чиқарилиши сезиларли даражада ошади, одамлар ишга кечикади, юклар ўз вақтида етказилмайди, яъни юзага келган тирбандликдан катта иқтисодий зарар бор [1]. Ҳозирги вақтда тирбандликларни камайтириш учун светофорлардан фойдаланган ҳолда транспорт оқимларини тартибга солиш вазифаси катта аҳамият касб этмоқда.

Шундай қилиб, тадқиқотнинг долзарблиги светофорлар асосида шаҳарларда транспорт оқимларини бошқариш жараёнида қабул қилинадиган қарорларнинг асослиги ва самарадорлигини ошириш, мавжуд бўлган вақтни тежашни таъминлаш муаммосига янги илмий ёндашувни топиш зарурати билан боғлиқ.

Ушбу мақсадга эришиш қуйидаги асосий вазифаларни ҳал қилишни талаб қилди:

-Ўзбекистоннинг йирик шаҳарларида, шу жумладан автоматлаштирилган йўл ҳаракати бошқаруви тизимларини таҳлил қилиш;

-транспорт оқимларини бошқариш бўйича чоратадбирларни амалга оширишдаги аҳамиятини аниқлаш учун шаҳарнинг автомобиль йўллари ва чорраҳаларини таснифлаш моделини шакллантириш;

- светофорнинг айланиш давомийлигини сошлаш ва тартибга солиш босқичида ёқиш сигналларининг фойдаланилмаган вақтини минималлаштириш;

-светофор объектлари ишининг оптимал режимларини аниқлаш имконини берувчи симуляция модели асосида автомобиль йўллари ва чорраҳаларнинг ҳолатини башорат қилиш механизмини синтез қилиш;

Светофор объектларини бошқариш зонасида ва бутун шаҳар кўча-йўл тармоғида транспорт оқимини ўрганишнинг асосий усуллари сифатида биз стационар ва мобил кузатув усуллари, шунингдек, транспорт детекторларини қўллашимиз. Литтл қонунига кўра, бошқариладиган чорраҳадан ўтадиган транспорт воситаларининг умумий сони $N = \lambda T$ га тенг, бу ерда

λ - тушган талаб тезлиги (талаблар / сонияда), T - автомобилнинг навбатда тургандан чорраҳани кесиб ўтишгача бўлган ўртача вақти. Навбатда туришининг ўртача вақтини - w ва q – транспорт воситалари навбатини белгилаймиз, кейин Литтл формуласидан фойдаланиб, $N_q = \lambda w$ навбатда турган транспорт воситаларининг ўртача сонини топамиз. Автомобилнинг чорраҳадан ўтиш учун сарфлаган ўртача вақти x билан, бошқариладиган чорраҳанинг ўзи эса S билан белгиланади, кейин $N_s = \mu x$ чорраҳадан ўтган транспорт воситаларининг ўртача сонини топамиз. $T = w + x$ тенглама ҳар доим ўринли бўлса, унда $w + \mu \rightarrow \min$ га эришиш керак.

Баланс тенгламасидан фойдаланиб, биз тахминан $N_q = N_s$ бўлганда бошқариладиган чорраҳа ҳолати идеал бўлади деб тахмин қилишимиз мумкин, шу билан бирга светофорнинг умумий вақт айланиши коммутация ранглари йиғиндисига тенг эканлигини ҳисобга олиш керак, яъни,

$$Q = t_{\text{сарик}} + t_{\text{яшил}} + t_{\text{сарик}} + t_{\text{кизил}} = t_{\text{яшил}} + 2t_{\text{сарик}} + t_{\text{кизил}}$$

чорраҳани фақат яшил ранг пайтида кесиб ўтиши мумкин. Бундан ташқари, Хинчин-Полячек

формуласидан фойдаланиб $T = \lambda \left[\frac{\rho(1+C^2)}{2(1-\rho)} \right]$ чорраҳада

транспорт воситасининг ўртача қолиш вақтини

олишингиз мумкин, бу ерда $C = \frac{\sigma_x}{x}$ - хизмат

вақтининг ўзгаришининг коэффициенти ва ρ - чорраҳадаги транспорт юки.

Навбат чорраҳани кесиб ўтмаган машиналардан иборат бўлади

$$n_{\text{кесиб.утм}} = Q \lambda - (t_{\text{яшил}} - 2t_{\text{сарик}} - t_{\text{кизил}}) / \tau, \text{ бу ерда}$$

$\tau = T - Q$ ва янги келганлар. Чорраҳанинг маълум

бир йўналиши бўйича тирбандлик чизиғини шакллантиришни кўриб чиқамиз. Светофорнинг биринчи циклида, агар чорраҳанинг ўтказувчанлиги транспорт воситасининг келиш интенсивлигига мос

келмаса, рухсат этилмаган $\eta_{\text{кесиб.утм}1}$

автомашиналаридан навбат ҳосил бўлади, кейин унга яна бир оз транспорт воситалари - $n_{кесиб.утм 2}$ кўшилади ва ҳоказо. Навбат экспоненциал тақсимот қонунига мувофиқ ўсади, чунки юк коэффициенти 1 га интилади, бу охир-окибатда тўлиқ транспорт фалажига олиб келиши мумкин. Навбатнинг ўсиши транспорт воситасининг келиш интенсивлиги ёки светофорнинг маълум бир йўналишда вақт параметрлари ўзгармагунча давом этади.

$$t_{яш.у.з} = \frac{2 N_q (1 - \rho)}{\lambda \rho (1 + C^2)}$$

формуладан жорий чорраҳада светофорни алмаштириш учун оптимал вақт оралиғини аниқлаймиз, бу йерда $N_q = \lambda w = \lambda x \frac{\rho (1 + C^2)}{2(1 - \rho)}$ га тенг. Худди шу тарзда ки-

зил ва сарик ранглар учун интервалларни аниқлаймиз. Барча усуллардан энг самарали ва амалга ошириш энг қийини светофорнинг иш режимларини оптималлаштиришдир. Шундай қилиб, характерис-тикалари қуйидаги иккита параметрни каноатлантирадиган мувофиқлаштирилиб ишлайдиган светофор тармоғини яратиш керак [2]:

- Биринчидан, светофор объектларининг мувофиқлаштирилган иши фазовий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини ва транспорт оқимлари талабларининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилиши керак.

- Иккинчидан, светофорларнинг ишлаш режимлари транспорт оқимлари параметрлари бўйича ишончли статистик маълумотлар асосида белгиланиши ва йўл ҳаракати тизимидаги юкдан келиб чиқиб оптималлаштирилиши керак.

Статистик маълумотларни таҳлил қилиш ва қайта ишлашнинг мавжуд усуллари транспорт ва йўл комплексини ўз ичига олган мураккаб ташкилий-техник тизимларда қонуниятларни аниқлаш ва жараёнларни таҳлил қилиш имконини беради [3]. Ушбу мақсадлар учун ахборот тизимлари, қарорларни қабул қилишни қўллаб-қувватлаш тизимлари яратилади, симуляция моделлаштириш, статистик таҳлил ва прогнозлаш қўлланилади. Бироқ, таҳлил ўтказиладиган маълумотлар тўлиқ, яхши тузилган ва расмийлаштирилган тақдирдагина бундай тадқиқотлар натижалари тўғри бўлади.

Ҳозирда светофорнинг икки тури кенг қўлланилади. Биринчи турда сигнални ўзгартириш учун белгиланган цикли вақтидан фойдаланилади. Иккинчи турида цикл вақтларига таъсир қилиши датчиклар билан белгиланган цикл вақтларини бирлаштиради.

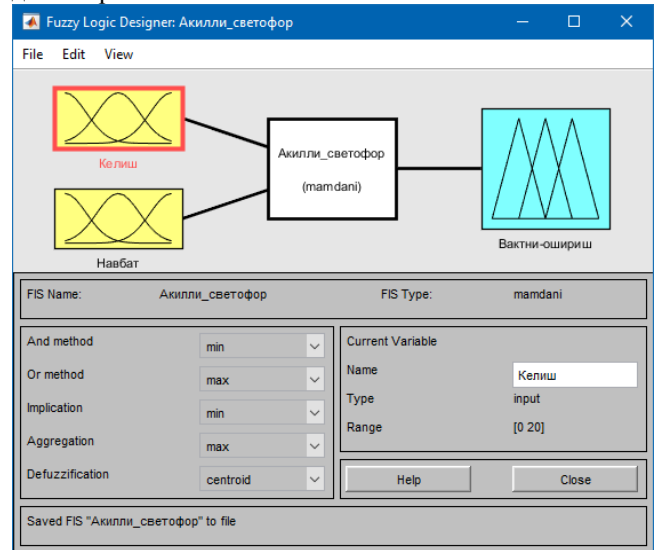
Агар датчик йўл қисмида транспорт ҳаракати йўқлигини аниқласа, светофор яна ҳаракат пайдо бўлгунча чироқни ўзгартиради. Ушбу турдаги бошқариш цикл вақтини ва транспорт воситасининг жойлашувини сошлаш учун чорраҳа ҳақида маълум маълумотларни талаб қилади [4]. Светофорни бошқаришда норавшан тизими чорраҳа моделларида кенгроқ қўлланилиши мумкин бўлган муқобил бошқарув тизимидир [5]. Бундай тизим фақат транспорт воситаларининг яқинлашишини аниқлаш учун эмас, балки транспорт воситаларини ҳисоблаш учун ҳам датчиклардан фойдаланади. Бу тизимда транспорт зичлигини ҳисобга олиш имконини беради, бу эса йўлларда ўзгарувчан вазиятни яхшироқ баҳолаш имконини беради. Трафик тақсимои ўзгарганда, норавшан бошқарув тизими ёруғлик сигнални мос равишда ўзгартириши мумкин.

Йўлнинг ҳар бир бўлаги учун иккита датчик мавжуд [6]. Светофор орқасидаги биринчи датчик светофордан

Д масофадаги чорраҳага келган транспорт воситалари сонини ҳисоблайди. Автомобиллар сони иккита сенсорнинг маълумотлари орасидаги фарқ билан ҳисобланади. Бу норавшан бошқарув тизимини анъанавий тизимдан ажратиб туради, бунинг учун светофор олдида фақат транспортнинг яқинлашишини қайд этадиган битта датчик ўрнатилади. Д масофаси чорраҳанинг маълум бир қисмида транспорт ҳаракат оқими тартибига асосланиб белгиланади. Норавшан бошқарув тизими светофорнинг ҳар бир босқичининг узунлигига жавоб беради. Светофорнинг ҳар бир босқичи учун битта ҳолат мавжуд. Транспорт мавжуд бўлмаган ҳолатлар учун стандарт киймат ҳам мавжуд. Икки йўлнинг ажратилган чорраҳаси учун норавшан мантиқий бошқарув тизимини ишлаб чиқиш керак: шимолий-жанубий, ғарбий-шарқий. Тизимда иккита кириш ўзгарувчиси мавжуд: келиш томонидаги трафик сони (Келиш) ва йиғиладиган навбат томондан келаётган трафик сони (Навбат) [7]. Айтайлик, шимолий-жанубий йўлда яшил ранг ёқилган бўлса, у ҳолда бу йўл келиш томони бўлади, ғарбий-шарқий йўл эса йиғиладиган навбатнинг томони бўлади ва аксинча.

Норавшан чиқиш ўзгарувчиси яшил чироқнинг давомийлигини ошириш вақти бўлади. Шундай қилиб, норавшан регулятор қоидаларини шакллантиришда, шу ҳолатдаги транспорт шароитлари асосида яшил чироқнинг давомийлигини ошириш ёки оширишмаслик тўғрисидаги қарор қабул қилинади. Агар ўсиш бўлмаса, светофор дарҳол ҳолатни ўзгартириб, қарама-қарши томонда ҳаракатланишга имкон беради.

Моделлаштириш учун биз Matlab норавшан мантик дастурий пакетида фойдаланамиз. Норавшан модель 1-расмда кўрсатилганидек иккита кириш ўзгарувчиси-дан иборат.

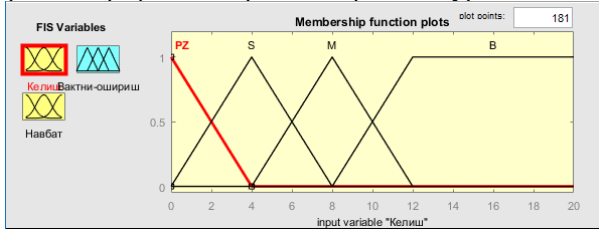


1-расм. Тавсия этилган норавшан модель

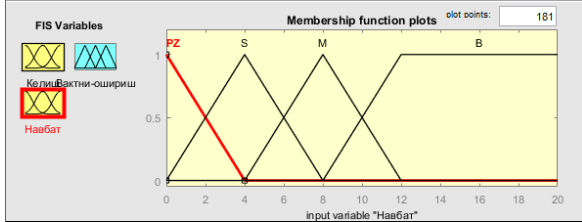
Светофор билан бошқариш учун кириш ва чиқиш ўзгарувчиларининг ҳар бири учун тўртта тегишлилик функцияси мавжуд. Қуйидаги жадвалда лингвистик ўзгарувчиларнинг атамалари ва уларнинг кискартмалари келтирилган.

Келиш		Навбат		Вақтни ошириш	
Деярли нолга тенг	P Z	Деярли нолга тенг	P Z	Нол	Z
Оз	S	Оз	S	Оз	S
Ўрта ча	M	Ўрта ча	M	Ўрта ча	M
Кўп	B	Кўп	B	Катта	L

Лингвистик ўзгарувчиларнинг тегишлилик функцияларининг график тасвири 2 ва 3-расмда кўрсатилган.

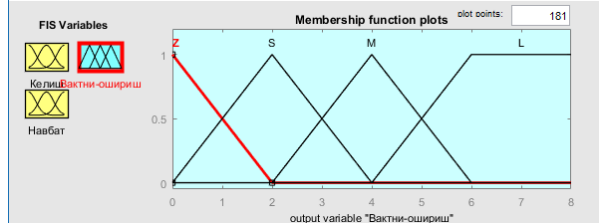


2-расм – “Келиш” киритиш ўзгарувчисининг тегишлилик функцияси графиги.



3-расм – “Навбат” киритиш ўзгарувчисининг тегишлилик функцияси графиги.

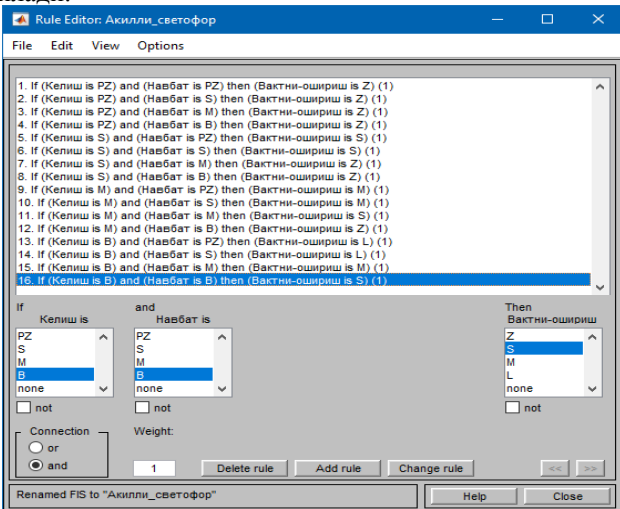
“Вактни ошириш” чиқиш ўзгарувчисининг тегишлик функциясининг графиги 4-расмда кўрсатилган [9].



4-расм. “Вактни ошириш” чиқиш ўзгарувчисининг тегишлилик функцияси графиги.

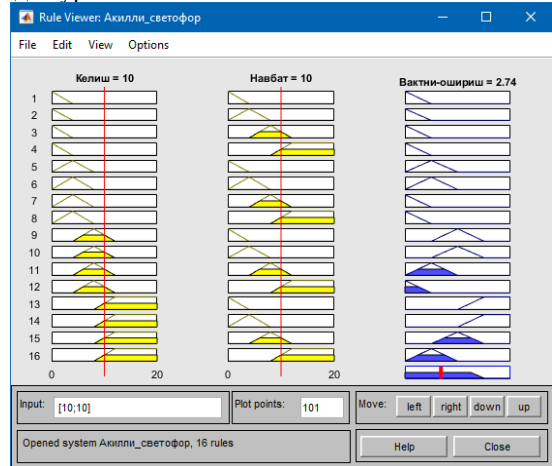
Турли вазиятларда ушбу норавшан тўпламларнинг тегишлилик функцияларининг кенглиги ва маркази турли вазиятлар ва ҳаракатлар шартларига мувофиқ ўзгартирилиши ва созланиши мумкин [8]. Бошқариш тизимининг норавшан мантиқидаги хулоса қилиш механизми инсоннинг фикрлаш жараёнига ўхшайди. Бу йерда норавшан мантиқ сунъий интеллект билан боғлиқ. Одамлар ўз ҳаракатларида билмаган ҳолда қоидалардан фойдаланадилар. Мисол учун, агар чорраҳада ҳаракат хавфсизлиги ходими томонидан тартибга солинса, у куйидаги фикрларга амал қилиши мумкин: АГАР шаҳарнинг шимолидан келадиган оқим КАТТА бўлса ва шарқдан келадиган оқим КИЧИК бўлса, шимолдан келадиган оқим УЗОҚ утиб турсин.

Норавшан мантиққа асосланган бошқарув тизимини ишлаб чиқишда 5-расмда кўрсатилган қоидалар қўлланилади:



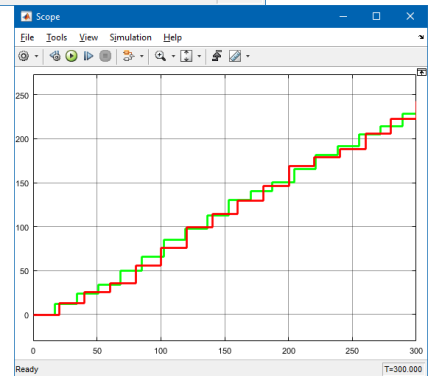
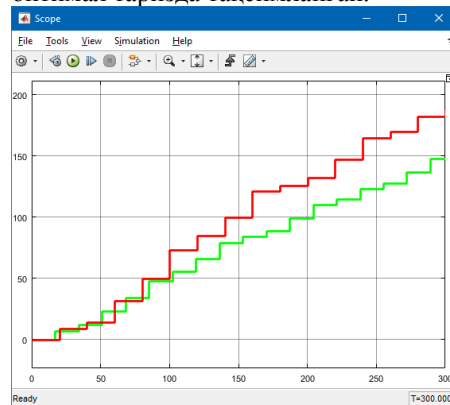
5-расм. Норавшан қоидалар

Ушбу қоидалар чорраҳада ҳаракатланиш шароитларидан келиб чиққан ҳолда осон тузилади. Норавшан бошқарув тизими, чиқиш ўзгарувчисининг тегишлилик функцияси (бу ҳолда “Вактни ошириш”) норавшан кичик тўпламлар (бу ҳолда “Келиш” ва “Навбат”) шартларига асосланиб қоида бажарилганда ўрналади. Норавшан бошқарув тизими маҳсмин композицияси ёрдамида қоидаларнинг ҳар бир кичик хулосасининг ҳақиқат даражасини топади. Ҳар бир норавшан чиқиш ўзгарувчисининг аҳамиятлилик даражаси топилса, улар битта норавшан тўпламга бирлаштирилади. Шундан сўнг деффазификация босқичи келади, натижаси ҳақиқий сон пайдо бўлади. Симуляция натижалари 6-расмда кўрсатилган.



6-расм. Симуляция натижалари

Ақлли светофор тизими фақат чорраҳа самарадорлигини максимал даражада оширишга имкон беради. Чорраҳада транспорт оқимининг ҳар хил қийматларида оддий светофор ва ақлли светофорларда олинган натижалар 4-расмда келтирилган. Бу натижадан кўриниб турибдики, ақлли светофорларда “Келиш” ва “Навбат”лар оптимал таризда тақсимланган.



а) Оддий светофор б) Ақлли светофор
7-расм. Оддий ва ақлли светофорларда “Келиш” ва “Навбат” графиги

Хулоса килиб айтаганда, ақлли светофорлар ўзгарувчан тирбандлик ҳолатига мослашади. Транспортнинг келиши тўғрисидаги қирувчи маълумотларга асосланиб, дастур маълум бир вақтда транспортнинг қайси йўналишда кўпроқ ўтиши кераклигини ҳал қилади. Норавшан бошқарув тизими

транспортнинг кутиш вақти ва чорраҳанинг ҳар бир томонида пайдо бўладиган навбат узунлиги бўйича юқори ўтказувчанликни таъминлайди. Қисқа кутиш вақти нафақат ёқилги тежашга ҳисса қўшади, шуниндек атроф-муҳит ифлосланишини камайиши ҳисобига шаҳардаги экологик ҳолат анча яхшиланади.

Адабиётлар

1. [Капский Д.В.](#), [Навой Д.В.](#), [Пегин П.А.](#) Разработка модели транспортных потоков на улично-дорожной сети города <https://doi.org/10.21122/2227-1031-2019-18-1-47-54>
2. Распоряжение Федерального дорожного агентства от 27 февраля 2013г. №236-р «Об издании и применении ОДМ 218.6.003-2011 «Методические рекомендации по проектированию светофорных объектов на автомобильных дорогах»: [Электронный ресурс], режим доступа URL: <https://docs.cntd.ru/document/1200098292>
3. Макарова И.В., Хабабуллин Р.Г., Шубенкова К.А. Совершенствование управления транспортными потоками города с использованием имитационного моделирования // 4-я Всероссийская научно-практическая конференция по имитационному моделированию ИММОД 2009 / С.-П., 2009
4. Murat Y.S., A New Approach for Fuzzy Traffic Signal Controls. / Y.S.Murat, E.Gedizlioglu. – Turkey: Pamukkale University, 2011. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.iasi.cnr.it/ewgt/13conference/31_murat.pdf
5. Пегат А., Нечеткое моделирование и управление: учеб. пособие / А.Пегат. - М.: «Бином», 2013. –С. 798.
6. Nellore K., A Survey on Urban Traffic Management System Using Wireless Sensor Networks / K. Nellore, G. P. Hancke. Pretoria: University of Pretoria, 2016. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.mdpi.com/1424-8220/16/2/157/pdf>
7. Ge, Y. A Two-Stage Fuzzy Logic Control Method of Traffic Signal Based on Traffic Ungency Degree / Qingdao: Qingdao University of Science and Technology, 2014. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.hindawi.com/journals/mse/2014/694185/>
8. Алтунин А.Е., Модели и алгоритмы принятия решений в нечетких условиях: учеб. пособие / А.Е. Алтунин, М.В. Семухин. — Т.: Издательство Тюменского гос. ун-та, 2009. –С. 352.

РЕЗЮМЕ

Шаҳар чорраҳаларида светофорни бошқариш йўл тармоғи самарадорлигини ошириш ва тирбандликни бартараф этишниги муҳим усули ҳисобланади. Ушбу мақола норавшан мантиқ технологиясига асосланган ақлли светофор бошқарувчисини лойиҳалаш ва амалга оширишга бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Регулировка светофоров на городских перекрестках - важный метод повышения эффективности дорожной сети и уменьшения заторов на дорогах. В данной статье рассматривается разработка и реализация интеллектуального контроллера светофоров на основе технологии нечеткой логики.

SUMMARY

City intersection traffic signal control is an important method to improve the efficiency of road network and alleviate traffic congestion. This paper addresses the design and implementation of an intelligent traffic lights controller based on fuzzy logic technology.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНЫХ ПАРАМЕТРОВ МАТЕРИАЛА СОЛНЕЧНОГО ЭЛЕМЕНТА С НАНО РАЗМЕРНЫМИ ГЕТЕРО ПЕРЕХОДАМИ ПО ЕГО СВЕТОВОЙ ВОЛЬТАМПЕРНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ

Э.З.Имамов – доктор физико-математических наук, профессор

Х.Н.Каримов – младший научный сотрудник

Ташкентский университет информационных технологий

Р.А.Муминов – доктор физико-математических наук, академик

Физико-технический институт, НПО «Физика-Солнце» АН РУз

М.А.Аскарров – докторант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: эквивалент схемаси, фототок, турлантирғич, вольт ампер характеристикаси.

Ключевые слова: эквивалентная схема, световой ток, преобразователь, вольтамперная характеристика.

Key words: equivalent circuit, light current, converter, voltage characteristic.

Введение. В работе проводится оптимизация параметров материала солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами (СЭ с НРП) по световой вольтамперной характеристике (СВАХ). Особенностью исследований является то, что нано размерные гетеро переходы созданы на поверхности подложки из технического кремния. Обычно, для преобразования солнечного излучения в электричество эта модификация кремния практически не используется. Однако, в наших предыдущих работах [1-4]

- подробно обоснован выбор технического кремния (после дополнительного нано технологического воздействия) в качестве подложки солнечного элемента,

- рассмотрена технология создания на его поверхности гетеро контактных структур,

- определены требования, предъявляемые к контактирующим материалам,

- оценены условия, при которых эффективность солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами, будет соизмерим с эффективностью традиционных солнечных элементов на основе кристаллической модификации кремния.

ческой модификации кремния.

Солнечный элемент с нано размерными гетеро переходами создается в соответствии с физическим явлением самоорганизации [5,6], которое сопровождается естественным ростом на поверхности полупроводника «островков» нано включений с последующим формированием на их основе нано гетеро эпитаксиальных систем. В работе [7] показано, что халкогениды свинца по кристаллической структуре близки к монокристаллам кремния и способны на поверхности солнечного элемента, на основе явления самоорганизации создавать нано размерные гетеро контактные системы. Исследование структуры реального однородного технического кремния [8] показало наличие в нем таких кристаллических участков в малых пропорциях (в пределах одного процента и даже меньше).

Анализ оптических свойств солнечного элемента со многими нано размерными гетеро переходами. Как показано в работе [9] световая вольтамперная характеристика одиночного нано размерного гетеро перехода, степень кристалличности р- и n- областей которого

близки друг другу, можно рассматривать в модели идеального диода (как это принята в работах [10-12]) обычно с самостоятельным «генератором» G светового тока I_L (см. рис.1).

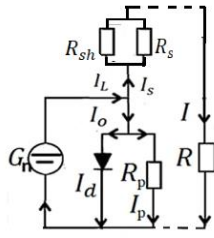


Рис.1. Эквивалентная схема одного солнечного элемента с нано размерным гетеро переходом.

При исследовании оптических свойств солнечного элемента с многими нано размерными гетеро переходами (на квадратном сантиметре до нескольких сотен миллионов) его будем рассматривать в виде электрической цепи из n параллельно соединенных друг с другом одиночных и однородных контактных структур (см. рис.2) [13,14].

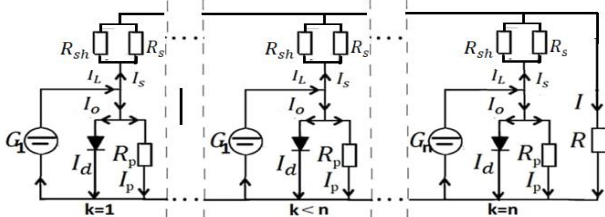


Рис.2. Эквивалентная схема солнечного элемента со многими нано размерными гетеро переходами.

В этой электрической цепи солнечного элемента со многими нано размерными гетеро переходами ток I через внешнюю нагрузку R формируется за счет самостоятельного источника электродвижущей силы \mathcal{E} (или функции генератора G светового тока I_L) из независимых и идентичных микро токов каждого из них I_s . Поэтому этот ток можно представить в виде алгебраической суммы n независимых микро токов I_s ($I_d = I_{oo} \cdot (e^{\alpha U_p} - 1)$ - диодный ток):

$$I = n \cdot I_s = n \cdot \left(I_L - I_d - \frac{U_p}{R_p} \right).$$

Наличие в формуле очень больших и трудно определяемых параметров n и R_p (R_p - внутреннего параллельного сопротивления диода), осложняет исследование вольтамперной характеристики солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами. Это осложнение, однако, устраняется заменой их на два легко экспериментально измеряемых максимальных величин световой вольтамперной характеристики: I_{sc} - тока короткого замыкания солнечного элемента ($I_{sc} = n \cdot I_L$) и U^* - величины его напряжения холостого хода.

В итоге для вольтамперной характеристики солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами получим соотношение:

$$I = I_{sc} \cdot \left[1 - \frac{U_p}{U^*} + \frac{I_d^*}{I_L} \cdot \left(\frac{U_p}{U^*} - \frac{I_d}{I_d^*} \right) \right].$$

Соответственно, P - мощность солнечного элемента с n независимыми одиночными нано размерными гетеро контактными структурами определяется произведением текущего тока $I = n \cdot I_s$ на текущее напряжение U_p , то есть $P = I \cdot U_p = n \cdot I_s \cdot U_p$.

Введя ряд удобных коэффициентов:

$$\gamma = \frac{I_{oo}}{I_L} \quad \alpha = \frac{e}{A \cdot k \cdot T} \quad \Omega = \frac{1 + \gamma}{\gamma} \quad a = \frac{e^{\tau} - \Omega}{\Omega} > 0$$

$$\tau = \alpha \cdot U^* \quad e^{\alpha \cdot U^*} = e^{\tau} \quad e^{\alpha \cdot U_p} = e^{\tau y} \quad \frac{I_L}{I_s} = \frac{I_{sc}}{I_{sc}} = 1$$

$$f = \frac{I}{I_{sc}} \quad y = \frac{U_p}{U^*} \quad \Psi = \frac{P}{U^* \cdot I_{sc}} = \frac{U_p \cdot I_s}{U^* \cdot I_{sc}} = y \cdot f$$

а также поделив текущие U_p , и I на соответствующие граничные величины U^* и I_{sc} , полученные соотношения удобно представить в нормированном и безразмерном виде:

$$f = \frac{\Omega \cdot (1 + ay) - e^{y\tau}}{\Omega - 1} \quad \text{- СВАЗ} \quad (1)$$

$$\Psi = \frac{P}{U^* \cdot I_{sc}} = y \cdot f = \frac{y}{\Omega - 1} \cdot [\Omega \cdot (1 + ay) - e^{y\tau}] \quad \text{- мощность СЭ с НРГП} \quad (2)$$

Параметры максимума мощности солнечного элемента. Главными показателями эффективности солнечного элемента являются параметры максимума мощности: I_m , P_m и U_m (или в безразмерном и нормированном виде Ψ_m , f_m и y_m). Найдя напряжение этого максимума y_m , по формулам (1) и (2) находится f_m и Ψ_m . Положение максимума определяется из условия равенства нулю $\frac{dP}{dU_p}$ - первой производной от мощности солнечного элемента по напряжению U_p (или в безразмерной форме $\frac{d\Psi}{dy}$).

Оно однозначно определяет y_m :

$$e^{y_m \tau} = \frac{\Omega (1 + 2 \cdot y_m \cdot a)}{1 + \tau \cdot y_m}. \quad (3)$$

Решив его, определяется y_m , а затем f_m и Ψ_m (или U_m , I_m и P_m). В безразмерном виде результат имеет вид:

$$\Psi_m = f_m \cdot y_m \quad y_m \quad f_m = \frac{y_m \cdot \Omega \cdot \tau + a (\tau \cdot y_m - 1)}{\Omega - 1 + \tau \cdot y_m}. \quad (4)$$

Мощность солнечного элемента, поделенная на $I_{sc} \cdot U^*$, определяет его КПД - коэффициент полезного действия $\eta = \frac{P}{I_{sc} \cdot U^*}$, который в безразмерной фор-

ме совпадает по определению с нормированной мощностью и имеет вид:

$$\eta = y \cdot f = \frac{P}{I_{sc} \cdot U^*} = \frac{y}{\Omega - 1} \cdot [\Omega \cdot (1 + ay) - e^{\tau y}]. \quad (5)$$

В точке максимальной мощности коэффициент полезного действия в безразмерной форме равен:

$$\eta_m = \frac{y_m^2 \cdot \Omega}{\Omega - 1} \cdot \frac{\tau + a(\tau \cdot y_m - 1)}{1 + \tau \cdot y_m}. \quad (6)$$

Физический смысл введенных приближений. При выводе (1) и (2) приняты ряд физически обоснованных модельных требований:

- Ток через внешнюю нагрузку формируется во многих параллельно соединенных, независимых и одиночных контактных структурах.

- Ток определен просто как алгебраическая сумма идентичных микро токов от каждой ячейки эквивалентной схемы.

- Экспериментально измеряемые параметры вольт-амперной характеристики (ток короткого замыкания, напряжение холостого хода) считаются известными и вводятся как расчетные параметры.

- Ток через внешнюю нагрузку во всем диапазоне изменения напряжений считается положительным.

- Мощность всей электрической цепи солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами при граничных параметрах ($y = 0$ и $y = 1$) равна нулю. С ростом y (напряжения) увеличивается от нуля до некоторого максимума Ψ_m (при некотором токе f_m и напряжении y_m). Затем она быстро уменьшается до нуля при $y = 1$ (или $U_p = U^*$).

Анализ полученных результатов. Анализ полученных результатов показывает, что величина максимальной мощности коэффициент полезного действия существенно определяется параметрами солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами: Ω , τ и соотношением между ними.

Из трансцендентного уравнения (3) следует, что левая растущая экспоненциальная часть $e^{y_m \tau}$ равняется правой, асимптотически уменьшающейся относительно y_m части: $\frac{\Omega(1 + 2y_m a)}{1 + \tau y_m}$. Но из (1) следует, что во

всем интервале изменения напряжения от 0 до U^* ($y \leq 1$), величина нормированного тока f должна быть положительной. А это возможно при условии $e^{\tau y} > \Omega$, которое гарантированно выполняется вблизи границы $y \leq 1$. Отметим, что $e^{\tau y}$ и Ω сами по себе большие, но достаточно близкие друг другу числа.

Поскольку $\Omega > 1$ и $a = \frac{e^\tau}{\Omega} - 1$, то убывание правой части (3) возможно при $\frac{1 + 2y_m a}{1 + \tau y_m} < 1$. Сочетание всех

этих условий: $e^{\tau y} > \Omega$, $\Omega > 1$, $\frac{1 + 2y_m a}{1 + \tau y_m} < 1$ и

$2a < \tau$, позволяет получить соотношение связывающее Ω , τ и y в обобщенном виде:

$$e^{\tau y} > \Omega > \frac{2e^\tau}{2 + \tau}. \quad (7)$$

Из этого неравенства следует, что наибольшая эффективность солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами проявляется, когда

$$\Omega = \frac{I_L}{I_{oo}} + 1 \geq \frac{2 \cdot e^{\frac{e \cdot U^*}{A \cdot k \cdot T}}}{2 + \frac{e \cdot U^*}{A \cdot k \cdot T}} = \frac{2 \cdot e^\tau}{2 + \tau}. \quad (8)$$

Из условия $\Omega \geq \frac{2e^\tau}{2 + \tau}$ следует, что величина макси-

мального напряжения U_m должна быть близка к граничному напряжению U^* , то есть $U_m \leq U^*$.

Именно при одновременном выполнении неравенств (7) и $U_m \leq U^*$ возможно достижение максимальное значение η_m - показателя эффективности солнечного элемента с нано размерными гетеропереходами.

Перечислим ряд комбинаций чисел $\Omega = 1 + \frac{I_L}{I_{oo}}$ и

$e^\tau = e^{\frac{e \cdot U^*}{A \cdot k \cdot T}}$, подстановка которых в (6) дадут высокую эффективность солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами. При этом для определения высокой эффективности необходимо чтобы e^τ и Ω были практически близки друг другу по величине, несмотря на условие $e^\tau > \Omega$.

$\Omega = 8$ и $e^\tau = 10$; $\Omega = 21$ и $e^\tau = 24$; $\Omega = 51$ и $e^\tau = 56$; $\Omega = 101$ и $e^\tau = 111$; $\Omega = 201$ и $e^\tau = 203$

Заключения. Определены оптимальные соотношения параметров солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами обеспечивающие максимальной мощности коэффициент полезного действия. Из полученных соотношений следует, что солнечный элемент с нано размерными гетеро переходами можно построить таким образом, что его эффективность будет иметь всегда требуемый высокий уровень. Показано, что такая управляемая ситуация возможна применительно к солнечному элементу с нано размерными р-п переходами, созданные в силу явления самоорганизации на подложке из технического кремния. Подобные солнечные элементы могут способствовать повышению эффективности гелиоэнергетики, формированию высоко эффективных, дешевых фото преобразователей.

Благодарности. Авторы благодарны академику Р.А.Захидову и профессорам М.Н.Турсунову, К.А.Исмайлову за стимулирующее обсуждение полученных результатов.

Работа выполнена в рамках двух проектов Программы фундаментальных исследований: ФА-Ф3-004 «Изучение фундаментальных новых физических моделей, механизмов, способов» и № БВ-Ф3-005 «Теоретические исследования параметров солнечного элемента и влияния нано технологической обработки его поверхности на повышение эффективности гелиоэнергетики».

Литература

1. Джалалов Т.А., Имамов Э.З, Муминов Р.А., Рахимов Р.Х. // Computational nanotechnology. Выпуск №1, -С. 155-167, 2018.
2. Имамов Э.З., Муминов Р.А., Джалалов Т.А., Каримов Х.Н., Эргашев Г. //Узбекский физический журнал. №3. -С. 173 -179, 2019.
3. Имамов Э.З., Муминов Р.А. Джалалов Т.А. Каримов Х.Н. //«Физика полупроводников и микроэлектроника». №4 -С.14-21. 2019.
4. Imamov E.Z., Muminov R.A., Rakhimov R.Kh. //Scientific-technical journal (STJ FerPI, 2020, T.24, №5) –P. 31-36, 2020.
5. Haken H. // Synergetics // Springer. -Berlin-Heidelberg: 1997.
6. Леденцов Н.Н., Устинов В.М., Щукин В.А. и др. Гетеро структуры с квантовыми точками: получение, свойства, лазеры. ФТП.1998. Т. 32. №4. -С.385-410.
7. Stancu V., Pentia E., Goldenblum A., Buda M., Iordache G., Botila T. Romanian journal of information science and technology. Vol.10, №1, - P. 53–66, 2007.
8. Раскин А.А., Прокофьева В.К. Технология материалов микро, опто и нано электроники, в двух томах БИНОМ, Лаборатория знаний. –Москва: 2010.
9. Imamov E.Z., Muminov R.A. Rakhimov R.Kh. /Analysis of the efficiency of a solar cell with nano-dimensional hetero transitions. Computational nanotechnology. Выпуск №5, -С.47-56. 2021.
10. Гременок В.Ф., Тиванов М.С., Залесский В.Б. Солнечные элементы на основе полупроводниковых материалов. –Минск: Изд. Центр БГУ, 2007, –С.222.
11. Колтун М.М. Оптика и метрология солнечных элементов. -М.: «Наука», 1984, -С.280.
12. Фаренбрух А., Бьюб Р. Солнечные элементы: теория и эксперимент. - М.: «Энергоатомиздат», 1987. –С. 280.
13. Цой Б. Патент в Евразийском патентном ведомстве. EP2405487 A1. 08.30. 2012.
14. Цой Б. Патент во всемирной организации интеллектуальной собственности. №WO 2011/040838 A2 07. 04.2011.

РЕЗЮМЕ

Нано ўлчамли гетеро ўтишли куёш элементининг максимал кувватли самарадорлигини таминлайдиган параметрларнинг оптимал нисбати аниқланади. Олинган муносабатлардан келиб чиқадики, нано ўлчамли гетеро ўтишли куёш элементи шундай қурилиши мумкинки, унинг самарадорлигини доим талаб қилинган юқори даражага эга бўлади. Бундай назорат қилинадиган холат техник кремнийдан ясалган тагликда «ўз-ўзини ташкил қилиш» орқали ҳосил қилинган нано ўлчамли p-n ўтишли куёш элементида бўлиши мумкинлиги кўрсатади.

РЕЗЮМЕ

Определены оптимальные соотношения параметров солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами обеспечивающие максимальные мощности коэффициентов полезного действия. Из полученных соотношений следует, что солнечный элемент с нано размерными гетеро переходами можно построить таким образом, что его эффективность будет иметь всегда требуемый высокий уровень. Показано, что такая управляемая ситуация возможна применительно к солнечному элементу с нано размерными p-n переходами, созданные в силу явления самоорганизации на подложке из технического кремния.

SUMMARY

The optimal ratios of the parameters of a solar cell with nano-dimensional hetero transitions that provide maximum power efficiency are determined. It follows from the obtained relations that a solar cell with nano-dimensional hetero transitions can be constructed in such a way that its efficiency will always have the required high level. It is shown that such a controlled situation is possible in relation to a solar cell with nano-dimensional p-n transitions created due to the phenomenon of self-organization on a substrate made of technical silicon.

НЕЛОКАЛЬНАЯ КРАЕВАЯ ЗАДАЧА В ПРЯМОУГОЛЬНОЙ ОБЛАСТИ

Х.Исламов – преподаватель

Термезский филиал ТГРУ имени Низами

Таянч сўзлар: тенглама, бир боғламли чекли соҳа, регуляр ечим узлуксиз функциялар, тривиал ечим, Грин функцияси, Фредгоlm интеграл тенгламаси.

Ключевые слова: уравнение, односвязная область, регулярные решения, непрерывные функции, тривиальные решения, функция Грина, интегральные уравнения Фредгольма.

Key words: equation, one bounded boundary section, regular solution, continuous functions, trivial solution, Grin function, Fredg- olm integral equation.

Рассмотрим уравнение

$$\frac{\partial}{\partial x}(u_{xx} + u_{yy}) + c(x, y)u = 0. \quad (1)$$

Пусть D конечная односвязная область ограниченная при $x > 0, y > 0$ с точками $A(l, 0)$ и $B(0, h)$ соответственно оси OX и OY .

$$D = \{(x, y): 0 < x < l, 0 < y < h\}.$$

В области D для уравнения (1) исследуем следующую задачу.

Задача. Найти функцию $u(x, y)$ обладающую следующими свойствами:

1) $u(x, y) \in C^1(\bar{D}) \cap C^3(D)$;

2) Функция $u(x, y)$ является регулярным решением уравнения (1);

3) $u(x, y)$ удовлетворяет краевым условиям:

$$u(0, y) = \varphi_1(y), u(l, y) = \varphi_2(y), 0 \leq y \leq h \quad (2)$$

$$u(x, 0) = \psi_1(x), u(x, h) = \psi_2(x), 0 \leq x \leq l \quad (3)$$

$$u_x(0, y) = \lambda u_2(l, y), \quad (4)$$

где $\varphi_1(y), \varphi_2(y), \psi_1(x), \psi_2(x)$ - заданные непрерывные функции, причём,

$$\varphi_1(0) = \psi_1(0), \varphi_1(h) = \psi_2(0), \varphi_2(h) = \psi_2(l),$$

$$\psi_1(0) = \lambda\psi_1(l), \psi_2(0) = \lambda\psi_2(l).$$

Теорема 1.: Если выполнены условия

$C(x, y) \leq 0, \lambda < 1$, тогда в области D существует единственное решение задача (1)–(4). [1]

Доказательство: Пусть задача (1) - (4) имеет два решения $u_1(x, y)$ ва $u_2(x, y)$. Тогда

$$u(x, y) = u_1(x, y) - u_2(x, y).$$

$$f(x, y) \equiv 0, \quad \varphi_i(y) = \psi_i(x) = 0 \quad (i=1,2).$$

Тогда уравнения (1) удовлетворяет тривиальные граничные условия

$$u(0, y) = 0, \quad u(l, y) = 0 \quad (5)$$

$$u(x, 0) = 0, \quad u(x, h) = 0, \quad u_x(0, y) = \lambda u_x(l, y) \quad (6)$$

Задача (1)- (6) имеет $u = 0$ тривиальные решения. Умножим уравнения (1) на $u(x, y)$ интегрируя в области D получим [2].

$$\iint_D u \frac{\partial}{\partial x} (u_{xx} + u_{yy}) dx dy + \iint_D c(x, y) u^2 dx dy = 0 \quad (7)$$

Преобразуем первый интеграл в виде

$$\frac{\partial}{\partial x} (u_{xx} + u_{yy}) = \frac{\partial}{\partial x} (yu_{xx} + xu_{yy}) - yu_{xx} - xu_{yy} = \frac{\partial}{\partial x} (yu_{xx} + xu_{yy}) - \frac{1}{2} \left(\frac{\partial}{\partial x} (u_x)^2 + \frac{\partial}{\partial x} (u_x u_y) - \frac{\partial}{\partial y} (u_y)^2 \right)$$

Из этого равенство можно (7) записать в виде

$$\iint_D \frac{\partial}{\partial x} (u_{xx} + u_{yy}) dx dy = \frac{1}{2} \iint_D \left(\frac{\partial}{\partial x} (u_x)^2 + \frac{\partial}{\partial x} (u_x u_y) - \frac{\partial}{\partial y} (u_y)^2 \right) dx dy + \iint_D c(x, y) u^2 dx dy = 0 \quad (8)$$

Интегрируя интеграл (8) в области D получим

$$-\frac{1}{2} \int_0^h [(u_x(l, y))^2 - (u_x(0, y))^2] dy + \iint_D c(x, y) u^2 dx dy = 0 \quad (9)$$

Используем из условия (4)

$$u_x^2(l, y) - u_x^2(0, y) = u_x^2(l, y) (1 - \lambda^2) \quad (10)$$

Тогда (9) из равенство (10) имеет вид

$$\frac{1}{2} \int_0^h (1 - \lambda^2) u_x^2(l, y) dy - \iint_D c(x, y) u^2 dx dy = 0 \quad (11)$$

Из равенство (11) и условия теорема 1 вытекает $u(x, y) \equiv 0$ так как $u_1(x, y) = u_2(x, y), \forall (x, y) \in D$. теорема доказано.

Теорема. Если $u(x, y) = 0, \lambda < 1$ следующие условия: $\psi_1(x), \psi_2(x) \in C^1[0, l]$ и $\varphi_1(y), \varphi_2(y) \in C^1[0, h]$ выполняются, то существует регулярное решение задачи (1)–(4).

Докажем существование решения нелокальной задачи (1)–(4).

Обозначим производную по x $u_x(x, y)$ неизвестной функции $u(x, y)$ при $x = l$ через $\varphi(y)$.

Тогда в уравнении (1), обозначим $u_x = \vartheta(x, y)$, и берем для уравнения Лапласа следующую задачу:

$$\Delta u = -c(x, y)u, \quad (5)$$

$$\vartheta(x, y) = -\lambda\varphi(y) \cdot \vartheta(l, y) = \varphi(y), \quad 0 \leq y \leq h \quad (6)$$

$$\vartheta(x, 0) = \psi_1(x), \vartheta(x, h) = \psi_2(x), \quad 0 \leq x \leq l. \quad (7)$$

Для решения задачи (5)–(7) требуем, что, функция $\varphi(y)$ удовлетворяла следующие равенства:

$$\begin{aligned} -\lambda\varphi(0) &= \psi_1(0), & \varphi(h) &= \psi_2(l) \\ -\lambda\varphi(h) &= \psi_2(0), & \varphi(0) &= \psi_1(l). \end{aligned}$$

Таким образом задача (1) – (4) с помощью преобразования $u_x = \vartheta(x, y)$ приведена к задаче (5) – (7).

Регулярное решение задачи (5) – (7) в прямоугольной области D с помощью функции Грина выражается следующим образом:

$$\vartheta(x, y) = \frac{1}{2\pi} \int_0^h \left[\frac{\partial G(x, y; l, \eta)}{\partial \xi} - \lambda \frac{\partial D(x, y; 0, \eta)}{\partial \xi} \right] \varphi(\eta) d\eta - \frac{1}{2\pi} \iint_D G(x, y; \xi, \eta) c(\xi, \eta) u(\xi, \eta) d\xi d\eta + f(x, y) \quad (8)$$

Здесь $G(x, y; \xi, \eta)$ функция Грина для уравнения Лапласа в задаче Дирихле в прямоугольной области D.

$$G(x, y; \xi, \eta) = \frac{1}{2\pi} \ln \frac{1}{(x - \xi)^2 + (y - \eta)^2} + g(x, y; \xi, \eta),$$

$$f(x, y) = \frac{1}{2\pi} \int_0^l \frac{\partial G(x, y; \xi, \eta)}{\partial \eta} \psi_1(\xi) d\xi - \frac{1}{2\pi} \int_0^l \frac{\partial G(x, y; \xi, \eta)}{\partial \eta} \psi_2(\xi) d\xi.$$

Теперь в области D решаем следующую задачу:

$$u_x = \vartheta(x, y), \quad \forall (x, y) \in D \quad (9)$$

$$u(0, y) = \varphi_1(y), \quad 0 \leq y \leq h. \quad (10)$$

Решение уравнения (9) удовлетворяющий условию (10) имеет следующий вид:

$$u(x, y) = \int_0^x \vartheta(t, y) dt + \varphi_1(y). \quad (11)$$

Вставляя выражение (8) в (11) получим [1]:

$$\vartheta(x, y) = \int_0^x \left(\frac{1}{2\pi} \left(\int_0^h \left[\frac{\partial G(x, y; l, \eta)}{\partial \xi} - \lambda \frac{\partial D(x, y; 0, \eta)}{\partial \xi} \right] \varphi(\eta) d\eta \right) dt - \int_0^x \left(\frac{1}{2\pi} \iint_D G(t, y; \xi, \eta) c(\xi, \eta) u(\xi, \eta) d\xi d\eta \right) dt + \int_0^x f(t, y) dt + \varphi_1(y). \quad (12)$$

Изменяя порядок интегрирования в правой части в последней формуле для $u(x, y)$ получим следующее интегральное уравнение:

$$u(x, y) + \iint_D \left(\frac{1}{2\pi} K(x, y; \xi, \eta) \right) u(\xi, \eta) d\xi d\eta = f_1(x, y). \quad (13)$$

Здесь $K(x, y; \xi, \eta) = \int_0^x G(t, y; \xi, \eta) c(\xi, \eta) dt$,

$$f_1(x, y) = \frac{1}{2\pi} \int_0^h k(x, y; \eta) \varphi(\eta) d\eta + \int_0^x f(t, y) dt + \vartheta(x, 0) + \varphi_1(y), \quad (14)$$

$$k(x, y; \eta) = \int_0^x \left[\frac{\partial G(t, y; l, \eta)}{\partial \xi} - \frac{\partial G(x, y; 0, \eta)}{\partial \xi} \right] dt.$$

Интегральное уравнение (13) является уравнением Фредгольма второго порядка [2].

Его ядро $K(x, y; \xi, \eta)$ и правая часть $f_1(x, y)$ по свойству функции Грина и заданных функций непрерывна и принадлежит классу $C^1(\bar{D})$ т.е.

$$|K(x, y; \xi, \eta)| \leq \int_0^x |G(t, y; \xi, \eta) c(\xi, \eta)| dt \leq c \int_0^x \left| \ln \frac{1}{(t-\xi)^2 + (y-\eta)^2} \right| dt \leq c_1 (y-\eta)^2 \ln|(x-\xi)^2 + (y-\eta)^2| + c_2 |k(x, y; \eta)| \leq \int_0^x \left| \frac{\partial G(t, y; l, \eta)}{\partial \xi} - \frac{\partial G(x, y; 0, \eta)}{\partial \xi} \right| dt \leq \ln|(x-l)^2 + (y-\eta)^2| + \lambda \ln|(x)^2 + (y-\eta)^2| + k_0(x, y; \eta).$$

Функция $k_0(x, y; \eta)$ при $x=0, x=l$ и $y=\eta$ непрерывна и ограничена. Производные $\frac{\partial k_0(x, y; \eta)}{\partial x}, \frac{\partial k_0(x, y; \eta)}{\partial y}$ непрерывны при $x \neq 0, x \neq l$ и $y \neq \eta$, а также $\left| \frac{\partial k_0(x, y; \eta)}{\partial x} \right| \leq \frac{c_3}{r}$ при $x \rightarrow 0, x \rightarrow l, y \rightarrow \eta$ $\left| \frac{\partial k_0(x, y; \eta)}{\partial y} \right| \leq \frac{c_4}{r}$,

здесь $r^2 = (x-\xi)^2 + (y-\eta)^2$; $c_i = \text{const} > 0, i = \overline{1, 4}$.

Решение интегрального уравнения Фредгольма второго порядка (13) имеет вид:

$$u(x, y) = f_1(x, y) + \frac{1}{2\pi} \iint_D R(x, y; \xi, \eta) f_1(\xi, \eta) d\xi d\eta. \quad (15)$$

После некоторых преобразований имеем:

$$u(x, y) = \frac{1}{2\pi} \int_0^h \left[k(x, y; \eta_1) + \frac{1}{2\pi} \iint_D R(x, y; \xi, \eta) k(\xi, \eta; \eta_1) d\xi d\eta \right] \varphi(\eta) d\eta + f_2(x, y). \quad (16)$$

Здесь $f_2(x, y) = \int_0^x f(t, y) dt + \varphi_1(y) + \frac{1}{2\pi} \iint_D R(x, y; \xi, \eta) \left[\int_0^\xi f(x, y) dt + \varphi_1(y) \right] d\xi d\eta$.

Теперь из формулы (16) определим функцию $\varphi(y)$. Для этого берем производную из (16) по x и при $x=l$ приравниваем функцию $\varphi(y)$.

$$\varphi(y) = \frac{1}{2\pi} \int_0^h k_1(y, \eta) \varphi(\eta) d\eta + f_3(y), \quad 0 \leq y \leq h. \quad (17)$$

Здесь $f_3(y) = \frac{\partial}{\partial x} f_2(x, y)|_{x=l}$, $k_1(y, \eta) = \frac{\partial}{\partial x} \left[k(x, y; \eta) + \frac{1}{2\pi} \iint_D R(x, y; \xi, \eta) k(\xi, \eta; \eta) d\xi d\eta \right]|_{x=l}$.

По теории интегральных уравнений Фредгольма решение уравнения (15) существует в области $C[0, h]$ и резольвента ядра $k_1(y, \eta)$ выражается следующим образом [3]

$$\varphi(y) = f_3(y) + \frac{1}{2\pi} \int_0^h R_1(y, \eta) f_3(\eta) d\eta.$$

Таким образом, решение задачи (1) – (4) выражается формулой (16), а функция $\varphi(y)$ является решением интегрального уравнения (17).

Литература

1. Бицадзе А.В. Краевые задачи для уравнения эллиптического типа второго порядка. –Москва: «Наука», 1966. –С.204.
2. Смирнов М.М. Уравнения смешанного типа. –Москва: «Высшая школа», 1985.
3. Салохиддинов М. Интеграл тенгламалар. –Тошкент: 2007, -С.180.

РЕЗЮМЕ

Маколада тўғри тўртбурчакли соҳада кўйилган чегаравий масаланинг ечими мавжудлиги ва ягоналиги исботланган.

РЕЗЮМЕ

В статье доказано существование и единственность решения краевой задачи, поставленной в правом прямоугольном поле.

SUMMARY

The article proves the existence and uniqueness of the solution of the boundary value problem posed in a right rectangular field.

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ КРЕМНИЕВЫХ СОЛНЕЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

К.А.Исмаилов – доктор физико-математических наук, профессор

З.Т.Кенжаев – базовый докторант

С.Г.Яхшимов – магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Ш.З.Олламбергенов – магистрант

Ташкентский государственный технический университет

Таянч сўзлар: кремний, кўёш элементи эффективлиги, никель кластерлари, геттерлаш, яшаш вақти.

Ключевые слова: кремний, эффективность солнечного элемента, кластеры никеля, геттерирование, время жизни.

Key words: silicon, solar cell efficiency, nickel clusters, gettering, lifetime.

Введение. Качество монокристаллов кремния для солнечных элементов определяется величиной времени жизни неосновных носителей заряда (τ). В процессе изготовления фотоэлементов τ может уменьшиться из-за активизации неконтролируемой (фоновых) примесных атомов переходных металлов (Fe, Cu и др.) [1].

Для увеличения КПД СЭ необходимо увеличивать время жизни неравновесных носителей заряда (ННЗ) и уменьшать вторичные потери (в первую очередь последовательное сопротивление эмиттерной области).

Поэтому увеличение времени жизни неравновесных носителей заряда является главным критерием оптимизации технологии фотоэлементов [2-3].

Основной способ увеличения времени жизни в структурах СЭ это геттерирование. Геттерирование примесных атомов, позволяет не только повысить время жизни ННЗ, но также обеспечивает стабильность электрических и рекомбинационных параметров материала, который многократно подвергаются термообработке в процессе изготовления СЭ [4].

Известно [5] никель в кремнии имеет достаточно высокую объемную растворимость ($n \sim 10^{18} \text{ см}^{-3}$), а в приповерхностной области ($d=2-3 \text{ мкм}$), его концентрация может достигать $n_s \sim 10^{20} - 10^{21} \text{ см}^{-3}$. Основная часть растворенных атомов – 99,999%, а в приповерхностной области еще больше, находясь в электронейтральном состоянии в междоузлиях, и при определенных условиях термообработки могут формировать кластеры [6]. Кластеры никеля легко образуются как в процессе диффузии, так и при дальнейшей термообработке, но они практически не влияют на электрические параметры материала. Размеры, концентрация, структура и состав кластеров в основном определяются температурой дополнительного отжига и общей концентрацией введенных в кремний атомов никеля. Кроме того, известно, что пленки никеля, нанесенные на кремний, имеют хорошие геттерирующие свойства [7].

В данной статье анализируются эффективность геттерирования неконтролируемых примесных атомов кластерами атомов никеля и влияние на параметры СЭ.

Технология и метод исследования Для исходного материала использовались монокристаллических кремниевых пластин *p*-типа с удельным сопротивлением 0.5 Ом·см (КДБ-0.5), толщиной 380 мкм и диаметром $d \sim 76 \text{ мм}$ выращиванные с методом Чохральский. Затем создались две разных группы. Из них I группа - контроль, II группа - в вакууме напылялся тонкий слой чистого никеля толщиной 1 мкм для диффузии на лицевой стороне. Диффузии примесных атомов никеля проводилась при $T_{\text{дифф}} = 1000 \text{ }^\circ\text{C}$ в течение $t = 10 \text{ мин}$.

После диффузии никеля, для получения *p-n*-перехода проводилась диффузии фосфора при $T_{\text{дифф}} = 1000 \text{ }^\circ\text{C}$ в течение $t = 0.5 \text{ час}$.

После диффузии все образцы проходили дополнительный термоотжиг при $T_{\text{отж}} = 750 - 800 \text{ }^\circ\text{C}$ в течение $t = 30 \text{ мин}$ с целью активации процесса геттерирования [8] неконтролируемых рекомбинационных примесей. После диффузии и термоотжига все образцы охлаждались на воздухе.

После каждого технологического этапа проводилась очистка поверхности и химическая обработка, чтобы снять остатки никеля и оксид кремния с поверхности (HCl, HF).

Затем напылением никеля создавались омические контакты. Просветляющее покрытие на поверхности элементов отсутствовало. После этого измерялись вольт-амперная характеристика (ВАХ) и времени жизни ННЗ в полученных СЭ.

Полученные результаты и их обсуждение В таблице 1 представлены средние значения параметров СЭ каждой группы образцов, полученных при температурах диффузии никеля $T_{\text{дифф}} = 1000 \text{ }^\circ\text{C}$.

Таблица 1. Средние значения параметров СЭ, полученных при температурах диффузии никеля $T_{\text{дифф}} = 1000 \text{ }^\circ\text{C}$.

Группа	I (Контроль)	II
$J_{\text{кз}}$, мА/см^2	32	36
$U_{\text{хх}}$, мВ	590	595
ξ	0.640	0.68
P_{max} , мВт/см^2	12.083	14.565
τ , мкс	10-14	18-20
$\Delta P_{\text{max}}/P_{\text{Imax}}$	-	20.54 %

Примечания: $J_{\text{кз}}$ - плотность тока короткого замыкания, $U_{\text{хх}}$ – напряжение холостого хода, ξ - коэффициент заполнения ВАХ, P_{max} - максимальная отдаваемая мощность, $\Delta P_{\text{max}}/P_{\text{Imax}}$ - относительное изменение максимальной мощности по сравнению с контролем

Как видно из таблицы, в образцах II группы наблюдается достаточно заметное улучшение параметров. При этом среднее значение P_{max} по отношению к контролю (I группе) увеличивается на 20.54 %.

Полученные данные позволяют утверждать, что дополнительное легирование примесными атомами никеля приводит к улучшению эффективности СЭ.

Видно, что время жизни ННЗ контрольного СЭ составляет $\tau = 10-14 \text{ мкс}$, это соответствует типовым значениям времени жизни для таких структур [9-10]. В группа II τ увеличивается почти в 2 раза. Это позволяет утверждать, что:

- легирование примесными атомами никеля приводит к увеличению времени жизни ННЗ τ в базе СЭ;
- формирование обогащенной никелем области в лицевом слое дополнительно улучшает τ СЭ.

Обсуждение результатов Рост параметры ($J_{\text{кз}}$, $U_{\text{хх}}$, τ) СЭ мы связываем с формированием кластеров атомов никеля, находящихся в междоузлиях состоянии кремния и наличием у них геттерирующих свойств. В приповерхностных слоях концентрация никеля на $2.5 \div 3$ порядка больше, чем в объеме кристалла. Центрами образования кластеров никеля служат атомы кислорода и другие дефекты решетки кремния, в большом количестве находящиеся вблизи поверхности, а также образующиеся в диффузионном слое *n*-типа.

Коэффициент заполнения ВАХ фотоэлементов II группы диффузии никеля вырос относительно I группы. Такой рост мы связываем с уменьшением слоевого сопротивления поверхностных слоев эмиттера солнечного элемента за счет формирования кластеров атомов никеля или силицидов. Прямое измерение поверхностного сопротивления эмиттера (*n*-слоя) образцов, легированных никелем ($\rho_{\text{нов}} = 1.8 \text{ Ом/}\square$) показывает его уменьшение на 17 % по сравнению с контролем ($\rho_{\text{нов}} = 2.1 \text{ Ом/}\square$), что примерно соответствует росту коэффициента заполнения.

Для проверки наличия силицидных пленок исследовался элементный состав лицевой поверхности образцов II группы в сканирующем электронном микроскопе - EVO MA 10, в режиме рентгеновского микроанализа (рис. 2).

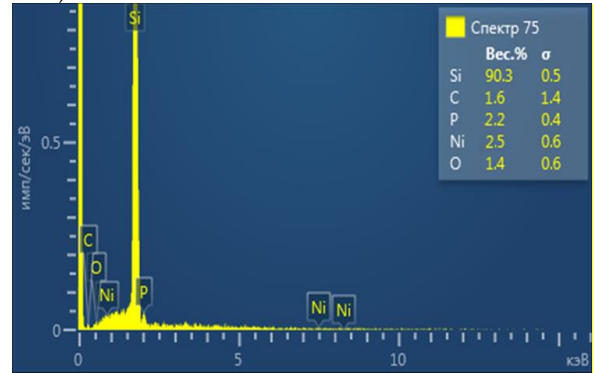


Рис. 2. Морфология и элементный состав лицевой поверхности СЭ после термоотжига

Как показали результаты исследования, лицевая поверхность СЭ состоит из атомов кремния - 90.92 %, никеля – 1.01 %, фосфора - 1.96, кислорода - 2.44. То есть, можно утверждать, на поверхности отсутствует силицид никеля и оксиды.

Все полученные данные позволяет считать, что легирование никелем увеличивает время жизни ННЗ в базе СЭ, увеличивая коэффициент полезного действия.

На основе полученных результатов можно утверждать, что введение атомов никеля, является эффективным методом геттерирования рекомбинационных центров в кремнии.

Из всех существующих методов геттерирования, неконтролируемых примесных атомов в кремнии, геттерирования никель является наиболее эффективно, технологично, дешевле, в результате получено которые практическое не происходит изменение энергетическая параметры самого кремния.

Заклучение Таким образом, легирование никелем дает новые возможности для создания кремниевых фотоэлементов с повышенной эффективностью за счет увеличения основные параметры СЭ, увеличения времени жизни неравновесных носителей.

Также, следует утверждать, что легирования кремния с никелем не только позволяет повышение КПД СЭ, но такое метод может быть широко использовать практические во всех электронных приборов на основе кремния.

Литература

1. Чистохин И. Б., Фрицлер К.Б. Письма в ЖТФ, 46 (21), 11 2020.
2. Панайотти И.Е., Теруков Е.И., Шахрай И.С. Письма в ЖТФ. 46 (17), 3 2020.
3. Фукс Б.И. *ФТП*, 48 (12), 1704. 2014.
4. Parakonstantinou P., Somasundram K., Cao W.A., Nevin J. *Electrochem. –Soci*: 148 (2), 36 2001.
5. Ismayilov K.A., Kenzhaev Z.T., Isamov S.B., Koveshnikov S.V. *Karakalpak Scientific Journal*, Vol. 3: Iss. 1, Article 6. 2020.
6. Bakhadyrkhanov M.K., Ismaylov B.K., Tachilin S.A., Ismailov K.A., Zikrillaev N.F. *SPQEO*, 23 (4), 361, 2020.
7. Астащенко А.С., Бринкевич Д.И., Петров В.В.. Доклады БГУИР. 8 (38), 37. 2018.
8. Bakhadyrkhanov M.K., Isamov S.B., Kenzhaev Z.T., Melebaev D., Zikrillayev Kh.F., Ikhtiyarova G.A. *Appl. Solar Energy*. 56 (1), 13. 2020.
9. Aissa B., Kivambe M.M., Hossain M.I., Daif O.El., Abdallah A. A., Ali F., Tabet N., *Front Nanosci Nanotech*, 1(1), 2. 2012.
10. Sun Ch., Rougieux F. E., Macdonald D., *J. Appl. Phys.* 115, 214907. 2014.

РЕЗИОМЕ

Мақолада кремнийга никель диффузияси, айнан, кремний юзасига яқин соҳада бойитилган никель қатлами ҳосил қилиниши, рекомбинация марказларини камайитиришнинг самарали усули эканлиги ва фотоэлемент самарадорлигини ошириши эксперименталь кўрсатилган.

РЕЗИОМЕ

Экспериментально показано, что диффузии никеля, которого формированного обогащенного слоя никеля в приповерхностной области кремния, является эффективным методом геттерирования рекомбинационных центров в кремнии и увеличивает эффективности фотоэлемента.

SUMMARY

It has been shown experimentally that the diffusion of nickel, which is formed by an enriched nickel layer in the near-surface region of silicon, is an effective method for gettering recombination centers in silicon and increases the efficiency of the photocell.

UDK 543.381:547.412.721.2

AVTOMOBIL BENZININIŇ OKTAN SANINIŇ ASIRIWDA ANTIDETONACIYALIŇ QOSIMSHALARDIŇ ONIMDARLIŇIN SALISTIRIW

M.J.Maxmudov - ximiya ilimleriniŇ doktori, dotsent

Buxara injenerlik - texnologiya instituti

S.O.Svaykosov – assistent oqitwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Таянч со’злар: бензин, оксигенатлар, аннизола, ацетон, МТБЭ, октан сонини, антидетонатсион хосса.

Ключевые слова: бензин, оксигенаты, аннизола, ацетон, МТБЭ, октановое число, антидетонационные свойства.

Key words: gasoline, oxygenates, anisole, acetone, MTBE, octane number, antiknock properties.

Kirisiw Neft hám gaz ónimlerine bolǵan talaplardıń keskin artıp barıwı, dúnyada túrli saldamlı ekologiyalıq mashqalalardıń kelip shıǵıwına sebep bolıp atr. Usını esapqa alǵan halda, Ózbekstan Respublikasında neft ónimleriniń sapasın jaqsılaw hám jergilikli shiyki zatlar hám de texnologiyalar tiykarında ekologiyalıq taza neft ónimlerin islep shıǵarıwǵa úlken itibar qaratilıp atr.

Tiykarǵı bólim. Átirap - ortalıqtı ximiyalıq záhárleriwniń tiykarǵı bólegi ishki janıw dwigatellerden (IJD) shıǵıp atırǵan gazlar úlesine tuwrı keledi. Dwigatel cilindrlerinde baratúǵın fizikalıq - mexikalıq procesler esabına, quramında 200 den artıq záhárli komponentlerden quralǵan, quramalı quramalı shıǵındılar dwigatellerden ajıralıp shıǵadı [1-2]. Tómendegi kestedede dizel hám benzın dwigatellerinen shıǵatúǵın záhárli gazlerdıń quramı keltirilgen [3].

Usı joqarıdaǵı komponentlerden uglerod oksidin alatuǵın bolsaq, olar gemoglobinge uqsas qásiyetlerdi kórsetkenligi sebepli, hátte onsha joqarı bolmaǵan parcial basım astında da, karboksigemoglobin (HbCO) sıyaqlı birikpeler payda etedi. HbCO dissociaciyası oksigemoglobinge (HbO₂) salıstırǵanda 3600 ret ástenirek baradı. Bunda gipoksemianıń payda bolıwı hám metallardıń organizmge kislород ótkiziwsherligin páseytedi. Sonıń menen birgelikte, tómen koncentraciyadaǵı uglerod oksidiniń turaqlı bolıwı, kóriw aǵzalarınıń jaqtılıq hám reńlerge sezgiriliginiń tómenlewine, bas mıydaǵı ózgerislerge, málim waqıt aralıǵında psixikalıq reakciyalardıń buzılıwına, eritrocitoz, poliglobuliya sıyaqlı qan quramınıń morfologiyalıq kórsetkishleriniń ózgeriwine alıp keledi. Uglerod oksidiniń turaqlı tásiiri insanlarda bas awırıwı, bas aylanıwı, tez sharshap qalıw, emocional turaqsızlıq, júrektegi hár qıylı awırıwları payda etedi [4-5].

Keste 1. Avtomobilniń záhárli gazleriniń quramı

Komponentler	Muǵdarı, %	
	Benzin dwigatel	Dizel dwigatel
Azot	74-77	76-78
Kislород	0, 3-8, 0	2-18
Suw puwı	3, 0-5, 5	0,5-4,0
Uglerod dioksidi	5, 0-12, 0	1,0-10,0
Uglerod oksidi	5, 0-12	0,01-0,5
Azot oksidleri	0, 0-0, 8	0,0009-0,5
Nokancerogen uglevodorodlar	0, 2-3, 0	0,009-0,5
Aldegidler	0, 0-0, 2	0,001-0,009
Sája	0, 0-0, 4 gr/m ³	0,01-1,1 gr/m ³
Benz(α)piren	10-20 mkg/m ³ qa shekem	10 mkg/m ³ qa shekem

Joqarıdaǵılar menen birgelikte, benzın quramındaǵı benzol da insan organları ushın hár qıylı qáwiplerdi tuwdıradı. Joqarı koncentraciyadaǵı benzol tásirinde, insanıń bas mıyine úlken tásir kórsetedi, bir neshe ese tómen koncentraciyadaǵı benzol tásirinde bolsa birinshi bolıp qan hám qan aylanıwshı organlar jábirlenedi. Benzoldıń qandaǵı tásiiri miyde onıń toplanıwına, nuklein kislotası sinteziniń buzılıwına, tiykarǵı kletkalardıń ziyanlanıwına, olardıń xromosomalı dúzilisiniń buzılıwına hám soǵan uqsas bir qatar tásirlerge alıp keledi. Avtomobil benzini quramındaǵı benzol koncentraciyasınıń jáne onıń barlıq janbay qalǵan onıń tuwindıları – záhárli gazler, janılıǵı sistemasındaǵı puwlanıwıardan ajıralıwshı elementler hám janılıǵı quyıwdaǵı puwlanıwlar sıyaqlı quramında benzol sarplǵan komponentler arasında sıziqlı baylanıslılıq bar. Janılıǵı quramında benzol muǵdarınıń hár 1 % asıwı, záhárli gazler quramında onıń 0,7-0,8 % artıwına alıp keledi [6].

Joqarıdağı maǵlıwmatlardan kelip shıǵıp aytıp ótiw kerek, avtotransport qurallarınıń qorshaǵan - ortalıqqa tásirin kemeytiw búgingi kúnniń aktual máselelerinen biri bolıp barmaqta.

Keste 2. Benzin sapasına qoyılǵan zamanagóy talaplar

Kórsetkishler	Talaplar		
	Evro-3	Evro-4	Evro-5
Benzol muǵdarı, %	1,0	1,0	1,0
Kúkirt muǵdarı, %	0,015	0,005	0,001
Aromatikalıq uglevodorodlar muǵdarı, %	42	35	35
Olefin uglevodorodlar muǵdarı, %	18	14	14
Kislorod muǵdarı, %	2,3	2,7	2,7
Toyingan puw basımı, kPa	Jaz 70 Qıs 90	Jaz 70 Qıs 90	Jaz 70 Qıs 90

Ozbekstannıń janılıǵı sanaatı antideonaciyalıq hám ekologiyalıq qásiyetleri boyınsha avtobenzin hám dizel janılıǵın Evropa standartları (Euro-3, Euro-4, Euro-5) talaplarına ótkeriwdi ámelge asırıp atr (keste 2) [7].

Eger de benzin misalında alatuǵın bolsaq, joqarıda keltirilgen (Euro-3, Euro-4, Euro-5) talaplarına juwap beretuǵın benzin alıw ushın tek ǵana onıń oktan sanın asırıw emes, usınıń menen birge benzin quramında kúkirt, olefin hám aromatikalıq uglevodorodlar (atap aytqanda, benzol) muǵdarın kemeytiw kerek. Usınıń menen bir qatarda, artıqsha aromatikalıq uglevodorodlardı izoparafınlerge ótkeriw, benzin quramına kislorod saqlaǵan komponentler, antioksidlewshi, juwıwshı hám basqa kerekli qosımshalardı qosıw kerek.

Detonaciya procesine ximiyalıq tárepten qaraytuǵın bolsaq, sońǵı janılıǵı quwatı uglevodorodlardıń birlenshi oksidleniw ónimleri - gidroperek hám olardıń joqarı aktiv erkin radikallı tarqalıw ónimleri menen tásirlesedi. Usı ishshı aralaspada perekistinıń payda bolıwı qansha joqarı bolsa, sonsha jarqıldap janıwı gúzetiledi [8-9].

Detonaciya payda bolıwı hám intensivliginiń tiykarǵı faktori bolıp, janılıǵınıń ximiyalıq quramı esaplanadı, sebebi túrli topar uglevodorodlarınń oksidleniwge beyimligi birdey sharayatlarda túrlishe bolıp tabıladı. Eger de, janılıǵı quramındağı uglevodorodlar janıwdan aldınǵı oksidleniw sharayatında jetkilikli dárejede perekis payda etpese, ol jaǵdayda jarqıldaw esabına tarqalıw júz bermeydi hám bunıń nátiyjesinde aralaspada aktiv elementler menen tásirlespeydi. Janıw bolsa ádettegi tezlikte detonaciyasız ámelge asadı. Uglevodorodlar hám janılıǵılarınń detonacion turaqlılıǵı yamasa antideonaciyalıq qásiyetleri arnawlı bir cilindrli laboratoriya apparatında anıqlanadı [10-11].

Avtobenzinlerdiń ekologiyalıq qawipsizligin asırıw hám sapasını jaqsılaw ushın olardıń uglevodorod hám ximiyalıq quramın ózgeritiw arqalı erisiw múmkin. Bunda tetraetilqorǵasın (TEQ) tiykarlı antideonatorlardı qollanıw tolıq qadaǵan etilgen. Bunday túrdegi antideonatorlardıń benzin quramına kiritiliw qadaǵan etilgeninen keyin, tiykarınan, alifatikalıq hám aromatikalıq tiykarlı qosımshalardı sınap kóriw hám sanaat kóleminde islep shıǵarıw baǵdarlarına keń itibar qaratılıp atr [12].

Alifatikalıq tiykarlı qosımshalar AQSh ta keń tús aldı. Bul katalitik krekıng hám alkillew procesleriniń jańa apparatların qurıw arqalı ámelge asırıldı. AQSh tıń etilsiz benzinleri kem muǵdardağı aromatikalıq uglevodorodlar muǵdarı menen ajralıp turadı. Olardıń detonaciyalıq turaqlılıǵı joqarı oktanlı izoparafınler esabına jaqsılanadı [13].

Tuwrı aydap alınǵan tómen oktanlı benzindi riforminglewge qaratılǵan aromatikalıq jónelis, Batis Evropa hám Rossiyada keń qollanıladı. Bunday túrdegi etilsizlengen tayar benzinler quramı tiykarınan, aromatikalıq uglevodorodlardan quralǵan bolıp, olefin uglevodorodları derlik ushıraspaydı. Sol sebepli, bul túrdegi benzinler joqarı detonacion turaqlılıǵı menen birge quramında kem muǵdarda kúkirtli birikpelerdi saqlaydı [14].

Sońǵı jıllarda AQSh, Batis Evropa hám Rossiyada avtobenzinler quramına joqarı oktan sanlı efir hám spirt sıyaqlı kislorod saqlaǵan birikpelerdi qosıw baslandı [15].

Usı izertlewdiń tiykarǵı maqseti acetón, annizol hám butil-karbitol sıyaqlı oksigenatları jergilikli AI-80 benzininiń oktan sanına tásirin úyreniw hám de olardıń oktan sanın asırıw kórsetkishlerin salıstırıwdan ibarat.

Izertlew obyektleri hám metodları. Izertlew obyektleri tómendegiler: jergilikli sanaat benzini AI-80, acetón, annizol hám MTBE.

Izertlew jumısında jergilikli AI-80 benzini jáne onıń oksigenatlar menen birgeliktegi kompoziciyalarınıń fizikalıq - ximiyalıq qásiyetlerin anıqlawdıń zamanagóy hám dástúriy usılları paydalanıldı.

Alınǵan jańa benzin úlgileriniń oktan sanı bir cilindrli UIT-85 universal apparatında anıqlandı (1-súwret).

Izertlew tómendegi izbe-izlikte ótkerildi:

Birinshi, laboratoriya xanasınıń basımın barometr járdeminde anıqladıq. Xana basımı - 95200. Bul kórsetkishti *mm.sın.baǵ.* na tómendegi esaplaw arqalı ótkerdik: 95200-190 (barometr pasportı boyınsha) = 95010. Kesteden 95010 kórsetkishi 712,6 *mm.sın.baǵ.* na teń ekenligi anıqlandı. Barometrikalıq basım tómendegi teńleme arqalı salıstırmalı anıqlıǵı dúzetildi:

$$K = (760 - P) \cdot 0,03 = (760 - 712,6) \cdot 0,03 = 1,42$$



1-súwret. Bir cilindrli UIT-85 universal apparatı

Bul koefficient járdeminde túrli oktan sanına iye (O.S.) benzin úlgileriniń (79, 80, 81) qısılaw dárejesin anıqladıq:

$$79 \rightarrow 15,69 + 1,42 = 17,11$$

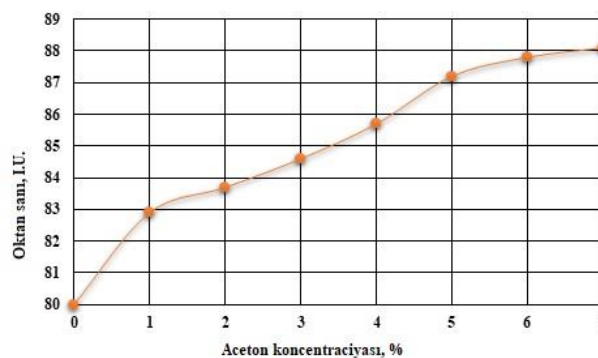
$$80 \rightarrow 15,88 + 1,42 = 17,30$$

$$81 \rightarrow 16,05 + 1,42 = 17,47$$

Tájiriybeni baslawdan aldın UIT-85 apparatı jumısqa tayarlandı: birinshi nábette, cirkulyaciyalıq may 50-60 °C ge shekem qızdırıldı. Sonnan keyin, elektr generator járdeminde isleytuǵın dvigatel ot aldırıldı. Dvigatel ot alǵanнан keyin, cirkulyaciyalıq suw 96 °C temperaturaǵa shekem qızdırıldı. Keyininen etanol benzin úlgisi tekserilip, detonometr kórsetkishi 55 ± 3 ke tuwrılandı.

Alınǵan nátiyjeler hám analizler. Izertlewimizde jergilikli AI-80 avtomobil benzini túrli oksigenatlar menen birgelikte kompaundenip jańa benzin kompoziciyaları alındı.

Izertlewimizdiń birinshi basqışında jergilikli AI-80 benzininiń 1-7% acetón menen birgeliktegi kompoziciyaları alındı hám usı benzin úlgileriniń oktan sanı izertlew usılında (I.U.) anıqlandı. Izertlew nátiyjeleri 2-súwrette keltirilgen.

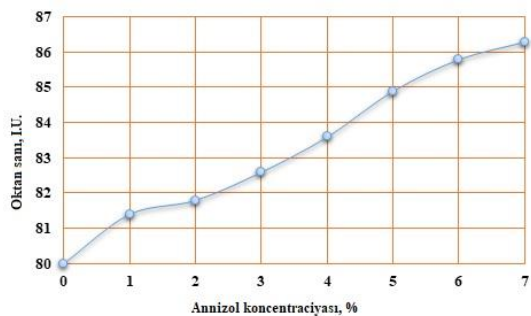


2-súwret. Acetonniń jergilikli AI-80 benzininiń oktan sanın asırıw dárejesi

2-suwretten kórinip turganday, aceton koncentraciyasınıń asıp barıwı menen, benzin kompoziciyalarınıń oktan sanı da kóterilip bardı. Acetonnıń koncentraciyası 7 % ǵa jetkende, oktan sanı 88,1 punktke jetti.

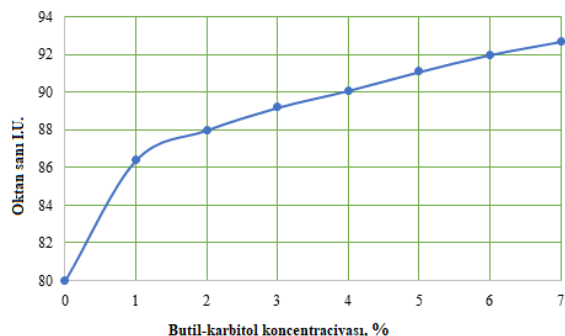
Keyingi basqıshda oktan sanın asırıwshı qosımsha retinde annizoldan paydalandıq. Annizoldıń oktan sanın asırıw dárejesi 3-suwrette keltirilgen.

Izertlew nátiyjeleri annizoldıń oktan sanın 6,3 punktke asırdı. Bul kóteriliw acetonga salıstırǵanda tómenirekti quradı. Usı kórsetkishler analiz qılınıp, AI-92 hám onnan joqarı oktan sanlı avtomobil benzinin islep shıǵarıw ushın, bul ósiw dárejesi jetkilikli emes.



3-súwret. Annizoldıń jergilikli AI-80 benzininiń oktan sanın asırıw dárejesi

Izertlewimizdiń keyingi basqıshında salıstırmalı butil-karbitol qosımshasınıń paydalanıp kórdik. Usı oksigenattı soǵı jıllarda dúnya sanaatı kóleminde qóllanıw ádet bolmaqta. Butil-karbitoldıń oktan sanın asırıw dárejesiniń nátiyjeleri tómendegi súwrette keltirilgen (4-súwret).



Juwmaq Ótkerilgen izertlew nátiyjeleri, biz úyrengen qosımshalar jergilikli sanaat benzininiń oktan sanın sezilerli dárejede asırıwın kórsetti. Usı sınalǵan qosımshalar arasında butil-karbitol salıstırmalı joqarı kórsetkishti kórsetti. AI-80 benzine butil-karbitol 7 % muǵdarda qosılǵanda, oktan sanı 12,7 punktke shekem kóterildi hám 92,7 ni quradı.

Ádebiyatlar

1. Махмудов М.Ж. Извлечения бензола из автомобильного бензина с экстракционным методом // «XXI асп – интеллектуал авлод асри» худудий илмий-амалий анжумани. – Бухоро: 2015. 233-235-б.
2. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р., Хайитов Р.Р. Выделение ароматических углеводородов из автомобильного бензина с целью доведения его качества до норм Евро-5 // Технологии нефти и газа научно – технологический журнал. 2017. №1. -С. 20-22.
3. Биоэтанольное топливо. Мир нефтепродуктов/научнотехнический журнал: Москва: №5, 2008, -С.34-36.
4. Махмудов М.Ж. Повышение экологичного качества автомобильных бензинов. //«Переработка нефти и газа, альтернативное топливо» республиканская научно-техническая конференция. –Ташкент: 2016. -С.102-105.
5. Емельянов В.Е., Крылов И.Ф. Автомобильный бензин и другие виды топлива. Свойства, ассортимент и применение. -М.: Астрель АСТ Профиздат, 2005. –С.207.
6. Состояние и перспективы производства и применения спиртов и МТБЭ в качестве компонента смешения бензина. Мир нефтепродуктов научно-технический журнал. –Москва: №4, 2000, -С.28-29.
7. Шарифуллин А.В., Синеглазова Т.Н., Шарифуллин В.Н.. Очистка бензина от смол и воды. Электронный журнал "Исследовано в России", 5, 10-14, 2004.
8. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р. Определение количества бензола и группового углеводородного состава фракций бензина AI-80 с целью доведения его до норм Евро-5 // Нефтепереработка и нефтехимия. –Москва: 2017. -№2. -С. 14-16.
9. Шарифуллин А.В., Сулейманов А.Т., Шарифуллин В.Н., Байбекова Л.Р. Расчет функции синергизма при использование композиционных ингибиторов. // Вестник КГТУ, 2008. № 2, -С.45-47.
10. Лихачев С.В. Экология: учебное пособие / С.В. Лихачев; М-во с.-х. РФ, ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА. – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА, 2012. –С. 157.
11. Полетаева О.Ю. Топлива для различных типов авиадвигателей. Современные проблемы истории естествознания в области химии, химической технологии и нефтяного дела: тез. докл. V Междунар. науч. конф. – Уфа: «Реактив», 2004. Т.1. – С. 93.
12. Абросимов А.А. Экология переработки углеводородных систем. – М.: Химия, 2002. –С. 608.
13. Сайфуллин Н. Р., Ишмаков Р. М., Абызгильдин А. Ю., Губайдуллин Н. М., Гаскаров Н. С., Хафизов А. Р. Автомобиль и экология. -Уфа: УГНТУ, 1998. –С. 133.
14. Емельянов В. Е., Мелик Ахназаров Т. Х. Разработка, производство и применение горючее смазочных материалов и технических средств нефтепродуктообеспечения. / Тез. докл. науч.техн. конф.– М.: 1998.– С. 87.
15. Капустин В.М. Технология производства автомобильных бензинов. – М.: Химия, 2015. –С. 256.

REZYUME

Detonatsiya – juda zararlı hodisa. Yonishning detonatsion rejimi vaqtida dvigatel quvvati kamayadi, yonilg'ining solishtirma sarfi oshadi, dvigatelning ishlashi og'ir va bir xil bo'lmaydi. Benzinning yuqori detonatsion barqarorligiga, uning tarkibidagi yuqori oktanli komponentlar miqdorini qo'paytirish bilan erishiladi. Maqolada atseton, annizol va metil-tret-butil efrining mahalliy AI-80 avtomobil benzinini antidetonatsion xossalari ta'siri natijalari o'rganilgan.

РЕЗИМЕ

Детонация – очень вредное явление. При детонационных режимах сгорания мощность двигателя падает, удельный расход топлива возрастает, работа двигателя становится жесткой и неровной. Высокий уровень детонационной стойкости бензина достигается увеличением в составе доли высокооктановых компонентов. В статье приведены результаты влияния аннизола, ацетона и метил-трет-бутилового эфира на антидетонационных характеристиках местного автомобильного бензина AI-80.

SUMMARY

Knocking is a very harmful phenomenon. Under detonation modes of combustion, engine power decreases, specific fuel consumption increases, engine operation becomes stiff and uneven. A high level of knock resistance of gasoline is achieved by increasing the proportion of high-octane components in its component composition. The article presents the results of the influence of anisole, acetone and methyl tert-butyl ether on the anti-knock characteristics of local AI-80 motor gasoline.

UDK 665.5

AVTOMOBIL BENZINLERINIŇ EKOLOGIYALÍQ QASIYETLERINE HÁR QIYLÍ FUNKSIONALLÍ QOSPALARDIŇ TÁSIRI

M.J.Maxmudov- *ximiya ilimleriniŇ doktori, dotsent*

Buxara injenerlik-texnologiya instituti

D.M.Ametova - *erkin izleniwshi*

D.X.Abdikamalov- *assistent oqitwshi*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: benzin, ekologik standart, ekologiya, qo'shimchalar, oktan miqdori.

Ключевые слова: бензин, экологический стандарт, экология присадки, октановое число.

Key words: gasoline, environmental standard, ecology, additives, octane number.

Neft hám gaz ónimlerine bolǵan talaplardıń artıp barıwı, dúnyada túrli ekologiyalıq mashqalalardıń kelip shıǵıwına sebep bolıp atır. Sonı inabatqa alǵan halda, Ózbekstan Respublikasında neft ónimleriniń sapasın jaqsılaw hám jergilikli shiyki zatlar hám texnologiyalar tiykarında ekologiyalıq taza neft ónimleri óndirisine úlken itibar qaratılıp atır.

Qorshaǵan-ortalıqtıń ximiyalıq záhárlewiwiniń tiykarǵı bólegi ishki janıw dviqatellerden (IYoD) shıǵıp atırǵan gazler úlesine tuwrı keledi. Dviqatel cilindrlerinde baratúǵın fizikalıq - mexanikalıq processler esabına, quramında 200 den artıq uwlı zatlı komponentlerden quralǵan quramalı dviqatellerdi ajralıp shıǵadı. Tómendegi kestede dizel hám benzin dviqatellerinen shıǵıwshı uwlı zatlı gazlerdiń quramı keltirilgen.

1-keste. Avtomobil uwlı zatlı gazleriniń quramı

Komponent	Muǵdarı, %	
	Benzin dviqateli	Dizel dviqateli
Azot	74-77	76-78
Kislorod	0,3-8,0	2-18
Suw puwı	3,0-5,5	0,5-4,0
Uglerod dioksidi	5,0-12,0	1,0-10,0
Uglerod oksidi	5,0-12	0,01-0,5
Azot oksidleri	0,0-0,8	0,0009-0,5
Nokantserogen uglevodorodlar	0,2-3,0	0,009-0,5
Aldegidler	0,0-0,2	0,001-0,009
Saja	0,0-0,4 gr/m ³	0,01-1,1 gr/m ³
Benz (α) piren	10-20 mkg/m ³ shekem	10 mkg/m ³ shekem

Bul joqarıdaǵı komponentlerden uglerod oksidin alatuǵın bolsaq, olar gemoglobinge uqsas qásiyetlerdi kórinetuǵın etkenligi sebepli, hátte onsha joqarı bolmaǵan parcial basım astında da, karboksigemoglobin (HbCO) sıyaqlı birikpeler payda etedi. HbCO dissociyasi oksigemoglobinǵa (HbO2) salıstırǵanda 3600 ret astlew baradı. Bunda gipoksemiyanıń payda bolıwı hám matalardıń organizmge kislorod qásiyetlerin páseyttiredi. Sonıń menen birgelikte, tómen koncentraciyadaǵı uglerod oksidiniń turaqlı bolıwı, kóriw aǵzaların jaqtılıq hám reńlerge salıstırǵanda bayqaǵıshlıǵınıń tómenlewine, bas miydegi ózgerislerge, málim waqıt aralıǵında psixikalıq reakciyalardı aynıwına, eritrotsitoz, poliglobuliya sıyaqlı qan quramınıń morfologiyalıq kórsetkishlerin ózgeriwine alıp keledi. Uglerod oksidiniń turaqlı tásiri insanlarda bas awırıwı, bas aylanıwı, tez sharshap qalıw, emocional turaqlısızlıq, júrek tarawlarındaǵı awırıwları payda etedi [1].

Joqarıdaǵılar menen birgelikte, benzin quramındaǵı benzol hám insan organları ushın hár qıylı qáwiplerdi tuwdıradı. Joqarı koncentraciyadaǵı benzol tásirinde, insannıń bas miy tarawlarına úlken tásir kórsetedi, kóp márte kem koncentraciyadaǵı benzol tásirinde bolsa birinshi bolıp qan hám qan aylanıwshı organlar jábirlenedi. Benzoldıń qandaǵı tásiri miyde onıń toplanıwına, nuklein kislotası sinteziniń aynıwına, tiykarǵı kletkalardıń zıyanlanıwına, olardıń xromosomalı dúzilisini aynıwına

hám soǵan uqsas qatar tásirlerge alıp keledi. Avtomobil benzini quramındaǵı benzol koncentraciyasınıń jáne onıń barlıq janbay qalǵan onıń tuwındıları - uwlı zatlı gazler, janılıǵı sistemasındaǵı puwlanıwırdan ajralıwshı elementler hám janar may quyılıwdaǵı puwlanıwlar sıyaqlı quramında benzol sarıplǵan komponentler arasında sıziqlı baylanıslılıq bar. Janılıǵı quramında benzol muǵdarın hár 1% asıwı, uwlı zatlı gazler quramında onıń 0,7-0,8 % artıwına alıp keledi [2].

Joqarıdaǵı maǵlıwmatlardan kelip shıǵıp sonıda aytıw kerek, avtotransport quralların qorshaǵan- ortalıqqa tásirin kemeytiw búgingi kúnniń aktual máselelerinen biri bolıp barmaqta.

Ózbekstan janar may sanaatı avtobenzin hám dizel janar mayın antideonaciyalıq hám ekologiyalıq qásiyetleri boyınsha Evropa standartları (Euro-3, Euro-4, Euro-5) talaplarına ótiwdi ámelge asırıp atır [3].

Eger de, benzin misalında alatuǵın bolsaq, joqarıda keltirilgen (Euro-3, Euro-4, Euro-5) talaplarına juwap beretuǵın benzin alıw ushın tek ǵana onıń oktan sanın asırıw, usınıń menen birge, benzin quramında kükirt, olefin hám aromatik uglevodorodlar (atap aytqanda, benzol) muǵdarın kemeytiw kerek. Usınıń menen bir qatarda, artıqsha aromatik uglevodorodların izoparafınlarǵa ótkeriw, benzin quramına kislorod saqlaǵan komponentler, antioksidlawshı, juwıwshı hám basqa kerekli qospalardı qosıw kerek.

Detonaciya procesine ximiyalıq tárepten qaraytuǵın bolsaq, sonǵı janılıǵı quwatı uglevodorodlarınıń baslanǵısh oksidleniw ónimleri - gidropereks hám olardıń joqarı aktiv erkin radikallı bólekleniw ónimleri menen tásirlesedi. Bul jumısshı qospada perekistiń payda bolıwı qansha joqarı bolsa, sonsha jarqıldap janıw gúzetiledi [4].

Detonaciya payda bolıwı hám intensivliginiń tiykarǵı faktori bolıp, janılıǵınıń ximiyalıq quramı esaplanadı, sebebi túrli topar uglevodorodlarınıń oksidleniwge beyimligi birdey sharayatlarda túrli - rayon bolıp tabıladı. Eger de janılıǵı quramındaǵı uglevodorodlar janıwdan aldınıǵı oksidleniw sharayatında jetkilikli dárejede perekis payda etpese, ol jaǵdayda jaqtılanıw esabına bólekleniw júz hám bunıń nátiyjesinde qospa aktiv elementler menen tásirlespeydi, janıw ádettegi tezlikte detonaciyalıq ámelge asadı. Uglevodorodlar hám janılıǵılardıń detonacion turaqlılıǵın yamasa antideonacionalıq qásiyetleri arnawlı bir tsilindrli laboratoriya apparatında aniqlanadı.

Avtobenzinlerdi ekologiyalıq qawipsizligin asırıw hám sapasın jaqsılaw ushın olardıń uglevodorod hám ximiyalıq quramın ózgeritiw arqalı erisiw múmkin. Bunda tetraetilqorǵasın (TEQ) tiyanaqlı antideonatorlardı qóllanıw tolıq qadaǵan etilgen. Bunday túrdegi antideonatorlardı benzin quramına kiritiliwi qadaǵan etilgeninen keyin, tiykarınan alifatik hám aromatikalıq tiyanaqlı qospalardı sınap kóriw hám sanaat kóleminde islep shıǵarıw baǵdarlarına keń itibar qaratılıp atır.

Alipatik tiyanaqlı qospalar AQShda keń tús aldı. Bul katalitik krekning hám alkilaw processleriniń jańa apparatların qurıw arqalı ámelge asırıldı. AQShdıń etilsiz benzinleri kem muǵdardaǵı aromatik uglevodorodlar muǵdarı menen ajralıp turadı. Olardıń detonaciyalıq turaqlılıǵın joqarı oktanlı izoparafınler esabına jaqsılanadı [5].

Tuwrı aydalğan tómen oktanlı benzindi riforminglawğa qaratilğan aromatikalıq jónelis, Batis Evropa hám Rossiyada keń qollanıladı. Bunday túrdegi etilsizlengen tawar benzinler quramında tiykarınan aromatik uglevodorodlardan quralğan bolıp, olefin uglevodorodlar derlik ushıramaydı. Sol sebepli bul túrdegi benzinler joqarı detonaciyalıq turaqlılıǵı menen birge joqarı dárejede turaqlılıqtı kórsetedi hám quramında kem muǵdarda altınkúirtli birikpelerdi saqlaydı [6-7].

Sonǵı jıllarda AQSh, Batis Evropa hám Rossiyada avtobenzinler quramına joqarı oktan sanlı efir hám spirt sıyaqlı kislorod saqlaǵan birikpeler qosıw baslandı.

Joqarıdaǵılardan tisqari salıstırǵanda kem muǵdarlarda tómendegi qospalarda qollanıladı: temir hám marganec sıyaqlı elementorganikalıq birikpeler tiyanaqlı qosparlar, mısalı, $(C_5H_5)_2Fe$ Diciklopentandieniltemir, marganec metilciklopetadieniltriakabonili $CH_3CH_2H_4Mn(CO)_3$ hám basqalar. Bul túrdegi qondırmalar tereń izertlew etilgen hám shet elde keń qollanıladı. Tómen alifatik spirtler, metil-tret-butıl efiri (MTBE) yamasa onıń tret-Butanol menen feterol dep atalıwshı qospası sıyaqlı oksigenatler hám búgingi kúnde keń qollanıla baslanıp atır [7].

Joqarıda keltirilgen marganec hám temir saqlaǵan qospalardıń, olardıń janıwınan keyin dvigatel temir hám marganec oksidiniń qalıwı tiykarǵı kemshilikleri bolıp esaplanadı. Bul oksidler dvigateldeń porshendi detallarına hám ushqın beriw organlerine ziyán jetkeredi. Kislorod saqlaǵan qosparlarınń bolsa tiykarǵı kemshiligi bul olardıń sarıpin joqarılıǵında bolıp tabıladı.

Azot saqlaǵan zolsız qosparlar temir hám marganec saqlaǵan qosparlarınan antidetonaciyalıq qasıyetleri

Keste 2. Kislorodlı qosparlarınń fizikalıq-ximiyalıq qasıyetleri

Kórsetkish	MS	ES	IPS	TBS	VBS	MTBE	MTAE
20°C Temperaturadaǵı tıǵızlıǵı, kg/sm ³	795	790	780	780	802	740	770
Issılıq, kDj/kg							
Janıw	22707	16945	33300	35590	35690	38220	39392
Puwlanıw	1104	839	666	536	562	337	326
Shaqnaw temperaturası, °C	6,5	12	13	11	24	28	-
Oktan sanı							
T. U.	122	121	117	106	108	115	108
M. U.	93	97	95	94	91	97	96
Tóyinǵan puw basımı, kPa	35	17	13	14	9,7	61	22

Joqarıdaǵı antidetonaciyalıq qospalardan izopropanol spirti (IPS) hám MTBElardıń jergilikli tómen oktanlı benzinniń oktan sanına tásirin izertlew.

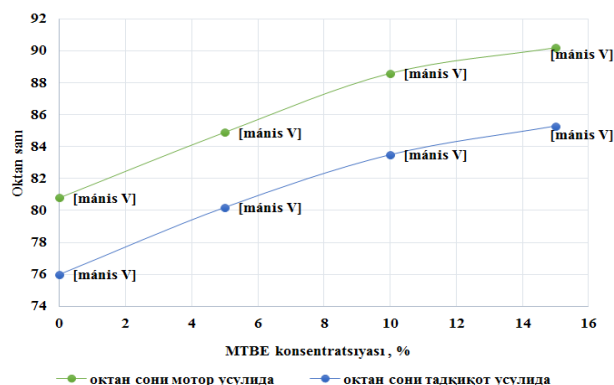
IPSniń antidetonaciyalıq ónimdarlıǵı 70:30% qatnasındaǵı izooktan hám n-heptanlar qospasınıń (B-1, oktan sanı motor usılında (M. U.) - 70, izertlew usılında (T. U.) - 70) hám qadaǵalaw janılıǵısı (B-2, 60:40% qatnasındaǵı toluol hám n-heptan qospası; oktan sanı M. U.- 71,5 hám T. U.- 80,3) oktan sanın ózgeriwine qaray anıqladıq. Izertlew nátiyjeleri tómendegi kestede keltirilgen.

Izertlew nátiyjelerinen mına nárseni ayrıqsha qaytalaw kerek, taza halda IPSdi qollanıw arqalı tómen oktanlı benzinniń oktan sanın Evrostandartlar talaplarına shekem jetkiziw mashqalasın sheshe almas eken.

Sol sebepli, biz keyingi izertlewlerimizde jergilikli tómen oktanlı benzinge (AI-80) MTBE qospanı qosıp, onıń antidetonaciyalıq qasıyetleriniń ózgeris dárejesin anıqladıq. Bunda MTBEniń 5,10 hám 15% ge shekem qosıp jańa bezin kompoziciya úlgileri alındı. Izertlew nátiyjeleri tómendegi sıızılmada keltirilgen.

boyınsha artta qalsa da, kislorod saqlaǵan qosparların 10-15 retke artta qaldıradı. Bul túrdegi qosparlarınń abzallılıǵı olardıń polifunkcionallılıǵı hám joqarı antidetonaciyalıq qasıyetleri bolıp, usınıń menen birge olar antioksidlewshi, turaqlılastırıwshı hám ántikorroziyalaw qasıyetlerinde kórinetuǵın etedi. Olardıń aromatik aminli birikpeleri salıstırǵanda nátiyjeli esaplanadı: 1,3-5% koncentraciyadaǵı ksilidin hám ekstralin (7% anilin, 88% N-metilalanilin hám 5% ksilidinden quralǵan qospa) joqarı únemlilikke iye. Bul túrdegi qondırma kompozitsiyaları arasında, quramında 2% - N-metilalanilin hám 0, 1% agidol-1 yamasa agidol-12 sıyaqlı oksidleniyge qarsı qosparlar saqlaǵan ADA qondırmalar keń qollanıw atır. Bul qospalardı MTBE menen birgelikte qollanǵanda, sinergetikalıq tásir esabına oktan sanı 1 punktke shekem kóteriledi. Bul kórsetkish qospalardı bólek qollawdaǵıǵa salıstırǵanda alınǵan [3-5].

Dúnyada avtobenzinlerdi oktan sanın asırıwshı qosımsha hám qondırmalarınń kóplegen túrleri izertlengen hám patentlengen. Olar arasında kislorod saqlaǵan qondırmalar bólek orın tutadı: MTBE, metil-tret-amil efiri (MTAE), etil-tret-butıl efiri (ETBE), diizopropil efiri (DIPE), etil-tret-amil efiri (ETAE); spirtler: metanol, etanol, izopropanol hám basqalar. Bul qosımshalar joqarı oktan sanın, tómen ushıwshanlıqlı, tómen qurım payda etiwshenlikti hám tómen fotoximiyalıq aktivlikti kórsetedi. Olardıń benzinge qosıw, avtobenzinlerdiń tolıq janıwın jáne bul arqalı bolsa, transportlardan shıǵıwshı gazler quramında uglerod muǵdarı 32,5% ge shekem, uglevodorodlar muǵdarı bolsa 14,5% ge shekem kemeytiw múmkin [3]. Bul qosımshalarınń fizikalıq-ximiyalıq qasıyetleri tómendegi kestede keltirilgen (keste 2) [4].



1-Súwret. MTBE ni jergilikli AI-80 benziniń oktan sanına tásir etiw
Joqarıdaǵı kórsetkishlerden kórinip turıptı, avtobenzin quramına oktan sanın asırıwshı qosımshanı qosıw, onıń antidetonaciyalıq qasıyetlerin sezilerli dárejede asırdı. AI-80 benziniń oktan sanı qospanıń muǵdarı asıwı menen derlik 10 punktke shekem kóterildi.

Ótkerilgen teoriyalıq hám ámeliy izertlew nátiyjelerinen sonı juwmaq qılıw múmkin, búgingi kúnde kislorod saqlaǵan oktan sanın asırıwshı qospalardı qosıw arqalı, zamanagóy ekologiyalıq talaplarǵa juwap beretuǵın hám antidetonaciyalıq qasıyetleri jaqsılǵan avtomobil benzinlerin alıw múmkin.

Ádebiyatlar

1. Болбас М.М. Транспорт и окружающая среда. -Минск: УП «Технопринт», 2003.

2. Ларина И.Я. Положения Европейской комиссии по составу бензина к 2001 году. Переработка нефти и нефтехимия: Экспресс-информ. / ЦНИИТЭ-нефтехим. 1997. №12. -С.3-4.

3. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р. Выбор метода извлечения бензола из автомобильного бензина. // «Развитие науки и технологий». 2015, № 2, -С. 85-88.

4. Сомов В.Е., Гайле А.А., Варшавский О.М. и др. Способ извлечения ароматических углеводородов из смесей с неароматическими углеводородами: пат. 2127718 Рос. Федерация. № 96123557/04; заявл. 18.12.96; опубл. 20.03.99; Бюл. №8.

5. Сомов В.Е., Гайле А.А., Залищевский Г.Д. Способ экстракции ароматических углеводородов из катализатора риформинга фракции 62-105°C: пат. 2177023 Рос. Федерация. № 2000121204/04.; заявл. 7.08.00; опубл. 20.12.01; Бюл. №35.

6. Ахметов А.Ф., Касьянов А.А. // Экологические технологии в нефтепереработке и нефтехимии. Материалы научно-практ. конф., Уфа, 8 октября 2003 г. и Доклады отраслевого совещания по экологии. –Москва: 5 июня 2003 г. Уфа: Изд-во ИНХП, 2003. -С. 46.

7. Махмудов М.Ж. Современные методы снижения содержания ароматических углеводородов в составе автобензина. // Мир нефтепродуктов. 2016, №6 -С. 31-36.

REZYUME

Avtomobilgar ko'payishi va shu bilan birga atrof-muhit zaharlanishining o'sishi ishlab chiqarilayotgan benzinlarning ekologik xossalriga qo'yilayotgan talablarning jiddiylashishiga asos bo'lmoqda. Maqolada avtomobil benzinlarining ekologik va antidetonatsion xossalari yaxshilovchi qo'ndirmalarning tasnifi va ularning mahalliy benzinlarga ta'sir etish darajasi keltirilgan.

РЕЗИМЕ

Рост автомобильного парка и связанное с ним увеличение загрязнений окружающей среды предъявляют все более жесткие требования к качеству вырабатываемых бензинов, в частности их экологических свойств. В статье приведены характеристики присадок, улучшающие экологические и антидетонационные свойства автомобильных бензинов и их степень влияния на местные бензины.

SUMMARY

The growth of the car park and the associated increase in environmental pollution impose more and stringent requirements on the quality of the produced gasoline's, in particular, their environmental properties. The article presents the characteristics of additives that improve the environmental and anti-knock properties of motor gasoline's and their degree of influence in local gasoline's.

КОСТЮМБОП ТЎҚИМАЛАРДА ИП БУРАМЛАРИНИНГ ҲАВО ЎТКАЗУВЧАНЛИГИГА ТАЪСИРИ

Р.И.Оразбаева – докторант

Д.Н.Қодирова – техника фанлари доктори, доцент

С.С.Раҳимхўжаев – техника фанлари номзоди, доцент

Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти

И.Турманов - техника фанлари номзоди, доцент

Л.А.Турениязова – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: ип, халка, тўқмоқ, газлама, бурама, тўқув, копланиш, параметрлар, ҳаво ўтказувчанлиги, мезон, баҳолаш, техника.

Ключевые слова: нить, основа, уток, ткань, крутка, переплетения, перекрытия, параметры, воздухопроницаемость, критерий, оценка, техника.

Key words: thread, warp, weft, fabric, twist, weaves, overlaps, parameters, air permeability, criterion, assessment, technique.

Қириш. Костюмбоп тўқималарни танлашда унинг қандай мақсадда ишлатилишига катта эътибор берилади. Эрақлар костюмларини ишлаб чиқаришда асосан жунли ва ярим жунли тўқималар, аёллар учун офис кийимларини ишлаб чиқаришда эса бирмунча юмшоқ ва енгил тўқималар, ёш болаларнинг мактаб формаларига эса аралаш иплардан ишлаб чиқарилган костюмбоп тўқималар қўлланилади. Шунинг учун энг аввало тўқималарнинг фойдаланиш соҳаси ва мақсадига эътибор қаратиш зарур.

Костюмбоп тўқималар йўл-йўл, катак нақшли ўралиши, рангли ва рангсиз иплар ёрдамида тўқилади. Бу тўқималар ярим жун пахта ёки сунбий ипак ипи аралашган ва тоза жун тўқималарга бўлинади. Коверкот, костюмбоп шим, палто, трико, ва техник тўқималари бу гуруҳга мансуб [5].

Ёзги костюмбоп тўқималар енгил, юпка, ҳаво ўтказувчанлиги юкори ва гигроскопик бўлиши зарур. Қишки костюмбоп тўқималар эса мустаҳкам, хизмат қилиш муддати кўпроқ, иссиқликни сақлаш хусусияти юкори бўлиши керак, чунки қишки костюмбоп тўқималар ёзги тўқималарга нисбатан бир нечта мавсумларда кийилади.

Костюмбоп тўқималар ўзининг таркибидан қатъий назар баъзи хусусиятлар ва қуйидаги белгиланган талабларга жавоб бериши зарур: гижимланмаслиги ва деформацияга қаршилиги; эстетик ташқи кўриниши; ўз формасини яхши сақлаши; пилингта чидамлилиги; мустаҳкамлиги; рангининг чидамлилиги; сақлашнинг оддий шартлари [6].

Тўқимачилик саноатини ривожлантиришда замонавий тўқимачилик ускуналари турларидан фойдаланиб, маҳаллий хомашёдан костюм

матоларининг янги турини ишлаб чиқариш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Костюм матолари бир-биридан тузилиши, толаси таркиби ва хусусиятлари билан фарқ қилади.

Бизга маълумки тўқимачилик матоларини баҳолашнинг бир нечта усуллари бор. Ушбу усуллардан фойдаланган ҳолда биз келиб чиққан кўрсаткичларини техник шартлар ёки стандартларга солиб таққослаб баҳо берилади. Маҳсулотларда минтақанинг иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда кийим-кечак матоларини олиш учун маҳаллий хомашёдан фойдаланиш янги технологияларни жорий этиш, кўшимча иш ўринлари яратиш ва кийим-кечак матоларига талабни қондириш имкони-ни беради. Шу сабабли, уларни ишлаб чиқариш ва технологияси учун кийим матоларининг ассортиментларини ишлаб чиқиш муаммоси тўқимачилик саноати учун шубҳасиз қизиқиш уйғотади ва долзарбдир. Гигиеник ва техник хусусиятларини баҳолашда матонинг ҳаво ўтказувчанлиг қобилияти катта аҳамиятга эга. Зиғир матоларининг гигиеник хусусиятларини баҳолашда уларнинг ҳаво ўтказувчанлиги характеристикаси мажбурий бўлиб, инновацион матолар учун ҳаво ўтказувчанлик кўрсаткичи техник шартларга киритилган [1].

Кийим матоларини баҳолашда ҳаво ўтказувчанлик индекси матонинг шамолга чидамли хусусиятларини тавсифлайди. Парашют матолари учун ҳаво ўтказувчанлиги парашютнинг тузилиши ва ишлашини ҳисоблашда ҳисобга олинадиган кўрсаткичдир. Мато филтрлари учун ишлатиладиган матоларнинг ҳаво ўтказувчанлиги энг муҳим кўрсаткичлардан биридир. Ҳаво ўтказувчанлигининг бундай катта аҳамиятига қарамай, матонинг бу хусусияти етарлича ўрганилмаган, ҳаво ўтказувчанлигини аниқлаш усули аниқлашти-

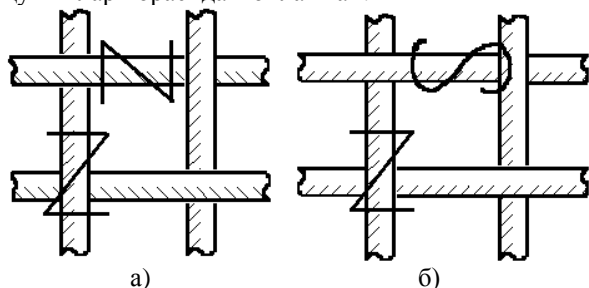
ришни талаб қилади. Ҳаво ўтказувчанлигининг газлама структураси параметрларига боғлиқлиги камроқ ўрганилган.

Матонинг тузилиши ва ҳаво ўтказувчанлиги миқдори ўртасидаги муносабатни ўрнатиш жуда қийин вазифалардан биридир, чунки ҳаво ўтказувчанлиги кўрсаткичига кўплаб омиллар таъсир қилади - нозиклик (чизиқли зичлик), ипнинг шакли ва ҳажмли оғирлиги, газламанинг ўрам ва тўқима устидаги зичлиги, газламанинг тўқуви, матонинг юз ва орқа томонлари текстураси, пардозлаш тури ва бошқалар.

Ҳаво ўтказувчанлиги нуқтаи назаридан мато тузилишининг асосий параметри - бу матонинг зичлиги ва шунинг учун мато майдонининг иплар билан кўпроқ ёки камроқ қопланиши ёки тешиклар деб аталадиган мато намунаси умумий майдони. [2]. Амалдаги ипнинг бурама ҳажми ва йўналиши ҳам катта аҳамиятга эга. Толавий таркиб ипнинг тузилишига сезиларли таъсир кўрсатади. Буриш пайтида толалар ўзгарувчан кадам ва радиусли спирал чизиқлар бўйлаб жойлашган. Ҳар бир тола узунлиги бўйлаб бир қатламда ётмайди, балки ипнинг ўртасидан четига ва орқасига ўтиб, бир неча қатламларда ётади. Бундай ҳолда, ипнинг ташқи қатламларида жойлашган толалар бўлимлари ипнинг марказидаги бўлимларга қараганда кўпроқ кучланишга эга. Бу структурада номуаносибликни келтириб чиқаради, бунинг натижасида иплар ғалтақдан чиқиб ёки ғалтақда ўзида буралиб қолади.

Ипнинг маълум бир қатламида ётган бурилишларнинг қиялиги тебранишларга дучор бўлади ва унинг диаметри билан ўзгариш бўлади. Шундай қилиб, иплар калинлигида бир хиллик камроқ бўлса, бурмалар уларнинг узунлиги бўйлаб нотекис тақсимланади. Ийгирув жараёнида ишлаб чиқарилган ягона иплар талабларга қараб паст ёки кучли бурмаларга эга бўлиши мумкин. Заиф бурилиш билан ип камроқ кучли, аммо юмшоқроқ, кучли бурма билан - зич ва каттик бўлиб чиқади.

Йўналишга қараб, бурилиш лотин ҳарфлари Z ва S билан белгиланади. Z ни буришда бурилишлар пастдан чапдан юқорига ўнгга, S ни буришда - пастдан ўнгдан юқорига чапга ўтади. Ипнинг бурилиш йўналиши ундан ишлаб чиқарилган материалларнинг кўринишига таъсир қилади. Эгри ва тўқилган иплар бир йўналишда буралганда газламадаги ип бурмалари турли йўналишларда жойлашади (1а-расм), бунинг натижасида тўқув нақши кўпроқ бўрттирилади. Турли йўналишдаги ўрим ва тўқилган ипларни бураганда газламадаги толалар бир йўналишда жойлашади (1б-расм), матонинг текстураси каттиқлашган кўринишга эга бўлади. Бу матодаги ғовақларнинг қамайишига олиб келади, улар эгри ва тўқув иплари орасида жойлашган.



Расм.1. Матодаги ипларнинг бурилишларини тартибга солиш: а - буралишда ва тўқимада Z бураганда; б - тўқимада Z ва тўқимада S бураганда.

Шунинг учун ипнинг бураш катталиги ва йўналишининг газламанинг ҳаво ўтказувчанлигига таъсирини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Назарий қисм. Биз ишни қуйидаги кетма-кетликда бажарамиз. Матонинг нисбий зичлигини аниқланг [3].

$$E = \frac{M_T \sqrt{N}}{0,2 \cdot c \cdot \mu} \quad (1)$$

бу ерда: N - ипнинг ўртача метрик сони; c - максимал мато зичлиги коэффитсиенти, ип учун 80 га тенг; μ - матонинг сирт зичлигидаги тортишиш коэффитсиенти 1,05 га тенг; M_T - 1 м² матонинг сирт зичлиги гр.

Кейинчалик, биз матонинг қопланмаган майдонининг фоизини аниқлаймиз.

$$f = f_o \cdot f_y \quad (2)$$

Қопланмаган тўқималар майдони $\lg f$ фоизининг логарифмини аниқлаб, биз тенглама бўйича ҳаво ўтказувчанлик коэффитсиентининг логарифмини ҳисоблаймиз.

$$\lg C = \lg f \cdot 2,46 + \lg 0,00588 \quad (3)$$

Кейин ҳаво ўтказувчанлик коэффитсиенти C ни аниқлаймиз.

Ҳаво ўтказувчанлиги C коэффитсиенти учун 1 дан 100 гача босимнинг кўрсаткичи τ эмпирик формула билан аниқланади [4].

$$\tau = 0,5 \cdot \left(1 + \frac{1}{1 + 0,056 \cdot C} \right) \quad (4)$$

Квадрат тузилишга эга [4] газламанинг ҳаво ўтказувчанлиги

$$B = Ch^t \quad (5)$$

тенглама билан аниқланади.

бу ерда C - ҳаво ўтказувчанлик коэффитсиенти; h - тўқималарнинг сувда рухсат этилган миқдори; t - босим даражасининг кўрсаткичи.

Таҷрибавий қисм. Оддий тўқувли квадрат тузилишига эга бўлган мато ишлаб чиқилган, бу ерда матонинг зичлиги $P = 220$ ип / дм, матонинг сирт зичлиги $M_T = 240$ г / м², ип рақами $N = 20$ (чизиқли зичлиги $T = 50$ текс) халқа ва тўқима бўйлаб, танда эса бошқача қўлланилган бурам (ипнинг буралиш коэффитсиенти α_n метрик системасида 50 дан 100 гача ўзгарган).

Формулалар (1) - (5) бўйича биз ҳисоблашни амалга оширамиз, унинг натижалари ипнинг бураш коэффитсиентига қараб 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал. Квадрат матонинг параметрларини ипнинг бураш коэффитсиентига қараб ҳисоблаш натижалари.

Мунозара. Кийим матоларининг тузилишини баҳолаш мезони сифатида ҳаво ўтказувчанлигини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун, экспериментал тўқима намунаси асосида квадрат тузилишга эга бўлган тўқималарнинг параметрларини баҳолаш таклиф этилади. Экспериментал тўқималар намунасини таҳлил қилиш техникаси ишлаб чиқилди. Тўғридан-тўғри тўқилган тўртбурчак тузилишга эга бўлган матонинг қуйидаги параметрлари аниқланганда, масалан, матонинг нисбий зичлиги E , матонинг қопланмаган майдони улуши f , ҳаво ўтказувчанлик коэффитсиенти, C , кўрсаткич τ ва ҳаво ўтказувчанлиги.

Квадрат мато кўрсаткичларининг параметрлари α_n метрик тизимдаги ипнинг бурам коэффитсиентига қараб олинади. Метрик тизимда ипнинг бурама коэффитсиенти ортиб бориши билан қопланган мато майдонининг фоизи, ҳаво ўтказувчанлик коэффитсиенти ва квадрат матонинг ҳаво ўтказувчанлиги ортади ва матонинг нисбий зичлиги ва босим даражаси пасаяди.

Хулосалар. 1. Экспериментал тўқималар намуналари учун квадрат тўқималарнинг параметрларини таҳлил қилиш усули ишлаб чиқилган.

2.Тўғри тўқиманинг квадрат тузилишига эга бўлган матонинг параметрлари аниқланди, масалан, матонинг нисбий зичлиги, матонинг қопланмаган майдонининг фоизи, ҳаво ўтказувчанлик коэффитсиенти, даража индекс. босим ва ҳаво ўтказувчанлиги.

3. Метрик тизимда ипнинг бурилиш коэффициентини ошириш, матонинг қопланмаган майдони фоизини, квадрат конструкцияли матонинг ҳаво ўтказувчанлик коэффициентини ва ҳаво ўтказувчанлигини оширади, шу билан бирга ипнинг нисбий зичлигини мато ва босим даражаси камайтиради.

Адабиётлар

1. Рахимходжаев С.С., Кадырова Д.Н. Теория строения ткани. Учебное пособие. -Ташкент: «Адабиёт учқунлари». 2018. –С. 212.
2. Raximhodjaev S.S., Qodirova D.N.To'qima loyihalashning zamonaviy usullari. Darslik. -Т.: “Адабиёт учқунлари”. 2018. 144-б.
3. Архангельский Н.А. Воздухопроницаемость тканей в зависимости от их строения. // Науч. труды. Институт народного хозяйства им. Плеханова, 1959.
4. Архангельский Н.А. и др. Эксплуатационные свойства тканей и современные методы их оценки. Ростехиздат. –Москва: 1960. –С.475.
5. Никитин М.Н. Художественное оформление тканей. - М.: «Легкая индустрия», 1971. –С. 280.
6. Могильный А.Н. Разработка технологии, методов проектирования и исследование структуры и свойств текстильных материалов технического назначения: Автореф. дис. ... докт. техн. наук. –Санкт-Петербург: СПбГУТД, 2000. –С. 36.

РЕЗЮМЕ

Кийим матоларининг тузилишини баҳолаш мезони сифатида уларнинг ҳаво ўтказувчанлигини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун, экспериментал тўқима намунаси асосида квадрат тузилишга эга бўлган тўқималарнинг параметрларини баҳолаш таклиф этилади. Тажрибада экспериментал тўқималар намунасини таҳлил қилиш техникаси ишлаб чиқилди. Тўғри тўқилган тўртбурчак тузилишга эга бўлган матонинг қуйидаги параметрлари аниқланади, масалан, матонинг нисбий зичлиги, матонинг қопланмаган майдонининг фоизи, ҳаво ўтказувчанлик коэффициенти, тўқилиш даражасининг кўрсаткичи, босим ва ҳаво ўтказувчанлиги. Квадрат мато параметрларининг параметрлари метрик тизимдаги ипнинг буриш коэффициентига қараб олинган. Метрик тизимда ипнинг бурама нисбати ортиб бориши билан қопланган мато майдонининг фоизи, ҳаво ўтказувчанлик коэффициенти ва квадрат матонинг ҳаво ўтказувчанлиги ортади ва матонинг нисбий зичлиги ва босим даражаси пасаяди.

РЕЗЮМЕ

В качестве критерия оценки строения одежных тканей целесообразно использовать воздухопроницаемость. Поэтому, предложено, на основе экспериментального образца ткани проводить оценку параметров ткани квадратного строения. Разработана методика анализа экспериментального образца ткани. Где определены следующие параметры ткани квадратного строения плотняного переплетения, такие как относительная плотность ткани, процент непокрытой площади ткани, коэффициент воздухопроницаемости, показатель степени давления и воздухопроницаемость. Получены показатели параметров ткани квадратного строения в зависимости от коэффициента крутки пряжи в метрической системе. С повышением коэффициента крутки пряжи в метрической системе, увеличивается процент непокрытой площади ткани, коэффициент воздухопроницаемости и воздухопроницаемость ткани квадратного строения, а относительная плотность ткани и показатель степени давления уменьшаются.

SUMMARY

As a criterion for assessing the structure of clothing fabrics, it is advisable to use air permeability. Therefore, it is proposed, on the basis of an experimental tissue sample, to assess the parameters of a tissue with a square structure. A technique for analyzing an experimental tissue sample has been developed. Where the following parameters of a fabric with a square structure of a plain weave are determined, such as the relative density of the fabric, the percentage of uncovered area of the fabric, the coefficient of air permeability, the indicator of the degree of pressure and air permeability. The parameters of the square fabric parameters are obtained depending on the yarn twist coefficient in the metric system. As the yarn twist factor in the metric system increases, the percentage of uncovered fabric area, the air permeability coefficient and the air permeability of the square fabric increase, and the relative density of the fabric and the degree of pressure decrease.

ВОЗДУХОПРОНИЦАЕМОСТЬ ОДЕЖНЫХ ТКАНЕЙ ГЛАВНЫХ ПЕРЕПЛЕТЕНИЙ

Р.И.Оразбаева – докторант

Ташкентский институт текстильной и лёгкой промышленности

Таянч сўзлар: ип, асос, аркок, мато, тўқиш, ўрамдаги тўпи, параметрлар, ҳаво ўтказгичлик мезон, баҳо, усул.

Ключевые слова: нить, основа, уток, ткань, переплетения, перекрытия, параметры, воздухопроницаемость, критерий, оценка, методика.

Key words: cotton, foundation, weft, fabric, interweaving, overlapping, parameters, breathable, criteria, score, method.

Введение. В зависимости от структуры поверхности полотна ткани делятся на гладкие, ворсовые и валяные. Гладкими называются ткани, имеющие четкий рисунок главных переплетений, таких как полотняного, саржевого сатинового. В процессе отделки гладкие ткани с лицевой стороны обычно опаливаются. В зависимости от вида переплетения, плотности, степени изогнутости основы и утка на поверхности ткани могут преобладать основные или уточные нити [1]. Равно опорные ткани имеют на лицевой стороне одинаковую площадь основных и уточных перекрытий (рис.1). В уточно-опорных тканях на лицевой стороне преобладают уточные перекрытия (рис.2), в основе опорных - основные перекрытия (рис.3). В гладких тканях опорная поверхность образована выступающими гребнями волн нитей. Переплетение существенно влияет на площадь опорной поверхности ткани: чем длиннее перекрытия, тем больше площадь опорной поверхности. При истирании ткани в первую очередь разрушается ее опорная поверхность. Ткань с большей площадью опорной поверхности медленнее разрушается от истирания.

Кроме того площадь опорной поверхности влияет на воздухопроницаемость ткани. Воздухопроницаемость - важная характеристика тканей, выражающаяся в способности пропускать воздух и гарантировать, что одежда будет хорошо вентилироваться, сохраняя определенное соотношение влажности и газового состава воздушной прослойки под материалом. Углекислый газ имеет тенденцию накапливаться в пространстве под одеждой. Его концентрация при этом увеличивается в два раза, по сравнению с обычным воздухом. Если содержание этого вещества в пространстве под одеждой будет составлять 0,1%, может наступить обморок.

Человек начинает быстро утомляться и ощущать сильную усталость. Потому так важно, чтобы ткань хорошо вентилировалась, а ее структура была пористой. Общепринятой характеристикой воздухопроницаемости является коэффициент воздухопроницаемости. Коэффициент воздухопроницаемости материала показывает количество воздуха, проходящего через 1 м² ткани, за 1 сек при определенной разности давления по обе стороны материала [2].

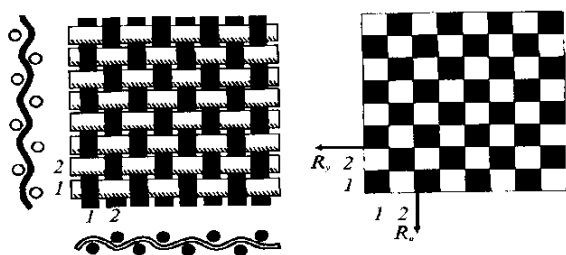


Рис.1.Полотняное переплетение перекрытием 1/1.

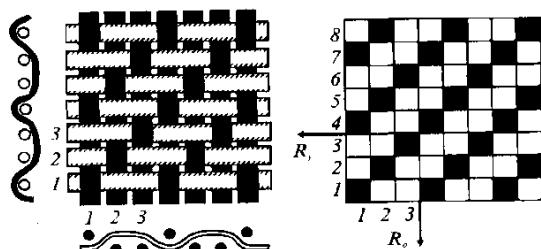


Рис.2.Саржевое переплетение, перекрытием 1/2.

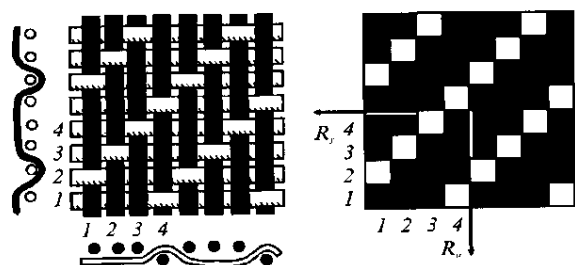


Рис.3.Саржевое переплетение, перекрытием 3/1.

2. Теоретическая часть. Работу проводим в следующей последовательности. Определяем коэффициент воздухопроницаемости ткани полотняного переплетения для тканей квадратного строения [3].

$$C_n = \frac{B}{h\tau} \quad (1)$$

Процент непокрытой площади ткани определяем из формулы

$$C_n = 0,00588 \cdot f^{2,46} \quad (2)$$

Определяем средний номер пряжи для тканей квадратного строения

$$N = \left(\frac{0,2 \cdot E \cdot c \cdot \mu}{M_T} \right) \quad (3)$$

где: E - относительная плотность ткани в %; c - коэффициент максимальной плотности ткани, равный для пряжи 80; μ - коэффициент притяжки в поверхностной плотности ткани равный 1,05; M_T - поверхностная плотность 1 м² ткани в гр.

Определяем плотность ткани квадратного строения

$$P_y = \frac{M_T \cdot N}{21} \quad (4)$$

На базе экспериментальных исследований в [4] предложена уравнение коэффициента воздухопроницаемости ткани саржевых переплетений C_c для тканей квадратного строения

$$C_c = \frac{0,263 \cdot \sqrt{n} \cdot C_n}{f_g \cdot N^{0,0625}} \quad (5)$$

где C_n - коэффициент воздухопроницаемости ткани полотняного переплетения для тканей квадратного строения; n - число нитей в рапорте саржевой ткани квадратного строения; f_g - живое сечение ткани квадратного строения (находится в пределах 0,2-0,4); N - средний номер пряжи в ткани квадратного строения.

3. Экспериментальная часть. Пусть предложено выработать ткань квадратного строения воздухопроницаемостью $B = 50 \text{ см}^3/\text{см}^2\text{сек}$. По формулам (1) – (5) проведем расчет, результаты которых представлены в таблице 1.

В таблице 1 приведены результаты расчета параметров ткани квадратного строения для главных переплетений перекрытием 1/1,1/2,1/3,1/4,1/5,1/6 и 1/7 (полотняного и саржевых).

Таблица 1. Результаты расчета коэффициента параметров ткани квадратного строения для главных переплетений.

№	Наименование	Число нитей в рапорте ткани квадратного строения, n .						
		2	3	4	5	6	7	8
1	Коэффициент воздухопроницаемости, C , см ³ /см ² сек.	10,7	13,4	15,5	17,4	19,0	20,5	21,9
2	Процент непокрытой площади ткани, f , %	35,2	36,7	37,8	38,6	38,6	39,8	40
3	Относительная плотность ткани E , %	64,8	63,3	62,2	61,4	61,4	60,2	60
4	Средний номер пряжи, N	20,6	19,6	19,0	18,5	18,5	17,8	17,6
5	Плотность ткани, P , нить/дм.	235	224	217	211	211	203	201

При постоянном значении поверхностной плотности ткани квадратного строения $M_T = 200\text{гр}/\text{м}^2$ и переменном значении воздухопроницаемости ткани $B \text{ см}^3/\text{см}^2\text{сек}$ определены параметры ткани квадратного строения. Результаты расчета представлены в таблице 2.

Таблица 2. Результаты расчета параметров ткани квадратного строения при $M_T = 200\text{гр}/\text{м}^2$

№	Наименование	Воздухопроницаемость B , см ³ /см ² сек.				
		50	100	150	200	250
1	Коэффициент воздухопроницаемости, C , см ³ /см ² сек.	10,7	21,3	32,0	42,6	53,3
2	Процент непокрытой площади ткани, f , %	35	40	43	45	45
3	Относительная плотность ткани E , %	65	60	57	55	55
4	Средний номер пряжи, N	29,8	25,4	22,9	21,3	21,3
5	Плотность ткани, P , нить/дм.	283	242	218	203	203

При постоянном значении воздухопроницаемости ткани $B = 50 \text{ см}^3/\text{см}^2\text{сек}$ и переменном значении поверхностной плотности ткани квадратного строения $M_T \text{ гр}/\text{м}$ определены параметры ткани квадратного строения. Результаты расчета представлены в таблице 3.

Таблица 3. Результаты расчета параметров ткани квадратного строения при воздухопроницаемости ткани $B = 50 \text{ см}^3/\text{см}^2\text{сек}$

№	Наименование	Поверхностная плотность ткани, M_T , гр/м ²				
		50	100	150	200	250
1	Коэффициент воздухопроницаемости, C , $\text{см}^3/\text{см}^2\text{сек}$.	10,7	10,7	10,7	10,7	10,7
2	Процент непокрытой площади ткани, f , %	35	35	35	35	35
3	Относительная плотность ткани E , %	65	65	65	65	65
4	Средний номер пряжи, N	477	119	53	29,8	19
5	Плотность ткани, P , нить/дм.	1135	566	379	284	226

4. Обсуждение. В качестве критерия оценки строения одежных тканей целесообразно использовать воздухопроницаемость. Поэтому предложена на базе заданной воздухопроницаемости ткани методика её проектирования. Где определены следующие параметры ткани квадратного строения главных переплетений, такие как коэффициент воздухопроницаемости, процент незаполненной и заполненной волокнистым материалом площади ткани, средний номер пряжи, плотность ткани. В качестве главных переплетений в исследованиях используются полотняные перекрытия 1/1, саржевые перекрытия 1/2, 1/3, 1/4, 1/5, 1/6 и 1/7. Целесообразно расчет коэффициента воздухопроницаемости тканей квадратного строения проводить по сумме числителя и знаменателя дроби перекрытий главных переплетений по формуле (5).

Из формулы (5) следует коэффициент воздухопроницаемости ткани саржевых переплетений C_C для тканей квадратного строения прямо пропорционален числу нитей в рапорте саржевой ткани квадратного строения и коэффициенту воздухопроницаемости ткани полотняного переплетения для тканей квадратного строения, и обратно пропорционален живому сечению ткани квадратного строения и среднему номеру пряжи в ткани квадратного строения.

Анализ таблицы 1 показывает то, что увеличение числа нитей в рапорте ткани квадратного строения приводит к увеличению коэффициента воздухопроницаемости ткани и процента непокрытой площади ткани, и

к уменьшению относительной плотности ткани, среднего номера пряжи и плотности ткани.

Из таблицы 2 следует то, что по мере увеличения воздухопроницаемости ткани квадратного строения: во первых коэффициент воздухопроницаемости и процент непокрытой площади ткани повышаются; во вторых относительная плотность ткани, средний номер пряжи и плотность ткани снижаются.

Для таблицы 3 характерно то, что увеличение поверхностной плотности ткани обуславливает неизменные значения во всех вариантах коэффициента воздухопроницаемости, процента непокрытой площади ткани и относительной плотности ткани, причем снижаются значения среднего номера пряжи и плотности ткани.

5. Выводы. 1. Предложено уравнение коэффициента воздухопроницаемости ткани квадратного строения, учитывающие сумму числителя и знаменателя дроби главных переплетений.

2. Проведены исследования параметров строения ткани квадратного строения в зависимости от переплетения, воздухопроницаемости и поверхностной плотности ткани.

3. Определено, увеличение числа нитей в рапорте ткани квадратного строения и воздухопроницаемости уменьшает значения среднего номера пряжи и плотности ткани. Причем для воздухопроницаемости имеет неизменность значения таких параметров, как коэффициент воздухопроницаемости, процент непокрытой площади ткани и относительной плотности ткани,

Литература

1. Рахимходжаев С.С., Кадырова Д.Н. Теория строения ткани. Учебное пособие. –Ташкент: «Адабиёт учқунлари». 2018.
2. Raximxodjaev S.S., Qodirova D.N. To'qima loyialashning zamonaviy usullari. Darslik. -T.: "Adabiyot uchqunlari". 2018. 144-b.
3. Архангельский Н.А. Воздухопроницаемость тканей в зависимости от их строения. Науч. труды. Институт народного хозяйства им. Плеханова. 1959.
4. Архангельский Н.А. и др. Эксплуатационные свойства тканей и современные методы их оценки. Ростехиздат. –М.: 1960.

РЕЗЮМЕ

Кийим матоларининг тузилишини баҳолаш мезони сифатида ҳаво ўтказувчанлигини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун, берилган мато ҳаво ўтказувчанлиги асосида дизайн техникаси таклиф қилинди. Бош ўрилишли квадрат тузилишига эга бўлган матонинг ҳаво ўтказувчанлик коэффитсиенти, матонинг тўлдирилганлик ва майдонининг толали материал билан тўлдирилганлик фоизи, ипларнинг ўртача сони ва зичлиги каби қуйидаги параметрлари аниқланди. Квадрат конструкцияли газламанинг конструкция параметрларини газламанинг тўқув, ҳаво ўтказувчанлиги ва сирт зичлигига қараб текширишлар ўтказилди. Квадрат тузилишга эга ва ҳаво ўтказувчанлигига эга бўлган матонинг ҳисоботида иплар сонининг кўпайиши аниқланди, бу ўртача иплар сони ва матонинг зичлигини камайтиради.

РЕЗЮМЕ

В качестве критерия оценки строения одежных тканей целесообразно использовать воздухопроницаемость. Поэтому предложена на базе заданной воздухопроницаемости ткани методика её проектирования. Определены следующие параметры ткани квадратного строения главных переплетений, такие как коэффициент воздухопроницаемости, процент незаполненной и заполненной площади ткани волокнистым материалом, средний номер пряжи, плотность ткани. Предложено уравнение коэффициента воздухопроницаемости ткани квадратного строения, учитывающие сумму числителя и знаменателя дроби главных переплетений. Проведены исследования параметров строения ткани квадратного строения в зависимости от переплетения, воздухопроницаемости и поверхностной плотности ткани. Определено увеличение числа нитей в рапорте ткани квадратного строения и воздухопроницаемости уменьшает значения среднего номера пряжи и плотности ткани. Причём для воздухопроницаемости имеем неизменность значения таких параметров, как коэффициент воздухопроницаемости, процент непокрытой площади ткани и относительной плотности ткани.

SUMMARY

As a criterion for assessing the structure of clothing fabrics, it is advisable to use air permeability. Therefore, a design technique was proposed on the basis of a given fabric air permeability. The following parameters of the fabric with a square structure of the main weaves were determined, such as the coefficient of air permeability, the percentage of unfilled and filled area of the fabric with fibrous material, the average number of the yarn, and the density of the fabric. An equation for the coefficient of air permeability of a square fabric is proposed, taking into account the sum of the numerator and denominator of fractions of the main weaves. Investigations of the parameters of the structure of the fabric of a square structure, depending on the weave, air permeability and surface density of the fabric, have been carried out. The increase in the number of threads in the report of the fabric with a square structure and air permeability is determined, which reduces the values of the average yarn number and the density of the fabric. Moreover, for air permeability, we have the invariability of the values of such parameters as the coefficient of air permeability, the percentage of uncovered area of the fabric and the relative density of the fabric.

ТЕОРЕМЫ О ГОЛОМОРФНОСТИ ФУНКЦИЙ, ПРЕДСТАВИМЫХ ИНТЕГРАЛОМ БОХНЕРА-МАТИНЕЛЛИ

Б.П.Отемуратов – доктор физико-математических наук (DSc), доцент
 Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Д.Х.Джумабаев – доктор физико-математических наук, доцент
 Университет геологических наук, Ташкент

Таянч сўзлар: Бохнер-Мартинелли интегралы, функцияларнинг голоморфлиги, бўлак-бўлак силлиқ чегараси бўлган соҳа.

Ключевые слова: интеграл Бохнера-Мартинелли, голоморфность функций, область с кусочно-гладкой границей.

Key words: Bochner-Martinelli integral, holomorphy of functions, area with a smooth boundary.

Введение. Интегральное представление Бохнера-Мартинелли для голоморфных функций многих комплексных переменных появилось в работах Мартинелли и Бохнера [11, 12, 7] в начале 40-х годов прошлого века. Оно было первым по существу многомерным представлением, в котором интегрирование велось по всей границе области. Это интегральное представление обладает универсальным ядром, не зависящим от вида области, так же как и ядро Коши в C^1 . Но в пространстве C^n при $n > 1$ ядро Бохнера-Мартинелли является гармонической, а не голоморфной функцией. Данное обстоятельство долгое время препятствовало широкому применению интеграла Бохнера-Мартинелли в многомерном комплексном анализе. Мартинелли и Бохнер использовали свое представление для доказательства теоремы Гартогса (Осгуда-Брауна) о стирании компактных особенностей голоморфных функций в C^n при $n > 1$.

Граничные поведения интеграла Бохнера-Мартинелли по аналогии с интегралом Коши для областей с гладкой границей при различных дополнительных предположениях изучены многими авторами [10, 4, 9, 5]. Эти изучения основывались на том, что интеграл Бохнера-Мартинелли является суммой потенциала двойного слоя и касательной производной потенциала простого слоя. Поэтому скачок интеграла Бохнера-Мартинелли совпадает с подынтегральной функцией, но ведет себя при подходе к границе области как интеграл (типа) Коши, т.е. несколько хуже, чем потенциал двойного слоя. Так что интеграл Бохнера-Мартинелли объединяет в себе свойства интеграла Коши и потенциала двойного слоя.

Данная работа посвящена изучению о голоморфности функций, представимых интегралом Бохнера-Мартинелли в областях с кусочно-гладкой границей. Для границ с коническими точками его поведение рассмотрено в [15], а в областях, граница которых содержит конические ребра в [16].

Аналог теоремы Гартогса-Бохнера.

В данном параграфе исследуется граничное поведение интеграла Бохнера-Мартинелли от непрерывных функций в областях с кусочно-гладкой границей.

Бохнер [7] и Мартинелли [12] в 1943 году независимо нашли строгое доказательство теоремы Гартогса о стирании компактных особенностей голоморфных функций. Причем Бохнер, по сути дела, доказал для случае $\partial D \in C^1(\partial D)$ и $f \in C^1(\partial D)$ (хотя у него, конечно, не было понятия CR -функции, оператора $\bar{\partial}_T$ и т.д.) В 1969 году Вайнсток [13] доказал ее для непрерывных f ($\partial D \in C^\infty$).

Дифференциальные условия на f удалось заменить интегральными Фикера [8].

В начале 70-х годов прошлого века на эту же тему были опубликованы работы Виноградова [3], Байкова [2], Аронова и Даутова [1]. Чирка доказал ее для интегрируемых функций f и поверхностей Ляпунова.

Приведем обобщение теоремы Гартогса-Бохнера на ограниченное области в C^n с кусочно-гладкой границей.

Теорема 1 Пусть D — ограниченная область в C^n ($n > 1$) и $C^n \setminus \bar{D}$ — связно, ∂D — кусочно-гладкая. Если функция $f \in C(\partial D)$ и удовлетворяет условию

$$\int_{\partial D} f \bar{\partial} \omega = 0$$

для всех дифференциальных форм ω типа $(n, n-2)$ с коэффициентами класса C^∞ в C^n , тогда f голоморфно продолжается в D .

Доказательство. Пусть

$$F^-(z) = \int_{\partial D} f(\zeta) U(\zeta, z), z \notin \bar{D}.$$

Если z лежит вне шаре $B(0, R)$ достаточно большого радиусам R , $\bar{D} \subset B(0, R)$, то $\bar{\partial} U(\zeta, z) = 0$.

Поэтому $U(\zeta, z) = \bar{\partial} \alpha_z, \alpha_z$ — форма типа $(n, n-2)$ с коэффициентами класса C^∞ в $B(0, R)$. Тогда

$F^-(z) = 0$ вне $B(0, R)$. Тогда по теореме единственности

для гармонических функций $F^- = 0$ в $C^n \setminus \bar{D}$, а по теореме о скачке интеграла Бохнера-Мартинелли в областях с кусочно-гладкой границей, $F^+(z)$ дает

гармоническое продолжение f в D . Покажем, что F^+ — голоморфная функция в D . Очевидно, что

$$\frac{\partial U(\zeta, z)}{\partial \bar{z}_k} = \bar{\partial}_\zeta \omega_k,$$

где

$$\omega_k = (-1)^k \left[\sum_{j=1}^{k-1} (-1)^j \frac{\partial g}{\partial \zeta_j} d\bar{\zeta} [j, k] + \sum_{j=k+1}^n (-1)^{j-1} \frac{\partial g}{\partial \zeta_j} d\bar{\zeta} [k, j] \right] \wedge d\zeta,$$

а $g(\zeta, z)$ — фундаментальное решение уравнения Лапласа, т.е.

$$g(\zeta, z) = \begin{cases} -\frac{(n-2)!}{(2\pi i)^n} \frac{1}{|\zeta - z|^{2n-1}} & \text{при } n > 1, \\ \frac{1}{2\pi i} \ln |\zeta - z|^2 & \text{при } n = 1. \end{cases}$$

Форма ω_k имеет особенность только в точке $\zeta = z$. Поэтому

$$\frac{\partial F^+}{\partial \bar{z}_k} = \int_{\partial D} f(\zeta) \bar{\partial}_\zeta \omega_k(\zeta, z), z \in D.$$

Заменяем форму ω_k формой $\psi \omega_k$, где $\psi \in D(C^n)$ и $\psi = 1$ в окрестности ∂D и равна 0 в окрестности точки z , тогда по условию теоремы имеем

$$\frac{\partial F^+}{\partial \bar{z}_k} = \int_{\partial D} f(\zeta) \bar{\partial}_\zeta (\psi \omega_k(\zeta, z)) = 0, z \in D.$$

Таким образом, F^+ голоморфна в D .

Теорема 1 является аналогом теоремы Гартогса-Бохнера, который был доказан для случая, когда D — ограниченная область в C^n ($n > 1$) со связной гладкой границей ∂D . Если граница области ∂D не связна, то теорема 3.1 становится неверной. Например, если $D = B(0, 2) \setminus B(0, 1)$ то, задавая на $S(0, 2)$ функцию $f = 1$, а на $S(0, 1)$ функцию $f = 0$, мы получаем, что f — CR-функция на ∂D , но она не продолжается голоморфно в D (в силу теоремы единственности).

Для областей с несвязной границей условие ортогональности точным формам можно заменить условием ортогональности $\bar{\partial}$ -замкнутым формам, и теорема 1 становится верной.

Теорема 2 Пусть D — ограниченная область в C^n с кусочно-гладкой границей класса C^1 , а функция $f \in C(\partial D)$ и на ∂D удовлетворяет условию

$$\int_{\partial D} f \alpha = 0$$

для всякой формы α типа $(n, n-1)$ с коэффициентами класса $C^\infty(\bar{D})$ и такой, что $\bar{\partial} \alpha = 0$ на \bar{D} . Тогда f голоморфно продолжается в D . Голоморфное продолжение f дается интегралом Бохнера-Мартинелли.

Доказательство. Пусть

$$F(z) = F^\pm(z) = \int_{\partial D} f(\zeta) U(\zeta, z), z \notin \partial D.$$

Поскольку $\bar{\partial}_\zeta U(\zeta, z) = 0$ и форма $U(\zeta, z)$ имеет коэффициенты класса $C^\infty(\bar{D})$, если $z \notin \bar{D}$, то $F^- = 0$ вне \bar{D} . Тогда по теореме о скачке интеграла Бохнера-Мартинелли в областях с кусочно-гладкой границей граничные значения $F^+(z)$ на ∂D совпадают с f .

Покажем, что F^+ — голоморфная функция. Также, как в доказательстве теоремы 1.

$$\frac{\partial U(\zeta, z)}{\partial \bar{z}_k} = \bar{\partial}_\zeta \omega_k.$$

Форма ω_k имеет особенность только в точке $\zeta = z$.

Поэтому

$$\frac{\partial F^+}{\partial \bar{z}_k} = \int_{\partial D} f(\zeta) \bar{\partial}_\zeta \omega_k(\zeta, z).$$

Заменяя форму ω_k формой $\psi \omega_k$, где $\psi \in D(C^n)$ и $\psi = 1$ в окрестности ∂D , а в окрестности точки z равна 0, имеем

$$\frac{\partial F^+}{\partial \bar{z}_k} = \int_{\partial D} f(\zeta) \bar{\partial}_\zeta (\psi \omega_k(\zeta, z)) = 0$$

по условию теоремы. Таким образом, F^+ голоморфна в D .

Теорема 2 для непрерывных функций f и для областей с границами $\partial D \in C^\infty$ была доказана Вайнстоком [13].

3 Теоремы о голоморфности функций, представимых интегралом Бохнера-Мартинелли

В этом параграфе доказывается теорема о скачке интеграла Бохнера-Мартинелли для функций класса L^p в областях с кусочно-гладкой границей.

Пусть D — ограниченная область в C^n с кусочно-гладкой границей класса C^2 . Будем через $\Omega(\bar{D})$ обозначать окрестность области D , а через Ω_{z^0} — окрестность точки $z^0 \in \partial D$. В качестве определяющих функций области D возьмем $\rho_j \in C^2(C^n)$, $j = 1, \dots, s_0$.

Тогда

$$D = \{z \in \Omega(\bar{D}) : \rho_1(z) < 0, \dots, \rho_{s_0}(z) < 0\},$$

$$\tilde{\Gamma}_j = \{z \in \Omega(\bar{D}) : \rho_j(z) = 0, j = 1, \dots, s_0\},$$

$$\partial D \cap \Omega_{z^0} = \Gamma, \Gamma = \Gamma_1 \cup \dots \cup \Gamma_l, \quad \text{где}$$

$$\Gamma_j = \{z \in \Omega_{z^0} : \rho_j(z) = 0, \rho_k(z) \leq 0, k \neq j, k = 1, \dots, l\},$$

Γ_j — гладкие поверхности с кусочно-гладкой границей. Поскольку $\partial \Gamma_j \in C^2$, можно утверждать следующее (см. [5]):

а) существует окрестность Ω поверхности $\tilde{\Gamma}_j$ такая, что $\rho_j \in C^2(\Omega)$;

$$\text{б) } |\text{grad } \rho_j| \equiv \frac{1}{2} \text{ в } \Omega;$$

$$\text{в) } \frac{\partial \rho_j}{\partial z_k}(z^\pm) = \frac{\partial \rho_j}{\partial z_k}(z^0),$$

$$\frac{\partial \rho_j}{\partial \bar{z}_k}(z^\pm) = \frac{\partial \rho_j}{\partial \bar{z}_k}(z^0), k = 1, \dots, n, z^\pm \in \Omega, \text{ точки}$$

z^+ и z^- находятся на нормали к $\tilde{\Gamma}_j$ в точке z^0 и

$$|z^+ - z^0| = |z^- - z^0|.$$

$$\text{В этом случае } \rho_k = 2 \frac{\partial \rho}{\partial z_k}, \text{ а } \rho_k^- = 2 \frac{\partial \rho}{\partial \bar{z}_k}.$$

Выберем определяющую функцию ρ области D так, что $D = \{z : \rho(z) < 0\}$, $\rho \in C^2(C^n)$, $\text{grad } \rho \neq 0$ в $\Omega(\partial D) \setminus \partial D$, $\partial D_{\pm \varepsilon} = \{\rho = \pm \varepsilon\}$ — гладкие поверхности ($\varepsilon > 0$).

Если $F \in C^1(D)$, то

$$\bar{\partial}_n F = \sum_{k=1}^n \frac{\partial F}{\partial \bar{z}_k} \rho_k, \rho_k = \frac{\partial \rho}{\partial z_k} \frac{1}{|\text{grad } \rho|}.$$

Если расписать форму $\bar{\partial}_n F = \partial_{\bar{r}} F + \lambda \frac{\bar{\partial} \rho}{|\bar{\partial} \rho|}$, где $\partial_{\bar{r}} F$ — касательная часть $\bar{\partial} F$, то $\lambda = \bar{\partial}_n F$, т.е. $\bar{\partial}_n F$ — это коэффициент в нормальной части формы $\bar{\partial}_n F$. Если через $\nu(z)$ обозначить единичный вектор внешней нормали к ∂D в точке гладкости z , а $s(z) = i\nu(z)$, то

$$\bar{\partial}_n F = \frac{1}{2} \left(\frac{\partial F}{\partial \nu} + i \frac{\partial F}{\partial s} \right).$$

С другой стороны, форма $\bar{\partial}_n F d\sigma = * \bar{\partial} F|_{\partial D}$ (см. [5]),

$$\begin{aligned} * \bar{\partial} F &= * \sum_{k=1}^n \frac{\partial F}{\partial \bar{z}_k} d\bar{z}_k = \\ &= \frac{i^n}{2^{n-1}} \sum_{k=1}^n (-1)^{k-1} \frac{\partial F}{\partial \bar{z}_k} dz[k] \wedge d\bar{z}_k = \\ &= \frac{i^n}{2^{n-1}} (-1)^n \mu_F, \end{aligned}$$

где $*$ — оператор Ходжа, μ_F — дифференциальная форма имеющая вид

$$\mu_F = \sum_{k=1}^n (-1)^{n+k-1} \frac{\partial F}{\partial \bar{z}_k} dz[k] \wedge d\bar{z}_k,$$

$dz[k] = dz_1 \wedge \dots \wedge dz_{k-1} \wedge dz_{k+1} \wedge \dots \wedge dz_n$, а $d\bar{z}_k = d\bar{z}_1 \wedge \dots \wedge d\bar{z}_n$, а $d\sigma$ — мера Лебега на ∂D .

Пусть, как обычно, F — интеграл Бохнера-Мартинелли, т.е.

$$F(z) = \int_{\partial D} f(\zeta) U(\zeta, z), \quad z \notin \partial D,$$

функция $f \in C(\partial D)$, а $U(\zeta, z)$ — ядро Бохнера-Мартинелли.

Теорема 3 Пусть f — гармоническая функция в D , $f \in C(\bar{D})$ и $\bar{\partial}_n f \in C(\bar{D})$. Тогда следующие условия эквивалентны:

1. $\bar{\partial}_n f = 0$ на ∂D ;
2. $F^+ = f$ в D ;
3. $F^- = 0$ вне \bar{D} .

Доказательство. Пусть $f \in C(\bar{D})$ и ∂D — кусочно-гладкая.

Возьмем $D_\varepsilon = \{z \in D : \rho(z) < -\varepsilon\}$, $\partial D_\varepsilon \in C^2$ и $\bigcup_{\varepsilon > 0} D_\varepsilon = D$, $D_\varepsilon \cap D_\delta \cap D, 0 < \delta < \varepsilon$. Тогда по формуле Грина в комплексной форме

$$\int_{\partial D_\varepsilon} f(\zeta) U(\zeta, z) - \int_{\partial D_\varepsilon} \mu_f(\zeta) g(\zeta, z) = \begin{cases} f(z), & z \in D_\varepsilon, \\ 0, & z \notin \bar{D}_\varepsilon; \end{cases}$$

перейдем к пределу при $\varepsilon \rightarrow +0$,

$$\begin{aligned} \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \left(\int_{\partial D_\varepsilon} f(\zeta) U(\zeta, z) - \int_{\partial D_\varepsilon} \mu_f(\zeta) g(\zeta, z) \right) &= \\ = \int_{\partial D} f(\zeta) U(\zeta, z) - \int_{\partial D} \mu_f(\zeta) g(\zeta, z) &= \begin{cases} f(z), & z \in D, \\ 0, & z \notin \bar{D}; \end{cases} \quad (3.1) \\ g(\zeta, z) \mu_f|_{\partial D} &= - \frac{2^{n-1}}{i^n} \bar{\partial}_n f \frac{(n-2)!}{(2\pi i)^n} \frac{d\sigma(\zeta)}{|\zeta - z|^{2n-2}} = \\ &= - \frac{(n-2)!}{2\pi^n} \bar{\partial}_n f \frac{d\sigma(\zeta)}{|\zeta - z|^{2n-2}}. \end{aligned}$$

Если $\bar{\partial}_n f = 0$, то из (3.1) следует, что $F^+ = f$ в D .

Если $F^+ = f$ в D , то по теореме о скачке интеграла Бохнера-Мартинелли в областях с кусочно-гладкой границей [14] $F^- = 0$ на ∂D ; так как F^- — функция гармоническая и $F^-(z) \rightarrow 0$ при $|z| \rightarrow \infty$, то $F^- \equiv 0$ по теореме единственности.

Таким образом, из (3.1) получаем

$$\int_{\partial D} \bar{\partial}_n f(\zeta) \frac{1}{|\zeta - z|^{2n-2}} d\sigma(\zeta) = 0$$

для всех $z \notin \partial D$. Применяя теперь теорему Келдыша-Лаврентьева о плотности дробей вида $\frac{1}{|\zeta - z|^{2n-2}}$ в пространстве функций $C(K)$ для компактов K с нулевым объемом получаем, что $\bar{\partial}_n f = 0$ на ∂D .

Таким образом условия 1 и 2 в теореме 1 эквивалентны, а эквивалентность условий 2 и 3 следует из теоремы о скачке интеграла Бохнера-Мартинелли в областях с кусочно-гладкой границей и теоремы единственности для гармонических функций.

Теорема 4 Пусть D — ограниченная область в C^n с кусочно-гладкой границей класса C^2 . Для того чтобы функция $f \in C(\bar{D})$ была голоморфна в D необходимо и достаточно, чтобы $F^+ = f$ в D .

Доказательство. Если $F^+ = f$ в D , то по теореме о скачке интеграла Бохнера-Мартинелли в областях с кусочно-гладкой границей $F^- = 0$ на ∂D и по следствию из [14] F^- непрерывна вплоть до ∂D . По теореме единственности для гармонических функций $F^- \equiv 0$. Тогда $\bar{\partial}_n F^- = 0$, поэтому (по теореме 3) $\bar{\partial}_n F^+ = \bar{\partial}_n f$ непрерывно продолжается на \bar{D} и $\bar{\partial}_n f = 0$ на ∂D . Пусть $\rho(z)$ — определяющая функция для D , а

$D_\varepsilon = \{z \in D : \rho(z) < -\varepsilon\}$ ($\varepsilon > 0$). Тогда

$$\int_{\partial D_\varepsilon} \overline{f} \partial_n f d\sigma = \int_{\partial D_\varepsilon} \overline{f} (*\partial_n f) =$$

$$= 2^{1-n} i^n \int_{\partial D_\varepsilon} \sum_{k=1}^n \left| \frac{\partial f}{\partial \overline{z}_k} \right|^2 dz \wedge d\overline{z} \rightarrow 0$$

при $\varepsilon \rightarrow 0$. Следовательно, $\frac{\partial f}{\partial \overline{z}_k} = 0$ в D для всех

$k = 1, \dots, n$.

Теорема 4 для областей с гладкой границей класса C^2 доказана Кытмановым и Айзенбергом в [6] (см. так же [5]).

Следствие 1 Если $f \in C(\partial D)$, ∂D — кусочно-гладкая класса C^2 , тогда следующие условия эквивалентны:

1. Функция f — голоморфно продолжается в D до функции из класса $C(\overline{D})$;

2. $F^- = 0$ вне \overline{D} ;

3. F^+ дает гармоническое продолжение f в D ;

4. $\overline{\partial}_n F^+$ непрерывно продолжается на \overline{D} и $\overline{\partial}_n F^+|_{\partial D} = 0$.

Теорема 5 Пусть область D с кусочно-гладкой границей класса C^2 в C^n ($n > 1$) и $C^n \setminus \overline{D}$ связно. Если $f \in C(\partial D)$ и F^+ голоморфна в D , тогда граничное значение F^+ совпадает с f .

Доказательство. Если F^+ голоморфна в D , а ∂D — кусочно дважды гладкая и множество $C^n \setminus \overline{D}$ связно, то $\overline{\partial}_n F^+ = 0$ в D . Используя теорема о скачке $\overline{\partial}$ -нормальной производной интеграла Бохнера-Мартинелли в областях с кусочно-гладкой границей [14], получим, что $\overline{\partial}_n F^- = 0$ на ∂D .

Возьмем область $D_{-\varepsilon}$ ($\varepsilon > 0$) так, чтобы $D \cap D_{-\varepsilon}$ и $\partial D_{-\varepsilon} \in C^2$, т.е.

$$D_{-\varepsilon} = \{z \in C^n : \rho(z) < \varepsilon\}, \bigcap_{\varepsilon > 0} D_{-\varepsilon} = D.$$

Поскольку $F^- = O(|z|^{1-2n})$, а

$$\frac{\partial F^-}{\partial \overline{z}_k} = O(|z|^{-2n}) \text{ при } |z| \rightarrow \infty, \text{ то, применяя}$$

формулу Стокса в $C^n \setminus D$, имеем

$$\int_{\partial D_{-\varepsilon}} \overline{F^-} (*\partial F^-) = -2^{1-2n} i^n \int_{C^n \setminus D_{-\varepsilon}} \sum_{k=1}^n \left| \frac{\partial F^-}{\partial \overline{z}_k} \right|^2 dz \wedge d\overline{z},$$

перейдём к пределу при $\varepsilon \rightarrow 0$, тогда

$$0 = \int_{\partial D} \overline{F^-} (*\partial F^-) = -2^{1-2n} i^n \int_{C^n \setminus D} \sum_{k=1}^n \left| \frac{\partial F^-}{\partial \overline{z}_k} \right|^2 dz \wedge d\overline{z}.$$

Следовательно, F^- голоморфна в $C^n \setminus D$ и по теореме Гартогса голоморфно продолжается в C^n . А так как ∂D связна и $F^- \rightarrow 0$ при $|z| \rightarrow \infty$, то $F^- \equiv 0$ (здесь $n > 1$). Применяя теперь следствие 1, получаем требуемое: $F^+ = f$ на D .

При $n = 1$ теорема 5 не верна. Если ∂D не связна, то она также не верна, достаточно положить $f = 1$ на одной связной компоненте ∂D и $f = 0$ на остальных компонентах.

Теорема 5 для областей с гладкой границей класса C^2 доказана Кытмановым (см. [5]).

Пусть $P_k(z)$ — однородный гармонический многочлен степени k вида

$$P_k(z) = \sum_{\|\alpha + \beta\| = k} a_{\alpha, \beta} z^\alpha \overline{z}^\beta,$$

где $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_n)$, $\beta = (\beta_1, \dots, \beta_n)$ —

мультииндексы, $z^\alpha = z_1^{\alpha_1} \dots z_n^{\alpha_n}$ и \overline{z}^β — мономы, $\|\alpha\| = \alpha_1 + \dots + \alpha_n$. Тогда

$$P_k(z) = \sum_{s+t=k} P_{s,t}(z),$$

где

$$P_{s,t}(z) = \sum_{\|\alpha\| = s} \sum_{\|\beta\| = t} a_{\alpha, \beta} z^\alpha \overline{z}^\beta.$$

Многочлены $P_{s,t}$ — гармонические многочлены, имеющие степень однородности по z равную s , а по \overline{z} равную t .

Рассмотрим ортонормированный базис $\{P_{s,t,k}\}$ в $L^2(S(0,1))$, состоящий из однородных гармонических полиномов степени s по z и степени t по \overline{z} , $s, t = 0, 1, \dots, k-1$, где $S(0,1)$ — это сфера с центром в точке 0 и радиусом 1.

Следствие 2 Пусть ∂D — кусочно-гладкая класса C^2 и $C^n \setminus \overline{D}$ связно, а $f \in C(\partial D)$. Для того чтобы f продолжалась в D до функции

$F \in A(D)$, необходимо и достаточно, чтобы

$$\int_{\partial D} f (*\partial P_{s,t,k}) = \int_{\partial D} f \partial_n P_{s,t,k} d\sigma = 0$$

для всех s, t, k .

Доказательство. Функция $M^{-1}f$ гармонична вне D , поэтому для равенства $M^{-1}f = 0$ вне \overline{D} достаточно доказать, что $M^{-1}f = 0$ вне некоторого шара $B(0, R) \supset \overline{D}$. При $z \notin B(0, R)$ функция $|\zeta - z|^{2-2n}$ гармонична по ζ в $\overline{B(0, R)}$ и, значит, представима равномерно сходящимся на $\overline{B(0, R)}$ рядом по гармоническим полиномам $P_{s,t,k}$. Так как $U(\zeta, z) = 2^{n-1}i^n (*\partial_{\zeta} g(\zeta, z))$, получаем требуемое

$$\int_{\partial D} f(\zeta)U(\zeta, z) = 0$$

для $z \notin B(0, R)$.

При $n = 1$ следствие 2 превращается в классический критерий существования голоморфного продолжения, состоящий в ортогональности f мономам $z^s, s = 0, 1, \dots$, так как в этом случае $P_{s,t,k} = az^s + b\bar{z}^t$ и, следовательно, $*\partial P_{s,t,k} = cz^{s-1}dz, s \dots 1$.

Литература

1. Аронов А.М., Даутов Ш.А. Об одном результате Б.Вайнстока // Некоторые свойства голоморфных функций многих комплексных переменных. Красноярск, 1973. - С. 193-195. (Сб. науч. тр.// Ин-т физики им. Л.В.Киренского СО АН СССР).
2. Байков В.А. Об одной граничной теореме для голоморфных функций двух комплексных переменных // Успехи мат. наук. 1969. Т. 24, № 5. -С. 221-222.
3. Виноградов В.С. Об аналоге интеграла типа Коши для аналитических функций многих комплексных переменных // Докл. АН СССР. 1968. Т. 178. № 2. -С. 282-285.
4. Даутов Ш.А., Кытманов А.М. О граничных значениях интеграла типа Мартинелли-Бохнера // Некоторые свойства голоморфных функций многих комплексных переменных. Красноярск, ИФСОАН, 1973. -С.49-54.
5. Кытманов А.М. Интеграл Бохнера-Мартинелли и его применения. -Новосибирск: «Наука», 1992.
6. Кытманов А.М., Айзенберг Л.А. О голоморфности непрерывных функций, представимых интегралом Мартинелли-Бохнера // Изв. АН Арм. Сер. мат. 1978. Т. 13. №2. -С.158-169.
7. Bochner S. Analitic and meromorphic continuation by means of Green's formula // Ann. Math. 1943. V. 44. -P. 652-673.
8. Fichera G. Caratterizzazione della traccia, sulla frontieradi un campo, di una funzione analitica di piu variabili complesse // Atti. Accad. Naz. Lincei Rend. Cl. Sci. Fis. Math. Natur. 1957. V. 22. P. 706-715.
9. Harvey F.R., Lowson H.B. On boundaries of complex analitic varieties// Ann. Math. 1975. v.102. P.223-290.
10. Look C.H., Zhong T.D. An extension of Privalov theorem // Acta Math. Sinica. 1957. V. 7, №1. P. 144-165.
11. Martinelli E. Alcuni teoremi integrali per le funzioni analitiche di piu variabili complesse // Mem. R. Acad. Ital. 1938. V. 9. -P. 269-283.
12. Martinelli E. Sopra una dimonstrazione de R. Fuetar per in theorema di Hartogs// Comment. Math. Helv/ - 1943. - V. 15. - P. 340-349.
13. Weinstock B.M. Continuous boundary values of analytic functions of several complex variables// Proc. Amer. Math. Soc. - 1969. - V. 21, 2. -P. 463-466.
14. Kytmanov A.M., Dzhumabaev D.Kh., Utemuratov B.P., Prenov B.B. Jump theorems for the Bochner-Martinelli integral in domains with a piecewise smooth boundary // Bulletin of National University of Uzbekistan: Mathematics and Natural Sciences. 2020. Volume 3. -P. 1-19.
15. Кытманов А.М. Мысливец С.Г. Сингулярный интегральный оператор Бохнера-Мартинелли на гиперповерхностях с особыми точками // Вестник НГУ. Сер. математика, механика, информатика, 7(2007), вып. 2, -С. 17-32.
16. Джумабаев Д.Х. Голоморфное продолжение функций с замкнутых гиперповерхностей с сингулярными ребрами. // Известия вузов. Математика. -Казань: 2012. №1. -С. 12-21.
17. Джумабаев Д.Х. Граничное поведение интеграла Бохнера-Мартинелли для ограниченных областей с сингулярными ребрами. // ДАН РУз. 2012. №3, -С. 12-15.

РЕЗЮМЕ

Гартогс-Бохнер теоремасининг аналогиси исботланган. Бўлак-бўлак силлиқ чегаралари бўлган соҳаларда узлуксиз функциялар учун Бочнер-Мартинелли интеграллари билан ифодаланган функцияларнинг голоморфияси бўйича теоремалар олинади.

РЕЗЮМЕ

Доказан аналог теоремы Гартогса-Бохнера. Получены теоремы о голоморфности функций, представимых интегралом Бохнера-Мартинелли для непрерывных функций в областях с кусочно-гладкой границей.

SUMMARY

An analogue of the Hartogs-Bochner theorem is proved. Theorems on the holomorphism of functions represented by the Bochner-Martinelli integral are obtained for continuous functions in areas with fragmentary smooth boundaries.

Фойдаланувчини Идентификациядаш ва Аутентификациядаш Жараёнларини Такимилаштиришда Блокчейн Технологиясининг Қўлланилиши

Қ.Б.Рахимбердиев – таянч докторант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: идентификация, аутентификация, блокчейн, блок, биометрик маълумот, криптография, шифрлаш, дешифрлаш.

Ключевые слова: идентификация, аутентификация, блокчейн, блок, биометрические данные, криптография, шифрование, дешифрование.

Key words: identification, authentication, blockchain, block, biometric data, cryptography, encryption, decryption.

Ҳозирги кунда ахборот технологияси жамиятимизнинг турли жабҳаларига жадал кириб бориши мамлакатимизда индустриал жараёнларнинг ривожланишига сезиларли даражада ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бу ҳолат сўнгги йилларда мамлакатимизнинг ижтимоий ва иқтисодий соҳаларини янада ривожлантиришда ахборот технологияларини кенг жорий қилиш, иқтисодиётнинг кўпчилик тармоқларини рақамлаштириш муаммоси билан боғлиқ. Шу ўринда рақамли иқтисодиёт, рақамли тиббиёт, ақлли уйлар каби мисолларни келтириш мумкин. Иқтисодиёт соҳаларини рақамлаштириш жамият ривожланишининг юқори чўққиларига эришиш

ва мамлакатимизни барча соҳалар бўйича ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин эгаллашига имконият яратади. Лекин, ахборот коммуникация воситаларининг кенг кўламдаги жорий қилиниши алоқа тармоқларида ахборот хавфсизлигини таъминлаш муаммосини келтириб чиқаради. Жумладан, компьютер тизимларида ахборот ресурсларига ва фойдаланувчи маълумоларига рухсатсиз кириш хавфи унинг натижасига нисбатан хавфлироқ бўлиб ҳисобланади. Сабаби, компьютер тармоқларида битта эмас балки миллионлаб фойдаланувчиларнинг ахборотлари сақланади [1].

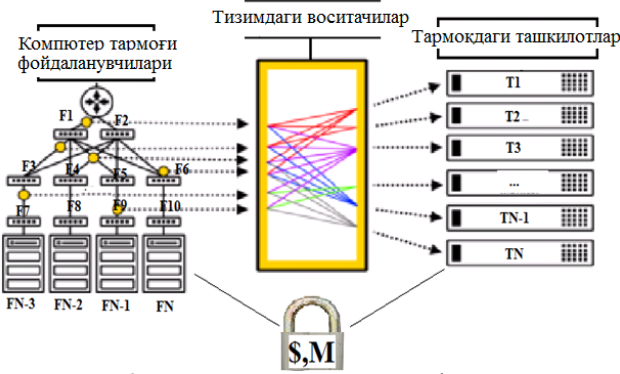
Рухсат этилмаган киришларда ёвуз ниятли фойдаланувчи одатда қуйидагилардан фойдаланади:

- Компьютер тизими ва унинг ишлаш принциpidан;
- Ахборотларни химоялаш тизимлари ва алгоритмлари хақидаги билим ва кўникмалардан;
- Техник ва дастурий воситаларни бузиш ва уларнинг ишлаш принципи бузилишидан.

Ахборотларни рухсат этилмаган киришлардан химоялаш учун тармоқдаги фойдаланувчи абонентлар томонидан белгиланган қоида ва киришга рухсат турлари бўйича тизимнинг ахборот ресурсларига ихтиёрий талабларни назорат қилувчи чегаралаш тизимлари қўлланилмоқда. Албатта, бу жараён ҳар бир компьютер тизимларида субъект (фойдаланувчи ёки фойдаланувчи номидан амалга ошириладиган қандайдир жараён) ни идентификациялайдиган ахборотларга боғлиқ бўлади. Бу шу субъектни аниқлаш сөн ёки символлар қатори бўлиши мумкин. Бундай маълумот субъектнинг идентификатори деб аталади. Компьютер тизимларида рўйхатга олинган идентификаторга эга фойдаланувчилар тизимга киришга ҳуқуқли деб, қолганлари эса ҳуқуқсиз деб саналади [2].

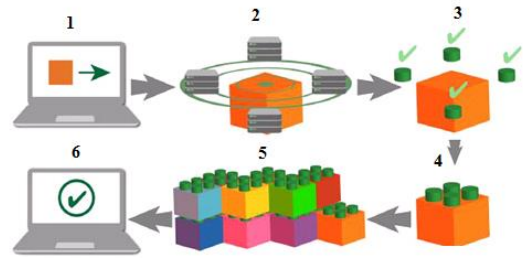
Компьютер тизимлари ресурсларидан фойдаланишга рухсат олиш учун фойдаланувчи дастлаб компьютер тизими билан ўзаро муносабат ўрнатувчи бошланғич жараёндан ўтиши лозим. Бу жараён икки босқичда - идентификациялаш ва аутентификациялаш орқали амалга оширилади.

Ҳозирги замонавий технологиялар асосидаги тизимларда идентификациялаш ва аутентификациялаш алгоритмларидан фойдаланган ҳолда тармоқ хавфсизлиги таъминланмоқда. Лекин, кўпчилик соҳаларда тармоқ операцияларига аралашувлар ва абонентлар ўртасидаги воситачиларнинг кўпайганлиги, тизимлардан фойдаланишда тўғридан – тўғри ташкилот билан эмас, балки воситачилар орқали амалларни бажариш бир қанча ишончсизлик ва хавфсизлик муаммоларини келтириб чиқармоқда (1-расм).



1-расм. Компьютер тармоқларида фойдаланувчи ва воситачилар муносабатлари.

Юқорида таъкидланган муаммоларни ҳал қилишда блокчейн технологиясини қўллаш анча самарали натижаларга олиб келади. Блокчейн технологияси хар хил турдаги активлар, шартномалар, ихтиёрий турдаги маълумотлар ва тизимдаги фойдаланувчи маълумотларини ўз блокларида сақловчи кўп функционалли ва кенг қамровли ахборот технологияси бўлиб ҳисобланади. Компьютер тизимларида блокчейн технологиясидан фойдаланган ҳолда очик алоқа тармоқларида ахборотлар устида амаллар бажаришда асосан HTTP, SMTP, FTP ва TCP/IP протоколларидан фойдаланилади. Чунки, бу протоколлардан фойдаланган ҳолда тармоқ орқали блоklar яратиш ва мавжуд блоklarга ахборотларни жойлаштириш мумкин. Блокчейн технологиясининг ишлаш принципи 2-расмда келтирилган [3].

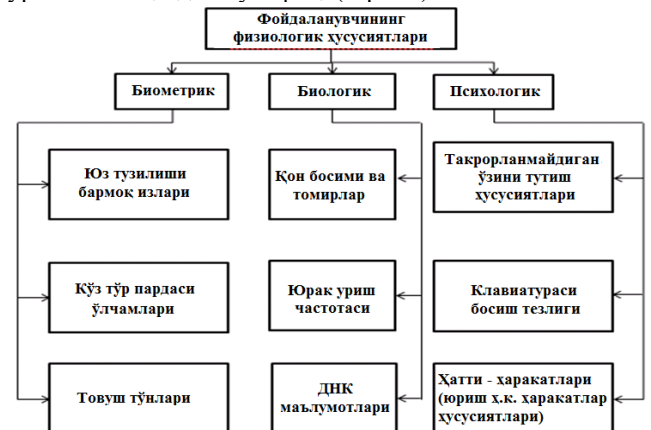


2-расм. Блокчейн технологиясининг ишлаш принципи

2-расмдан кўриниб турибдики, блокчейн технологияси тармоқда асосий бажарилувчи алгоритм бўлиб ҳисобланади. 1. Шакллантирилган блок 2. Сўров реег - то - реег компьютерлар тармоғи ёки тугунларга узатилади 3.Транзакциялар компьютер тармоғида алгоритмлар ёрдамида тасдиқланади 4. Текшириш жараёни якунлангач, транзакциялар бошқалари билан бирлаштирилгач янги блокка жойлаштирилади. 5. Янги блок ўзгартирилмаган ҳолда блоklar занжирига қўшилади. 6. Транзакция жараёни тугатилади.

Юқорида келтирилган алгоритм асосида масофавий шартномалар, битимлар, блоklar, коинлар, каш электрон пуллар, махсус механизми консенсус, давлат органлари механизми хавфсиз маълумотлар базаларини яратиш ва ундан фойдаланиш мумкин. Келтирилган маълумотларнинг ҳар бири битта блокда сақланади ва бу блок ташкилот ёки қандайдир шахсга тегишли бўлади. Шакллантирилган блоklar биргаликда блоklar занжирини ҳосил қилади. Албатта, ҳозирги кунда бу технология кундан кунга оммалашиб бормоқда. Сабаби, блокчейн технологиясига асосланган блоklar занжирини тузиш, яъни хавфсиз маълумотлар базасини шакллантириш давлат органлари ва молиявий ташкилотларда, хусусан, банк ташкилотларида фойдаланувчи (мижоз) идентификацияси ва аутентификацияси янада такомиллаштирилиши мижозларнинг ҳақиқийлигини таъминлаш, уларнинг молиявий маълумотларининг конфеденциаллигини таъминлашда катта имконият яратади [5]. Бу масалаларни амалга оширишда блокчейн технологиясига асосланган фойдаланувчиларни идентификациялаш ва аутентификациялашнинг математик моделини тузиш лозим бўлади.

Фойдаланувчиларнинг умумий физиологик, яъни биометрик, психологик (ҳатти ҳаракатлар) ва биологик маълумотлари асосида идентификациялаш ва аутентификациялаш масаласини тадқиқ қилиш талаб этилсин. Бунинг учун дастлаб фойдаланувчининг юқоридаги маълумотлари ҳақида қуйидаги схемани ўрганиш мақсадга мувофиқ (3-расм).



3-расм. Фойдаланувчиларнинг умумий физиологик, такрорланмайдиган маълумотларини қисқача таснифи.

Фойдаланувчининг умумий биометрик хусусиятларига юз тузилиши, бармоқ излари, кўз тўр пардаси ўлчамлари, товуш тўлқинлари киради. Биологик

хусусиятларини эса қон босими, юрак уриш частотаси, қон томирлари, ДНК маълумотлари ташкил қилади. Психологик маълумотлар сифатида фойдаланувчи хатти-ҳаракатлари - клавиатурани босиш тезлиги, ҳаракатланишдаги такрорланмас психологик ўзгаришлар қабул қилиниши мумкин. Бунда асосан идентификациялаш қалити сифатида фойдаланувчиларнинг юқоридаги маълумотлари олинади. Биометрик маълумотлар асосида идентификациялашда бир қанча муаммоли вазиятлар ҳам келиб чиқиши мумкин. Масалан, фойдаланувчи тизимдан идентификациялашдан ўтишда бармоқ изларидан фойдаланган бўлсин. Кейинчалик, бармоқ излари ёрдамида аутентификациялаш жараёнида шахс бармоқ изи орқали тизимга кира олмаслиги мумкин. Фойдаланувчиларнинг бармоқ изларига шикаст етиши, масалан, ишқаланишлар сабабли бармоқ излари ўз хусусиятини ўзгартириши мумкин. Шу боис, бу каби муаммоларни қўп ҳолларда учратиш мумкин. Бундай ҳолларда динамик идентификациялаш ва хавфларни бошқаришнинг аутентификациялаш моделидан фойдаланиш етарли. Блокчейн технологияси асосида фойдаланувчини идентификациялаш-аутентификациялашнинг математик модели қуйидагича бўлади.

Математик модел. Фараз қилайлик, бизга фойдаланувчининг n та биометрик ва хатти-ҳаракатлари сони берилган бўлсин. У ҳолда, фойдаланувчининг юқоридаги барча физиологик маълумотлари вектори T_i билан белгиланади. T_i вектори мос ҳолда қуйидагича бўлади

$$T_i = (T_1, T_2, T_3, \dots, T_n). \quad (1)$$

Q_j – маълумотлар йиғиндиси қуйидагича ҳисобланади:

$$Q_j = T_1 + T_2 + T_3 + \dots + T_n. \quad (2)$$

Бу тенгликни каноник кўринишда қуйидагича ёзиш мумкин:

$$Q_j = \sum_{i=1}^n T_i. \quad (3)$$

Фойдаланувчининг физиологик маълумотлари қанчалик қўп бўлса, аутентификациялаш жараёни шунчалик ишончли бўлади. Мисол учун, ёвуз ниятли абонент ёки шахслар сизнинг бармоқ изингиздан фойдаланган ҳолда тизимга кира олишмайди. Чунки, бу шахсларда сизнинг блоклардаги бошқа хусусият маълумотларингиз мавжуд эмас. Албатта, тизимга кириш учун айнан сизнинг ўзингиз бўлишингиз лозим бўлади. Хусусиятлар параметрларининг кўплиги блоклардаги маълумотлар ишончилигини юқори

даражада таъминлайди. Бунда тизим ишончилиги ўртача баллар билан аниқланади. Ушбу идентификациялашнинг ўртача бали қуйидагича ҳисобланади.

$$K_i = \frac{C_{11}T_1 + C_{12}T_2 + C_{13}T_3 + \dots + C_{in}T_n}{T_1 + T_2 + T_3 + \dots + T_n}. \quad (4)$$

Бу ерда C_{ij} – ҳар бир i фойдаланувчининг j ўлчовдаги аутентификация балларини аниқлатади. (4) тенгликни қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин:

$$P_i = C_{11}T_1 + C_{12}T_2 + C_{13}T_3 + C_{in}T_n \quad (5)$$

(5) тенгликни қуйидаги кўринишда ифодалаш кулай

$$P_i = \sum_{j=1}^n C_{ij}T_j. \quad (6)$$

Юқоридаги белгилашларга асосан (4) тенгликни қуйидаги содда кўринишга келтириш мумкин:

$$K_i = \frac{P_i}{Q_i}. \quad (7)$$

Бу ерда K_i – ҳар бир i фойдаланувчи аутентификациясининг ўртача баллари, T_i – ҳар бир i фойдаланувчи физиологик хусусиятлари (биометрик, биологик, психологик хоссалари) параметрлари.

Математик моделдан кўриш мумкинки, ҳар бир кадамда фойдаланувчиларнинг K_i ўртача баллари ҳисобланади. Ҳисоблаш жараёнлари бажарилгандан сўнг фойдаланувчининг ҳар бир ўлчови бўйича идентификаторини тасдиқлаш баллари C_{ij} ва якуний ҳисобга олиш идентификатори ўртача бали ҳешланади. Ҳеш қийматлари блокчейн занжирларидаги блокларда сақланади. Фойдаланувчиларни идентификациялашда жорий идентификация ўртача бали энг паст балл билан солиштиради. Агар фойдаланувчи ўртача бали блокдаги энг паст қийматдан юқори бўлса, аутентификациялаш амалга оширилади, акс ҳолда аутентификациялаш амалга оширилмайди.

Хулоса қилиб айтганда, идентификациялаш ва аутентификациялаш масалаларини ҳал қилишда, фойдаланувчининг биометрик ва бошқа турдаги махфий маълумотларини сақлашда блокчейн технологиясини қўллаш самарали натижаларга олиб келади. Бу натижалар асосида банк, кредит масалаларини автоматлаштиришда шахсни тасдиқлаш масалаларида юқоридаги блокчейн технологиясига асосланган идентификациялаш – аутентификация-лашнинг математик моделидан фойдаланиш мумкин.

Адабиётлар

1. «Elektron hukumat tizimi doirasida axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish sifatini yaxshilash chora tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ– 4328, qarori. 21may, 2019.
2. Grassi P., Garcia M., & Fenton J. (2017). Digital identity guidelines (No. NIST Special Publication (SP) 800-63-3 (Draft)). National Institute of Standards and Technology.
3. Malik N., Nanda P., Arora A., He X., & Puthal D. (2018, August). Blockchain based secured identity authentication and expeditious revocation framework for vehicular networks. In 2018 17th IEEE International Conference On Trust, Security And Privacy In Computing And Communications/12th IEEE International Conference On Big Data Science And Engineering (TrustCom/BigDataSE) (pp. 674-679). IEEE.
4. Sutherland, A. (2018). Does credit reporting lead to a decline in relationship lending? Evidence from information sharing technology. *Journal of Accounting and Economics*, 66(1), 123-141.
5. Akins, B. (2017). Financial reporting quality and uncertainty about credit risk among ratings agencies. *The Accounting Review*, 93(4), 1-22.
6. Zhu, X., & Fan, T. (2019, April). Research on Application of Blockchain and Identity-Based Cryptography. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 252, No. 4, p. 042095). IOP Publishing.
7. Kim, J., Kim, H., & Kang, P. (2018). Keystroke dynamics-based user authentication using freely typed text based on user-adaptive feature extraction and novelty detection. *Applied Soft Computing*, 62, 1077-1087.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада фойдаланувчини идентификациялаш ва аутентификациялаш масалаларини ҳал қилиш ғоялари, идентификациялаш ва аутентификациялаш жараёнларида блокчейн технологиясининг қўлланилиши, блокчейн технологиясини қўллашнинг асосий моҳияти, идентификация ва аутентификациялашда фойдаланувчи биометрик маълумотларидан фойдаланишнинг самарадорлиги, асосий биометрик маълумотларни блокларда сақлашнинг математик модели келтирилган.

В данной статье представлены идеи решения проблем идентификации и аутентификации пользователей, использование технологии блокчейн в процессах идентификации и аутентификации, суть использования технологии блокчейн, эффективность использования биометрических данных пользователя при идентификации и аутентификации, математическая модель хранения базовых биометрических данных. данные в блоках.

This article presents ideas for solving user identification and authentication issues, the use of blockchain technology in identification and authentication processes, the essence of using blockchain technology, the effectiveness of using user biometric data in identification and authentication, mathematical model of storing basic biometric data in blocks.

УДК 53:001.890

ЯРИМЎТКАЗГИЧЛИ КУЁШ ЭЛЕМЕНТЛАРИ ВА УЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ ИМКОНИАТЛАРИНИ ФИЗИКА ТАЪЛИМИГА ЖОРИЙ ЭТИШ

А.А.Сатторов – катта ўқитувчи

Тошкент давлат техника университети

Таянч сўзлар: ноанъанавий энергия манбалари, куёш энергияси, физика таълими, фотоэффект, куёш электростанциялари, инвертор.

Ключевые слова: нетрадиционный источник энергии, солнечная энергия, обучение физики образование, фотоэффект, солнечные электростанции, инвертор.

Key words: unconventional energy source, solar energy, teaching physics, photoelectric effect, solar power plants, inverter.

Сўнгги йилларда бутун дунёда мавжуд энергия ресурсларнинг камайиб бораётганлиги яққол сезилиб қолди. Бунга асосий сабаб, ер шароитида мавжуд энергия манбалари хомашё захираларининг тугаб бораётганлиги, ҳамда инсониятнинг энергия манбаларига бўлган эҳтиёжининг ортишидир. Шундай экан, бугун соҳа мутахассислари олдида иктисодиётни барқарор ривожлантириш билан бирга, глобал экологик офатларнинг олдини олиш, иқлим ўзгариши ва атмосфера ҳавоси исиб кетишини камайтириш ҳамда мамлакатнинг энергия хавфсизлигини таъминлаш каби глобал муаммолар ечими кутиб турибди [1].

Ҳозирги кунда дунё олимлари томонидан қайта тикланувчи энергия манбаларини такомиллаштириш ҳамда улардан барча соҳаларда кенг фойдаланиш устида илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Энергия тежамкорлиги масалаларини ечиш ва айниқса, аҳолини барқарор, узлуксиз энергия билан таъминлашда қайта тикланувчан энергия манбалари, хусусан, куёш энергиясидан самарали фойдаланишнинг аҳамияти жуда катта. Шунинг учун ҳозирданок бу долзарб масала, яъни келажак энергияси ҳисобланган куёш энергиясидан фойдаланишнинг муаммо ва ечимларини ўрганиб бориш давр талаби ҳисобланади [2,3].

Аммо сўнгги йилларда энергия манбалари ва уларнинг замонавий асослари тўғрисидаги билим ва кўникмаларни узлуксиз таълим жараёнида шакллантиришда баъзи бир камчиликлар кўзга ташланиб қолмоқда. Мисол тариқасида лицей ва ўрта таълим мактаблари физика таълими ўқув дастури, ўқув адабиётларида энергия ҳосил қилиш ва ундан фойдаланишнинг анъанавий усуллари, уларнинг физик қонуниятлари, фойдаланиш имкониятлари, умуман олганда фундаментал ва амалий асосларига доир маълумотлар мавжуд. Бироқ ноанъанавий ва қайта тикланувчи энергия манбалари, яъни куёш энергияси ва ундан фойдаланиш ҳақида фундаментал ва амалий асосларига доир етарлича билимлар, замонавий фан ва техника янгиликларига доир маълумотлар келтирилмаган.

Шу нуқтаи назардан, мақолада академик лицей ва умумтаълим мактаблари физика таълимида ноанъанавий энергия манбалари бўлган куёш энергиясига оид элементар ва асосий тушунчалрни шакллантиришга доир баъзи методик тавсиялар ҳавола этилади [4,5].

Физика таълимида куёш элементи уларнинг турлари, замонавий конструкциялари, ишлаш принципи ва тузилишлари ҳамда улардан кенг соҳада самарали фойдаланиш имкониятлари тўғрисидаги билим ва кўникмаларни нисбатан содароқ ва тушунарли тарзда

баён этиш, шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бундай тушунчаларни шакллантиришда кўргазмани воситалар, иш ҳолатидаги макетлардан фойдаланиш дарс самарадорлиги ва ҳам ўқувчиларнинг бу соҳага кизиқишининг янада ортишига олиб келади.

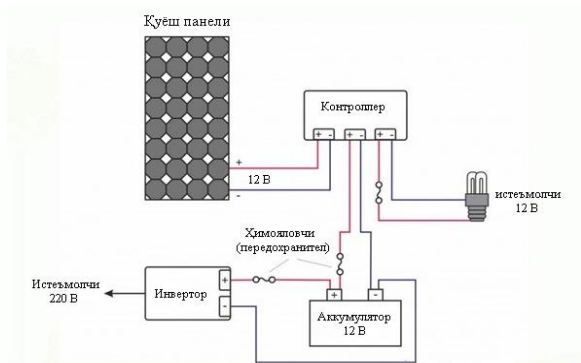
Энди ноанъанавий энергия манбаларидан самарадорлиги нисбатан анча юқори бўлган куёш энергия манбаси тўғрисида қисқача маълумотлар келтирамиз [6,7].

Куёш энергетикаси дейилганда куёш оптик нурланиш энергиясини электр энергиясига айлантириш соҳаси тушунилади. Куёш нурланиши қандай қилиб электр энергиясига айлантирилади? Бунда асосан куёш элементи ёки куёш батареяларидан фойдаланилади. Куёш элементлари яримўтказгичли материаллар асосида ҳосил қилинади. Масалан: Si (кремний), Ge (германий), GaAs (галий арсениди), CdTe (кадмий теллур) ва бошқалар. Куёш элементи ёруғлик нурларни ютиб, уни электр энергияга айлантириб беради. Ёруғлик нури (фотон) куёш элементи юза соҳасида ютилгандан сўнг, элемент ичида ҳосил қилинган потенциал тўсиқда (p-n ўтиш соҳасида) ички фотоэффект қонуни асосида иккига ажралади. Бунда элемент ичида бир томонга электронлар ва иккинчи томонга коваклар ҳаракати вужудга келади, натижада фотоэлектрик электр юритувчи куч пайдо бўлади. Бу эса электр токини ҳосил бўлганлигини билдиради. Элемент юза ва орқа томонларида ҳосил қилинган контактларида ток оқа бошлайди. Бу жарайён 1-расмда ифодалаб берилган.



1-расм. Куёш элементининг ишлаш тамойили
Маълумки, 1м² юзага (ер шароитида) куёшдан ўртача 1370Ж энергия тушиши аниқланган. Бундан кўринадики, куёш энергияси энергетик жиҳатдан

самарали, экологик жихатдан тоза энергия манбаси хисобланади. Шунингдек, куёш элементларидан турли кувватли куёш электростанцияларини барпо этиш мумкин.



2-расм. Яримўтказгичли куёш элементидан ташкил топган куёш электростанциясининг схематик кўриниши.

Куёш электростанцияси деганда, куёш элементи (панели) дан бошлаб то исстеъмолчигача бўлган умумий ҳолат тушунилади. Куёшдан электр энергия олишни хамамиз эшитганмиз ва биламиз, лекин ундан қайси турдаги электр манбаи ҳосил бўлади ва уни қандай қилиб биз исстеъмолчилар фойдаланишимиз мумкинлиги ҳақида кўпчилигимиз тасаввурга эга эмасмиз. Куёш энергиясини электр энергияга айлантиришнинг технологияси 3-расмда келтирилган бўлиб, унинг ишлаш принципи қуйидагича:



3-расм. Куёш энергиясини электр энергияга айлантиришнинг технологияси

1. Куёш элементи (панели)га тушган ёруғлик энергияси ўзгармас электр энергияга айланади.
 2. Ҳосил бўлган ўзгармас электр энергияси зарядланишни назорат қилувчи қурилма (контроллер) орқали (3) аккумуляторга берилади. Контроллернинг вазифаси аккумуляторни зарядланиши ҳамда разрядланишини назорат қилиб туради.
 4. Биз исстеъмолчиларга уйимиздаги свет (лампочка)миз ёниши, телевизоримиз ишлаши, музлаткичимиз ишлаши учун, ўзгарувчан ток манбаи керак бўлади, бу ишни амалга ошириш учун биз инвертор деган қурилмадан фойдаланамиз.
- Инвертор-бу қучланиш қийматини ўзгартирган ҳолда (12---220 В) ўзгармас токни ўзгарувчан токга айлантириб берувчи қурилма ҳисобланади.

Юқорида келтирилган куёш энергияси ва ундан электр энергияни ҳосил қилиш фундаментал ва амалий асосларини ўрганиш ва ўқитувчиларга етказишда иш ҳолатидаги макетлардан фойдаланиш зарурият мавжуддир. Чунки фақат назарий маълумотлар, тушунчалар ўқувчиларнинг бу соҳалар бўйича керакли билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилишларига етарли бўлмайди. Дарс жараёнини олиб боришда ўқувчиларнинг диққат эътиборини жалб этиш учун ҳар бир тушунчанинг моҳиятини қизиқарли тарзда баён этиш, яъни уларда шу тушунчани мукамал эгаллашларига иштиёқ туғдиришда назарий ва амалий

билимларни ўқувчиларга биргаликда, ўзаро уйғунликда етказиш талаб этилади.

Бундай ишчи ҳолатдаги қурилмаларини ўрганаётганда, ўқувчи ва талаба қуйидаги муаммолар ҳақида фикр юрита бошлайди: қуёш нури бу экологик тоза, текин, хавфсиз ва доимий энергия манбаси эканлиги - энди ундан қандай йўл билан унумли фойдаланиш лозим, қуёш элементи - бу қуёш энергиясини тўғридан-тўғри электр энергиясига айлантириб берадиган электрон қурилма экан, энди унинг фаоллигини қандай ошириш лозим, бу нималарга боғлиқ, уларни қандай ҳал қилиш мумкин, қуёш элементидан олинаётган электр энергия қуввати-асосан унинг юзасига боғлиқ экан, демак тўрмўшда ишлатадиган ҳар хил маиший электр асбобларини тўла ишлатиш учун энди қанча кўламда қуёш элементлари керак бўлади, қуёш ботганда қуёш элементларидан фойдаланиш мумкинми, қуёш нури қанча бўлган қунарларда қуёш элементларидан қандай фойдаланиш керак, қуёш элементларининг ишлаш муддати қанча? Мана шунга ўхшаган саволлар талаба ва ўқувчиларга тинчлик бермайди. Уларнинг ҳар бирида муқобил энергия манбалари ёрдамида қуйидаги ғояларни амалга ошириш мақсадлари юзга келиши мумкин, яъни масалан: уйни ёритиш, сувни қуёш фотоэлементлардан фойдаланган ҳолда юқорида кўтариб бериш, компьютерни доим ишлашини таъминлаш, ўзлари яшаётган қишлоқни электр энергия билан таъминлаш учун зарур маълумотлар йиғиш билан бирга ўзларига хос ҳисоб китоблар, лойиҳалар, техник ечимлар билан берилиб шуғуллана бошлайди. Бу нарсалар уларга нима беради деган савол туғилади. Биринчидан - ўқувчи ва талабаларда ижодий фикрлаш ва тафаккур қилиш ҳиссиётини оширади, иккинчидан - инсон ҳаракат қилса, ҳар қандай муаммолар ечимини топиши мумкинлиги, учинчидан - ҳозирги замон электр технологияси билан танишиш ва ниҳоят инсоният келажакда доимий, экологик тоза, арзон энергия билан таъминланиши мумкин эканлиги келиб чиқади.

Шунингдек ўқитувчи учун ҳам бир қатор афзалликлари бор:

1. Оптимал иш шароитида меҳнат самарадорлигининг максимал, одам организмнинг минимал зўриқиши таъминланади.
 2. Йўл қўйилган меҳнат шароитида атроф-муҳитнинг ва иш жараёнининг шундай даражаси билан тавсифланадики, у иш жойлари учун ўрнатилган гигиеник меъёрларидан ошиб кетмаслиги таъминланади.
- Инсон иш фаолиятининг самарадорлиги кўп жихатдан иш қуролларига, организмнинг ишлаш қобилиятига, иш жойини ташкил этиш ва ишлаб чиқариш муҳитининг гигиеник факторларига боғлиқдир. Иш фаолиятининг самарадорлигини оширувчи энг муҳим факторлардан бири меҳнат фаолиятида кўникма ва моҳирликнинг тақомиллашуви ҳисобланади.

Умуман олганда, қуёш энергияси ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги бугунги изланишлар келажак энергетикаси истиқболларини белгилаб беришига шубҳа йўқ. Шу нуқтаи назардан, умумтаълим мактаблари ҳамда академик лицейларда таҳсил олувчи ўқувчиларни бу маълумотлар билан таништириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, қуёш энергиясидан юксак даражада фойдаланиш иқтисодиётимизнинг янада жадал ривожланишига, энг муҳими, халқимиз турмуш фаровонлигини янада яхшилашга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Баходирханов М.К., Ильхом Носир Ойдин, С.А. Тачилин “Фотоэнергетика и инновационные направления использования солнечной энергии”// ТашГТУ. –Ташкент: 2018, -С.135.

2. Абдиев У.Б., Исмоилов Э.О. Физика таълими дастурида ноанъанавий энергия манбалари технологик асосларини шакллантириш. // “Замонавий таълим” 2014, № 9, 38-42-б.
3. Бердиева Ф.Х. “Узлуksиз таълим тизимида замонавий педагогик технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиш усуллари”. // “Замонавий узлуksиз таълим муаммолари” халқаро конференция. –Тошкент: 2018, 102-103-б.
4. Қурбанова Ў.Х., Сатторов А.А., Рахмонов Б.Р., Зикриллаев Х.Ф. “Нурнинг квази заррачалар-фотонлар окимидан иборат эканлигини намойиш этувчи ўқув лаборатория қурилмаси”// “Fizika, matematika va informatika” ilmiy-uslubiy jurnali. №3 2019. 3-12-б.
5. Исмаилов К.А., Кенжаев З.Т., Физика фанини ўқитишда куёш энергетикасига доир лаборатория ишларини жорий қилиш, Материалы РНТК «Актуальные проблемы энергосбережения при использования альтернативных источников энергии». 28-29 апрель 2017. –Карши: -С. 417-418.
6. Бахадирханов М.К., Қурбанова Ў.Х., Сатторов А.А., Рахмонов Б.Р. “Разработка и создание принципиально новых учебных лабораторных приборов с использованием физических возможностей фотоэлементов”. –Т.: “Высшая школа”. №2, 2019, -С.31-34.
7. Qurbonova O’H., Sattorov A.A. “Uzluksiz ta’lim tizimida fizika fanining o’ziga xos jihatlari”. // “Xalq ta’limi”. № 4 2019, 48-53-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада умумтаълим мактаблари ҳамда лицейлар физика таълими дастурида ноанъанавий энергия манбалари физик асосларини шакллантириш имкониятлари ўрганилган. Шунингдек, куёш энергиясини электр энергиясига айлантиришнинг физик-технологик асосларини ўқитишга доир бир қатор методик тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучены возможности формирования физических основ нетрадиционных источников энергии в образовательной программе общеобразовательных школ и лицеев. А также, приводятся ряд методических рекомендаций относительно обучения физико-технологических основ превращения солнечной энергии в электрическую энергию.

SUMMARY

The article studies the possibilities of forming the physical foundations of non-traditional energy sources in the educational program of general schools and lycеums. And also, a number of methodological recommendations are given regarding the teaching of the physical and technological foundations of the conversion of solar energy into electrical energy.

МОНИТОРИНГ ПО УМЕНЬШЕНИЮ РАДИОЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

С.С.Тимофеева – доктор технических наук, профессор ИРНИТУ

М.Н.Мусаев – кандидат технических наук, профессор

Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова

А.А.Бобоев - старший преподаватель

Навоийский государственный горный институт

Таянч сўзлар: мониторинг, экология, тупрок, хавф, атроф-мухит.

Ключевые слова: мониторинг, экология, почва, риск, окружающая среда.

Key words: monitoring, ecology, soil, risk, environment.

Необходимость проведения оценки условий на рабочем месте, и оценки потенциального воздействия, которое может оказать на персонал и окружающую среду в горнодобывающем предприятии. Поэтому необходимо четко различать мониторинг, проводимый с целью оценки защиты от радиационной облучений работников и количественной оценки потенциального воздействия этих факторов на окружающую среду.

Радиационный мониторинг окружающей среды является проведения оценки значений радиационных факторов и обеспечения окружающей среды от вредного воздействия ионизирующей излучений. Обычно это достигается с помощью мониторинга территории, отбора проб почвы, воды и воздуха.

Что касается программы мониторинга, объем рассматриваемых элементов программы зависит от конкретных производственных факторов локальной местности или участка, по переработки полезных ископаемых. Концентраций радионуклидов, факторов и количество сотрудников, участвующих на разных этапах по переработке полезных ископаемых учитывается в составление мате тематической модели процессов.

В нормативных документах, таких как СанПиН №0193-06, действующего на территории РУЗ, который составлен в соответствии с международными нормативами, твердых проб по удельной эффективной активности разделяется на IV класса.

I-класс. Если $A_{эфф} < 370$ (Бк/кг), то разрешается использовать данных строительных материалов для стройки жильё и социальных объектов;

II-класс. Если $A_{эфф} \leq 740$ (Бк/кг),то разрешается использовать данных строительных материалов для стройки жильё, дорог и объектов производственных помещений;

III-класс. Если $A_{эфф} \leq 1350$ (Бк/кг),то разрешается использовать данных строительных материалов для стройки дорог вне населенных пунктов;

IV-класс. Если $1350(Бк/кг) \leq A_{эфф} \leq 4000(Бк/кг)$, то для использования данных строительных материалов нужна получить разрешения из санитарно-эпидемиологической службы.

Детальная оценка поведения радионуклидов необходима для установления возможных путей облучения работников в горнорудной промышленности и окружающей среды, а также для оценки любых изменений этих путей.

В ситуациях, когда имеет место только физическая переработка руды (например, гравиметрическое или электростатическое разделение, дробление и т.д.), Изменение поведения радионуклидов маловероятно. Следовательно, только это может быть рассмотрено, и возможно увеличение концентрации радионуклидов в обрабатываемом материале или в пыли на рабочем месте. Там, где происходит измельчение минерала, возможность вдыхания пыли значительно возрастает, а также повышается уровень радона в воздухе.

В ситуации, когда переработка полезных ископаемых является сложной или проводится их обогащение (включая химическую или термическую обработку, либо и то, и другое), требуется подробное исследование, чтобы определить, происходят ли изменения в поведении радионуклидов и изменения векового равновесия распада урана и тория.

Например:

- Полоний и свинец из некоторых минералов могут улетучиваться при сравнительно низких температурах (выше 250-300°C) и прикреплены к частицам пыли.

- На некоторых стадиях химической обработки

Таблица 1.

Норма 370 бк / кг для строительных материалов.		
МЭД	Для населения	0.11
МЭД А	Для категории	11.76
МЭД Б	Для категории	2.50
ЭРОА А	Для категории	1250 бк/м3
ЭРОА Б	Для категории	310 бк/м3
ЭРОА В	Для категории	18 бк/м3
ДАН А	Для категории	800 мбк/м3
ДАН Б	Для категории	200 мбк/м3
ДАН В	Для категории	12 мбк/м3

Рассчитывают значение удельной эффективной активности - $A_{эфф}$ естественных радионуклидов – (ЕРН) по формуле:

$$A_{эфф} = A_{Ra} + 1,31A_{Th} + 0,09A_{K}; \quad (1.1)$$

Рассчитывают значение абсолютной погрешности измерения удельной активности - $A_{эффj}$ -того радионуклида и абсолютную погрешность определения ($\Delta_{эфф}$) по формуле:

$$\Delta_{эфф} = \sqrt{\Delta_{Ra}^2 + (1,31 \times \Delta_{Th})^2 + (0,09 \times \Delta_{K})^2} \quad (1.2)$$

Рассчитывают значение удельной эффективной активности - $A_{эфф}$ ЕРН по формуле:

$$A_{эфф} = \eta * A_{Ra} + 1,31A_{Th} + 0,09A_{K}; \quad (1.3)$$

где: R-коэффициент, учитывающий возможного отсутствия радиоактивного равновесия в ряду радия (принятое значение R=1,3).

Рассчитывают значение абсолютной погрешности измерения удельной активности - $A_{эффj}$ -того радионуклида и абсолютную погрешность определения ($\Delta_{эфф}$) для счетных образцов, не подвергавшихся временной выдержке, по формуле:

$$\Delta_{эфф} = \sqrt{(\eta \times \Delta_{Ra})^2 + (1,31 \times \Delta_{Th})^2 + (0,09 \times \Delta_{K})^2} \quad (1.4)$$

Мониторинг параметров окружающей среды широко используется в целях обследования, когда есть соответствующие тенденции в области мониторинга, а также имеет важное значение при мониторинге радиации в окружающей среде.

атомы радия могут стать подвижными и затем переноситься различными технологическими потоками через перерабатывающую установку. Затем, на более поздней стадии, например, после обработки серной кислотой, радий может осаждаться накипью внутри труб или осаждаться внутри обрабатывающих сосудов.

Накопление радона и тарона в зданиях является фундаментом стройки и стены (почва, щебень, песок, гипс, кафел, гранит, кирпич). Активность радона и радиоактивных излучений испускающих из строительных материалов зависят из количества содержащих естественных радионуклидов (^{232}Th , ^{238}U , ^{226}Ra и ^{40}K) в них. Для стройки домов и производственных помещений используются строительные материалы из различных природных минералов и горных пород. Данные природные минералы и горные породы содержат определенное количество естественных радионуклидов, являющихся источниками ионизирующих излучений. Кларковское содержание урана на поверхности почвы имеет приблизительное значения ≤ 50 г/т. Радон образованный из урана просачивается через поры Земли и накапливается в атмосферном воздухе помещений.

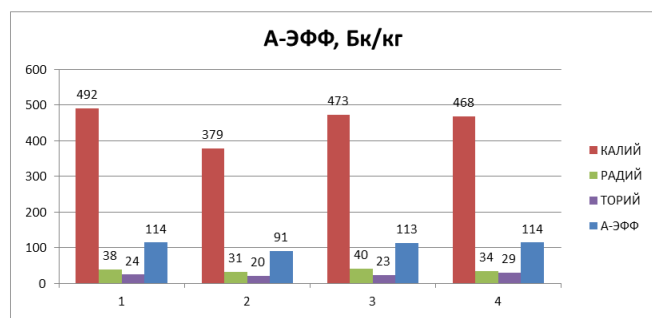


Рисунок 1. Норма А-эфф - это допустимая норма 370 бк / кг для строительных материалов.

Литература

1. Возжеников Г.С., Бельшев Ю.В. Радиометрия и ядерная геофизика. Учебное пособие. - Екатеринбург: 2006. –С. 418.
2. Музафаров А.М., Темиров Б.Р., Саттаров Г.С. Оценка влияния техногенных факторов на экологию региона. Горный журнал. –Москва: 2013. №8.(1). – С.65-68.
3. Музафаров А.М., Саттаров Г.С., Ослоповский С.А. Радиометрические исследования техногенных объектов. «Цветные металлы». –Москва: 2016. №2. - С. 15-18.
4. «Нормы радиационной безопасности (НРБ-2006) и основные санитарные правила обеспечения радиационной безопасности (ОСПОРБ-2006). -Ташкент.: 2006. –С.136.
5. Музафаров А.М., Саттаров Г.С., Кист А.А. Исследование поведения радия в технологическом процессе добычи урана //Инновационные технологии горно-металлургической отрасли. Тез. док. Рес. кон. Навои. 21 октябрь. 2011. - С.227-229.
6. Тимофеева, С. С., Бобоев, А. А., & Дроздова, И. В. (2021). Профессиональные риски персонала золотоизвлекательной фабрики в Узбекистане. Journal of Advances in Engineering Technology, (1), 3-9.
7. Музафаров А.М., & Бобоев А.А. (2020). Радиоэкологические факторы и методы их определения в урановых техногенных объектах. XXI век. Техносферная безопасность. 5(3 (19)).
8. Timofeeva S.S., Timofeev S.S., & Boboev A.A. (2020, November). Phytoremediation potential of aquatic plants in Uzbekistan for the treatment of cyanide-containing wastewater. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 962, No. 4, p. 042096). IOP Publishing.
9. Timofeeva S.S., Drozdova I.V., & Boboev A.A. (2020). Assessment of occupational risks of employees engaged in open-pit mining. In E3S Web of Conferences (Vol. 177). EDP Sciences.

РЕЗЮМЕ

Профессионал радиация мониторингинг максади ходимларни ва атроф-мухитни ионлаштирувчи нурланишнинг зарарли таъсирдан таъминлаш ва ийллик самарали дозанинг меъърий ийллик чегарасини белгилашдан иборат. Бу, одатда доимий мониторинг ёки ишлаб чиқариш хуудлари анкеталар орқали еришилади.

РЕЗЮМЕ

Целью профессионального радиационного мониторинга является обеспечение персонала и окружающую среду от вредного воздействия ионизирующего излучения и установления нормативного годового предела годовой эффективной дозы. Обычно это достигается с помощью проведением непрерывного мониторинга или обследований производственных территорий.

SUMMARY

The purpose of professional radiation monitoring is to protect personnel and the environment from the harmful effects of ionizing radiation and to establish a normative annual limit of the annual effective dose. This is usually achieved by conducting continuous monitoring or surveys of production areas.

ЮПҚА ПАРДАЛИ ГЕТЕРОСТРУКТУРАГА АСОСЛАНГАН КҮЁШ ФОТОЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ФИЗИКАВИЙ ПАРАМЕТРЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Д.Х.Тошпулатова – ўқитувчи

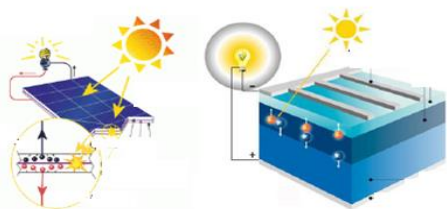
А.Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: куёш энергетикаси, мукобил энергия манбалари, электр энергия, фотоволтаика, куёш элементи, монокристалл ва поликристалл кремний, юпқа парда, аморф кремний, куёш модули.

Ключевые слова: энергетика солнца, возобновляемые источники энергии, электрическая энергия, солнечный элемент, монокристаллический и поликристаллический кремний, тонкая пленка, аморфный кремний, солнечный модуль.

Key words: power engineering specialist of a sun sources, proceeded in energy, electric energy, sunny element, mono crystalline and poly crystalline silicon, thin tape, amorphous silicon, sunny module.

Кириш. Куёш нурлари – бу водороднинг 4 дона ва гелийнинг бир дона атомининг кўшилганидир. Термаядро реакцияси куёшнинг ичида температура $t_0=20$ млн.С0 га этганда бошланади. Шунинг учун термаядро энергияси ер юзидagi барча энергетик ресурсларнинг биринчи манбаи ҳисобланади; кўмир, нефт, газ; гидро-энергия; шамол ва океанлар энергияси. Куёш ер юзидa барча энергия турларининг манбаи ҳисобланади. Куёш ҳар секундда ўртача 88×10^{24} калория иссиқлик ёки 368×10^{12} ТВт энергия тарқатади. Аммо бу энергия микдорининг атиги 2×10^{-6} %, яъни 180×10^6 ТВт микдоригина ер юзасига этиб келади. Шу микдор ҳам ер юзидagi барча доимий энергия ишлаб чиқарувчи қурилмаларнинг энергиясидан тахминан 5000 баробар кўдир [1:305].



Расм 1. Куёш энергиясидан фойдаланишни ҳисоблашда асосан, куёш нурининг 1 м^2 майдонга бераётган энергия микдори

Масаланинг қўйлиши. Коинотнинг атмосфера қатламидан юқори қисмига тушаётган куёш радиациясининг энергияси ёки инсоляция микдори $1,395 \text{ кВт/м}^2$ ни ташкил қилади ва бу микдор куёш доимийси деб аталади. Аммо бу микдор ер юзасига этиб келгунча ҳар хил қаршилиқларга учрайди ҳамда йилнинг фасли ва ҳисоб қилинаётган ҳудуднинг кенглигига нисбатан унинг микдори ўзгариб туради. Масалан, ер юзасига тушадиган куёш нурларининг ўртача интенсивлиги:

- Европа мамлакатларида – 2 кВт соат/м^2 ;
- Тропик ва Осиё мамлакатларида – 6 кВт соат/м^2 га тенг.

Ўзбекистон Республикаси серкуёш мамлакатлардан ҳисобланади. Бир йилда ўртача:

- 300 кун куёшли кун ҳисобланади;
- $2980 \div 3130$ соат температуранинг ўртача микдори $+420\text{С}$ ни, куннинг узунлиги 14-16 соатни ташкил қилади;
- чўл районларида температура $+700\text{С}$ гача кўтарилади;
- ҳар бир м^2 майдонда 1 йилда $1900-2000 \text{ кВт}$ гача куёш радиацияси (инсоляция) ҳосил бўлиши мумкин.



Расм 2. Коинотнинг атмосфера қатламидан юқори қисмига тушаётган куёш радиация (инсоляция) сининг энергияси

Маълумки куёш нурини электромагнит тўлкинлари деб қараш мумкин. Квант назариясига асосан, электромагнит тўлкинларига нол массали элементар заррачалар - фотонлар деб қаралади. Куёш энергиясини фотоэлектрик энергияга қайта айлантириш асосида 1887 йилда Герц томонидан яратилган, ёруғлик фотонларининг баъзи бир металлларнинг электронлари билан киришуви натижасида электронлар маълум микдордаги энергияга эга бўладилар. Мана шу энергиядан фойдаланган ҳолда куёш энергиясидан тўғридан-тўғри электроэнергия олиш мумкин. Бу жараёнга фотоэффект ҳодисаси дейилади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Куёш энергетика қурилмалари турли фотоэлементлар ячейкалари ёрдамида куёш нурларини энергия ташувчининг юқори ҳароратли иссиқлик энергия манбаига айлантиради. Фотоэлементларнинг биринчи авлоди моно ёки поликристалл кремний бўлиб, уларнинг фойдали иш коэффициенти 11-16 фоизни ташкил этади; Фотоэлементларнинг иккинчи авлоди аморф кремний, кадмий-теллурид ёки мис-индий-селендан тайёрланган юпқа плёнкадир. Ушбу қурилмаларнинг фойдали иш коэффициенти қарийб 8 фоизни ташкил этади. Фотоэлементларнинг учинчи авлодининг фойдали иш коэффициенти 30-60 фоизга ошириш учун улар устма-уст ўрнатилиши мумкин.

Одатда бу ячейкалар гетероструктуралардан иборат бўлади ва ҳар бирининг фойдали иш коэффициенти 9 фоизни ташкил этади. Электр тармоқда ишлаш учун мўлжалланган гетероструктурали тизимлар кўплаб ячейкалардан тайёрланади. Энергия тизимига уланган гетероструктурали фотоэлектр тизимлари 20-30 вольтли доимий ток модули учун стандарт кучланишга эга 60-80 та ячейкадан тузилади. Бундан юқори кучланишга кўплаб модулларни кетма-кет улаш орқали эга бўлиш мумкин.



Расм 3. Куёш фотоэлементнинг гетероструктурли кристаллардан ташкил топган панеллари

Ҳозирги кунда гетероструктурали фотоэлектр тизимларидан тайёрланадиган ячейкалар, масалан A_3B_5 , бутун дунёда ўрнатилган тизимларнинг 80 фоизини ташкил этади. Уларнинг фойдали иш коэффициенти $35 \div 40$ фоизни ташкил этади. Кейинги вақтларда GaAs-AlGaAs гетероструктурали фотоэлектр тизимлари аморф кремний, кадмий – теллурид юпқа плёнкалар шаклида тайёрлана бошланди. Уларнинг фойдали иш коэффициенти қарийб 9 фоизни ташкил этади, бироқ моно ёки поликристалл кремнидан тайёрланадиган фотоэлектр ячейкаларга қараганда тайёрланиши арзонроқдир [3:24].

Мисол учун, гетероструктурали куёш фотоэлементи (900) ячейкадан иборат бўлсин. Унинг қуввати $1,5 \text{ Вт}$

бўлсин. Бу холда фотоэлемент ўлчами 20-30 см дан иборат бўлади. Фотоэлементдаги оқим зичлиги $G = 500 \text{ Вт/м}^2$ деб ҳисоблаймиз ва фотоэлементнинг фойдали иш коэффициентни топамиз. Бизга маълумки, батареянинг қуввати қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаймиз

$$P = n \cdot 15$$

Бу ерда n гетероструктурали куёш батареяси фотоэлементларнинг умумий сони. У холда фотоэлементнинг фойдали иш коэффициентини қуйидаги формула оркали топамиз

$$\eta = \frac{P}{S \cdot G}$$

Формулага зарур катталикларнинг қийматларини қўйиб

$$P = 900 \cdot 15 = 1350 \text{ Вт}$$

$$S = 0.06 \text{ м}^2 \cdot 900 = 54 \text{ м}^2$$

фотоэлементнинг фойдали иш коэффициентни топамиз

$$\eta = 1350 / 54 \cdot 500 = 0.05$$

Демак,

$$\eta = 5\%$$

экан. Фараз қилайлик, куёш батареясининг юзаси $S=0.25 \text{ м}^2$, ток кучи $I=3 \cdot 10^{-3} \text{ А/см}^2$, нурланиш зичлиги эса $G = 300 \text{ Вт/см}^2$ бўлсин. Фойдали иш коэффициентининг қиймати $\eta = 0.3\%$ бўлади [1:306].

У холда зарурий катталикларнинг қийматидан фойдаланиб, куёш батареясининг электр юритувчи

кучини топамиз. Батареянинг қуввати қуйидаги формула билан топилади

$$P = E \cdot I = S \cdot G \cdot \eta$$

Бу ердан, электр юритувчи куч ифодасини оламиз

$$E = \frac{S \cdot G \cdot \eta}{I} = \frac{300 \cdot 10^{-4} \cdot 0.3}{3 \cdot 10^{-3}} = 3 \text{ В}$$

Охирги формуладан олинган натижалардан кўринадики, гетероструктурали куёш батареясининг электр юритувчи кучи берилган доимий параметрлар уун 3 в ташкил этар экан.

Ҳозирги вақтда гетероструктурали куёш фотоэлементи ячейкаларининг фойдали иш коэффициентини 50÷60 фоизга ошириш устида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бунинг учун гетероструктурали плёнкаларни 4÷8 марта устма-уст ўрнатиш зарур бўлади [2:113]. Ушбу тадқиқотлар натижасида қурилма қуввати оширилади ҳамда ишлаб чиқариш нархи кескин пасаяди. Тахминларга кўра, оддийлиги ва арзон материаллардан тайёрланганлиги туфайли келажакда гетероструктуралардан ташкил топган қурилмаларни ишлаб чиқаришда янада кам маблағ талаб қилинади.

Хулоса. Ушбу мақолада куёш энергетика қурилмасининг гетероструктурага асосланган фотоэлементларнинг физикавий хоссалари ўрганилди. Гетероструктурали куёш батареяси фотоэлементининг фойдали иш коэффициентни, қуввати ҳамда электр юритувчи кучининг қийматлари аналитик йўл билан ҳисобланди.

Адабиётлар

1. Удалов Н.С. Возобновляемые источники энергии. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2009. -С. 305-306, 412.
2. Виссарионов В.И. Солнечная энергетика : учебное пособие для вузов. – Москва: Издательский дом МЭИ, 2008. -С. 113-115, 320.
3. Тайланов Н. Гетероструктурали куёш батареяси фотоэлементининг фойдали иш коэффициентни. //Физико-технологическое образование. 2020. №. 1.

РЕЗЮМЕ

Мақолада куёш энергиясини электр энергиясига айлантирадиган ҳозирги кунда мавжуд юпка пардали технологиялар бир бири билан таққосланган. Аморф микрокристаллик кремний асосидаги куёш элементларини рақобатбардошлигини таъминлайдиган ишлаб чиқариш технологиясининг ўзига хос асосий хусусиятлари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье проведён сравнительный анализ существующих на сегодняшний день тонкопленочных технологий для преобразования солнечной энергии в электроэнергию. Приведены основные особенности технологии производства на основе аморфного и микрокристаллического кремния солнечных элементов, обеспечивающие их конкурентные преимущества.

SUMMARY

The article deals with comparative analysis of existing to date thin pellicle technologies for transformation of sunny energy to electric power is conducted. Basic features over technology of production are brought on the basis of amorphous and microcrystalline silicon of sunny elements, providing them competitive edges.

ВЛИЯНИЕ УЛЬТРАЗВУКОВОГО ОБЛУЧЕНИЯ НА РЕКОМБИНАЦИОННЫЕ ПАРАМЕТРЫ В СТРУКТУРЕ Al-Al₂O₃-p-CdTe-Mo

А.К.Утениязов – доктор философии по физико-математическим наукам, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Б.К.Даулетмуратов – доктор технических наук, доцент

М.Т.Нсанбаев – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянзия

А.Т.Асанова – магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: ультратовуш нурланиши (УТН), пленка, МОЯЎ - тузилма, инъекция, жуфтлашган рекомбинация комплекси, токнинг тез ўсиши.

Ключевые слова: ультразвуковое облучение (УЗО), пленка, МОП – структура, инъекция, парный рекомбинационный комплекс, быстрый рост тока.

Key words: ultrasonic irradiation (UST), film, MOS - structure, injection, pair recombination complex, rapid current growth.

Общеизвестно, что кремний до сих пор является основным материалом полупроводниковой электроники. Известно так же, что он исчерпал свои возможности, в частности в области быстродействия. В силу этого во всем мире ведется интенсивный поиск новых материалов, которые могли бы заменить кремний и в чем-то превзойти его. И тут первое место занимают полупроводники групп А²В³ и А²В⁶, причем среди полупроводников группы А²В⁶ особое место занимает теллурид

кадмия, поскольку ширина его запрещенной зоны (1.45 eV) совпадает с максимумом солнечного спектра, в силу чего по теоретическим оценкам КПД солнечного элемента (СЭ), изготовленного на основе CdTe, может достигать 29% [1]. В тоже время, как и все полупроводники группы А²В⁶, CdTe содержит очень много дефектов самой различной природы, что, безусловно, ухудшает характеристики как СЭ, так и других приборов (в частности детекторов рентгеновского и γ - излучений)

[2, 3]. На данный момент солнечные элементы на основе материалов A^2B^6 главным образом создаются на основе гетероперехода $nCdS-pCdTe$. Главным недостатком такой структуры является спонтанное формирование на границе раздела слоя твердого раствора Cd_xTe_{1-x} , составом которого очень трудно управлять. На решение этой проблемы направлен ряд работ [4-6].

В то же время, на наш взгляд, необходимо вести исследования и по другому направлению, используя МОП-структуры. При этом следует помнить, что фотоэлектрические и электрофизические свойства как гетеропереходов, так и МОП-структур сильно зависят от процессов на поверхности полупроводников, которые влияют непосредственно на надежность и стабильность практически всех полупроводниковых приборов. При разработке СЭ на основе CdTe обычно используются крупноблочные поликристаллические пленки CdTe со столбчатой структурой зерен, называемых обычно кристаллитами. Уникальной особенностью этого материала является то, что эти кристаллиты в направлении вертикального роста являются, по сути, монокристаллами, а в направлении горизонтального роста – поликристаллами. Данная работа посвящена изучению влияния ультразвукового облучения (УЗО) на рекомбинационные параметры в $Al-Al_2O_3-p-CdTe-Mo$ – структуре.

Пленочные структуры $p-CdTe$ со столбчатой структурой зерен на Mo подложке методом сублимации в потоке водорода. На поверхности полученных пленок $p-CdTe$ была создана МОП-структура путем напыления алюминия в вакууме ($\sim 10^{-5}$ Torr) [7]. Пленки $p-CdTe$ имели удельное сопротивление $\rho \approx 10^9 - 10^{11}$ $\Omega \cdot cm$ и время жизни неосновных носителей-электронов $\tau \sim 10^8 - 10^7$ s. Проведенный рентгеноструктурный анализ показал [8, 9], что в проведенном технологическом процессе образуется тонкий окисный слой Al_2O_3 с толщиной ~ 30 nm, но этот слой играет очень важную роль в работе полученной структуры. Именно благодаря ему здесь получается не структура металл – полупроводник, а МОП-структура, а именно $Al-Al_2O_3-p-CdTe$ (металл Al, окисел Al_2O_3 , полупроводник CdTe).

В работе [10] нами были исследованы влияние ультразвукового облучения на электрофизические свойства структуры $Al-Al_2O_3-p-CdTe$. Ультразвуковое облучение проводилось на частоте 2.5 MHz с мощностью $P=1$ W/cm² в течение 15 минут. Было показано, что УЗО существенно влияет на флуктуации поверхностных зарядов на границе раздела и устраняет нестабильные точечные дефекты, находящиеся в приповерхностном слое полупроводника.

Для установления закономерности протекания тока рассмотрим вольтамперные характеристики структуры в прямом направлении тока до и после УЗО (см. рис. 1).

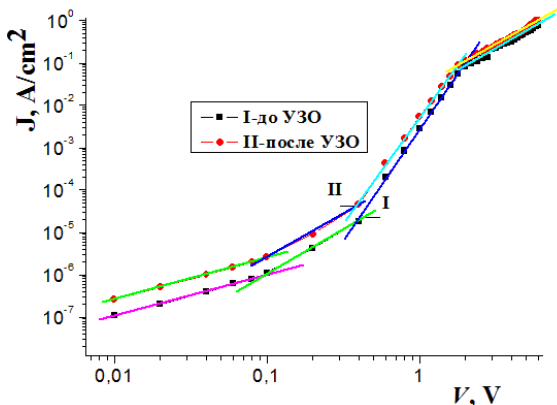


Рис.1. Вольтамперные характеристики типа $J \sim V^\alpha$ с различными наклонами при прямом направлении тока до и после УЗО. I: 1-1, 2-2, 3-5.3, 4-2; II: 1-1, 2-2, 3-5, 4-2.

Проведенное исследование показывает, что имеет место степенная зависимость тока от напряжения типа

$J=AV^\alpha$, причём показатели степени- α до и после УЗО практически не отличаются. Из рисунка 1 видно, что обе вольт-амперные характеристики имеют четыре участка, которые описываются степенными зависимостями тока от напряжения смещения типа $J \sim V^\alpha$ с различными значениями показателя степени « α », а именно $J \sim V$, $J \sim V^2$, $J \sim V^{5.3}$, $J \sim V^2$. В [11] такая последовательность ВАХ была объяснена изменением условий рекомбинационных процессов. Рекомбинационные процессы происходят сначала через простые локальные центры, затем, при больших плотностях тока – через сложные комплексы, внутри которых происходит обмен неравновесными носителями. В частности, линейный участок $J \sim V$ и следующая за ним зависимость $J \sim V^2$ хорошо объясняются в рамках представлений о рекомбинации, идущей через простые локальные примесные центры. Но далее идёт участок резкого роста тока $J \sim V^\alpha$, где $\alpha > 2$, и за ним второй квадратичный участок $J \sim V^2$, которые в эту модель не укладываются. Видимо, рекомбинационные процессы идут через сложные комплексы.

Такие сложные комплексы могут быть различной природы. Они могут изначально содержаться в материале, как например донорно-акцепторные пары, существующие в полупроводниках A^2B^6 , или возникать в результате рекомбинационно-, температурно- или фото-стимулированных процессов. Возможно также возникновение сложных парных комплексов и в результате радиационных и других внешних воздействий. В работе [12] были собраны различные модели таких комплексов и показано, что статистика рекомбинации неравновесных носителей в этом случае будет отличаться от классической статистики Шокли-Рида. В результате скорость рекомбинации неравновесных носителей, происходящей через такой сложный комплекс имеет вид: Это могут быть донорно-акцепторные пары, комплексы типа примесь+вакансия, примесь+междоузельный дефект или дефекты типа пар Френкеля, возникающие в результате рекомбинационно-стимулированных или фото-стимулированных процессов. В [12] собраны различные модели таких сложных комплексов. При этом схема рекомбинации, происходящей через такой двухуровневый комплекс, будет примерно одинаковой для всех моделей. Она показана на рис.2.

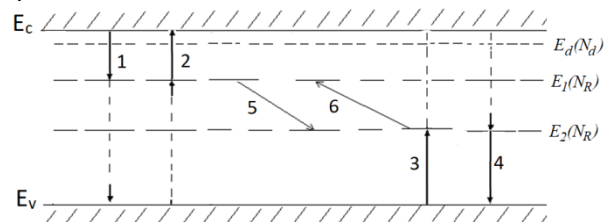


Рис.2. Схема рекомбинации через парный рекомбинационный комплекс. Пунктирами показаны не учтенные переходы

1 - $c_{n1}N_R(1 - f_1)$; 2 - $c_{n1}N_R f_1 n_{11}$ – обмен уровня E_1 с зоной проводимости.
 3 - $c_{p2}N_R f_2 p$; 4 - $c_{p2}N_R(1 - f_2) p_{12}$ – обмен уровня E_2 с валентной зоной.
 5 - $c_{12}N_R f_1(1 - f_2)$; 6 - $c_{12}N_R f_2(1 - f_1) e^{\frac{E_2 - E_1}{kT}}$ – обмен между уровнями E_1 и E_2 , где $(c_{12})^{-1} = \tau_{ii}$ – время внутрикомплексного обмена. Предполагается, что разница $E_1 - E_2$ очень мала, так что $e^{\frac{(E_2 - E_1)}{kT}}$ можно не учитывать. В [12] показано также, что скорость реком-

бинации U , идущей через все такие комплексы, может быть представлена в виде:

$$U = N \frac{c_{n1} c_{p2} (pn - n_i^2)}{c_{n1}(n + n_{11}) + c_{p2}(p + p_{12}) + \tau_i c_n pn}. \quad (1)$$

Здесь N - концентрация комплексов, c_{n1} - коэффициент захвата электрона из зоны проводимости на верхний уровень E_1 , c_{p2} - коэффициент захвата дырки из валентной зоны на нижний уровень E_2 , τ_i - время внутри-комплексного обмена электронами, т.е. время обмена электронами между уровнями E_1 и E_2 , n_{11} и p_{12} - аналоги статистических факторов Шокли-Рида для уровней E_1 и E_2 , лежащих внутри запрещенной зоны и образующих парный рекомбинационный комплекс:

$$n_{11} = N_c e^{-\frac{E_c - E_1}{kT}}, \quad p_{12} = N_v e^{-\frac{E_2 - E_v}{kT}}.$$

В выражении (1) последний член в знаменателе описывает внутрикомплексный обмен электронами. Когда этот член мал, то есть

$$c_{12} pn \ll c_{n1}(n + n_{11}) + (p + p_{12}), \quad (2)$$

то выражение (1) практически ничем не отличается от обычного выражения статистики Шокли-Рида. В этом случае ВАХ для достаточно длинного диода ($d/L \gg 1$) описывается известным законом Ламперта:

$$V = \sqrt{\frac{8d^3 J}{9q \mu_p \mu_n \tau_n N_A}} = B_0 \sqrt{J}. \quad (3)$$

Здесь μ_n , τ_n - подвижность и время жизни электронов, μ_p - подвижность дырок, J - плотность тока, d - толщина базы.

Как уже отмечалось в [13] структура Al-Al₂O₃-p-CdTe-Mo может рассматриваться как n^+ - p -структура с двумя омическими металлическими контактами и длинной базой ($d/L_n \sim 10-20$, где d -длина p -базы, т.е. слоя CdTe, а L_n - диффузионная длина неосновных носителей, т.е. электронов). В силу этого выражение (3) хорошо объясняет первый квадратичный участок.

Как видно из рис.1, на прямой ветви ВАХ при малом уровне возбуждения ток от напряжения описывается линейной зависимостью, затем появляется квадратичный участок.

Используя экспериментальные результаты, вычисляем значение произведения подвижности на время жизни электронов до УЗО: $\mu_n \tau_n \approx 6.15 \cdot 10^{-6} \text{ см}^2/\text{В}$. При этом сначала по наклону зависимости $J \sim V^2$ (см.рис.1) определяем величину $B_0 \approx 95 \text{ В} \cdot \text{см} \cdot \text{А}^{-1}$, а значение $N_A \approx 10^{10} \text{ см}^{-3}$ находим из линейного участка ВАХ. Эти параметры после УЗО оказались равными: $\mu_n \tau_n \approx 5 \cdot 10^{-6} \text{ см}^2/\text{В}$, $B_0 \approx 68 \text{ В} \cdot \text{см} \cdot \text{А}^{-1}$, $N_A \approx 2.4 \cdot 10^{10} \text{ см}^{-3}$. По этим данным вычисленные значения τ_n , при значении $\mu_n = 100 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$, оказались равными: $\tau_n \approx 6.15 \cdot 10^{-8} \text{ с}$ и $\tau_n \approx 5 \cdot 10^{-8} \text{ с}$, соответственно, до и после УЗО. Такая величина постоянного времени почти совпадает с литературными данными [14]. Таким образом, полученные экспериментальные данные указывают, что у нас в результате воздействия УЗО немного растёт время жизни электронов τ_n и концентрация легирующих примесей N_A , что хорошо объясняет небольшое увеличение тока на первом квадратичном участке.

На рис.1 после квадратичного участка следует участок резкого роста тока, который описывается степенной зависимостью типа $J \sim V^a$, где $a > 2$. Согласно теории

[12], такой участок резкого роста тока реализуются, когда рекомбинация неравновесных носителей тока идет с задержкой, т.е. с участием комплексов, внутри которых происходит электронный обмен. В этом случае ВАХ имеет следующее аналитическое выражение:

$$V = \frac{(b+1)d^2 N_R}{N_A \mu_n \tau_i} + \frac{d \sqrt{J}}{q \mu_n (b+1) C} - \frac{2(b+1)d^2 N_R}{N_A \mu_n c_p \tau_i C \sqrt{J}} = A + B \sqrt{J} - \frac{D}{\sqrt{J}}. \quad (4)$$

В исследуемой структуре база является сильно компенсированным полупроводником (p -CdTe), поэтому $N_A = N_A - N_d$ - концентрация мелких акцепторных центров, а параметр C связан с концентрацией электронов соотношением [12, 15]:

$$n(0) = C \sqrt{J}. \quad (5)$$

где $C = \frac{n_n}{q(b+1)V_p^*}$, V_p^* - параметр, обусловленный не-

идеальностью n^+ - p -перехода.

Из выражения (4) можно определить такие параметры, как N_R / τ_i , $n(0)$, $c_n / a \tau_i$ (τ_i - время задержки внутри комплекса, N_R - концентрация комплексов). Зависимость (4) позволяет описать любые значения наклона ВАХ типа $J \sim V^a$, в том числе участка резкого роста. Составляя уравнение прямой линии для двух заданных экспериментальных точек (J_1, V_1 и J_2, V_2), определяем значение напряжения

$$V = V_1 - \frac{V_1 - V_2}{J_2 - J_1} J_1, \quad (6)$$

которое приравняем к значению $A = \frac{(b+1)d^2 N_R}{N_A \mu_n \tau_i}$ из

формулы (4), затем при помощи этого выражения определяем параметр N_R / τ_i . Для определения параметров из участка резкого роста тока выбирались три экспериментальные точки (V_1, J_1), (V_2, J_2), (V_3, J_3), и для них составляли два уравнения для определения коэффициентов B и D

$$B = \frac{V_2 - V_1}{\sqrt{J_2} - \sqrt{J_1}} - \frac{D \left(\frac{1}{\sqrt{J_1}} - \frac{1}{\sqrt{J_2}} \right)}{\sqrt{J_2} - \sqrt{J_1}}, \quad (7)$$

$$D = \frac{(V_3 - V_2) - (V_2 - V_1) \frac{\sqrt{J_3} - \sqrt{J_2}}{\sqrt{J_2} - \sqrt{J_1}}}{\left(\frac{1}{\sqrt{J_2}} - \frac{1}{\sqrt{J_3}} \right) - \left(\frac{1}{\sqrt{J_1}} - \frac{1}{\sqrt{J_2}} \right) \frac{\sqrt{J_3} - \sqrt{J_2}}{\sqrt{J_2} - \sqrt{J_1}}}, \quad (8)$$

затем приравняли их к аналитическим значениям из формулы (4). Далее, подставляя $d = 10 \text{ мкм}$, $\mu_n = 100 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$ и $N_A \approx 10^{10} \text{ см}^{-3}$ в эти выражения, определяем параметры: $\mu_n C$, $1/c_p \tau_i$. После чего при помощи формулы (5) определяем концентрацию инжектированных электронов $n(0)$ в начале и в конце третьего участка. Все вычисленные параметры из данного участка ВАХ приводятся в таблице 1.

После участка резкого роста тока вновь появляется квадратичный участок. Такая последовательность участков ВАХ, согласно теории [12], появляется тогда, когда скорость рекомбинации на комплексах выходит на полное насыщение $U \approx N_R / \tau_i$, и в этом случае квадратичный участок ВАХ описывается выражением [12]:

$$V = \frac{(b+1)d^2 N_R}{2N_A \mu_n \tau_i} + \frac{d\sqrt{J}}{q\mu_n(b+1)} \quad (9)$$

Параметры, определенные из данного участка до и после облучения, соответственно, равны: $N_R / \tau_i \approx 2.45 \cdot 10^{17} \text{ cm}^{-3} \cdot \text{s}^{-1}$, $N_R / \tau_i \approx 5.6 \cdot 10^{17} \text{ cm}^{-3} \cdot \text{s}^{-1}$, которые также занесены в табл.1. Полученные значения N_R/τ_i показывают, что при одном и том же значении напряжения ток на втором квадратичном участке должен практически не меняться, что хорошо подтверждает ВАХ, приведённая на рис.1.

Таким образом, проведённое экспериментальное воздействие УЗО на структуру Al-Al₂O₃-p-CdTe-Mo показывает, что при прямом направлении приложенного напряжения ток в результате воздействия УЗО сначала немного возрастает, а затем практически не меняется. Эти факты однозначно указывают на то, что физическая природа рекомбинационных процессов меняется в процессе возрастания тока. Сначала рекомбинационные процессы происходят в условиях, когда внутрикомплексный обмен несущественен, и парный сложный

комплекс ведёт себя как простая ловушка Шокли-Рида. А затем, при более высоких уровнях инжекции роль внутрикомплексного обмена электронами возрастает, тогда появляются участки более быстрого роста и второй квадратичный участок. Хочется особо подчеркнуть, что эти два участка, несмотря на внешнюю схожесть, имеют разную физическую природу. Это ясно видно из сравнения формул (3) и (9). В (9) мы видим величину τ_i – время внутрикомплексного обмена, которого нет в выражении (3). Именно этим объясняется различное влияние УЗО на первый и второй квадратичные участки. По-видимому, УЗО убирает не только поверхностные эффекты, о чём отмечалось в [10], но также и объёмные, в результате чего возрастает концентрация легирующих примесей и рекомбинационных комплексов, что и приводит к увеличению тока на первом участке и мало меняет его на втором.

В заключение хотелось подчеркнуть, что проведённое исследование влияния УЗО на рекомбинационные параметры в Al-Al₂O₃-p-CdTe-Mo – структуре однозначно подтверждает справедливость предположения о том, что рекомбинационные процессы в этой структуре происходят через сложный парный рекомбинационный комплекс.

Таблица 1. Параметры, определенные из участков ВАХ

Номер образца	Участок ВАХ	$\frac{\mu_n \tau_n}{\text{cm}^2 \cdot \text{V}^{-1}}$	$N_R/\tau_i, \text{cm}^{-3} \cdot \text{s}^{-1}$	$n(0), \text{cm}^{-3}$	N_A, cm^{-3}	$\frac{1}{c_p \tau_i}, \text{cm}^{-3}$
Прямая ВАХ						
1. До УЗО	$J \sim V$	$6.15 \cdot 10^{-6}$	$5.6 \cdot 10^{16}$	$2.26 \cdot 10^{10} - 5 \cdot 10^{11}$	10^{10}	$1.02 \cdot 10^{10}$
	$J \sim V^2$ (Закон Ламперта)					
2. После УЗО	$J \sim V^{5.28}$	$5 \cdot 10^{-6}$	$1.35 \cdot 10^{17}$	$3.8 \cdot 10^{10} - 5.7 \cdot 10^{11}$	$2.4 \cdot 10^{10}$	$1.22 \cdot 10^{10}$
	$J \sim V^2$					
	$J \sim V$					
	$J \sim V^2$ (Закон Ламперта)					
	$J \sim V^5$		$5.6 \cdot 10^{17}$	$3.95 \cdot 10^{13} - 1.2 \cdot 10^{14}$		

Литература

- Gloeckler M., Sankin I. And Zhao Z. CdTe solar cells on the doorstep up to 20% efficiency. IEEEJ.: Photovolt. vol. 3, no. 4, pp. 1389-1393, 2013.
- Харбеке Г. Поликристаллические полупроводники. -М.: «Мир»,1989, -С. 341.
- Muzafarova S.A., Aitbaev B.U., Mirsagatov Sh.A., Durshimbetov K., Zhanabergenov Z. Research of an intermediate layer on interface. n⁺-CdS/p-CdTe. Semiconductor. vol. 42, no.12, 2008. -P. 1409-1414.
- Khrvunov G. Development organic backcontact for thin-film CdS/CdTe solar cell / G. Khrvunov, S. Bereznev, A. Meriuts, G. Kopach, N. Kovtun, N. Devneko // Physics And Chemistry of Solid State. 2010. Vol. 11, Issue 1. –P. 248-251.
- Wu. H. p-CdTe/n-CdS photovoltaic cells in the substrate configuration / H. Wu. – Rochester, -N-Y.: 2014. -P.104.
- Zeng. G. Effects of different CdCl₂ annealing methods on the performance of CdS/CdTe polycrystalline thin film solar cells / G. Zeng, J. Zhang, B. Li, W. Li, L. Wu, W. Wang, L. Feng / Science China Technological Sciences. 2015. Vol. 58, Issue 5. –pp. 876–880. DOI: 10.1007/s11431-015-5787-2
- Mirsagatov Sh.A., Uteniyazov A.K. Injection photodiode based on p-CdTe film. Techn. Phys. Lett. 2012. 38, No 1. pp. 34–37. DOI: 10.1134/S1063785012010099.
- Mirsagatov Sh.A., Музафарова С.А., Байиев М.С. Ачилов А.С. Исследование реального строения диода с барьером Шоттки Al-p-CdTe. Узб. Физический журнал. № 12. -С. 154-160, 2010.
- Ачилов А.С., Заверюхин Б.Н., Каланов М.У., Рустамова В.М. Рентгеновские исследования структуры нового типа А₂В₆ приемника электромагнитного излучения. ДАН РУз., №2. -С. 24-26, 2014.
- Uteniyazov A.K., Ismailov K.A. Effect of ultrasound irradiation on the electrophysical properties of the structure of Al–Al₂O₃–CdTe. // Semiconductor Physics, Quantum Electronics & Optoelectronics. vol. 22, no 2, -P. 165-170, 2019. <https://doi.org/10.15407/spqeo22.02.165>
- Mirsagatov Sh.A., Uteniyazov A.K. The mechanism of current transport in the structure Al-p-CdTe-Mo with different thickness of the base. // PSE, 2015, vol. 13, № 3, -P. 325-329.
- Leyderman A.Yu., Minbaeva M.K. Direct rapid growth mechanism current in semiconductor diode structures. //Semiconductors, vol.30, no. 11, -P. 1729-1738, 1996.
- Leyderman A.Yu., Uteniyazov A.K., Nsanbaev M.T. Recombination processes in the Al-n-Al₂O₃-p-CdTe-Mo structure]. // International Scientific journal “Global science and innovations 2020: Central Asia” Nur-Sultan, KAZAKHSTAN, Feb-March 2020, № 3(3), -P. 29-32.
- Ламперт М., Марк П. Инжекционные токи в твёрдых телах. –Москва: «Мир», 1972. –С. 416.
- Адилович Э.И., Карагеоргий-Алкалаев П.М., Лейдерман А.Ю. Токи двойной инжекции в полупроводниках. –Москва: «Советское радио», 1978, -С.320.
- Mirsagatov Sh.A., Uteniyazov A.K., Achilov A.S. Mechanism of Current Transport in Schottky Barrier Diodes Based on Coarse-Grained CdTe Films. // Physics of the Solid State. 2012. 54, № 9. -P. 1643-1654.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада Al-Al₂O₃-p-CdTe-Mo структуранинг рекомбинацион параметрларига ультратовуш нурланишининг (УТН) таъсири ўрганилган. Аниқландики, бундай структурада мувозанатсиз ташувчиларнинг рекомбинацияси мураккаб жуфтлашган рекомбинация комплекслари орқали содир бўлади ва ультратовуш таъсири натижасида ҳам майда акцепторлар миқдори ҳам чуқур рекомбинация марказлари сони ортади.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы влияние ультразвукового облучения (УЗО) на рекомбинационные параметры в Al-Al₂O₃-p-CdTe-Mo – структуре. Установлено, что рекомбинация неравновесных носителей в такой структуре происходит через сложные парные рекомбинационные комплексы и в результате ультразвукового воздействия увеличивается количество как мелких акцепторов, так и глубоких рекомбинационных центров.

SUMMARY

In the article investigates the effect of ultrasonic irradiation (UST) on the recombination parameters in the Al-Al₂O₃-p-CdTe-Mo - structure. It was found that the recombination of nonequilibrium carriers in such a structure occurs through complex pair recombination complexes and, as a result of ultrasonic treatments, the number of both small acceptors and deeprecombination centers increases.

Biologiya. Geografiya

УЎК 595.754

ЯРИМҚАТТИҚҚАНОТЛИЛАР ҲАЩАРОТЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ҚИЗИЛ КИТОБИГА КИРИТИЛГАН ВА ЙЎҚОЛИБ КЕТИШ ҲАВФИ БОР ТУРЛАРИ

Ж.К.Абдуллаева – докторант

Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ

М.Ж.Медетов - катта илмий ходим

А.С.Юсупова – докторант

ЎзР ФА Зоология институти

А.Ж. Юсупова - мустақил тадқиқотчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Б.Д.Гулимбетов – докторант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Қизил китоб, яримқаттиққанотлилар, қандада, биологик хилма–хиллик, муҳофаза, омиллар.

Ключевые слова: Красная книга, полужесткокрылые, клопа, биологическое разнообразие, защита, факторы.

Key words: Red Book, hemiptera, bug, biological diversity, protection, factors.

Қирриш. Дунё микёсидаги, ҳудудий ва миллий тажрибалардан келиб чиқиб, биологик хилма–хиллик ҳолатини ҳисобга олиш ва назорат қилиш республиканинг барқарор ривожланишига эришиш учун ўсимлик ва ҳайвонот оламини мониторинг қилиш, сақлаш ва камайиб кетаётган ҳамда йўқолиб кетиш ҳавфи остидаги ҳашаротлар турларини IUCN рўйхати таркибига ва шунингдек, Марказий Осиёнинг Қизил китобига киритиш бўйича замонавий шароитларда экологик миниторинг олиб бориш долзарб саналади. Ўзбекистонда фаолият олиб борувчи илмий жамоатчиликнинг биологик хилма–хилликнинг таркибий компонентларини аниқлаш ва мониторинг қилиш соҳасида давлат ва халқаро жамоатчилик олдида ички ва ташқи мажбуриятларни тўлиқ бажаришлари мақсадида ҳайвонот олами ҳақидаги кадастр маълумотларни тақдим этиш жараёнини фаоллаштириш талаб қилинади. Ушбу мақсадга эришиш учун энг аввало, ушбу йўналишда давлат томонидан ишларни қўллаб–қувватлаш нисбатан муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади, бунда Ўзбекистон Республикаси миллий ва халқаро даражада ушбу соҳага етарли даражада эътибор қаратмоқда.

Сўнги бир неча ўн йилликлар давомида табиатдан фойдаланиш кучайиши натижасида Ўзбекистонда ҳайвонларининг кўпгина турларига антропоген таъсир кучли даражада таъсир кўрсатиши қайд қилинмоқда, жумладан айрим турларнинг тарқалиш ареали қисқариши ва сон миқдори камайиши кузатилмоқда, улардан айримлари йўқолиб кетиш ёки тўлиқ ҳолатда йўқолиш ҳавфи чегарасига келиб қолганлиги қайд қилинади.

Бунда кўпгина ҳайвонлар турларининг сон миқдори чегаравий даражада ўзгариши қайд қилинмаса–да, бироқ тинимсиз камайиб бориши кузатилмоқда. Бу турларнинг барчаси ёввойи табиатда йўқолиб кетиш ҳавфи юқори бўлган турлар сифатида қайд қилинади ва Ўзбекистон республикасининг Қизил китобига, бутунжаҳон табиатни муҳофаза қилиш иттифоқи (БТМИ) Қизил рўйхати таркибига киритилган, шунингдек бу турлар Ўзбекистон ҳам аъзо бўлган, йўқолиб кетиш ҳавфи остидаги ҳайвонот ва ўсимлик олами турларининг халқаро савдоси ҳақидаги Конвенция (СИТЕС) иловаларида қайд қилинган.

Табиий ҳайвонот оламининг бу кўринишдаги турлари (кенжа турлари) Ўзбекистон республикасида қонунчилик йўли билан муҳофаза қилинувчи ҳолат ва фойдаланиш бўйича махсус белгиланган регламентларга эга ҳисобланади [1,2,3,4,5].

Ўзбекистоннинг биринчи Қизил китоби 1983 йилда нашр қилинган бўлиб, унга умуртқали ҳайвонларнинг 63 тури киритилган эди. Қизил китоб даврий нашрдир ва ҳар ўн йилда камида бир марта янгиланиб чоп этилиши лозим. Ушбу муддат ичида Қизил китобга киритилган турларнинг мақоми ўзгариши, олиб борилган махсус муҳофаза чоралари туфайли баъзи турларнинг сони тикланиши ва аксинча, бошқа турларнинг сони яшаш шароитининг ёмонлашуви ҳамда бошқа таъсир этувчи омиллар ҳисобига қисқаришда давом этиши ва ҳаттоки бошқа тоифага ўтиши мумкин. Фанлар академиясининг сайёҳаракатлари билан юртимиз фаунасининг шу кундаги аҳволини ва кўпгина ҳайвонлар турлари мақомини баҳолашга имкон берувчи жуда бой маълумотлардан 2016 йилда нашр қилинган Қизил китобга сўт эмизувчиларнинг 30 тури (кенжа турлар билан 32), кушларнинг 48 тури (кенжа турлар билан 51), судралиб юривчиларнинг 16 тури, балиқларнинг 17 тури (кенжа турлар билан 18), халқасимон чувалчангларнинг 3 тури, моллюскаларнинг 14 тури (кенжа турлар билан 15) ва бўғимоёқлиларнинг 60 тури (кенжа турлар билан 61) киритилган. Мазкур нашрда қўлланилган турларнинг табиатда йўқ бўлиб кетиш ҳавфи тоифаларининг миллий тизими ТМХИ нинг (2001) миқдорий мезонлардан фойдаланилган замонавий 3.1-талқинига асосланган [6,7,8].

Материал ва усуллар. Тадқиқотлар 2018-2021 йиллар давомида Қизил китобда картадаги нуқталарда ва Ўзбекистон республикасининг барча табиий ва антропоген ҳудудларида олиб борилди. Тадқиқотларда Кириченко (1951), Kerzhner (1962), Асанова ва Искаков (1977) ҳамда Голуб (2012) ларнинг усуллари асосида олиб борилди. Қандалаларни йиғишда диаметри 34-40 см бўлган энтомологик туткич (сачок) ва диаметри 1X1 бўлган оқ мато лардан фойдаланилди. Бунда даласининг 5 та нухтасидан сачокнинг 20 та ҳаракати орқали намуналар олинади. Олинган намуналардаги қандалалар сони алоҳида ҳисоб қилиниб сачокнинг 100

та ҳаракатидаги қандалаларнинг ўртача сони ҳисоб қилинди. Турлар тарқалиши ва уларнинг зичлиги бўйича қуйидагича шартли белгилашлар қабул қилинди, яъни энтомологик тутқич билан бир соат давомида 1-3 дона ҳашарот йиғилган ҳолатда уларнинг микдори “жуда кам”, агарда бир соат давомида 4-10 ҳашарот йиғилган ҳолатда “кам”, ва шунингдек, “доимий тур” (1 соат давомида 11 - 20 дона ҳашарот), “кўп учрайдиган тур” (1 соат давомида 20 – 100 дона ҳашарот).

Олинган натижалар. Ўзбекистон қизил китобига яримқаттиққанотлиларнинг уч тури *Reduvius fedtschchenkianus* Oshanin, 1871, *Stenolemus bogdanovi* Oshanin, 1896, *Cercinthus lehmanni* Kolenati, 1891 1-жадвал. Яримқаттиққанотлиларнинг Ўзбекистон Қизил китобига киритилган ҳамда муҳофазага муҳтож турлари.

кабилар киритилган. Бу турлардан фақат *Reduvius fedtschchenkianus* мониторингда аниқланди. Мазкур турнинг замонавий ҳолати олдинги даврга солиштирганда ортгани кўзга ташланади ва буни мақоминини 2 (VU:R) дан 3 (NT) га ўзгартиришни тавсия қилинади. *Reduvius fedtschchenkianus* тарқалиш ареали моҳ равишда шимоли - ғарб томон N 44°38'48.52 , E 58°15'20.99 координатга кенгайганлиги аниқланди.

Stenolemus bogdanovi Oshanin, 1896, *Cercinthus lehmanni* Kolenati, 1891 турлари мониторинг даврида учрамаганлиги бу тур устида яна экологик мониторинглар олиб бориш ва мақоминини 2 (VU:R) дан 1 (CR), 1 (EN) га ўзгартириш тавсия қилинади.

№	Турлар	Қайд этилиши	Мақоми	Қим томонидан киритилган ёки тавсия қилинган	Ҳозирги ҳолати
1.	<i>Reduvius fedtschchenkianus</i> Oshanin, 1871*	+	2 (VU:R)	Д.Б.Даминова	3 (NT)
2.	<i>Stenolemus bogdanovi</i> Oshanin, 1896*	-	2 (VU:R)	Д.Б.Даминова	1 (CR)
3.	<i>Cercinthus lehmanni</i> Kolenati, 1891*	-	2 (VU:R)	А.В.-А. Крейцберг	1 (EN)
4.	<i>Reduvius carinatus</i> (Fabricius, 1798)**	+	2 (VU:R)	Д.М.Мусаев	2 (VU:R)
5.	<i>Reduvius ciliates</i> (Jakovlev, 1879)**	+	2 (VU:R)	М.Ж.Медетов	2 (VU:R)
6.	<i>Vachiria deserta</i> (Becker, 1867)**	+	2 (VU:R)	Д.М.Мусаев	2 (VU:R)
7.	<i>Coranus subapterus</i> (De Geer, 1773)**	+	2 (VU:R)	М.Ж.Медетов	2 (VU:R)
8.	<i>Holotrichius apterus</i> (Jakovlev, 1879)**	+	2 (VU:R)	Д.М.Мусаев	2 (VU:R)

Изоҳ: - - тур мониторинг даврида учрамади; + - тур мониторинг даврида учради; * - Ўзбекистон қизил китобига киритилган тур; ** - Ўзбекистон Қизил китобига киритиш учун тавсия қилинган тур.

Шунингдек, яримқаттиққанотлиларни экологик мониторинг қилиш давомида *Reduvius carinatus*, *Reduvius ciliates*, *Vachiria deserta*, *Coranus subapterus*, *Holotrichius apterus* турларининг экологик ҳолати баҳоланди ва бу турларни Ўзбекистон Қизил китобининг 2 (VU:R) мақомига асосан рўйхатига киритиш тавсия қилинади.

Хулоса қилиб айтганда ҳозирда, ҳашаротлар сонининг камайиши ва йўқ бўлиб кетиши, асосан, уларнинг яшаш жойлари (биотоплар) ўзгариши ёки йўқ қилиниши билан боғлиқ. Бу, айниқса, маълум бир шароитларда ҳаётга озгина мослашган ёки ҳар қандай ўсимлик тури билан ривожланиши билан боғлиқ бўлган турлар учун тўғри келади.

Адабиётлар

1. Попов Ю.А. Видовой состав и распространение настоящих полужесткокрылых (Heteroptera) Западного Тянь-Шаня // Фауна и зоогеография насекомых Средней Азии. – Душанбе: 1966. – С.76–78.
2. Кириченко А.Н. Методы сбора настоящих полужесткокрылых и изучение местной фауны. -М. Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – С.121.
3. Азимов Д.А. Насекомые Узбекистана. -Ташкент: “Фан”, 1993. -С. 320.
4. Ўзбекистон Республикасининг Қизил китоби. –Ташкент: “Чинор”, 2019. –С. 392.
5. Ўзбекистон Республикасининг Қизил китоби. II жилд. -Т.: Ҳайвонлар “Chinor ENK” 2019. 374-6.
6. Schuh R.T. Slater J.A. True bugs of the world (Hemiptera: Heteroptera): classification and natural history. – New York: 1995. –P.336.
7. Panizzi, Antônio R., Grazia, Jocélia. True Bugs (Heteroptera) of the Neotropics. – Holland: 2015. –P. 902.
8. Kerzhner I.M. & Josifov M. Miridae. Pp. 1-577. In: Aukema B. & Rieger Ch. (eds.): *Catalogue of the Heteroptera of the Palaearctic Region. Cimicomorpha II. Vol. 3.* The Netherlands Entomological Society. –Amsterdam: 1999. –P. 577.

РЕЗЮМЕ

Тадқиқотлар 2018-2021 йиллар давомида Қизил китобда картадаги нукталарда ва Ўзбекистон республикасининг барча табиий ва антропоген худудларида олиб борилди. Ўзбекистон Қизил китобига яримқаттиққанотлиларнинг уч тури *Reduvius fedtschchenkianus* Oshanin, 1871, *Stenolemus bogdanovi* Oshanin, 1896, *Cercinthus lehmanni* Kolenati, 1891 кабилар киритилган. Бу турлардан фақат *Reduvius fedtschchenkianus* мониторингда аниқланди. Мазкур турнинг замонавий ҳолати олдинги даврга солиштирганда ортгани кўзга ташланади ва бунинг мақомини 2 (VU:R) дан 3 (NT) га ўзгартиришни тавсия қилинади.

РЕЗЮМЕ

Исследования проводились в течение 2018-2021 гг. Красной книге по точкам на карте и во всех природных и антропогенных зонах Республики Узбекистан. В Красную книгу Узбекистана занесены три вида полужесткокрылые *Reduvius fedtschchenkianus* Oshanin, 1871, *Stenolemus bogdanovi* Oshanin, 1896, *Cercinthus Lehmanni* Kolenati, 1891. Из этих видов только *Reduvius fedtschchenkianus* был обнаружен в мониторинге. Современный статус данного вида по сравнению с предыдущим периодом возрос, и рекомендуется изменить его статус с 2 (VU:R) на 3 (NT).

SUMMARY

The studies were conducted during 2018-2021 years according to the points on the map of the Red Book and in all natural and anthropogenic zones of the Republic of Uzbekistan. Three species of semi-shrubs are listed in the Red Book of Uzbekistan: *Reduvius fedtschchenkianus* Oshanin, 1871, *Stenolemus bogdanovi* Oshanin, 1896, *Cercinthus Lehmanni* Kolenati, 1891. The only *Reduvius fedtschchenkianus* was detected in monitoring. The current status of this species has increased compared to the previous period, and it is recommended to change its status from 2 (VU:R) by 3 (NT).

«ДАЎЫТКӨЛ» СУЎ САҚЛАҒЫШЫНЫҢ ҚЫСҚАША ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ ХӘМ ГИДРОБИОЛОГИЯЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

Г.Б.Алламуратова - биология илимлериниң кандидаты, доцент

Ш.К.Хожабаева - магистрант

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сув омбори, паразитар касаллиқлар, балиқ, географик жойлашиши, сувлар температураси, минерализацияси, биоген зотлар, абориген ўсимлиқлар.

Ключевые слова: водохранилище, паразитарные болезни, географическое местоположения, температура воды, минерализация, биогенные вещества, аборигенные растения.

Key words: reservoirs, parasitic diseases, geographic location, water temperature, mineralization, nutrients, native plants.

Хәзирги ўақытлары Өзбекстанның хәр тәрәплеме раўажланыўы ушын тәбияттағы болып атырған экологиялық машқалаларды унамлы тәрәпке өзгерттип, аўыл хожалығы суў системаларынан балық жетистириў максетинде ақылылық пенен пайдаланыў талап етилмекте. Кейинги жыллары суў тамтарыслығының тез-тез қайталаныўына байланыслы көпшилик балықшылық хожалықларының суў хәўизлери истен шықпақта. Соған байланыслы соңғы ўақтлары балықшылық хожалықлары өндирисине гидротехникалық хәм балық мелиорациясы кем-кемнен кирип келмекте, хәўизлерде хәм ашық суў сақлағышларда балық өндирисин жедел раўажландырыў бойынша бир қатар жумыслар исленбекте.

Балықшылық тармағы азық-аўқат қәўипсизлигин тәмийинлеўдиң стратегиялық бағдарларынан бири есапланады. Кейинги ўақытлары бул тараўда алып барылып атырған ис-илажлар, инвестициялар киритиў себепли мәмлекет экономикасының курамында балықшылықтың үлеси избе-из артып бармақта.

Суў сақлағышларда хәм хәўизлерде балық қорларын тиклеў, арнаўлы балық хожалықларында балықтың кеселликлери хәм паразитлери менен гүресийди жолға қойыў әхмийетке ийе болмақта.

«Даўыткөл» суў сақлағышы балықларының өнімдарлығын арттырыў ушын, тийкарынан, паразитарлық кеселликлердиң келип шығыўын есапқа алмай болмайды. Буннан басқа «Даўыткөл» суў сақлағышында балықлардың раўажланыўы экологиялық көрсеткиши бойынша тәбийий суўларға жақын жайласқан [2].

«Даўыткөл» суў сақлағышы балықларының түр курамы Әмиўдәрьяның төменги ағысының улыўма гидрографикалық дизимлерине кириўши аборигенли хәм акклиматизацияланған балықлар менен берилген. Соңғы жыллардағы мағлыўматлар бойынша суў

1-кесте. Қарақалпақстан Республикасы метеостанциясының орташа айлық температуралық хәм т.б. көрсеткишлери

Айлар												Орташа жыллық	Жыллық
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
Температура, град.													
-18	-2,4	6,0	14,4	21,6	26	27	28,1	19,2	11,4	5,2	- 1,6	12,6	-
Салыстырмалы ығаллық, %													
75	72	65,2	54	38	34	41,6	43	45	53	65	76	55	-
Пуўланыўы, мм													
14	20	43	101	192	152	134	106	152	89	42	18	-	1363
Жаўын-шашын, мм													
5,4	6,2	15,1	19,2	8	3,6	5,8	1,4	6,2	6,8	7,8	91	-	94,6

Бизге берилген мағлыўматлар бойынша суў бетиндеги температурасы 2016-жылы орташа 16,3⁰С, 2018-жылы 15,7⁰С болған, қалған жыллар бойынша бундай мағлыўматлар топланбаған (2-кесте).

2-кесте. Суў бетиндеги температура көрсеткиши

Жыллар	Айлар												Орташа жыллық
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
2016	4	-	-	17	23	25	23	23	18	9	5	-	16,3
2018	-	4	11	14	16	20	25	27	22	14	4	-	15,7
2020	-	-	-	-	-	-	24	27	20	12	4	-	-

«Даўыткөл» суў сақлағышы Әмиўдәрьядан «Рисовый» хәм «Қарабек жармыш» каналлары арқалы ағып келген суўларынан пайдаланады. Илимпазлардың мағлыўматларына қарағанда, Әмиўдәрья суўының химиялық курамы хәм минерализацияланыўы жылдан-жылға көбейип баратырғанын көрсетпекте. Әмиўдәрьяның ең күшли минерализацияланған суўының суў сақлағышқа келип түсиўиниң көлеми менен тығыз байланыслы хәм 1,5-3,5 г/л шекем

болып, ол дәрьяның суўлылығы ең аз дәрежеде болғанда март-апрель айларына туўры келеди, ал төмен көрсеткиши жаз айларында суўлылықтың ең аз дәуиринде 1,8-1,9 г/л тең болады [4].

Жаз айларында суўының минерализацияланыўы 1,83-1,94 г/л этирапында болады. Суўдың ионлық курамында натрий хлор (0,1-0,4 мг/л), кальций (0,1-0,5 мг/л), магний (0,05-0,2 мг/л) хэм басқаларына тең болған.

«Даўыткөл» суў сақлағышының тийкарғы физика-химиялық көрсеткиши төмендеги 3-кестеде келтирилген.

3-кесте. «Даўыткөл» суў сақлағышы суўларының тийкарғы физика-химиялық көрсеткишлери

Пробалар алынған орын	Сәне	pH	O ₂ (мг/л)	БПК ₅ , (мгO ₂ /л)	Окислениўи (мгO ₂ /л)	Ульўма қаттылығы (мг.экв/л)
т.№1	08.12.2020	7,9	6,8	-	-	29,1
т.№2	10.12.2020	8,0	6,3	-	-	21,6

«Даўыткөл» суў сақлағышы суўындағы араласып кеткен биогеолик затлардың көрсеткишлери 4-кестеде келтирилген.

4-кесте. «Даўыт көл» суў сақлағышы суўындағы араласып кеткен биогеолик затлардың көрсеткиш мугадары

Пробалар алынған орын	Сәне	Амон. азот	Нитрат-лар	Нитрат-лар	Фосфат-лар	Ульўма темир	Керем-нийдиң еки окиси
т.№1	08.12.2020	0,09	0,001	0,71	0,07	-	-
т.№2	10.12.2020	0,08	0,009	0,44	0,06	-	-

«Даўыткөл» суў сақлағышы азықлық базасы (фито-, зоопланктон, бентос) бойынша мағлыўматлары жоқ болуўына байланыслы олардың есабы фито-, зоопланктонлар г/м³ та есапланып, олардың мугдарлық көрсеткиши - жүдә жоқары, жоқары, орташа хэм төмен көрсеткишлери менен баҳаланған.

Хәзирги ўақыттағы экосистема жағдайының турақсызлығы себепли суў сақлағыштың балықлар ушын азықлық курамы хэм мугдары (зообентос хэм зоопланктон) төмен деп баҳаланған. Бирақ алдыңғы дәуирлерде органикалық затлардың өнимлери - фитопланктоны бойынша бул суў сақлағыш жоқары эвтрофлы типине кирген, бул өз нәўбетинде, бул суў сақлағышта ақ дөнмаңлай балығының жоқары өнимдарлы популяциясының раўажланыўына имканият берген.

Хәзирги ўақытта балықлардың тийкарғы аўқатлық бирлиги болып «Даўыткөл» суў сақлағышының азықлық базасын жақсылаў мақсетинде бул суў сақлағышта жоқары суў өсимликлери типини Azolla carolina хэм басқа абориген өсимликлер менен байтыўдың перспективалық жобасы алға қойылған.

Әдебиятлар

1. Жолдасова И.М., Константиновна Л.Г. и др. Реакция лимнических систем на антропогенное воздействия (на примере Дауткульского водохранилища). -Ташкент: «Фан», 1987. –С.134.
2. Юсупов О. 1988. Паразитические простейшие рыб озера водохранилища Дауыткуль в дельте Амударьи. Сб. «Болезни и паразиты в тепловодном рыбном хозяйстве». –С. 68-71.
3. Жолдасова И.М, Павловская Л.П., Любимова С.К., Уразымбетова Б.К., Темирбеков Р.У. Рыбохозяйственные водоемы дельтовой зоны Амударьи и проблемы устойчивого использования их ресурсов. //Вестник ККО АН РУз. 2002. №5-6. –С. 3-9.
4. Паспорт (водоёма «Дауткуль») рыбохозяйственного водоёма. –Нукус: 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Дауткөл» сув омбори сувининг ҳарорати, асосий физик-кимёвий тавсифи, ундаги биогеолик моддалар, озука базаи ва бошқалари бўйича маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся температурные и основные физико-химические характеристики вод, а также данные о биогенных массах и кормовой базе Дауткульского водохранилища.

SUMMARY

The article presents the temperature and basic physical - chemical characteristics of reservoirs, as well data on biogenic masses and food resources of the Dautkul reservoir.

АНТРОПОТОПОНИМЛАР: НОМЛАШ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ҲУДУДИЙ ТАФОВУТЛАРИ ҲАҚИДА

К.М.Хакимов – география фанлари номзоди, доцент

Жиззах давлат педагогика институтини

К.М.Сейтғаниязов – география фанлари номзоди, доцент

Ажинийез номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: антропоним, антропотопоним, географик объект, жой номи, ижтимоий эҳтиёж, адреслик функцияси.

Ключевые слова: антропоним, антропотопоним, географический объект, топоним, социальная потребность, адресная функция.

Key words: antroponyms, antropotoponyms, geographical object, names of place, social needs, address function.

Кириш. Топонимик адабиётларда ҳар қандай кишининг исми, фамилияси, лақаби, тахаллуси, нисбаси - антропоним (юнонча, антропос - “одам”, оним - “ном”), улар асос бўлиб хизмат қилган географик объектнинг номи антропотопоним (юнонча, топос - “жой”, оним - “ном”) дейилади. Антропонимларнинг ҳудудий тарқалиши, келиб чиқиши, амалда қўлланилиши, этимологияси ҳамда, антропонимик тизимларнинг тузилиши ва ривожланиш босқичларини ўрганадиган соҳа антропонимика деб аталади.

Кишилар исми инсон тафаккурининг ноёб маҳсули сифатида аждоқлардан мерос бўлиб келаётган бекиёс маънавий бойлик ҳисобланади. Уларда халқнинг орзу-умидлари, илмий, диний, фалсафий қарашлари, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, маданияти ва маънавиятига оид маълумотлар мужассам. Бинобарин, кишилар исми оддий сўз эмас, балки ўз қонуниятларига эга бўлган алоҳида атоқли отлар қатламини ташкил қилади.

Ўзбекистонда антропонимларни лисоний жиҳатдан тадқиқ қилишда Э.Бегматов, Т.Нафасов, Ғ.Сатторов, И.Раҳимов, А.Омонтурдиев, Н.Охунов каби олимлар қатта ҳисса қўшганлар. Хусусан, ярим асрдан кўпроқ вақт давомида ўзбек антропонимларини ўрганган таникли олим, профессор Э.Бегматовнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. Географ олимлардан Ҳ.Ҳасанов ва С.Қораевлар антропонимларнинг жой номларига айланиши ва уларнинг ҳудудий тафовутларини қисман ўрганишган.

Маълумки, антропонимлар турли сабабларга кўра географик объектларга ном бўлиб ўтиши мумкин. Уларнинг тахлили шуни кўрсатадики, антропотопонимлар жой номларининг бошқа турларига қараганда анча беқарор ҳисобланади. Баъзан уларни тузилиши ва семантикаси ҳам ўзгариши мумкин, кўпинча географик объектнинг йўқолиши антропотопонимларнинг истеъмолдан чиқишига сабаб бўлади.

Ишининг мақсади ва вазифалари. Ҳозирга қадар географлар томонидан антропотопонимларнинг яратилиши билан боғлиқ қонуниятлар, уларнинг ҳудудий тафовутлари ва тарқалиш географияси илмий жиҳатдан кам ўрганилган. Шунинг учун, мазкур тадқиқот ишининг асосий мақсади антропотопонимларнинг пайдо бўлиш сабаблари, ҳудудий тафовутлари ва номлаш қонуниятларини илмий манбалар асосида ўрганишдан иборат. Ишда белгиланган мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни бажариш назарда тутилган: а) антропотопонимларнинг номлаш қонуниятларини ўрганиш; б) ҳудудий тафовутлари ва минтақавий хусусиятларини қиёсий таҳлил қилиш; в) мемориал ва патроним номларнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлаш.

Асосий қисм. Антропотопоним - энг аввало бу сўз ва у барча сўзлар каби лингвистика қонуниятларига бўйсунди. Аммо, уларнинг семантикаси бошқа сўзларга нисбатан тилнинг таркибий қисмларига камроқ боғлиқ бўлади. Бу ҳолат тадқиқотчидан антропотопонимларни ўрганиш жараёнида алоҳида тартиб ва қоидаларга риоя қилишни талаб қилади. Шунинг учун, улардан билиб билмасдан узоклашиш тадқиқот натижаларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин [12].

Мутахассисларнинг аниқлашича, антропонимларнинг жой номига, яъни антропотопонимга айланиш жараёни турли омиллар таъсирида кечади. Бу аввало икки тизимнинг бир-бири билан яқин муносабати ва уларнинг ўзаро характерли хусусиятлари билан боғлиқ. Чунки, антропотопонимлар ҳам худди топонимлар сингари индивидуаллашади, кишини, маълум бир шахсни этник белгиси, миллий хусусиятлари, урф-одатлари, ижтимоий-сиёсий қарашларини ўзида ифода этади.

Шу сабабли, ҳам улар орасидаги ўзаро муносабат жуда қадимдан шаклланган. Кўплаб киши номларининг жой номига ёки аксинча жой номларининг киши номларига айланиши худди шу омиллар билан боғлаш мумкин. Антропонимлар топонимга айланиб, барча географик номлар каби ўзининг энг муҳим вазифаси бўлган объектни фарқловчи, бошқалардан ажратувчи, яъни адреслик функциясини бажаради.

Таниқли номшунос олим З.Дўсимовнинг ёзишича, антропонимларнинг географик номга айланишида шахс ва объект муносабати муҳим рол ўйнайди. Аввало бирор ҳудуддаги кишилар ёки шахснинг жамиятда тутган ўрни муҳим белги бўлиб хизмат қилади. Бу белгилар турлича ифодаланиши мумкин, кишиларнинг касби, машғулот, мансаби, этник таалуқлиги, лақаби каби қатор индивидуал турларда акс этади [1].

Дарҳақиқат, кўпгина ижтимоий терминларнинг, лақабларнинг ва баъзи этнонимларнинг топонимга айланишида антропонимлар муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Бу хилдаги белгиларнинг кўпчилиги ўз-ўзидан жой номига айланмайди. Улар даставвал киши номи билан бирга қўлланилади. Вақт ўтиши билан турли омиллар асосида жой номига ўтади [2].

Мутахассислар киши исмларининг жой номига, хусусан аҳоли манзилгоҳлари (ойконимлар) га ўтишини хусусий мулкчилик, янги ерларни ўзлаштириш, янги қўрғонлар барпо этиш каби ижтимоий воқелик билан боғлиқлигини қайд қилишган. Масалан, профессор Ю.Аҳмадалиевнинг тадқиқотларига кўра, антропотопонимларнинг вужудга келиши жамиятда синфлар пайдо бўлиши, қулдорлик тузумининг шаклланиши каби ижтимоий воқелик билан боғлиқ. Хусусий мулкчиликка асосланган феодализм даврига келиб худуднинг асосий фарқловчи белгиси сифатида унинг кимга қарашли эканлиги нисбат қилиб олинган. Натижада катта худудлар, қишлоқ ва маҳаллаларга йирик феодаллар, уруғ ва жамоа бошлиқлари, маҳаллий ҳукмдорлар номи берилган [3].

Шу билан бирга, антропотопонимлар кўпинча ном учун асос бўлган шахснинг тарихда эгаллаган мавқеини эслатиб туради. Масалан, милoddан олдин Ўрта Осиёни

забт этган Александр Македонский ғалабаси шарафига Александрия Эсхата (Чекка Александрия) шахрини барпо қилган. Қадимий шаҳарнинг харобалари ҳозирги Хўжанд шахри атрофида топилган. Бухоролик географ олим А.Мавлоновнинг ёзишича, Марказий Осиёдаги иккита - Марғиёна Александрия ва Эсхата Александрия шахрлари ўз даврида жуда катта майдонларни эгаллаб, кўплаб халқлар ва худудларни бирлаштирган македониялик Александр номи билан аталган. Марғиёна Александрия шахрининг харобалари ҳозирги Туркменистондаги Марв шахри яқинида жойлашган [4].

Шахсларнинг исм-фамилияларига қўйилган номлар ҳақида таниқли номшунос олим Ҳ.Ҳасанов шундай ёзган эди, “агар географик карта тилга кирса эди, жами сайёҳ ва жасур йўлбосарларнинг хизматлари намён бўлар эди. Карта кўпгина олим ва денгизчилар - ўша ерни текширган, ўша ердан сузиб ўтган ёки муҳим асар ёзганларнинг номларини мангу сақлайди” [5]. Тасман денгизи, Федченко музлиги, Миклухо-Маклай қирғоғи, Гудзон қўлтиғи, Дежнёв бурни каби минглаб номлар шулар сирасига қиради.

Буюк географик кашфиётлар даврида, янги кашф қилинган географик объектларга кўпинча, янги ер оқувчи, номаълум ўлкаларга бориб, жонини гаровга қўйган тадқиқотчи олимлар, сайёҳларнинг номларини бериш анча кенг тарқалган. Улар қаторига Левингстон - шаршара; Магеллан - бўғоз; Кук - орол, бўғоз, тоғ; Стенли - шаршара; Беринг - бўғоз, денгиз; Амундсен - денгиз; Флиндерс - орол, тоғ, дарё ва бошқаларни киритиш мумкин [7].

Карталарда тарихий шахслар, саркардалар, давлат арбоблари номлари ҳам мўхрланган. Петр I, Вашингтон, Хошимин, Виктория, Мак-Кинли, Александр каби давлат ва сиёсат арбоблари номига қўйилган географик объектлар бунга яққол мисол бўлади. Яқинда, Қозоғистон пойтахти Астана шахрининг номи ҳам, мамлакатнинг биринчи президенти, елбаси Нурсултон Назарбоев шарафига Нурсултон деб ўзгартирилди.

Урта Осиёнинг энг баланд чўққиси (Помирда, 7495 м.) - Сомонийлар давлатининг асосчиси Исмоил Сомоний номи билан аталган. Прежевалский, Северцов, Корженевский, Мушкетов, Ошанин, Федченко каби атоқли олимларнинг номлари ҳам, турли географик объектларга берилган. Жаҳон фани, маданияти, маънавияти тараққиётига буюк ҳисса қўшган алломаларнинг, ватан озодлиги, мустақиллиги учун курашган, жонини фидо қилган ватанпарвар номлари ҳам жой номларида мангу сақланади. Баъзан, давлат бошлиқлари, подшоҳлар, сайёҳ ва тадқиқотчиларнинг севиқли кишилари, хатто қароқчилар номлари ҳам картада абадийлашиб қолган. Масалан, Англия қироличаси Виктория номи билан қўл, машҳур денгиз қароқчиси Дрейк номи билан бўғоз аталган [5].

Кишиларнинг исм-шарифи, тахаллуси билан боғлиқ номларни икки турга - мемориал ва оддий номларга ажратиш мумкин. Мемориал номларга ҳақиқий буюк кишилар, яъни замон, жамият қандай бўлишидан қатъий назар ҳурмат билан тилга олинадиган, бутун инсониятга хизмат қилган шахслар номларини киритиш мумкин. Бундай номлар ҳар қандай жамиятда сақланиб қолади. Аммо, қандай номлар мемориал ном эканлигини вақт белгилайди.

Таъкидлаш жоизки, қадимдан Ўрта Осиё ҳудудида маълум - машҳур кишиларнинг номларини шаҳар-қишлоқларга қўйиш расм бўлмаган, аксинча шоирлар, олимлар ва бошқа машҳур кишилар ўзлари туғилиб ўсган жойнинг номини кўпинча нисба қилиб олиб, жонажон ўлкаларини дунёга машҳур қилганлар. Уларга Имом Бухорий, Муҳаммад Хоразмий, Абўнаср Форобий, Қафқол Шоший, Абўлайс Самарқандий каби дунёга машҳур алломалар нисбалари мисол бўлади. Ҳозирги кунда аждодларимизнинг ана шу олийжаноб аъёнасини давом эттирсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳозирда айрим географик объектларга уламолар, азиз-авлиёлар, ислом динининг йирик намояндалари номи берилган. Қўпинча, географик объектнинг ижтимоий-экологик мувозанатини сақлаш мақсадида антропопонимлардан фойдаланишган. Бундай номлашлар биринчидан, ўша масканларга зиёратчилар сонини кўпайиши ва диний туризмни ривожланишига замин яратган бўлса, иккинчидан, худуд табиатини асраб-авайлаш ва маҳаллий аҳолида мазкур объектга нисбатан эгалик ҳиссини шакллантириш учун хизмат қилган [14].

Шўролар даврида мафкуравий антропопонимларга катта эътибор берилган эди. Уларнинг кўпчилигини коммунистик партия дохийлари ҳамда совет тузуми жонкуярларининг номлари ташкил қилган. Ленин, Калинин, Киров, Свердлов, Дзержинский, Жданов каби кўплаб номлар ана шу давр маҳсули ҳисобланади. Маълумки, илмий пойдевори мустақкам бўлмаган ҳар қандай устқурма бир кун бўлмаса бир кун барбод бўлади. Совет давлати парчаланиб кетгандан кейин, бундай «қизил» номлардан воз кечилди, улар ўрнига янги номлар берилди ёки тарихий номлари қайта тикланди [8].

Ҳозирги вақтда антропопонимлар дунёнинг барча минтақалари топонимияси таркибида учрайди. Албатта, Ўзбекистон топонимияси бундан мустасно эмас, мамлакатимизда ҳам кўча, майдон, хиёбон, боғлар, гузар, маҳалла, корхоналар, муассасалар, аҳоли пунктлари, геологик, табиий ва бошқа бир қатор географик объектларга давлат, жамоат арбоблари, ватан химоячилари, фан, маданият арбоблари ва бошқа алоҳида хизмат кўрсатган одамларнинг номини бериш орқали антропопонимларни катта қатлами яратилган.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда географик объектларга кишилар номини беришни тартибга солиш мақсадида бир қанча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Улар орасида 2011 йилда қабул қилинган «Географик объектларнинг номлари тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни муҳим аҳамият касб этади. Мазкур қонунда илк бор географик объектларга одамларни исми-шарифини бериш тартибга солинди. [9].

Қонунда белгиланган нормадан шундай хулоса келиб чиқадики, фақат истисно тариқасида Ўзбекистон тарихида чуқур из қолдирган шахсларнинг номи географик объектларга берилиши мумкин. Мутахассисларнинг фикрича, географик объектларга кишилар номини бериш зарурияти пайдо бўлиб қолган тақдирда антропопонимлар моделининг грамматик

жихатдан ўзбек тилига мос, энг тўғри ва мукамал типни антропопоним ҳамда обод, қишлоқ, овул, маҳалла, кўрғон, тепа, дашт, боғ каби географик терминлардан иборат бўлган шакли ҳисобланади.

Географик объектларни антропопонимлар билан номлашнинг ижобий томонларини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Машҳур кишиларнинг ҳамини топонимлар сифатида абадийлаштириш аслида ёмон иш эмас, аммо бу ишни пухта ўйлаб, оқилона амалга оширилган маъқул. Мабодо, географик объектга ном сифатида антропопонимларни танлаш зарурияти пайдо бўлса, унда, қонунда белгилангандек, Ўзбекистон тарихида чуқур из қолдирган шахслар номини тавсия қилиш мумкин.

Энг аввало, улар бизга буюк аждодларимизни, замонамизнинг ҳақиқий қаҳрамонлари ва порлоқ келажагимизни доимо эслатиб туради. Қолаверса, миллий антропопонимларнинг ўзига хос жозибаси бор, улар халқимизда авлод-аждодлари кимлигини яхши билиш ва содиқ ворис бўлиш каби туйғуларни шаклланишига ёрдам беради. Бундан ташқари, антропопонимлар бошқа турдаги номлар каби тил бойлигимиз, сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маданий қиёфамизни намоён қилиб туради. Уларнинг муҳим тарбиявий аҳамияти ҳам бор, ёшларимизда фахр ва ғурур туйғусининг пайдо бўлишига кўмаклашади.

Шунинг учун, антропопонимларни илмий жихатдан тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга. Улар халқларнинг этник келиб чиқиши, тили, этногеографик хусусиятлари, тарқалиш ареали, миграцияси каби масалаларни ойдинлаштириш имкониятини беради.

Хулоса. Бажарилган тадқиқот натижаларига таянган ҳолда, қуйидаги хулосаларни баён қилиш мумкин:

- антропопонимлар бугунги кунда дунёнинг барча минтақалари топонимияси таркибида учрайди;
- Ўзбекистон топонимиясининг энг устки стратиграфик (тарихий) қатлами антропопонимларнинг кўплиги билан ажралиб туради;
- яқин ўтмишда географик объектларга давлат, жамоат арбоблари, ватан химоячилари, фан, маданият арбоблари ва бошқа алоҳида хизмат кўрсатган одамларнинг номини бериш орқали антропопонимларнинг катта қатлами яратилган;
- қадимдан шарқда географик объектларга кишилар номини бериш расм бўлмаган, ҳозир ҳам амалдаги қонун талабларидан келиб чиқиб аждодларимизнинг ана шу анъанасини муносиб давом эттирсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Адабиётлар

1. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. -Т.: 1997.
2. Караев С. Топонимия Узбекистана с топонимическим словарём. -Т.: 2015. –С.500.
3. Ахмадалиев Ю. Фарғона вилояти топонимлари. –Фарғона: 2009.
4. Мавлонов А. Македониялик Александр бунёд этган шаҳарлар географияси. Ўзбекистон география жамияти Ахбороти. 55-сон. 2019.
5. Ҳасанов Ҳ. Танланган асарлар. -Т.: 2019. 335- б.
6. Мурзаев Э.М. География в названиях. -М.: 1987.
7. Nakimov Q.M. Toponimika. -Т.: 2016.
8. Ҳакимов Қ.М. Жиззах вилояти топонимлари. –Жиззах: 2014. 204-б.
9. Ҳакимов Қ.М. Антропопонимлар ва уларнинг худудий тафовутлари ҳақида. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. –Тошкент: 47 жилд. 2016, 138-141-б.
10. «Географик объектларнинг номлари тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2011.
11. Бегматов Э. Исmlарнинг сирли олами. -Т.: 2014.
12. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-жилд. -Т.: 2000.
13. Гафуров А. Имя и история. -М.: 1987.
14. Комилова Н.Ў. Этноэкологик маданиятнинг географик жихатлари (Фарғона водийси мисолида). География фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) диссертацияси автореферати. -Т.: 2019.

РЕЗЮМЕ

Мақолада жой номига айланган антропопонимларнинг худудий тафовутлари, тарқалиш географияси, шаклланиш қонуниятлари ва минтақавий хусусиятлари ўрганилган. Шу билан бирга, антропопонимлар аниқ мисоллар ёрдамида тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые закономерности наименования и территориальное различия антропопонимов, а также, их научное, политическое и практическое значения. Кроме того на конкретных примерах изучены происхождения и этимология некоторых антропопонимов.

SUMMARY

This article is viewed some laws of names and territorial variety of antropotoponims, as well as their scientific, politic and practical significance. Also with concrete examples are researched their origins and etymology of some antropotoponims.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

ГЕНДЕР ТЕНГЛИК: ФИКРЛАР ВА МУЛОҲАЗАЛАР

Я.А.Абдуллаева – тарих фанлари доктори, доцент

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: гендер, дунё, Марказий Осиё, Ўзбекистон, хотин-қизлар, парламент, депутат, гендер маданият, оила.**Ключевые слова:** гендер, мир, Центральная Азия, Узбекистан, женщины, парламент, депутат, гендерная культура, семья.**Key words:** gender, world, Central Asia, Uzbekistan, women, parliament, MP, gender culture, family.

Жахон микёсида интеграция ва глобаллашув жараёни юз бераётган бир даврда дунё ҳамжамиятида гендер масаласи, хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамиятда туган ўрни ва роли ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур масала халқаро микёсдаги қатор ташкилот ва идораларнинг глобал аҳамиятга молик масаласига айланган. У БМТ, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотларнинг диққат-эътиборида бўлиб, махсус ўрганилаётган асосий масалалардан бирига айланиб бормоқда. Давлат ва жамият ривожиди хотин-қизларнинг фаол ва таъсирчан иштирокини таъминлаш, ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси сифатидаги мавқеини мустаҳкамлаш долзарб вазифа саналади.

Жаҳонда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида бугунги кунда дунё мамлакатларининг бир қатор олий ўқув юртлири ва илмий марказлари, жумладан, Блумингтондаги Индиана университетининг Марказий Евроосиё тадқиқотлари Департаменти (АҚШ), Россия ва Марказий Осиёда ислом тарихи бўйича тадқиқот олиб бораётган Гамилтон коллежи, Россиянинг бир қатор давлат университетлари тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Дунё ҳамжамиятида хотин-қизларнинг ҳозирги кундаги мавқеи масаласи, турли соҳалардаги фаолияти тадқиқотчиларнинг бу масалаларга алоҳида эътибор қаратишига сабаб бўлмоқда.

Гендерча ижтимоийлаштириш инсоннинг дунёга келиши билан бошланади. Ҳаттоки, фарзандларининг жинсини уларга бўлган муносабатларига таъсир қилмайди деб ҳисоблайдиган ота-оналар ҳам ўғил бола ва қиз болага турлича муносабат билдирадilar. Бу фарқлар кўпгина бошқа маданий таъсирлар остида янада чуқурлашади. Бу ҳам масаланинг янада долзарблигини билдиради.

Хотин-қизлар масаласининг халқаро микёсдаги таҳлили шуни кўрсатадики, Янги Зеландияда 1893, Финляндияда 1906, Буюк Британия ва Россияда 1918, Францияда 1944, Японияда 1959, Швецияда 1971, Лихтенштейнда 1976 йилда хотин-қизларнинг ҳуқуқларини чекловлар бекор қилинган.

2014 йилга келиб, дунёнинг 195 давлатининг ичиди 143 таси ўз Конституцияларида аёлларнинг эркаклар билан тенглигига қафолат берди. Аммо, 52 давлат ҳали бундай ижобий қадамни қўймади. Айрим мамлакатларда давлат ишида фаолият юритаётган раҳбар аёллар улуши Дания ва Норвегияда учдан бир қисмини, Австрия федерал хизматида 30 фоизни, Финляндияда 33,5 фоизни, Канада 42 фоизни, АҚШда 40 фоизни, Швецияда 50 фоизни ташкил қилади. 2015 йил дунё давлатларининг миллий парламентида аёллар улуши 22 фоизни ташкил этди (1995 йил 11,3 фоиз эди. – Я.А.). Аммо, хотин-қизлар ҳуқуқларини чекловлар айрим араб давлатларида бугунги кунгача сақланиб қолган.

Дунё давлатлари цивилизациясига беқиёс ҳисса қўшган ва дунё тан олган 33 нафар аёлнинг ўрни беқиёсдир. Уларнинг барчаси халқаро даражада турли мукофотлар соҳиби бўлган. Уларнинг беш нафари Нобель мукофоти совриндори. Шундан 2 нафари икки марта Нобель мукофотида сазовор бўлган.

1991йил Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигига эришгандан кейин хотин-қизлар масаласига эътибор ортди. Хотин-қизлар кўмитаси ташкил этилди, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг ролини ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ўзбекистонда Умумжаҳон ва умуммиллий тамойиллар эътиборга олинди. Ҳозирда Ўзбекистонда илм-фан, таълим тарбия, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат соҳаларида 72% хотин-қизлар, шундан 6 нафари академик, 514 нафари фан докторлари фаолият юритмоқдалар. Раҳбар аёллар сони бўйича ер юзидаги давлатлар рўйхатида: Қозоғистон 59-, Тожикистон 106-, Ўзбекистон 130- ўринда келаяпти. Ўзбекистонда Вакиллик органлари ва Парламент депутатлари орасида хотин-қизларнинг улуши 15 фоизни, умумий ҳисобда давлат бошқаруви масалаларида бир фоизни ҳам ташкил қилмаяпти.

Юқорида кўрсатилган давлатларнинг бир-бирига ўхшаш томонлари таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу давлатлар халқаро даражадаги Декларациялар, Конвенциялардаги аёлларнинг ҳуқуқларига тегишли талабларни тан олган ва уларнинг ҳуқуқлари давлат Конституция, низом ва қонунлар билан қафолатланган.

Улар орасидаги фарқ шуни кўрсатадики, ушбу ҳужжатларнинг ижроси турлича амалга оширилмоқда. Марказий Осиёда аксарият аҳоли оилада эркаклар пул топиши, аёл уй ишларига қараши ва бола тарбияси билан шуғулланиши керак деган фикрдалиги кузатилади.

Тадқиқотлардан маълумки, аёллар ўз лавозимига 100 % мос келишни истайди. Эркаклар эса, 60% мос келишни ўйлаши маълум бўлган.

Шундай қилиб, мазкур муаммо ўрганилиб, қуйидаги тақлифлар ва фикр-мулоҳазалар киритилди:

- Гендер ёндашувга, яъни гендер тенгликни таъминлаш учун энг аввало оиладаги барча инсонларга бу ёндашув ҳақида билим бериш зарур, яъни оилада тарбия олаётган ёш фарзандлар онгида, «жамиятда эркак ва аёлларнинг мавқеини тенглаштириш»га оид билим ва дунёқараши ҳамда фикрлаш маданиятини шакллантириш билан ёндашувнинг биринчи поғонасини забт этиш мумкин;

- Эркак кишининг эрлик вазифалари ва аёл кишининг аёллик вазифалари ҳеч қачон гендерга мисол ёки муаммо бўлмаслиги ва уни сабаб қилмаслик;

- Инсоннинг бир қасбни танлашида, ўзлари хоҳлаган ОТМга киришига ва етук мутахассис бўлишига энг аввало мактабгача таълим муассасаларида ва бошланғич таълим муассасаларида дарс бераётган ўқитувчилари муҳим ўрин эгаллайди, сабаби ўша ёшда болада туғма ва орттирма қобилиятларни шакллантиришда, ривожлантиришда, тўғри қасб танлашга йўналтиришда гендерни ҳисобга олиш;

- Педагогика фанида (илмида) гендер ёндашувни амалга ошириш;

- Ўқитувчи фаолиятида гендер маданиятнинг педагогик усуллари шакллантириш;

- Таълим тизимида гендер маданият ҳақида тушунча берувчи махсус қисқа курсли фан киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди;

- Миллий кадриятлардан келиб чиққан ҳолда, талабаларда гендер ёндашуви тарбиялаш;
- Гендер тадқиқотлари ўтказишнинг стратегик дастурини 1. Оила; 2. Маҳалла; 3. Талим соҳалари учун ишлаб чиқиш;
- Шарқ аёллари, хусусан Ўзбекистон хотин-қизлари ўта қобилиятлидир. Илм ва фанда Нобель мукофоти совриндорларини тарбиялаб етиштириш учун махсус шарт-шароитлар яратиш;
- Аёллар масаласининг бугунги ҳолати ва бу билан боғлиқ муаммоларни комплекс тарзда: демографик, ҳуқуқий, миллий, психологик, этник ва бошқа аспектларда ўрганидан минтакавий ва республика миқёсида илмий-тадқиқот марказларини яратиш;
- ОТМларда ёшларда никоҳ ва оилага нисбатан онгли равишда ва мастулият муносабатини тарбиялаш, уларда оилавий ва жинсий ҳаёт масалаларида маърифатини ошириш;
- Давлат имконияти доирасида Олий таълим муассаларида таҳсил олаётган кизлар учун контрактлар микдорини қисқартириш;
- Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, суицид ҳолатлари аввалги йилларга нисбатан камайган бўлса ҳам, лекин ханузгача давом этаётганлиги барчани ташвишга солмоқда, шу боис, тегишли соҳа вакиллари бу борада илмий тадқиқотлар олиб боришга йўналтириш;
- Авваламбор, аёллар онгида жонига қасд қилиш нотўғри эканлиги ҳақида тушунтириш, ўз жонига қасд қилишнинг олдини олиш бўйича чора-тадбирлар олиб бориш;
- ОТМдаги талаба гуруҳларида гуруҳ мураббийлари талабаларнинг яқин маслакдоши бўлишлари тавсия этилади;
- Қизларни турмушга узатишда қалин олиш муаммолари ханузгача мавжуд. Қалин қадимдан давом этиб келаётган одатлардан бири ҳисобланади. Бу муаммо аксарият ҳолларда Марказий Осиё халқларида хотин-қизларга нисбатан камситиш эмас, оддий одат сифатида қараб келинган. Айрим жойларда, масалан Тошкент шаҳрида қиз томон ўғил томонга қалин тўлаш одатлари кенгайиб бормоқда. Шу боис, МФЙлари тушунтириш ишларини фаол олиб боришлари зарур бўлиб қолмоқда;
- Ҳозирги даврда дунё медицинаси томонидан тасдиқланган илмий хулоса мавжуд. Агар аёл, эркак, фарзанд, умуман олганда инсон организмга иод етишмас-

лиги оқибатида одам ўта жижзаки, йиғлоқи бир сўз билан айтганда «бир-сўз оз, икки сўз кўп» бўлиб кўринадиган ёки халқ сўзи билан айтганда одам «Сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолади». Оқибатда инсон психикаси ўзгариб ўз ҳаракатларига жавоб бера олмайдиган даражага етади. Инсон организмда иод етишмаслиги оқибатида одам онги ўта заифлашади, юз бераётган воқеа-ҳодисаларга бефарқлик ёки ўта аксинча агрессив ҳолат вужудга келади.

Натижада ўзини тута олмаслик, ўз жонига қасд қилиш ёки одам ўлдириш ҳолатлари юз бериши ҳам мумкин.

- Бунинг олдини олиш учун:

- Биринчидан, бозор ва дўконларда овқатга ишлатиладиган Ош тузининг 100 фоиз йодланганлигини тизимли назорат қилиш;

- Иккинчидан, Ўзбекистон аҳолисининг барчаси «Йодамарин», «Йодбаланс» дорилари билан арзонлаштирилган шаклда, нархда иложи бўлса бепул таъминланса, бундан фақат миллат, халқ ютар эди.

- Хотин-қизлар орасида ишсизлик муаммоси, жиноятчилик-фирибгарлик, фоҳишалик (ва бошқа), суицид ҳолатларининг учраётганлиги ҳали ҳам жиддий ташвиш туғдираётганлиги боис, маънавий-маърифий тадбирлар кўламини кенгайтириш тавсия этилади.

- Ҳозирги кунда Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинганидан сўнг аҳвол тубдан ижобий томонга ўзгарди. Мустақил таракқиёт шароитида гендер сиёсатининг миллий модели ҳам умумжаҳон демократик тамойиллар ва Шарққа хос бўлган миллий хусусиятлар асосида қурила бошланди.

- Замонавий гендер сиёсатининг асосий йўналиши, жамиятда аёлларнинг ижтимоий мақомини реал кўтариш, кечаётган ижобий жараёнларда уларнинг ҳиссасини оширишга қаратилган туркум чора-тадбирларнинг қонунчилик асосида ва амалий равишда амалга оширилиши кузатилди. Бунинг ифодаси сифатида конституцион асосда аёллар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқли эканликларининг қайд этилганлигини таъкидлаш жоиз.

- Илғор халқаро тажрибадан фойдаланган ҳолда оила, оналик ва болалик манфаатларини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари яратилди.

- Болалиқдан ногиронлар, етимлар, кам таъминланган оилалар болаларидан иборат бўлган ижтимоий но-чор қатлам давлат томонидан муҳофаза қилина бошланди.

Адабиётлар

1. [Htths://www.Lex.uz](https://www.Lex.uz).
2. [Htths://www.SOAS.ac.uk](https://www.SOAS.ac.uk). // The School of oriental and African Studies (SOAS).
3. [Htths://www.Institute for European, Russian and Eurasian studies \(IERES\)](https://www.Institute for European, Russian and Eurasian studies (IERES)).
4. [Htths://www.Linguee.ru/European Law institute; Eurasian Law Enforcement Agencies with Military Status; Institute for Caucasia, Tatarica and Turkestan Studies. Berlin. Icatat.academia.edu](https://www.Linguee.ru/European Law institute; Eurasian Law Enforcement Agencies with Military Status; Institute for Caucasia, Tatarica and Turkestan Studies. Berlin. Icatat.academia.edu).
5. Centralasia.history.academia.edu.
6. CEELI-institute.org.arlington.Virginia.
7. [Htths://www.rpa.mu.ru](https://www.rpa.mu.ru).
8. [Htths://www.mskvuz.com.rgun](https://www.mskvuz.com.rgun).
9. [htths://www.Psychologies.ru](https://www.Psychologies.ru).
10. [htths://www.fashiontime.ru](https://www.fashiontime.ru).
11. [htths://www.delovoymir.biz](https://www.delovoymir.biz).
12. [htths://www.forbes.ru](https://www.forbes.ru). Forbes woman.
13. [www/context.reverso.net](http://www.context.reverso.net).
14. [htths://delovoy.mir.biz](https://delovoy.mir.biz). Женщины в управлении.
15. womo.ua/33-zhenshiny-izmenivs.
16. www/trends.skolkovo.ru. Perre Casse. // Пьер Касс. Заметки о лидерстве: мужчины и женщины.
17. Renee Manborgne. Blue ocean strategi. 2005. 2015.
18. www.context.reverso.net. Центр женщины-лидеры со всего мира.
19. www.woma.ua. Lady.biz. лойнҳаси асосчиси М.Перишкина.
20. ZiyoNET.uz. // Таълим жараёнида раҳбар-аёлларнинг ўқув жараёни самарадорлигини оширишдаги аҳамияти.
21. Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар кўмитасининг интернетда жорий қилинган материаллари. 2018, 2019 йиллар.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада гендер тенглик ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритилган. Халқаро даражада аёлларнинг жамиятда тутган ўрни ва фаолияти ўрганилган. Гендер маданиятини шакллантиришга эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье обсуждается гендерное равенство. На международном уровне изучаются роль и деятельность женщин в обществе. Основное внимание уделяется формированию гендерной культуры.

SUMMARY

This article discusses gender equality. At the international level, the role and activities of women in society have been studied. The focus is on shaping a gender culture.

MARKAZIY OSIYO: INTELEKTUAL ELITALAR: TARIXSHUNOSLIK VA MANBALAR

S.Dosmaganbetov – assistent o'qituvchi

G.Dauletbaeva - talaba

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: «Buyuk dasht», Qozoq xonligi, Uch juz, Qurultoy.

Ключевые слова: «Великая степь», Казахское ханство, Три Жуза, Съезд.

Key words: «Great steppe», Kazakh Khanete, Three Zhuzes, Congress.

Markaziy Osiyoning tarixiy va madaniy aloqalari kontekstida, O'zbekiston Respublikasining qo'shni mamlakatlar bilan tarixiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalari tarixini hozirgi ijtimoiy-gumanitar ilmiy fanlardagi tadqiqotlar, dolzarb masaladir. Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlikni ta'minlash, xavfsizlikni mustahkamlash va strategik hamkorlikda birga ishlashni yangi bosqichga ko'tarish, qardosh o'zbek va qozoq xalqining ziyoli, dono, davlat arboblari va tarixiy shaxslarining namunali ishlarini yodda saqlash, hurmat qilish, kelajak avlodlarimizning bosh vazifasi demakdir», - deb aytdi Yurtboshimiz. Markaziy Osiyoning tarixiy shaxslari va ma'naviyat arboblari kontekstida-qoraqalpoq va qozoq xalqi tarixida alohida o'rni bor intellektual elitalardan: Tauke xon, To'la biy, Sas biy, Aytek (e) biy, Qozibek biy va boshqada ajoyib insonlar haqida, yangicha ilmiy qarashlar paydo bo'lmoqda. Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy taqdirida, ijtimoiy yodnomasida va etnofolklorida el-yurt boshqargan biylarning, sultonlarning, harbiy sarkardalarning qahramonlik ishlari, bugungi yoshlarga namuna (algoritm) bo'lmoqda.

Yangi davrga nigoh. XVII-XIX-asrlarda «Buyuk Dasht» xalqlarining ijtimoiy xo'jalik madaniyatida kuchli inqiroz va zaiflashuv yuz beradi. Bu holatni to'xtatib, Uch Juzni birlashtirib, Qozoq xonligini barpo etish g'oyasi, XV-XVIII asr xonlar sulolasining «karvon» boshisi Az Tauke xondan «Taukel-II» (1652-1718) boshlangan (to'liq ismi: Tau'ekel Muhammed Batirxan) va uning genealogiyasi: 1. Salqam Jangir xon-farzand, 2. Esim xon-nevara, 3. Chig'ay xon-evara, 4. Jádik sulton-chevara, 5. Janibek xon-kavara, 6. Baraq xon-ovora, 7. Qoyirshaq; begona. Az Tauke XV-XVIII asrlarda Orol atrofi, Sirdaryo vohasida yashagan «Kichik Juz»ning sultoni, 1680-yili 18 yoshida «xon»-statusini olib, davlatning ichki holatini o'rganish bilan, davlatning kuch-qudratini o'rnatishni maqsad qildi. U bobosi «En'segey bo'yli Er Esim xon» laqabi bilan xalq orasida tanilgan, xonlar sulolasining 11-xoni Esimxondan (1598-1628) doimo pand-nasixat saboqlarini olib turgan [5:139]. «Buyuk Dasht» Shimoli-sharqiy Orol atrofi, Sirdaryo vohasida yashagan aholi kompleksli (ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi, o'troq) chorvachilik xo'jaligini shakllantirib, bosqinchilik va ekologik ofat-«jut»lardan qattiq jabr ko'rar edilar. «92» tomirli turkiy qavmlar, goh kuchli «Ittifoq» tuzib, goh parchalanib, tashqi dushmanlariga-«bo'ri»larga talandi. (*Jut-iqlim va ob-havoning g'ayri tabiiy-anomal hodisasi (kuchli qurg'oqchilik, burj taqvimu bu'yisha-aqrab (qazan)-hut (aqpan) oylari oralig'ida, yer yuzini to'liq ko'k sirpanchiq qalin muz qavati qoplashi sababli, ma'lum bir hudud aholisining (bu yerda chorvadorlar!) chuqur iqtisodiy inqirozga uchrashi.*) [S.D.] 1680-yili Katta, O'rta va Kichik Juz urug'-qavm boshlig'lari Tauke xon atrofiga yig'ilib, Yangilangan xonlikka birlashish jarayonini boshlaydi. «Buyuk Dasht» qozoq yerlarini yangidan «yig'uvchi»sini dastlab To'rt.. biy qo'llasa, so'ng Yetti.. biy ham qo'llab-quvvatlagan edilar. Taniqli rus etnografi,

tarixchisi A.I.Levshin Taukeni «qadimgi Spartaning donishmandlari-Solon va Likurgga» tenglashtirgani tarixchilar jamiyatida aniq fakt hisoblanadi [1:318].

Tarixiy manba. Tarixchi Qadimgi Jalayiriy meroslarida, Buyuk Dasht siyosiy, el-yurt birlashtiruvchisi Tauke xon o'z zamonida haqiqiyatg'oy, adolat tarafdori, muqaddas islom dinining kuchli g'amxo'ri-«Qozi»si deb ta'riflangan. U xonlikning ichki siyosatini, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy tuzumini qayta qurishi bilan yanada, tashqi siyosatda El-yurtini qo'riqlash, yurtning yaxlitligini mustahkamlash, tashqi dushmanlarga qarshi kurashda mard va botir, sarkardalik qobiliyatiga ega «xon» hisoblangan. Orol dengizining sharqi, Sirdaryo vohasida joylashgan-eski Turkiston shahri poytaxt va xon O'rdasi qarargohi (rezidensiyasi) vazifasini bajargan. Turkiston shahri (X-XI asrda Shavgar (Shaug'ar), XII asrdan Yasi (Yassi), XV asrdan boshlab Turkiston) Samarqand, Buxoro va Xivadan, shimol tomon yo'l oladigan «Buyuk Ipak yo'li»-karvon yo'lining strategik jihatdan ahamiyatli chorrahasida joylashgan. U mamlakatni boshqarishda, El biylari va El oqsoqollari Kengashi yechimiga (Qurultoy) qarab harakat qilgan. (*Qurultoy-bu barcha boshqaruvchi elita guruhining: turkiy aslzodalarning tarixiy Qurultoyi, ba'zi bir turkiy xalqlar orasida mashhur bo'lgan yuqori vakillik organi, eng muhim davlat miqyosidagi masalalarni yechish uchun yig'iladigan biylarning, botirlarning, oqsuyaklarning Qurultoyi, ma'lum darajada-«Yevropa parlament»larining identiv analogi hisoblanadi.*) Yillik Qurultoyga kuz faslida, oldindan belgilangan joyga- «maslahat» tepaga, Uch Juz ning urug'-qavm rahbarlari yig'ilishi zarur edi. Sakral maydonda-«Kul tepaning boshida har kuni kengash (yig'in)»-Qurultoyning yechimi biylar Kengashida bekitilgan [4:20].

Manbalar. Tauke xon Toshkentdan qirg' chaqirim (*bir chaqirim = bir verstakga teng-O'rta Osiyo hududida Metrik o'lcham sistemasigacha ishlatilib kelgan masofani o'lchov birligi, hozirgi vaqtda Xalqaro o'lcham birligi (SI) sistemasida 1066,781 metr., bazi bir hisobda 1,5 kilometr ga teng*) yerda, Angren daryo qirg'oqlaridagi «Kul tepa»da (qaraqalpaqlar Ken'es to'be dep atagan!) Uch Juzning biylari bilan Yillik Kengashini o'tkazib turishgan. «Buyuk Dasht»ning barsha intellektual shaxslari birlashib siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va harbiy masalalarni yechishda-«Biylar Kengashi»ni tuzishi va Yillik Qurultoyning o'tkazilib turishi, el-yurt tarixiy taqdirida, muhim siyosiy voqealarning biri bo'lib qoldi. «Buyuk dasht»-ning aqlli, gappa chechan biy va oqsoqollari birgalikda el-yurtini, asosiy tashqi dushmani -jong'arlar (o'yrat)dan himoyalagan. Buyuk dashtda ko'chmanchi xalqlar etno-siyosiy ittifoqlarga birlashib-«Mangit Yurti», «Ko'chmanchi O'zbek ulusi», so'ng «Qoraqalpoq O'rdasi», G'arbiy Sibirdagi mayda uluslar bilan uzoq yillar davomida «dasht demokratiya»si instituti-«dasht diplomatiya»si yordami bilan ikki taraf lama akt-shartnoma tuzib, qasamyod qilishib, ichki va tashqi savdo-sotiq munosabatlarini

shakllantirgan. Xonning biy-oqsoqollar Kengashi-Qurultoyga qilgan Murojatiga muvofiq: hamjihatlikda har Yili, bir Faslda bir «sakral» maydonda, bir lavozimda, bayram marosimida, «bir yoqadan bosh -bir yengdan qo'l chiqarib», «yetti o'ylab-bir kesib» ko'plagan masalalarni birgalikda yechgan. Uning haqiqiy siyosatchi, davlat arbobi, taniqli yurtboshi bo'lganini, «Ulug' Dasht» tarix kitobi ham tan olgan.

Manbalar. Etno+folklorida: «Mar+tepa»da (hozirgi vaqtda Shimkent viloyatida) «Yetti Jarg'i» dasht qonunlari Kodeksi Sas biy, To'le biy, Qozibek biy, Ayteke biy... tomonidan ku'rib shiqilgan va oxirida Tauke xon «tomchi tarzli» uzuk-muhri bilan muhrlagan. Sakral geografik obyekt-«Mar+tepa» zamonida el-yurt uchun, yaxlit bir siyosiy institutga aylalib, birinchi Qurultoyning vatani - muqaddas landshaft bo'lgan. Qurultoyga ishtirokchilar majburiy holda qurol-aslahasi (5 qurol) bilan kelgan, qurol-yaroqsiz kelgan ishtirokchilar-Qurultoy Kengashiga yuborilmagan va ovoz berish huquqidan mahrum bo'lgan!. «Buyuk Dasht» «Nomad»lari-ko'chmanchilarning turmush-tarzining asosi hisoblangan: oddiy qishki ko'chish, erta bahorgi ko'chish (ko'klemde), yaylovda (yozgi ko'chish turlari-qan jaylaw, oylaw, ker jaylaw) va kuzgi ko'chish (kuzdewde) mavsumida tinch, farovon kunlarni orzu qilib, ozod va mustaqil yashash uchun, Biylar Kengashi barcha a'zolari qat'iy «sergaklik va e'tiborlilik»ni saqlab, doimiy harbiy holatda turishgan. Xonlik yerlariga g'arbdan Volga qolmoqlari va Ural kazaklari, Ural ortidan boshqurtlar, shimoldan «Sibirli kazak» atamanlari, janubdan Buxorolik va Xivaliklar, Janubiy-sharqdan Xitoy eli, Sharqdan Jung'or (o'yrat) xuntay-jilarning tajovuzkorligi doimo xavf-xatar tug'dirgan. Jung'or (o'yrat) xonligining asoschisi Erdene Batur xun-tayji (1635-1653 boshqargan yillar) 1653-yili olamdan o'tib, o'g'li Senge xun-tayji davrida (1653-1670), ikki xonlik o'rtasida tinchlikning, nisbatan yaxshi saqlangan davri deb aytiladi. Lekin Qaldan Boshqurt xun-tayji (Galdan Boshogtu 167(1)0-1697) Janubiy Qozog'iston, O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston yerlariga, yangidan bir necha harbiy yurishlarini uyushtira boshlaydi. Cevan-Rab(t)an (1697-1727) hokimiyat tepasiga kelganda, qozoq-jung'or munosabatlari birdan keskinlashadi. «Ulug' Dasht» xonlik feodallari o'zaro kelishmagan paytlarida, mamlakatning yetti tarafidan, 1723-yilning erta bahorida Cevan-Rab(t)an va Shona Doba boshlagan 70 ming jung'or harbiylari, yetti qanotga bo'linib «Ulug' Dasht» yerlarini vayron qiladi. Tarixda 1723-1727-yillardagi bu ahvol «Aq taban shubirindi», «Qaying savg'an» nomlari bilan ma'lum. «Shamshirning yuziga, nayzaning uchiga ilinmay qolgan» xalqning boshdan kechirgan voqealariga aloqador tarixiy «Elim ay» qo'shig'i yaratiladi. Jung'orlarning zuravonlik o'tkazishi sababli, yaylov va ovul aholisining ko'pchiligi tug'ilgan yerlarini tashlab, qo'shni hududlarga ko'chib ketadi.(5;162-163). Jung'or(o'yrat)larning (1712, 1723, 1725) ekspansiyasi xavf-xatar tug'dirgani sababli, xonlik Rossiya imperiyasi bilan «simbioz», «proteksiya», siyosiy-iqtisodiy tarafdin yaqinlashish va «qo'shilish» jarayoni bosqichlaridan o'tdi [1:311]. Bu davrda Sirdaryoning quyi va o'rta oqimidagi Qoraqalpoq eli, Orenburg chegara komissiyasi bilan savdo-tijorat va elchilik aloqalarida bo'lgan. «Orolli-Qo'ng'iro'tlar», «Orolli-Mang'itlar» «Qoraqalpoq O'rdasi xonlik bilan har xil munosabatda va simbiozlashishda bo'ldi. Bu tarixiy davrda qoraqalpoq, qozoq va qirg'iz sultonlari birlashib, jung'or (o'yrat) larning siyosiy-iqtisodiy va etnik ekspansiyasini biroz pasaytiradi. Az Tauke markazlashgan davlatni barpo etgan, XV-XVIII xonlar sulolasi so'nggi vakili hisoblanadi. Jung'or(o'yrat)larning, G'arbiy yo'nalishdagi ekspansiy harakatlari, uning boshchiligidagi jadal harbiy yutuqlar bilan keskin ravishda to'xtatiladi [2:32]. Az Tauke el-yurt boshqarishdagi katta xizmatlari bilan birgalikda hayot onlarini, o'zi yashagan davrining achchiq-chuchuk

saboqlarini boshidan kechirgan tarixiy intellektual shaxs hisoblanadi. U el-yurtni birlashtirdi, kelajakka umid bog'lab 66 yil mazmunli hayot kechirdi!. Tauke xon Turkiston shahri -«Yassa»+dagi, Hazrati shayx Xoja Axmad Yassaviy mavzoleyi yonidagi «xonlar nekropoli»ga dafn qilingan. Buyuk dashtning etnopsixologiyasi, etnofilosofiyasi, etnopedagogikasi, etnohuquqlari, etnomadaniyatining bebaho namunalari va dasturlari asosida, intellektual elitalar: ziyoli, donishmand, yurt fidoyilari ishtirokida «Yetti jarg'i» nomli dasht huquqlari Qomusi tuziladi. (jarg'i so'zi-odolat ma'nosini bildiradi.) [S.D] «Yetti jarg'i»ni tuzishga kata xizmat qilgan intellektual elita-biylar: Katta juzdan-sakral o'n bir urug' birlashib To'le biy; O'rta juzdan-Olti aris-olti urug' birlashib Qozibek biy; Kichik juzdan uch qavm ittifoqi birlashib Ayteke biy va Qoraqalpoq ulusining ulug' biyi-El og'asi, mutafakkir va donishmand Sas (Sás biy) qatnashgan... El-yurtni boshqarishdagi Kodeks: Dasht qonunlari jamlanmasi «Yetti jarg'i»ni tuzishda faol qatnashgan donishmand biylar kimlar?. 1. Tauke xon ushbu qonunni ishlab chiqishdagi boshchilik xizmati va yurtni odil boshqarishdagi maslahat kengashi, har xil baxsli holatlarni to'g'ri yechishdagi topqirliqi, aniq yechim chiqarishi, zukkoligi uchun davlat arbobi, fiqh bilimdoni Sas (qoraqalpoq) biyni (1645-1750) «Kemenger biy» deb atagan. U qoraqalpoqning Qitay katta uruviga tegishli, Tangke guruhidan bo'linib chiqadigan-Ayteke uruvi vakili. Sas biy Tauke xonning Bosh maslahatchisi va xonlik tasarrufidagi butun Turkistonlik qoraqalpoqlarning, xon lavozimiga tenglashtirilgan ulus biyi hisoblanadi [4:11]. 2. Katta juzdan Yuqori Sirdaryo bo'yidagi «16» shahar donishmandi-«Yetti jarg'i»ni tuzuvchi biylarning oqsoqoli To'le biy Alibek og'li-Tosh Qozibiy (1663-1756), Janis uruvi vakili. Tole biy o'zining uzoq va mazmunli hayotida 93 yoshiga qadar Bolat, Abilmambet, Yo'lbars, Abilay xonning davlat boshqarish ishlariga faol aralashgan. «Yetti jarg'i»ni yozishga qatnashib, el-yurtga qilgan targ'ibot-tashviqot ishlarida katta ma'naviy hissasini qo'shgan. 3. Sirdaryo vohasidagi sakral «16» shahar donishmandi, O'rta juz etnik guruhining ziyoli inson, mohir elchi, gapga chechan, musulmon huquqshunosligi vakili-Qozibek biy Keldibek o'g'li -Tosh Qozibiy (1667-1763/64); Qarakesek uruvi vakili. 4. Buyuk dasht Orol bo'ylari, Sirdaryo vohasi, Kichik juz yurtining dono, ziyoli biyi-Aytek(e) biy (Aytiq) Baybek o'g'li (1644-1700-adabiyotda, 1682-176-tarixda), A'lim uli uruvi vakili [5:168].

«Buyuk Dasht» intellektual elitalaridan: To'le biy, Qozibek biy, Ayteke biy, Sas biy (qoraqalpoq biyi), Ja(á)yma (qoraqalpoq «qatag'on» biyi), Qoqim Qarashor (qirg'iz biyi) va yana boshqada taniqli biylar «Dasht qonuni» namunasi va «Dasht+qonun» rejalarin sahra xalqlarining dasturli turmush-tarzigaga, ijtimoiy muhitiga moslashtirib tuzadi. To'le biy Alibek o'g'li: 1. XIV-asrda To'xtamishxon davrida yashagan Soppasli Sipra (improvizator) jirovni, («Edige» doston-jirini «yozgan» va ilk ijro etgan, ovozini to'qqiz xon tinglagan; no'g'ay, qoraqalpoq, boshqird, tatar, qrim uluslariga o'rtoq bo'lgan shaxs, qoraqalpoqlar Soppasli Sipra jirov deb hurmat qilsa (3;179), qozoqlar «Sipra», «Sip jirov» deb tanisa, no'g'aylar «Sibira jirov», boshqirdlar «Sibiry yirsi», barabin tatarlari «Safardau» deb kata hurmat qilgan) [5:154]; 2. Buyuk dashtning etno+folklorlik manbalardagi intellektual elitalar: Mayqi biyni; Jiyrenshe chechan, Parizdaq va Elmurat so'z ustasini, Asan qayg'i, Shalkiyiz, Qaztuwgan jirovni ma'naviy tarafdin o'ziga ustoz-shogird tutgan. Ularning badiiy ijodiyot namunalarin el-yurtga pand-nasihah qilgan. Toshkent vohasida yashovchi xalqlarning rivoyat va afsonalarida, To'la biyni hatto hozirgacha-«Qaldirg'och biy-avliyo», «Qaldirg'och biy» deb yuqori darajada qadrlaydi. U 1756-yili vafot etib, Toshkent shahri hududiga dafn qilinadi, uning sakral (muqaddas) qadamjo binosi «Qaldirg'och-biy» piramidal

ko'rinishdagi gumbazli mavzoleyi, Toshkent shahri markazida A.Qodiriy ko'chasi bo'yida joylashgan (6;152). Xalqning turmush muammolarini, «qamchining sopiday» qisqa hayotda, tinch va obod yashash mazmun-ma'nosini, ko'chmanchi xo'jalik madaniyati, oila va uning a'zolari huquqlarini, el-yurt himoyachisi va tayanchi bo'lgan botirubahodirlarning harbiy majburiyatlarini, davlat ichidagi Biylarning, xalq «Qozi»larining vazifalari, inson taqdiri o'lchovi-«qunini to'lash» masalasi, xotin-qizlar taqdiri, farzand, taxt me'rosxo'rliigi va yana boshqa muhim masalalar, ko'chmanshi xalqlar Qomusi hisoblanadigan-«Yetti jarg'i»da o'z ifodasini topgan. Parchalangan holatdagi Uch Juzni «Xon»lik darajasiga birlashtirib, «Yetti jarg'i» dasht huquqiy qonunlar jamlanmasini kelajak avlod uchun namunalni huquqiy meros sifatida qoldirgan.

«Yetti jarg'i»dagi band va tushunchalardan:

Jinoiy ishlar qatoriga: odam o'ldirish, o'g'irlik qilish, tan jarohati yetkazish, xotin-qizlarni beixtiyor olib qochish, qo'zg'alon ko'tarish, xristian diniga o'tish kabi harakatlar joriy etilgan;

✓ 13 yoshga to'lmagan bolalar-jinoiy javobgarchilikka tortilmagan.

✓ Homilador ayollar odam o'ldirgan bo'lsa ham jinoiy javobgarlikka tortilmagan.

Nikoh haqida.

«Yetti jarg'i»da qalinmol berishning tartibi belgilandi: qalinmol ko'lami, kelin tushadigan avlodning, elning, urug'ning davlatiga, turmushiga bog'liq belgilanip o'tirg'an.

✓ Nikohga o'tirishning sharti sifatida 13 yosh belgilangan.

✓ Ikkinch bir shart, bo'lajak juftliklarning yetti otasigacha aloqada bo'lmasligi belgilangan...

«Buyuk Dasht» Orol-Kaspiy dengiz oralig'i, sahro ko'chmanchi xalqlarining taqdirida o'chmas iz qoldirgan tarixiy shaxslar ham har zamonda bo'lgan. «Buyuk dasht» Orol hududi qozoq urug'-qavmlarining el-yurt boshqargan xon, botir (bahodur, bagatur), to'li+botir (tolu+baxadur, tolu+bagatur) biy va sultonlari o'zlarining jasoratli xizmatlari bilan xalq yodidan va tarix sahnasidan o'rin olgan. Orol bo'yi, sahroyi ko'chmanchi xalqlarning tarixiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o'chmas iz qoldirgan tarixiy shaxslari: (1610-1652) Jangir xon, (1710-1790) Nurolixon, Jonxo'ja botir, (1772-1826) Qaratay xon, (1783-1833) Aring'azi xon, (1667-1749) Eset botir, (1742-1802) Sirim botir (1791-1838) Isatay botir, (1804-1846) Maxambet botir, (1802-1847) Sulton Kenesari singari tarixiy shaxslar-O'zlik va O'zgalarning el-yurt tag'dirida, sezilarli izlar qoldirganini tarix yoddan chiqarmaydi. Quyi Sirdaryo bo'yi «Qoraqalpoq O'rdasi» xonu-sultoni, biy va botirlari, Kichik juz xonlari bilan har xil simbiozli jarayonlarda bo'lgan. Sharqiy Orol atrofi, quyi Sirdaryo bo'yi qoraqalpoqlarining etno+geografiyasida, ijtimoiy taqdiridagi o'chmas izlar, bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalardan o'rin olgan [7:62]. Ko'chmanchi mikro+etnoslarni bir bayroq atrofiga birlashtirib, Jung'orlar (o'yratlar) va Sinlar Xitoyiga (Xitoyning Sinlar imperiyasi davri) qarshi kurashlarda mardlik namunalarni ko'rsatgan, «Buyuk dasht» aholisini birlashtirishga harakat qilgan tarixiy shaxslar ko'p bo'ldi.

Xulosa. XVIII-asrning 20-yillari «Buyuk dasht», Orol diyori-«Orolli-O'zbeklar», «Qoraqalpoq O'rdasi» va «Kichik juz» etnoslari bosqinchilik va ekologik ofatlar (jutlar) oqibatidan etno+demografik va etno+migratsiyalik ijtimoiy qiyinchiliklarni boshidan o'tkazdi...

Adabiyotlar

1. Султанов Т. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII веках. -М.: «Наука», 1986.; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячителей. -А.: 1992.
2. Академик С.К.Камалов. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. -Т.: 1968.
3. Мамбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. -Н.: 1992.
4. Alewov O., Alewova G. Sas biydin' siyasiy-huquqiy kózqaraslari. -Н.: 2015.
5. Талдахметов С.Ш. Қазақстан тарийхы. -А.: 2013.
6. Зиядуллаев С.К. Энциклопедия. –Ташкент: 1984.
7. Толстов С.П. История Каракалпакской АССР. Том I. -Т.: 1964.

REZYUME

Maqolada Markaziy Osiyo hududida yashab o'tgan intellektual elitalar: Tauke xon, Sas biy, To'le biy, Qazibek biy, Ayteke biy va boshqalar haqida tarixiy ma'lumotlar bayon qilinadi.

РЕЗИЮМЕ

В статье представлены исторические сведения об интеллектуальных элитах, жившие на территории Средней Азии: Тауке хана, Сас-би, Толе-би, Казыбек-би, Айтеке-би и о других знатных людей.

SUMMARY

The article presents historical information about famous personalities of Central Asia: Tauke han, Sas-biy, Kazibek-biy, Aiteke-biy and other noble people.

КҮНХОЖА ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ СОЦИАЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АҰХАЛЫ

3.Б.Есназарова – тарийх илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик институты

Таянч сўзлар: Жаңадәрья, Түркстан, жунғорлар, дифференциалашув. арыс, жайык. Эмба. иктисодий. ижтимоий.

Ключевые слова: Жанадарья. Түркистан джунгары. дифференциация. арыса. жайык. Эмба. экономический, социальный.

Key words: Zhandaryia, Turkistan, Dzungaria, Differentiation, Arys, Zhayik, Emba, Economic, Social.

Тарийх илиминиң раўажланыўының хәзирги баскышында XIX әсирдеги каракалпақлардың тарийхын үйрениўде каракалпақ поэзиясын тарийхий дерек сыпатында изертлеў тарийх пәниниң актуаль машқаласы болып табылады. Тийкарынан, XIX әсирде жасаған тарийхшылар Н. Карамзин оның шығармаларында «Письма русского путешественника», «Наталья, боярская дочь» тағы басқа шығармаларын сондай-ақ, рус тарийхшысы Н.И Костомаровтың «Русская история в жизнеописаниях ее деятелей» 1888-жыл шыккан шығармалары тарийхий дерек сыпатында үйренилген.

Биз карап шығатуғын тийкарғы мәселе - XIX әсирде жасаған каракалпақ классик әдебиятының үллы ойшылы Күнхожаның қосықларында тарийхий шынлықты карап шығамыз. Бул бойынша мағлыұматлар,

«Жайлаўым», «Жарымадым», «Өлим», «Шопналар», «Күн қайда» шығармаларын тарийхий дерек сыпатында алып қараў әҳмийетке ийе. Усы көзқарастан алып қарағанда, халық аўызеки дәретиўшилиги шайырлардың қосық типинде жазылған шығармалары, XIX әсирде каракалпақ тарийхы ушын мағлыұматлар береді. Күнхожа шайырдың шығармаларын әдебиятшылар, философлар, тарийхшылар Күнхожаның шығармаларында жәмийетлик сиясий философиялық көзқарасы, сондай-ақ әдебиятшылар тәрәпинен Күнхожаның дәретиўшилиқ усыллары хәр тәрәпке изертлеген. Олардан С.П.Толстов, С.Камалов, Б.Исмаилов, А. Пирназаровларды атап өтсек болады.

Күнхожа Ибрайым улы (1799-1880 жж) Жаңадәрья бойларында туўылған, оның тийкарғы дәретиўшилиги

өмири қарақалпақ халқының Хийўа ханларының аймағында жасаған дәуіри менен тиккелей байланыссы. Тийкарынан тарийхый дереклерге қарағанда, Қарақалпақ халқы Жаңадәрья бойына XVIII әсирлердің орталарында келген. Оған шекем қарақалпақлардың жасаған жери Сырдәрьяның орта хәм төменги жағына жақын аймақ болған. Бул жердеги қарақалпақлар қазақлар менен аралас отырып, қазақ ханларына хәм феодалларына сиясий, экономикалық ғәрезлиликте жасаған. Бул қарақалпақлар жасаған аймақ халықтың аўызеки естеликлеринде де, әдебий шығармаларда да сондай-ақ, хәзирги бир қатар тарийхый әдебиятларда да «Түркстан» деп жүргизиледи. Түркстан менен қарақалпақ халқының бир неше әсирлик өмири байланыссы. Тарийхый мағлыұматлар бойынша бул жерде қарақалпақлардың тийкарғы массасы XVI әсирдің ақырларынан XVIII әсирдің орталарына шекем жасаған [1]. XVIII әсирдің биринши шерегинде хәр қыйлы жерлерде жайласқан қарақалпақларды бириктириў талабы пайда болады. Сырдәрьядағы қарақалпақлар Заравшан ойпатында хәм Хорезмдеги қарақалпақлар менен байланыс орнатады. Заравшан ойпатындағы хәм Хорезмдеги қарақалпақлар «Түркстан» қарақалпақларының дөгерегине жәмлесе баслайды. Халық аңызы бойынша, сол әсирде Сырдәрья қарақалпақлары түркстанлылар, ал Түркстан барлық қарақалпақлардың аты журты деп аталған. Тарийхтан белгили болғанындай тоқтаўсыз посқынлық, жаўгершилик урыслар ақыбетинде қарақалпақ халқының турмысы жүдә аўырлы кешкен. Мысалы, 1723-жылы жунғарлардың шабыўы қарақалпақлардың жағдайын аўырластырып жибереди. XVIII әсирдің биринши ярымында қарақалпақлардың буннан былайғы тәғдирине жунғарлардың XVII әсирден батысқа қарай басланған басқыншылық хәрекетлериниң Таўке хан тусында қарақалпақлардың әскерий табыслары арқасында тоқтатылыўы үлкен тәсир жасады.

1723-жылы Қазақ ханлығы жунғар Хун Тайчо Цеван – Рабдан әскерлериниң топылысына ушырайды. Қазақ халқының хәзирги ўақытқа шекемги ядында қалған хәм халық дәстанларында қайғылы қатарлар баян етилген «ақ табан шубырынды» басланады. Жунғарларға қарсы турыўға күши болмағанлықтан, ўайранланған аўылларын таслап, үш бағдар бойынша посып кетеди, Киши жүз батысқа Хийўаға хәм арқаға – Жайық және Эмба ойпатларына, Орта жүз – Орта Азияның орайлық ўәлаятларына - Самарқанд пенен Бухараға, Уллы жүз жунғарлардың үстемлигин мойынлады[2]. Усы ўақыяларға байланыссы қарақалпақлар екиге бөлинип кетеди, яки Сырдәрьяның жоқарғы жағына, Ташкентке хәм оның кубла батыс тәрепине қарап, яки дәрьяның төменги жағына, Арал теңизине қарай кетеди. Солай етип, төменги қарақалпақлар хәм жоқарғы қарақалпақлар болып бөлиниўин тамам болады. «Жоқарғы» қарақалпақлар жуғарларға сиясий ғәрезлиликке түсип қалады, ал төменги қарақалпақлар 1743-жылға шекем азлы-кем, 1762-жылға шекем толық түрде Киши жүзден ғәрезли болады.

Айырым изертлеўшилердің Жаңадәрья жерлери XVIII әсирдің ақырында ғана өзлестире баслады, деп көрсетиўине қарамастан, бизиңше бул хәрекет XVIII әсирдің басында қолға алынған. Бирақ бундай оғада кең территория қосқа ўақыт ишинде, яғнай 1743-жылғы қазақлардың шабылыўынан XVIII әсирдің ақырына өзлестирип болыўы мүмкин емес. Хийўа хорникаларының мағлыұматларына қарағанда, Жаңадәрьяда қарақалпақлары 1715-жылы мәқан басқан [3]. Усыған тийкарланып, П.П.Ивановта, қарақалпақлар Жаңадәрьядағы жерлерди XVIII әсирдің басында-ақ өзлестире баслаған, деген жуўмаққа келеди [4].

Демек, қарақалпақлар Жаңадәрьяда жасаған дәуірде олардың тарийхында үлкен әхмийетке ийе болды. Бул

жердеги қарақалпақлар шөлистаннан жер өзлестирип алып, хожалығын, жасаў турмысын раўажландырды.

XIX әирде қарақалпақлардың жәмийетлик дүзими XVIII әсирдегидей-ақ, феодаллық болып, ол жерге ири феодаллық меншиклик хәм инсанды езиўдиң тийкарғы усыллары бар еди. Қарақалпақларда урыўлық қалдықлары қарақалпақлардың турмысы менен идеологиясында оғада күшли еди. Қарақалпақларда урыўлық қәўимлик бөлиниў орын алған. П.П.Ивановтың атап көрсеткениндей, қарақалпақлар орта әсирлерде-ақ патриархаллық-қәўимлик укладтың ыдыраў процеси орын алғанлығын көремиз, ал XIX әсирдің биринши ярымында «қәўимлик қабықтың» еле көзабаға сақланыўына қарамастан, класслық дифференциацияланыў оларда ең сонғы шегине жетеди» [5]. Жаңадәрьядағы қарақалпақлардың орайласқан мәмлекети болмаса да, қарақалпақлар бул дәуірде қазақ ханларының да, Хийўа ханларының да, сондай-ақ араллы өзбеклердің қараўында да болмаған, урыў бирлеспелеринен ибарат арыслар басында тұрған бийлер арқалы басқарылып, басқа ханлықлардан ғәрезсиз жасаған хәм араллы өзбеклер менен аўқам жасай отырып Хийўа ханларының басып алыўшылығына қарсы, қазақ сұлтанларының басып алыўшылығына да қарсы гүресип келген [6]. Қарақалпақ халқының Жаңадәрья бойындағы жасаў жағдайы аўыр болды. Бул жерде, тийкарынан, егислик жерлерди өзлестирив, екіншиден қазақ сұлтанларының үзликсиз топылысларына қарсы, Хийўа ханларының қарақалпақларды өз кол астына алыўы процесси хәм атланысларына қарсы өз ғәрезсизлигин қорғаўға түўра келеди. Мине, усы дәуірде Күнхожаның «Жайлаўым» қосығында өз көринисин тапқан.

Ата журтым Түркстаннан келгели,
Ата-бабам коныс басқан жайлаўым.
Анадан түўғалы, есим билгели.
Ойнап қатар өскен қалың жайлаўым.
Күн бойына байыр етип тұрақлы.
Мен кетермен әрман билен жырақлы,
Қамыс орып алтаў-жетеву орақлы,
Теристөбе, ұзын кайыр жайлаўым... [7].

деген қатарларында шайыр өзиниң түўлып өскен жерин сүўретлеп қоймастан, сол дәуірде халықтың социаллық жағдайын алып қараған. Усы қосықта:

Жайлаўым-жайлаўым айтпасам болмас,
Бұл азапты биз сорлыға ким қылмас,
Биз сорлыға хешким келип жол салмас,
Әрман билен гүзар өткен жайлаўым.
Хакыйқат жайлаўым болмады мениң,
Өлгенше әрманың боларман сениң.
Әрманда болар ма жүрген сениң.

Әрман билен гүзар өткен жаўлаўым... деп көрсетеди. Бунда тийкарынан, сүўсызылық, ашлық, жана жерлерди өзлестиривде қыйыншылықты қарақалпақ халқының басына түскен аўыр социаллық экономикалық жағдайды көрсетип берген.

Күнхожа өз турмысының аўырлығы менен бирге, пүткил қарақалпақ халқының социаллық экономикалық турмысын тийкарынан, хәр бир қосығында жырлап өтеди. Мысалы оның «Өлим» қосығында;

Жылап-жылап шырақларым өшеди.
Бул истиң тәғдирин кимлер шешеди,
Йығлай-йығлай сорлы күни кешеди,
Не қыларман енди бұған яранлар.
Зар жылап отыр ғой ұйимнің иши,
Мениң жайым жертөлениң мүйеши,
Еки ұл бар мениң өзимнен киши.
Не қыламан енди буны, ағалар... [8].

Тийкарынан, бул қосықта халықтың материаллық турмысының төменлиги инсанның жасайтұғын үйиниң тарлығы яки үйдиң жоқлығы кескин түрде сәўленген.

Сол дәўирде халықтың түрмысының аўырлығын тарийхый фактлер сыпатында караған ашаршылықтың себебин түсиндирип былай деген:

Тенизге аў салсақ хәрғиз балық жоқ,
Бизди асырап шады- кўррам халық жоқ,
Мен сорлыға, ғәриплерге жарық жоқ,
Қараңғы думанда қалдым яранлар.
Дини Хорезмге пәрман әйлеген,
Удайына халыққа өтирик сөйлеген.
Залым болып елин-жүртын бийлеген,
Залымлардан айыра түсер, яранлар.

Демек, XIX әсирдин басында қарақалпақлардың экономикалық аўхалы оғада аўыр болды. Хийўа ханының буйрығы бойынша көпшилик урыўлар Хорезмнің өзлестирілмеген жерлеринде мәкан басты хәм ашылыққа, кем-кемнен қырылып жоқ болыўға гириптар етилди, себеби жаңа сүўғарыў тараўларын дүзиў және тың жерлерди өзлестириў көп ўақытты талап ететўғын еди. Ашаршылық соншелли дәрежеге барып жетип, дийқанлар хәтте маллар жемейтўғын өсимликлердин дәнлерин жеп күнелтиўге мәжбүр болған. Усындай қарақалпақ жарлыларының күн көриси оғада қыйын жағдайда болыўына қарамастан, Хийўа ханлары қарақалпақларды жаңа жерлерге келип қонысласыў менен-ақ мийнеткеш халыққа аўыр салықлар салды. Салықлардын барлық аўырманлық-ларын халықтың мойнында болды, ал урыўлардың үстем топарлары өз урыўласларының мәплерине қыянет етип, салық аўырманлықларынан өзлерин шетте тутты. Бул хәққинда шайыр былай дейди:

Залымлардың бир қылығы ел гезер,
Оннан бетер халықты етер телбезер,
Қолынан келгенше табанға езер.
Бир басқа бир саўда болды, яранлар.

Күнхожаның «Күн қайда» қосығында халықтың аўыр түрмысына қарамастан аўыр салықлар салғанлығын сөз етеди.

Салық салып усы халыға хәрдайым,
Салығын салыўға биз болдық қайым,
Бир жұтым бұл ўақытта болды ұғайым,
Бұл жүристен енди бизге күн қайда.

Қарақалпақларда социаллық-экономикалық турмыстың аўырманлығын сөз ете отырып шайыр;

Орақ орып, өмир бойы болдық күл,
Ислесек те ала алмадық кара пүл,
Не жананлар байы өлип қалды түл,
Енди бұған жайнап жаснап күн қайда,
Күни- түни жыйдық пишен, шалыны,
Гүздің күни жыйдық пискен тарыны,
Өмиринше бир тоймаған қарыны,
Аш, жалаңаш биз сорлыға күн қайда?

Бұл қосықта шайыр XIX әсирде қарақалпақлардың аўыл хожалығында егилетўғын егинлердин аты көрсетилген. Тарийхый дереклерге қарағанда тарының артықмаш жери, ол басқа егинлерге қарағанда тез писип жетилеседи хәм сүўғарыўдан басқа тәрбияны талап етпейди. Көшип келиў процесинде жерлерди өзлестириўде тары егини көп егилген. Шайыр усы қосығында тары хәм салы егинлерин жыйнаў ўақтында қарақалпақлардың қыйыншылық жағдайын өз көзи менен көрип жазады.

Күнхожаның қосықларында жерсиз, малсыз жарлылардың аўыр турмысына итибар берилген. Бул тийкарынан тарийхый фактлер менен анықланған. XIX әсирдеги қарақалпақлардың социал-экономикалық тур-

мысына сәйкес келеди. Себеби, шайыр сол дәўирде өзи көрген ўақыяларды қосық тийкарында жазып қалдырған. XIX әсирдеги қарақалпақлар турмысының өзине тән характерли белгилери жер суў, өндирис қуралларының урыў басым бөлеги феодаллардың қолында болған. Бирақ, XIX әсирде қарақалпақ урыўшылық жәмийети өндирис қуралларын жалпы урыўдың жәмәет мүлки, меншиги ретинде пайдаланбады, керсинше бунда жеке, феодаллық меншикке тийкарланған территориялық жер суў аўыллық жәмийеттиң белгилери басым еди. Бул хәққинда Күнхожаның «Шопанлар» қосығында айтып өткен.

Сарсылып күни-түни қойдың изинде,
Қан қалмай сарғайып қызыл жүзинде,
Қанлы жас қапланып еки көзинде,
Қула дүзде жүрген мынаў шопанлар.
Ийнинде жумыры салынған торға,
Меслерин арқалап қозғалтып зорға,
Төслери қақайып шығалмай қырға,
Асқар қумды аралаған шопанлар.
Деп шарўа байлар қолында езилген шопанлардың аўыр жағдайын көрсетеди. Усы қосықта былай дейди;
Ата-аналары, өлип жасынан,
Таз болып торағы ағып басынан,
Қызыл қум сел болып көздің жасынан,
Жай таба алмай жүрген мынаў шопанлар,
Аш болса кейнине ермей ийтлери,
Тарыққаннан тарғыл болып бетлери,
Қус түткендей тилким-тилким етлери,
Азаптан шыға алмай жүрген шопанлар.

Шопанлар қосығында ашылықтан адамлардың жүзинен қаны қашып, күни-түни тынымсыз, жалаңаш қызыл қумды аралап, бул дүньяның рәхәтинен бос қалған, елсиз, күнсиз қула далада жүрген шопанлардың көзи тынып, сарсылған, қайғы-қапалық, етлерин қус түтип кеткендей тилким, бетлерин тор басқан, үстинде шапаны бийтлери ағып, арқасын таяқ тилип езилген, топыраққа былғанып, шаң жұтып күннің ыссысында да, суўықта да төсексиз далада жатқан шопанлардың аўыр турмысын көрсетип берген. Сондай-ақ, шайыр шопанлардың бундай аўхалға ким салғанлығын айтады.

Жетим болып шарға болған бойлары,
Бир ылаққа үш жыл жүрген шопанлар,
Қайнаған ыссыда қумларды басып,
Алаңлап көзлери, ақылдан сасып,
Қойы жайылғанда арқасын қасып,
Күни ушын жүрген байғус шопанлар.

Бұл қосықта шайыр жерсизликте, малсызлықта жасаған халық байлардың қойын баққанлығын сүўретлейди. Тарийхый дереклерге қарағанда қарақалпақларда XIX әсирде «төлжар» деп аталатўғын форма киргизилген бунда қой бағыў ушын шопан жайлаўдың бир түри усылай деп аталған. Бул түри бойынша байдың 100 қойынан 100 қозы ала билсе, өзине 50 қозы алыўы тийис болған, егер 100 ден кем туўса хеш нәрсе ала алмайтуғын болған. Ол ўақыттағы жағдайда 100 қойдан 100 қозы туўдырып аламан деп шопан әрман етип, өмиринше жүре берген. Бай шарўалар усындай хийле менен өзин шопан-жумысшы күши менен мутқа тәмийинлеген [9]. Демек, Күнхожа жасаған дәўирде қарақалпақлардың социаллық-экономикалық турмысының аўыр жағдайлары тарийхый фактлер арқалы дәлилдеп берилген. Соныда айтып өтиў орынлы XIX әсирдеги қарақалпақ поэзиясы қарақалпақ тарийхын үйрениўдеги тарийхый дерек сыпатында әҳмийетли.

Әдебиятлар

1. Камалов С. Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери. -Н.: 1955. 9-б.
2. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии Каракалпаков. -М.: 1950, 130-б.
3. История Каракалпакской АССР. -Н.: 1975. Т. 1. 157-б.
4. Иванов П.П. Очерки истории Каракалпаков, Материалы по истории каракалпаков. -М.: 1935. -С. 67.
5. Иванов П.П. Новые данные о каракалпаках. Советское востоковедение. -М.: 1945. -Т. 3. -С. 66.
6. Камалов С. Завоевание каракалпаков Хивинским ханам. -Н.: 1958.
7. Күнхожа (сайланды шығармалар жыйнағы). -Нөкис: 2019. 6-б

8. Кунхожа (сайланды шығармалар жыйнағы). –Нөкис: 2019. 8-б.

9. Косбергенов Р.К. Присоединение Каракалпакии к России. –Нукус: 1972. –С. 237.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ шоири Кунхожа асарлари мисолида XIX асрда қорақалпоқларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги вазият ўрганилган. Қорақалпоқ халқининг ҳаёти таҳлил қилинади, шуниндек, «Жайлаўым», «Ўлим», «Кун қайда», «Шопанлар» шерларидаги тарихий воқеалар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается ситуация в социально-экономической жизни каракалпаков XIX века на примере произведений каракалпакского поэта Кунходжа. Анализируется жизнь каракалпакского народа, исторические события на основе стихотворений «Жайлаўым (Моя долина)», «Өлим (Смерть)», «Кун қайда» (Когда наступит такой день?), «Шопанлар (Пастухи).

SUMMARY

The article discusses the situation in the socio-economic life of Karakalpak in the XIX century on the example of the works of Karakalpak poet Kunkhodza. The life of the Karakalpak people, was analysed by historical events in the poems "Zhailau (My Valley)", "OLim (Death)", "Kun kaida" (when will come such day?), "Shopanlar (shepherds

МАРКАЗИЙ ОСИЁ СИЁСИЙ ЎЗГАРИШЛАР ДАВРИДА

Ш.Ҳайдаралиев – тарих фанлари номзоди

Наманган давлат университети

Таянч сўзлар: геосиёсат, “Марказий Осиё руҳи”, глобаллашув, минтақавий ҳамкорлик, форум, конвенция, этносиёсат, яхши қўшничилик, пандемия, гуманитар ёрдам, расмий ташриф, маслаҳат учрашуви, Аваза, туризм.

Ключевые слова: геополитика, «Дух Центральной Азии», глобализация, региональное сотрудничество, форум, конвенция, этнополитика, добрососедство, пандемия, гуманитарная помощь, официальный визит, консультационная встреча, Аваза, туризм.

Key words: geopolitics, "Spirit of Central Asia", globalization, regional cooperation, forum, convention, ethnopoltitics, good neighborliness, pandemic, humanitarian aid, official visit, consultation meeting, Avaza, tourism.

Ҳозирги замонда глобал миқёсда шиддатли ўзгаришлар юз бермоқда, халқаро майдонда кучларнинг янги нисбати шаклланоқда. Шу билан бирга, халқаро майдонда янги таҳликалар пайдо бўлмоқда ва бу ҳолат дунё давлатларини юзага келтирган муаммоларга муносиб ечим топиш, сиёсий ва иқтисодий стратегияларни янгилашга мажбур қилмоқда.

Ушбу жараёнлар Марказий Осиё минтақаси, жумладан, Ўзбекистонга ҳам дахл қилмай қолмайди. Йирик давлатларнинг манфаат ва мақсадлари ўзгаришсиз қолиб минтақавий муаммолар глобаллашуви жараёни ва иштирокчиларнинг сони ортиб бормоқда. Натижада минтақа ва худудларда сиёсий тўқнашувлар, давлат тўнтаришлари, иқтисодий ва ижтимоий тенгсизликлар кучайиб бориши оқибатида давлатлар ўртасида сиёсий табақаланиш ва иттифоқчилик принциплари авж олиб бормоқда. Йирик давлатлар муаммоларни ечимини излашда тинч сиёсий йўл излаш ўрнига сиёсий бекарорликни келтириб чиқариш ёки иқтисодий тангликни юзага келтириш йўлини танламоқдалар.

“Йирик давлатлар интилишларининг тўқнашуви минтақа мамлакатлари манфаатларига жавоб бермайди. Чунки улар Марказий Осиё давлатлари олдига баъзан «геосиёсий танлов» шартини қўяди ва бунда бир томонга ёндашиш бошқа томон билан муносабатларда кескинликни келтириб чиқариши мумкин” деб таъкидлади Ўзбекистон ТИВ раҳбари Абдулазиз Камиллов «Янги Ўзбекистон» газетасига берган интервьюсида [12].

XXI асрнинг бошларида жаҳонда юз берган сиёсий, иқтисодий-молиявий, ўзгаришлар халқаро муносабатларнинг жиддий ўзгаришига олиб келди ва давлатлардаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатди. Оқибатда дунёнинг бир минтақасида содир бўлаётган турли этник ва сиёсий қарама-қаршиликлар, молиявий иқтисодий инқироз ва қуролли тўқнашувлар бошқа худудларга жуда тез тарқалиб миллий, этник, диний, худудий, сиёсий аҳамият касб этган можаролар сонининг ортишига, минтақавий хавфсизлик ва барқарорликка таҳдидларнинг кучайишига сабаб бўлмоқда. Шу тарика Янги Ўзбекистон янги стратегиясида дунё сиёсий ахлига янгича сиёсий руҳ ва ўзаро ишонч принципларига таянган ҳолда ташқи сиёсат асосларини таклиф этмоқда. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев бошчилигида таклиф этилаётган сиёсий тенглик, барқарорлик ва яхши қўшничилик сиёсати

фақатгина Марказий Осиё нуқтаи назаридан эмас, балки бутун ён қушни минтақалар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда олиб борилмоқда. Янги Ўзбекистонни барпо этишда ташқи сиёсатга, дунёдаги олис ва яқин давлатлар билан дўстона ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. “Ўзбекистон Республикасининг Ташқи сиёсий концепцияси такомиллашмоқда. Дунёда Янги Ўзбекистонга нисбатан ишонч руҳи ва ҳамкорликнинг янги кирралари очилмоқда” [2].

Мамлакатимиз янгиланиш даврига қадам қўйган биринчи кунлардан бошлаб очик, прагматик ва амалий ташқи сиёсат юритиш, дунёдаги барча тараққиётпарвар мамлакатлар, айниқса, қўшни давлатлар билан яқин дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини мустаҳкамлашга устувор аҳамият қаратмоқда. Ўзбекистон ўтган даврда ана шу стратегик йўлга доимо содик қолиб, ўз шериклари ҳамда халқаро ташкилотлар олдидаги мажбуриятларини тўлиқ бажариб келмоқда. Минтақадаги ёки дунёдаги низо ҳамда муаммоларни сеник ёки ўзганики қарашлари асосида эмас умумий сиёсий ва ҳуқуқий принципларга асосланиб ҳал этиш йўллариини таклиф этмоқда. “Биринчи навбатда, қўшни давлатлар билан муносабатларимизда йиллар давомида йиғилиб қолган муаммолар ҳал этилди. Чегаралар очилди. Қўшни – қўшниси билан, ака – укаси, ота – боласи, қариндош – қариндоши билан узилиб қолган алоқаларни тиклаб, бир мамлакатдан иккинчи давлатга эмин-эркин бориб кела бошлади. Виза масалалари ҳал этилди. Савдо-иқтисодий ва маданий-гуманитар алоқаларимиз жадал ривожланмоқда.

Азал-азалдан ўзаро қардош ва биродар бўлган мамлакатларимиз қўпгина минтақавий ва глобал масалалар, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт бўйича яқин ҳамкорликда ҳаракат қилишни бошлади. Жаҳон сиёсатшунослигида “Марказий Осиё руҳи” деган ибора пайдо бўлди” [2].

Бугунги ташқи сиёсатда Марказий Осиёга устуворлик берилаётганини илғаш мушкул эмас. Бу — ҳар томонлама чуқур ўйлаб танланган йўл, деб ҳисоблаймиз. Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган Ўзбекистон ушбу минтақа барқарорлик, изчил тараққиёт ва яхши қўшничилик худудига айланиши тарафдори ва ташаббускори.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Марказий Осиё давлатлари — бизнинг бевоқифа қўшниларимиз билан дўстона, яқин қўшничилик ва ўзаро манфаатли алоқаларни

ривожлантириш ва мустаҳкамлашни асосий устувор ташқи сиёсий йўналиш сифатида белгилаб берди.

Натижада тарихан қисқа вақтда Ўзбекистоннинг минтақадаги барча давлатлар билан муносабатлари тубдан яхшиланди. Давлат раҳбарлари ўртасида очиқ ва ишончли сиёсий мулоқотнинг мустаҳкамланиши натижасида минтақадаги қўшнилари билан муносабатларда 2016 йилгача мавжуд бўлган кўпга мураккаб муаммоларга ечим топилди. Президентлар ўртасидаги ўзаро ишонч мустаҳкамланди. Шуниси аҳамиятлики, давлатимиз раҳбари илк хорижий ташрифларини 2017 йилнинг март ойида Марказий Осиё давлатларидан бошлади: аввал Туркменистон ва Қозоғистон, сўнг Қирғизистон ва Тожикистонга ташрифлар амалга оширилди. Ушбу ташрифлар чоғида бизнес форумлар ўтказилиб, савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорлик бўйича ҳукуматлараро битимларнинг салмоқли пакетлари имзоланди. Бу эса Ўзбекистон ва Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги ўзаро савдо-сотик, кооперацион алоқаларни ривожлантиришга хизмат қилди. Бундан ташқари, қўшни давлатларнинг Ўзбекистон билан чегарадош ҳудудлари ўртасида тўғридан-тўғри алоқалар ўрнатиш ва минтақавий иқтисодий форумлар ўтказиш амалиёти йўлга қўйилди.

Хусусан, Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг маслаҳат учрашувларини ўтказиш тўғрисидаги таклифи амалга ошди. Ушбу мулоқотнинг биринчиси 2018 йил 15 март куни Қозоғистон пойтахти Остона шаҳрида бўлиб ўтди. Иккинчиси 2019 йил 29 ноябрь куни Тошкент шаҳрида ўтказилди. Аммо коронавирус пандемияси авж олиши туфайли 2020 йилги учрашув ортага сурилиб, 2021 йил 6 август куни Туркменистоннинг «Аваза» миллий туризм зонасида ташкил этилди.

Мазкур учрашув доимий мулоқот майдонига асос солди, минтақада хавфсизлик, барқарор ривожланишни таъминлашга хизмат қилиб келмоқда. Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Ўзбекистонга жавоб ташрифлари эса кўп томонлама ҳамкорлик пойдево-

рини янада мустаҳкамлади ҳамда иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорлик йўналишларини кенгайтирди.

Биргина 2021 йилнинг март ойида Қирғизистон раҳбари Ўзбекистонга, шу йил июнь ойида эса мамлакатимиз раҳбари Тожикистонга ташриф буюрди. Ушбу ташрифлар чоғида саноат кооперацияси йўли билан ҳамкорликни янада чуқурлаштириш, йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда амалга ошириш ва қўшма ишлаб чиқариш объектларини яратиш бўйича келишувларга эришилди. Умуман олганда қисқа ва ўзгаришларга бой даврда Марказий Осиё минтақасида катта ўзгаришлар юзбердики жаҳон сиёсий тизимида нафақат Ўзбекистон давлатини қолаверса ён қўшни давлатларимизнинг ташқи сиёсат борасида ҳам тажрибаси ортиши кузатилмоқда. Нуфузли ва минтақавий ташкилотлар билан ҳам ҳамкорликнинг янги кўриниши намаён бўлиб. Минтақада умумийлик ва бирдамлик ташаббусларига асосланган ташқи сиёсий концепсия Ўзбекистон бошчилигида дунёга юз тутмоқда.

Хулоса ўрнида қайд этиш мумкинки, Ўзбекистон юритаётган очиқ ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик сиёсати Марказий Осиё мамлакатларида қўллаб-қувватланмоқда. Қўшни давлатлар Ўзбекистоннинг ишонч ва яқин қўшнилик муҳитини яратишга қаратилган саъй-ҳаракатларини юқори баҳоламоқда, Марказий Осиё давлатлари минтақани барқарор, хавфсиз, ҳамкорликда гуллаб-яшнаган маконга айлантиришга тайёрликларини изҳор қилмоқда. Янги Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатда энг илғор давлат сифатида шаклланиб нафақат сиёсий жараёнларда қолаверса гуманитар ва маданий ҳамкорлик борасида ҳам минтақадаги донор давлатга айланиб бормоқда.

Сиёсий жараёнларнинг ранг-баранглиги ортиб минтақада давлатларимизнинг ўзаро ҳамкорлик ва яхши қўшничилик сиёсати юқори чўққига кўтарилмоқдаки буларнинг минтақадаги халқларимизнинг кайфиятларида ҳам акс этиб бормоқда.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. № 165. 2021 йил, 17 -август.
2. Мирзиёев Ш. М. Янги Ўзбекистон Стратегияси. –Т.: «Ўзбекистон», 2021, 458-б.
3. Мирзиёев Ш. М. Миллий таракқиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: «Ўзбекистон», 2017. 1-жилд. 592- б.
4. Мирзиёев Ш. М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир . –Т.: «Ўзбекистон», 2017, 2-жилд . 592-б.
5. Мирзиёев Ш. М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, хаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Т.: «Ўзбекистон», 2019, 3-жилд. 396-б.
6. Мирзиёев Ш. М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. – Т.: «Ўзбекистон», 2019 й. 4-жилд. 4-жилд. 452-б.
7. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажагимизни мard ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. -Т.: «Ўзбекистон», 2017, 488-б.
8. Мирзиёев Ш. М. [Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт таракқиёти ва халқ фаровонлигининг гарови](#). –Т.: «Ўзбекистон», 2017, 48- б.
9. Mirziyoev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib – intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi бўлмагани зарур. –Т.: «O'zbekiston», 2017, 104-б.
10. Mirziyoev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davla-tini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz // Xalq so'zi. 2016 yil, 15-dekabr.
11. Mirziyoev Sh. M. Millatlararo do'stlik va hamjihatlik — xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir // Ma'rifat. 2017 yil, 25-yanvar.
12. Ўзбекистон ТИВ раҳбари Абдулазиз Камиллов «Янги Ўзбекистон» газетасига берган интервьюси. 2021 йил, октябрь.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада бугунги кунда Марказий Осиёда шаклланиб бораётган янги ташқи сиёсат ва ўзаро ишонч руҳидаги яхши қўшничилик сиёсати акс этган. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев бошчилигида таклиф этилаётган сиёсий тенглик, барқарорлик ва яхши қўшничилик сиёсати фақатгина Марказий Осиё нуктаи назаридан эмас, балки бутун ён қўшни минтақалар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда олиб борилмоқда. Дунё ҳамжамияти олдига ўзаро сиёсий мулоқот усулари таклиф этилиб янги таклиф ва ташаббуслар билан Янги Ўзбекистон ташқи сиёсати ривожланмоқда.

РЕЗЮМЕ

Данная статья отражает новую внешнюю политику и политику добрососедства в духе взаимного доверия, которая зарождается в Центральной Азии сегодня. Политика политического равенства, стабильности и добрососедства, предложенная под руководством Президента Ш.М. Мирзиёева, проводится не только с точки зрения Центральной Азии, но и с учетом интересов всего региона. Внешняя политика Нового Узбекистана развивается новыми предложениями и инициативами, предлагая мировому сообществу методы политического диалога.

This article reflects the new foreign and good-neighborliness policy in the spirit of mutual trust that is emerging in Central Asia today. The policy of political equality, stability and good neighborliness, proposed under the leadership of President Sh.M.Mirziyoyev, is held not only from the point of view of Central Asia, but also taking into account the interests of the entire region. The foreign policy of New Uzbekistan is developing with new proposals and initiatives, offering the world community methods of political dialogue.

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТӘРБИЯ ХӘМ ШАХСТЫҢ ҚӘЛИПЛЕСИҮИ

Ж.Усенов – үлкен оқытушы

М.Назарбаев – пән кабинет меңгерушіси

Әжинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: инсон, тарбия, фалсафа, шахс, одоб, дин, педагогика, эстетика.

Ключевые слова: человек, воспитание, личность, этикет, религия, педагогика, эстетика.

Key words: human, upbringing, personality, etiquette, religion, pedagogy, aesthetics.

Тәрбия адамларды, жасларды хәм басқа да кисилерди объектив хәм субъектив тәсирлер тийкарында әдеплилик, акылый, әмелий, физикалық жақтан қәлиплестириў қуралы болып, тәрбияшы өзи қәлеген сыпатларды тәрбияланыўшылар санасына сиңдириў ушын олардың руўхиятына белгили бир мақсетке бағдарланған системалы тәсир көрсетиўине айтылады. Тәрбия мазмуны тәлим хәм мағлыўмат алыў процесслерине киретуғын жумыслардың мазмуны менен тығыз байланыслы болып, олардың нәтижелерин өзінде сәўлелендиреди.

Хәш бир адам анадан туўылғанда бирден ҳадал, пәк, ийманлы, пазыйлетли, ямаса нәкас, гүдибузар, жаман болып қалмайды. Хәр бир адам белгили бир жәмийетлик орталықта тәрбияланады хәм қәлиплеседи. Оның қандай адам болып жетилисиўине тәрбия себепши болады. Адам шаңарақта, бақшада, мектепте, оқыў орындарында, досларының арасында, улыўма алғанда, жәмийетте кәмалға келеди. Усы басқышлардағы тәлим-тәрбияның берилиў дәрежесине қарап оның қандай адам болып жетилисиўи мәлим болады. Сонлықтан, халкымыз «Уяда не көрсең ушқанда соны ислейсең», «Достыңның ким екенин айт, сениң ким екенинди айтман», деп бийкараға айтпаған. Сондай-ақ, адамның кәмил инсан болып жетилисиўинде өткендеги ата-бабалардың жолы, данышпанлардың бизге қалдырған бийбаха мәдений, руўхый мийраслары да үлкен роль атқарады. Тәлим хәм тәрбия егиз, булар бир-бирин толықтырып, байытып барады. Екеўи теңдей апарылса ғана адам жетик инсан болып қәлиплеседи. Егер инсан, әсиресе, мәмлекетимиздің келешеге болған жасларымыз тәлим хәм тәрбиядағы топланған бай тәжирий-белерден қаншелли жақсы азықланса, өткен әўладлардың жыйнаған социаллық жетискенликлерин қанша тез үйренип өзлериниң турмысында қолланса, онда бундай жаслар жәмийетлик турмысқа соншелли тез араласады, хәр тәрәплеме жетилискен шахс сыпатында қәлиплеседи. Жәмийетке қандай жаслар керек? Әлбетте, билимий хәм тәрбиялы жаслар керек. Жәмийетти қандай жаслар өзгертеди? Әлбетте, хәзирги тез пәт пенен раўажланып баратырған глобалласқан дүньяға жедел араласа алатуғын, өзиниң терең билими, ақыл-зәкаўаты хәм жақсы тәрбиясы менен жуўап бере алатуғын жаслар өзгерте алады. Демек, бундай жуўапкершиликли дәўир адамнан тиккелей философиялық көзқарас пенен байланыслы болған методологияны, философиялық тәрбияны талап етеди.

Хақыйқый методологиялар философия менен жуўмақланады. Философия бирден пайда болмайды. Философия адамның өзін қоршаған дүнья хәм жәмийетлик социаллық орталық туўралы ойлары, пикирлери, көзқараслары, гүманларының жыйынтығы. Хәр кыйлы факторлар адамның ой-санасына тәсир етеди. Онда белгили дәрежеде қандай да бир из қалдырады. Ол мейли, тәбийий кубылыс болсын, жәмийетлик хәдийсе болсын, ямаса қайсы идеология жәмийетти раўажландырады, керисинше, қайсы идеология жәмийетти ыдыратады, мине, булардың барлығы инсанның пикирлерине хәм көзқарасларына тәсир етеди.

Демек, философия инсанның дүньяны хәм жәмийетти билиў зәрүрлиги, қызығыўшылығының негизи.

Инсанның руўхый бәркамаллыққа жетисиўинде философияның орны хәм әхмийети үлкен. Мәселен, «Әдеплилик философиясы» («Ахлақ философиясы») адамлар арасындағы қарым-қатнастарды тәртипке салып отыратуғын тәртип, қағыйдалар жыйындысы болып, ол адамларда жоқары минез-қулық нормаларын, шырайлы адамгершилик пазыйлетлерин, ўатансүйиўшилик, мийнетсүйгишлик, исеним, социаллық-сиясий белсендилік хәм жуўапкершилик сезимлерин тәрбиялайтуғын жәмийеттиң жазылмаған «алтын қағыйдасы».

«Әдеплилик философиясы» адамзат жәмийетиниң пүтин бир раўажланыў дәўиринде дин менен тығыз байланыста раўажланды. Әдеплилик – әдеп-икрамлылық сана, әдеплилик ис-хәрекетлер, әдеплилик мүнәсибетлерди өз ишине алады.

Әдеп-икрамлылық сана, өз гезегинде, адамның сезим-туйғылары, ерки, ақыл-зәкаўаты, интуициясы, қыялы, есте сақлаўы сыяқлы қәсийетлерин қамтыйды.

Әдеп философиясының субъекти – инсан, оның өлшеми, бахасы – хұждан.

Әдеп философиясы әдеплилик ой-пикирдин раўажланыўын үйренеди хәм әмелиятта жақсылық арқалы инсанға хақыйқатқа алып баратуғын жолды көрсетеди. Демек, әдеп философиясын жақсылық философиясы десек те болады. Әдеп философиясы мың жыллар даўамында қәлиплесип, нығайып үлкен тәжирийбеге ийе болды. Сонлықтан, ол философиялық-теориялық хәм әмелий тәжирийбелік қәсийетине ийе. Оны бұрынғылар әмелий философия деп те атаған. Өйткени, әдеп философиясы тек теориядан ибарат емес. Ол өткендеги ата-бабаларымыздың данышпанлығы арқалы жаратылған хикметлер, нақыл-мақаллар, аңыз-әпсаналар жәрдемінде адамларды тәрбиялайды, әдеплиликтин әхмийетин түсіндиреди, оларды өмир, жәмийет, дүнья хаққында философиялық жуўмақлар шығаруға үйретеди. Яғный Әдеп философиясы илиминде Платон, Аристотель, Демокрит, Эпикур, Цицерон, Конфуций, Фарабий, Ибн Сино, Беруний, Кант, Гегель, Ницше сыяқлы уллы философлар жаратқан әдеплилик теориясына байланыслы тәлийматлар менен бирге Юсуф Хас Хажибтиң «Қутадғу билик», Қайқаўстың «Қабуснама», Саадийдин «Гүлистан», Наўайының «Махбубул-қулуб», Монтенниң «Тәжирийбенама», Бердақтың «Шежире», И.Юсуповтың «Ўатан топырағы», Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» сыяқлы әмелий әдеплиликке бағышланған шығармалары да өзиниң салмақлы орнына ийе. Әдеп философиясының басқа пәнлерден айырмашылығы да сонда, оның теория менен әмелияттың бирлиги арқалы инсанды тәрбиялаўы болып табылады.

Әдеплилик-адамның минез-қулқындағы унамлы ис-хәрекетлериниң жыйындысы. Әдеплилик – жәмийет ушын, гейде улыўма адамзат ушын үлкен әхмийетке ийе мәнәўий хәдийсе, инсаният тарийхы ушын үлги бола алатуғын, адамның ең жақсы хәм ең гөззал әдетлериниң системасы. Әдепли адам- жәмийеттиң жа-

расығы. Әдеплилик адамды безейди, адамды абырой-мәртебеге бөлейди, әдепли адам басқалардың да сүйіспеншилигіне миясар болады. «Улыұма алғанда, әдеплилик социаллық қатнастар негизінде айрықша шахс сыпатында есапланған инсанлардың өзін-өзі басқаруы формалары хәм өлшеми, өз ара пикирлесіу хәм мүнәсибетлерде оларға тән болған руўхый жетиклик дәрежесиниң жүзеге шығыуы болып есапланады [1:38].

Әдепсизлик, керисинше, инсанның минез-кулқындағы ең унамсыз хәм жағымсыз қылўаларының жыйнағы. Әдепсиз адам- жәмийеттиң нуksаны. Әдепсиз адам тек өзине емес, ал басқаларға да зыян келтиреді. Сонлықтан, әдепли инсан жүз болса да аз, ал әдепсиз адам биреу болса да көп. Бир адамның әдепсизлиги пүткил жәмийетке жаман ат келтиреді. Халқымыз: «Бир кумалақ бир қарын майды ширитеди», «Бир жаманның кесири жети журтқа тийеди», деп бийкараға айтпаған.

Әдеп философиясы социаллық хәм философиялық пәнлер менен байланысly раўажланады.

Әдеп философиясы дин менен байланысly. Ислам дининде перзент тәрбиясы ата-ананың ең жуўапкершиликли хәм узақ даўам ететуғын парызы. Басқа ұазыйпалар гейбир жумысларды бежеріу ямаса мал-мүлкти сарыплау менен жуўмақланады. Ал баланы тәрбиялау жуўапкершилиги даўамлы болып есапланады. Өйткени, ата-ананың перзентке болған шүкирлиги, перзентке деген қанаатланыўшылығы мине, усы тәрбия ұазыйпасын шын кеўилден орынлауы нәтийжесинде жүзеге шығады. Әмелий шүкир берилген жемисти (перзентти) жемис беріуши Алланы разы қылуы менен байланысly. Демек, перзентти бергенине әмелий шүкир етиу туйғысы сол перзентти Аллаға ийман келтиріуши бенде сыпатында тәрбиялау арқалы пайда болады. Перзент тәрбиясында ата-ананың орны хәм жуўапкершилигиниң қаншелли дәрежеде жоқары екенлигин Мұхаммед пайғамбарымыздың мына хәдиси арқалы билип алыуға болады: «Хәр бир туўылған бала тек сап тәбиятлы (фитрат) болып туўылады. Оның (перзенттин) бутпараст яки христиан болыуы ата-ананың тәрбиясына байланысly болады. Бул тап хайўанның пүтинлигинше хайўан туўғанына ұқсайды. Егер қәлесеніз, Алла-адамларды жаратқан хәсыл тәбиятдур. Алланың жаратқанын өзгертип болмас. Мине, усы туўры диндур» [2].

Усы хәдистен Алла инсанларды жаратқанда сап тәбият пенен жаратса да, кейин ала инсанлар, соның ишинде ата-аналардың тәрбиясы себепли бул саплыққа (тазалыққа, пәкликке) зыян жетиуи, оның бузылуы хаққында айтылып отыр. Демек, жоқарыдағы хәдисте айтылған «фитрат» сап тәбият, динди дурыс қабыл етиуге болған қәбилет дегенди аңлатады.

Соған ұқсап инсан да анадан сап тәбият пенен туўылады, ол будпараст яки христиан болып туўылмайды. Ата-ананың тәрбиясы арқалы будпараст ямаса христиан болады.

Алла бул дүньядағы барлық нәрселерди себеп нызамлылығы менен бир-бирине байланысly етип жаратқан. Аш инсан тамақ жемесе, қарны тоймайды. Ерли-зайыплы болмаса, перзент дүньяға келмейди. Сол айтқанындай, тәрбия берилмесе, инсан әдепли, сулуы минез-кулықлы болып өспейди. Соның ушын да, Ислам дининде перзент тәрбиясына айрықша итибар қаратылады. Бала тәрбиясы тарауының қәнигелери: «Баланың тәрбиясын туўылуы менен баслау керек», дейди.

Әдебиятлар

1. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. -Т.: Университет, 1998, 38-б.
2. <https://islom.uz/maqola/5107>.

Мақолада фалсафий тарбия ва унинг шахс шаклланишида роли ва янги вазифалари белгилаб қўйилган. Шунингдек, тарбиянинг ҳозирги кундаги аҳамияти, унинг ўзига ҳос хусусиятлари ва унинг бошқа фанлар билан алоқаси хақида фикр билдирилган. Инсон тарбиясида эстетик, педагогик, диний тарбиянинг алоҳида кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Әдеп-икрамлылық философиясы эстетика менен де тығыз байланысly. Инсанның хәр бир ис-хәрәкети хәм нийети әдеп-икрамлылыққа хәм гөззаллыққа (эстетикаға) тийисли болады, яғный белгили бир искерлик, хәм жақсылық (ишки гөззаллық), хәм эстетикалық (сыртқы гөззаллық) өзгешеликлерди өзинде жәмлестиреди. Сол себепли Сократ, Платон, Фарабий сыяқлы әйемги философлар көп жағдайларда әдеплиликти ишки гөззаллық, ал эстетиканы сыртқы гөззаллық тәризинде үйренген. Буннан тысқары, көркем өнер эстетиканың тийкарағы изертлеу объекти есапланады. Хәр бир көркем өнер дәрәтпесинде болса әдеп-икрамлылықтың әхмийетли мәселелери көтеріледі хәм өнерпаз (көркем өнер ийеси) хәрдайым өзи жасап атырған заманда еришилген ең жоқары әдеп-икрамлылық дәреже хәм оған мүнәсибетин көркем келбетлер (образлар) арқалы сәулелендиреди. Демек, сыртқы гөззаллық (эстетика) адамдағы ишки гөззаллықтың (әдеплиликтиң) сәулеси болып, булар бир-бирин толықтырады, бир-бирин безейди. Халқымыздың «Түси келиспегенниң иси келиспейди», «Келбети келиспегеннен ақыл сорама», деуи де тегиннен емес. Солай екен, эстетика тәрпинен үйренилип атырған хәр бир көркем шығарма бир ұақыттың өзинде, белгили дәрежеде, әдеп-икрамлылық философиясы көзқарасынан да үйрениледі. Яғный, көркем әдебий шығармада жаратылған әдебий образ (қахарман)дың портрети сыртқы гөззаллықтың мысалы болса, ал оның адамгершилиқ қәсийетлери әдеп философиясының (ишки гөззаллық)да изертлеу объекти болып есапланады.

Әдеп философиясы (философиялық тәрбия) педагогикалық тәрбия менен де тығыз байланыска ийе. Шахсты қәлиплестириу, тәрбиялау, билим беріу процесслери педагогиканың негизи болатуғын болса, булар пәнди-нәсиятларсыз, әдептаныу сабақларысыз болмайды. Сол себепли әдеп-икрамлылық философиясы өзиниң теориялық хәм, әсиресе, әмелий тәрәплери менен педагогиканың тийкары есапланады. Өйткени, билимлендириу системасындағы тәлим-тәрбия өзін хәр бир қәдемде әдеплилик тәрбия сыпатында көрсетеди. Мысалы, әдеплилик философиясындағы жақсылық категориясы (жақсылыққа тәрбиялау) педагогикадағы «Жаманнан қаш, жақсыға жантас», деген дидактикасыз (ақыл-нәсиятсыз) әмелге аспайды.

Әдеп-икрамлылық философиясы психология менен де байланысly. Бул еки пән де адамның ис-хәрәкетлери, минез-кулқы, мейил хәм тилеклерин үйренсе де, бирақ екеуиниң үйрениу тәризи еки түрли көзқараста алып барылады. Әдеп философиясы адамды әдеп-икрамлылыққа тәрбияласа, ал психология адамның психологиялық өзгешеликлерин, оның минез-кулқы хәм ис-хәрәкетлериндеги белгилердин себепин үйренеди. Инсанды философиялық тәрбия (әдеп философиясы) арқалы тәрбиялауда дәслеп оның психологиялық өзгешеликлерин билип алуы үлкен әхмийетке ийе. Инсанның психологиялық халатынан келип шығып оған берилген әдеплилик тәрбиясының нәтийжеси салмақлы болады. Сонлықтан, әдеп философиясы ушын психологиялық тәрбия инсанның қәлбине хәм санасына алып баратуғын туўры жол хызметин атқарады.

Демек, тәрбияның формалары: философиялық тәрбия, диний тәрбия, педагогикалық тәрбия, психологиялық тәрбия, идеологиялық тәрбия хәм т.б. болып, соның ишинде, философиялық тәрбия халықтың руўхый таянышы.

В статье определены новые задачи философского воспитания в формировании личности. В том числе изложены мнения об актуальности воспитания в наше время, его особенностях и взаимосвязи с другими дисциплинами. Подчеркивается важность эстетического, педагогического и религиозного воспитания в воспитании человека.

The article defines new tasks of philosophical education and its formation in the personality. There is also an opinion about the relevance of education, its features and relationship with other disciplines. The importance of aesthetic, pedagogical and religious education in human education is emphasized.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕКЛАРИНИНГ НИКОҲ ТҶҲЙИГА ТЕГИШЛИ АЙРИМ МАСАЛАЛАР

Н.Г.Сатимова - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: никоҳ, совчи, совчилик, никоҳ тўйлари, маросим, шўр патир.

Ключевые слова: брак, сватовство, свадьба, мероприятие, слоёный хлеб.

Key words: marriage, sovchi, matchmaking, wedding ceremony, shur patir.

Ўзбек халқининг қадимий анъаналари, расм-русумлари, дунёқараши, урф-одатлари, турмуш тарзи, асрлар бўйи жамланган ҳаётий тажрибаларини ўзида мужассамлаштирган энг жозибали маросимларидан бири никоҳ тўйидир.

Дунёдаги кўплаб бошқа халқлар сингари Қорақалпоғистон ўзбекларининг тантаналари орасида никоҳ тўйлари ўзининг турли урф-одатлари ва ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради. Қорақалпоғистон ўзбеклари никоҳ тўйлари оилавий ҳаёт тарзи ва маънавий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, унинг иштирокчилари томонидан бир-бирдан ажойиб урф-одатлар ва удумлар бажарилади.

Никоҳ [1] умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган урф-одат бўлиб, ибтидоий жамиятнинг сўнгги даврида юзага келган ва кейинчалик ёзма тарзда қонунлаштирилган маросим шаклини олган. “Никоҳ” асли арабча сўз бўлиб, “эр-хотинликнинг шариат йўли билан қонуний расмийлаштириш”, “оилавий иттифок” деган маънони билдиради [2] Яъни никоҳ – икки жинс вакиллариининг ўзаро розилиги асосида тузилган иттифокдир [3].

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотут-турк” асарида, никоҳ тўйи билан боғлиқ бир қанча сўзларнинг изоҳи келтириб ўтган [4]. А.Фитратнинг таъкидлашича, никоҳ – бу ҳаётда дўст, бахт ва бахтсизликда шерик, ғам-қайғу вақтида ҳамдам, хушнуд дамларда бир-бирларига ёр бўлишни истаган эркак ва аёлнинг шахсий ва ижтимоий вазифаларини биргаликда бажаришлари лозим бўлган иттифокдир. Никоҳ эр-хотин ўртасидаги ўзаро тенглик ва ўзаро хоҳиш асосида тузилган аҳду паймон битими, муҳаббат ва меҳр билан ҳаётда шерик бўлиш демакдир.

Дастлаб мавзунинг тарихшунослигига тўхталадиган бўлсак, оила, никоҳ тўйлари ҳақида бир қатор олимлар илмий изланишлар олиб борганлар. Булар ичида асосан мавзуимизга яқин бўлган Қорақалпоқларнинг анъаналари ва урф-одатлари ҳақида илмий изланишлар олиб борган тадқиқотчилар ҳақида тўхталиб ўтаемиз.

Х.Есбергенов ва Т.Атамуратовнинг “Шаҳарлик қорақалпоқлар ҳаётидаги анъаналар ва уларнинг шаклланиши” номли монографиясида анъанавий никоҳ шакллари, қудачилик турлари ва никоҳ тўйи маросимлари тадқиқ этилган бўлиб, ундаги анъанавийлик ҳамда замонавийлик қиёсий таҳлил қилинган [5]. Бундан ташқари никоҳ кўринишлари, тўй маросимлари ва анъаналар ҳақида ҳам илмий мақолалар чоп этилган.

К.Мамбетовнинг “Қорақалпоқларнинг этнографик тарихи” [6] китобида қорақалпоқ халқининг пайдо бўлиши, миллий ўзгачалиги, хўжалиги, сиёсати, кийим – кечаклари, миллий урф – одат ва маросимлари, тўй кўшиқлари ҳақида маълумотлар берилган.

Б.Бегжановнинг илмий тадқиқоти “Қорақалпоқ тўй маросими фольклорининг тарихий-этнографик хусусиятлари” (никоҳ тўйи маросимлари мисолида) [7] мавзусида бўлиб, қорақалпоқларнинг оила-никоҳ

муносабатлари билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар генезиси, эволюцияси ҳамда этнолокал хусусиятларини фольклор манбалари асосида тадқиқ қилган.

С.Есбергеновнинг “Қорақалпоқлар анъаналари, тўй, маросимлари ва қадриятлари” мақоласида қорақалпоқ халқининг маънавий қадриятлари, унинг шаклланиши ва барча шариат қоидаларига риоя этиш тартиби ҳақида сўз борган [8].

Бундан ташқари кўпгина тадқиқотчилар қорақалпоқлар ҳақида кўпгина илмий изланишлар олиб борганлар, аммо Қорақалпоғистон ҳудудида яшовчи ўзбеклар ҳақида умуман ҳеч нарса ёзилмаганлиги, биз танлаган мавзунинг долзарблигини билдиради.

Никоҳ тўйи тантаналарини бошлаб берувчи дастлабки маросим бу совчилик ҳисобланади. Совчилик тарихи ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалади. Совчилар тўғрисидаги илк маълумотлар VII – VIII асрларга оид Ўрхун –Энасой битикларида учрайди. Тунюқуқ битиктошида “сов” сўзи “саб” – сўз, гап маъносида, ирк (фол китоби)да эса “саб” – сўз, “сабчи” – хабарчи, сўз келтирувчи маъносида қўлланилган [9]. Ўз навбатида, ўрта асрлар машҳур тилшуноси Маҳмуд Қошғарий бунга “совчи – келин ва куёв орасидаги бир-бирига хабар элитувчи” деб изоҳлаган [4]. Совчи нафақат икки ёшнинг бошини қовуштиришда, балки бахтли турмуш қуриб кетишида ва икки хонадон ўртасида яхши муносабат ўрнатишида ҳам воситачидир [10]. Шу боис куёв томон қиз томонга ўзларининг энг ишончли одамларини совчи қилиб юборганлар. Бундан ташқари элчиликка борадиган одам хоҳ эркак, хоҳ аёл киши бўлишидан қатъий назар доно, оқила, кўпни кўрган, обрў-эътиборли бўлиши керак.

Совчилик маросимидан олдин қиз танлаб олиш ҳам энг муҳим вазифалардан биридир. Энг биринчи навбатда куёв бўлиш арафасидаги йигитдан бирон-бир қизга кўнгли бор ёки йўқлиги сўралади. Мабодо йигитнинг кўнгли кўйган қизи бўлмаса, унинг ота-онаси ва яқин қариндошлари томонидан қиз кидирилади. Агарда маъқул қиз топилса, олдин қизнинг ота-онаси, насл-насаби, қариндош-уруғлари ҳақида сўраб-суриштирилади. Бундан ташқари қизнинг хусну жамоли, соғлиги, одобу-тарбиясига, қолаверса, эгаллаган маълумоти ва касб-хунарига ҳам алоҳида эътибор берилади. Агарда танланган қиз йигитга ва ота-онасига маъқул бўлса совчиликка боришади. Қорақалпоғистонда яшовчи ўзбекларда асосан совчиликка эркаклар куёвнинг отаси, амакиси ёки тоғаси боришади. Қиз томондагилар хонадондаги энг ёши улў кишидан, яъни “бобоси ёки момосининг олдидан ўтайлик”, ёки “қариндошлар билан маслаҳатлашиб кўрайлик” деб жавоб беради. Иккинчи ёки учинчисида (агар номзод маъқул келса) ёшлар бир-бирини кўрсин, гаплашсин дейишади. Розичилик аломати сезила тўйдан олдин аёллар ширинликлар солинган дастурхон олиб борадилар. Қизнинг ота онаси розилик билдирса, дастурхон очилади, акс холда

шундайлигича қайтариб юборилади. Шу тариха қиз томоннинг розилигини олгач фотиҳа тўйидан олдин бўладиган маросимга тайёргарчилик кшришади.

“Шўр патир” –совчиликнинг бу тури “фотиҳа тўйи” маросимидан олдин бўладиган маросимлардан бири. Бу маросимни “эшиқочар”, “нон синдириш”, “ок ўрар” деб ҳам аталади. “Эшиқочар” маросимида қиз тарафга қўни-қўшнилар ва қариндош ўруғлар ёрдамида 9 нон, 9 патир, 9 қатлама тайёрлашади ва ок дастурхонларга солиб олиб боришади ва 10 м энг яхши матодан, 10 м ок мато, 10 та эркаклар учун куйлак, 10 м велюр ва румол олиб борилади. Шу куни қалин пулини ҳам беришади. Қалин мол масаласи бугунги кунгача сакланиб қолган. Тўғри буни биз икки хил маънода тушунишимиз муимки. Биринчи томондан бу тўғридан тўғри одам савдоси, иккинчи томондан эса қизнинг ота-онаси қизига қалин пулига уй-рўзғор буюмлари олиб беради. Яъни куёв тараф берган қалин пули уларга қайтади. “Народы Средней Азии и Казахстана” (Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари) туркумидаги тўпламда ҳам ўзбек жамиятида тўй ва мотам маросим ва урф-одатлари ўтказиш тартиби тўғрисида маълумотлар келтирилган [11]. Масалан: Ҳозирги кунда ҳам никоҳ-тўйи зиёфат ташкил этиш, келин ота-онаси, ака-укалари ва қариндошларига совға-саломлар бериш билан боғлиқ катта харажатга эгадир. Келиннинг оиласи қизининг сепига куёв томондан берилган қалин пулиданда кўпроқ маблағ сарф қилади. Одатда сепига бир неча тўплам кийим, маиший техника буюмлари ва бошқа майда маҳсулотлар берилади. Энди масаланинг яна бир томони бор, қизнинг ота-онаси камбағал бўлса ёки йигит томон камбағал бўлса у шунча пулни бера олмайди. Ундаги ҳолат ҳам бизнинг тадқиқотимиздан

четда қолмаган. Йигит ёки қиз тарафдаги қариндош уруғларнинг ёрдами орқали ўтказишади. Бундан ташқари шу куни тўй кунини ҳам белгилаб олишади. Тўй уйда, кафеда, ресторонда ўтказилади. Айримлар уйда тўй қилади ва шу билан чекланади, айримлар катталар ва ёшлар тўйини ҳам битта ресторонда қилишади.

“Патё тўй” (фотха тўйи) Бу маросимга нисбатан “патир” ва “потия тўй” номлари баравар қўлланилади ва бу икки хил ном бир хил маросимни ифодалайди. Куёв хонадониди шу куни қариндош-уруғ ва қўни-қўшнларнинг кўмагида нон ва патирлар ёпилади, қатламалар пиширилади. Қудаларникига олиб бориладиган харажат ва сарполар тахланади. Бу маросим никоҳ тўйи таркибини ташкил этувчи тадбирлар ичида энг асосийларидан бири ҳисобланади ва унга келин хонадониди ҳам тайёргарлик кўрилади. Фотха тўйиди ҳам қиз тарафга қатлама, патир, нон ок дастурхонларга ўраб олиб боришади.

Хулоса ўрнида қайд этиш лозимки, бу мавзуимиз хали тадқиқот қилишни талаб қилади. Ўзбек халқида совчилик маросими ва тўйгача ўтказиладиган маросимлар қадим даврлардан вужудга келиб шаклланиб келган халқона урф-одатлардан биридир. Совчилик маросими нафақат икки ёшни қовуштириш учун ишни битириш, балки азалий қадриятларни асраб авайлаш, ҳурмат қилишга ундовчи қадриятлардан ҳам ҳисобланади. Шунингдек, совчилар икки ёшнинг бахтли турмуш куриб кетишида уларнинг ота-онаси қаторида бирдек масъул бўлган шахс ва икки хонадон ўртасида яхши муносабат ўрнатишда воситачи ва қариндошлик алоқаларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Тошева Т. С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлар / тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. -Т.: 2002. 24-б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. Т. I. -М.: “Рус тили”, 1981. 502-б.
3. Ўзбекистон энциклопедияси. 12 томлик.
4. Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. -Т.: “Фан”, 1963. Т. 3. 169-б.
5. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. – Нукус: Каракалпақстан», 1975. –С. 212.
6. Мамбетов К. Қорақалпоқларнинг этнографик тарихи. –Нукус: 1995.
7. Бегжанова Б. Қорақалпоқ тўй маросими фольклорининг тарихий-этнографик хусусиятлари (никоҳ тўйи маросимлари мисолида.) Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Нукус: 2020.
8. Журнал. Научно-практические исследования. Россия. –Омск: 2020. –С.21-22.
9. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий диний эътиқодлари. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. 89-б.
10. Мардонова Г. Нур тўла уй. -Т.: “Меҳнат” 1992. 5-б.
11. Народы Средней Азии и Казахстана. Том. I. -М.: Издательство АН СССР, 1962. – С. 328.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада никоҳ тўйи ва совчилик маросими тўғрисида, шу билан бирга, Қорақалпоғистондаги ўзбекларнинг никоҳ тўйи ва никоҳ тўйидан олдин ўтказиладиган совчилик маросимларининг айрим масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья о помолвке и свадьбе, также освещены некоторые проблемы предсвадебных церемоний и свадеб узбеков Каракалпастана.

SUMMARY

This article gives a brief information on weddings and engagement ceremonies. It covers the wedding of Uzbeks in Karakalpakstan and the pre-wedding gift ceremony.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

T.JUMAMURATOV SHÍGARMALARÍDA KÓMEKSHI SÓZLERDÍÑ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Q.I.Bekniyazov – *filologiya ilimleriniñ kandidatu*

N.J.Shinnazarov – *magistrant*

Ajiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch soʻzlar: bogʻlovchi, yuklama, koʻmakchi, yordamchi soʻzlar, til stili, baʼdiiy asar tili, leksika.

Ключевые слова: союз, частица, вспомогательные слова, стиль языка, язык литературного произведения, лексема.

Key words: conjunction, particle, auxiliary words, language style, language of literary work, lexeme.

Qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarma tilin izertlew máseleleriniñ kóplegen tárepleri ele arawlı qarastırwı talap etedi. Sonlıqtan da, kórkem shıǵarmanıñ tilin, ondađı til qurallarınıñ qollanılıw ózgesheliklerin, jazıwshınıñ yaki shayırdıñ jeke dóretiwshiligini, onıñ tillik ózgesheliklerin anıqlaw, izertlew aktual másele. Sebebi, bul arqalı dóretiwshiniñ sheberligi, onıñ ádebiy tildi rawajlandırıwdađı úlesi kórinedi. Hár qanday sóz sheberi kórkem shıǵarmalar dárejesinde xalıqtıñ milliy ádebiy tilinen, til birliklerinen paydalanadı. Al, sol shıǵarmanıñ kórkem tillik bahalıǵı dóretiwshiniñ til birliklerinen qay dárejede qollana alıwı menen baylanıslı.

Belgili shayır T.Jumamuratovtıñ shıǵarmalarınıñ izertleniw máselesine búgingi kúnge shekem ádebiyattanıw ilimi kózqarasınan baha berilip keldi. Bul tiykarınan, Tilewbergen Jumamuratov shıǵarmaları lingvistikalıq baǵdarda da izertleniwge ılayıq degen uǵımdı anılatadı. T.Jumamuratov óz shıǵarmalarında qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniñ eñ tiykarǵı úlgilerin kórsetip bere alǵan.

Qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarmalar tili máselesi bir qatar ilimpazlardıñ miynetlerinde arawlı sóz etilgeni menen, T.Jumamuratov shıǵarmalarınıñ tili, tillik kórkemligi, stillik, leksika-semantikalıq ózgesheligi, grammatikalıq qurılısı máseleleri búgingi kúnge shekem arawlı izertlew obyektı bolmadı.

Ádette, kórkem shıǵarmalar tili óziniñ kórkemligi, obrazlılıǵı, tásirliw menen ayırılıp turadı. Qálegen kórkem shıǵarmanıñ quramında ana tilimizdegi derlik barlıq birlikleri belgili stillik maqsetlerde jumaladı. Ol óz gezeginde, shıǵarma tiliniñ bay, tásirli bolıwına, estetikalıq jaqtan da tásir kórsetiwine xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmanıñ tili sol tildin tariyxı ushın derek sıpatında H.Hamidovtıñ, D.S.Nasirovtıñ, D.Saytovtıñ, Sh.Ábdinazimovtıñ, G.Qarlıbaevanıñ, B.Ubaydullaevtıñ miynetlerinde [1] alıp qaraldı. Al, kórkem shıǵarma tiliniñ stillik ózgeshelikleri D.Nasirov, O.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Saytovtıñ birgeliktegi miynetinde [2], D.Saytovtıñ kandidatlıq jumısında [3], E.Berdimuratovtıñ kólemli miynetlerinde [4], A.Bekbergenovtıñ stilistika boyınsha miynetinde [5], E.Allanazarov(6.), B.Yusupovanıñ [7] A.Abdievlarđıñ [8] kandidatlıq ilimiy jumıslarında da arawlı izertlendi. Sonday-aq, ayırım jurnal hám gazetalarda kórkem shıǵarmanıñ tiline arnalǵan geypara maqalalar da járiyalandı. Olarda, tiykarınan, kórkem shıǵarma tiliniñ ulıwma máseleleri, yamasa klassik shayırlarımız (Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq, A.Muwsaev) shıǵarmalarınıñ kórkemlik ózgeshelikleri sóz etilgen.

Qaraqalpaq til biliminde shayır T. Jumamuratovtıñ shıǵarmalarınıñ tillik ózgesheliklerin izertlewde ulıwma tilimizde kórkem shıǵarmalar tiliniñ izertleniw boyınsha bir qatar sheshiliwi tiyis máselelerdin bar ekenligi kórinedi.

T.Jumamuratov qaraqalpaq tiliniñ sózlik baylıǵınan oǵada sheber paydalana alǵan. Bul haqqında shayırdıñ qaraqalpaq tili baylıqlarınan oǵada orınlı hám anıq, dál orınlarda paydalana alıwın belgili ádebiyatshı Q.Sultanov tómendegi pikirleri menen kórsetedi: “Bir ilimpaz, bir tilshi, ádebiyatshı qaraqalpaq tilin qansha dárejede tereñ bilemen dese de, T.Jumamuratovtay biliwi múmkin emes. Bunı ayrıqsha belgilep ótiwi kerek” [9].

Hár qanday shıǵarma oqıwshıǵa estetikalıq zawıq baǵıshlaw kerek. Bul ushın kórkem ádebiyat leksika-semantikalıq kózqarastan, til birliklerinen, sózlerdi hám olardıñ hár turli mánislerinen sheberlik penen paydalanıwı shárt.

Kómekshi sózler dáslepki leksikalıq mánisinen uzaqlasqan yamasa birotala ayırılǵan kómekshi grammatikalıq mání bildiriwshi sózlerdin toparın quraydı. Grammatikalıq ádebiyatlarda kómekshi sózlerge: «tirkewish, dáneker hám janapaylardı kirgizedi hám kómekshi sózlerge tán belgiler dep: 1) óz aldına tolıq leksikalıq mání anılatpaydı, olardıñ kómekshi, grammatikalıq mánisi mánili sózler menen birge kelgende ǵana júzege shıǵadı; 2) sóz ózgeriwshi hám sóz jasawshı qosımtalar menen ózgermeydi; 3) óz aldına gáp aǵzası xızmetin atqarmaydı»-dep atap kórsetedi [10].

T.Jumamuratov shıǵarmalarında kómekshi sózler (tirkewish, dáneker, janapay) hám kómekshilik xızmettegi hám mánili sóz xızmetin atqaratuǵın eliklewish, tańlaq sózlerdin barlıǵı da qollanladı.

Tirkewishler. Atlıq hám atlıq mánisindegi sózlerge dizbeklesip, olardı basqa bir mánili sózlerge baylanıstratuǵın kómekshi sózler tirkewishlik xızmetti atqaradı.

Ádette, tirkewishler shıǵısına qaray 3 toparǵa bólinedi: túpkilikli tirkewishler, atawish tirkewishler, feyil tirkewishler.

Túpkilikli tirkewishler: ushın, deyin, sayın, kibi, yańlı, sıyaqlı, menen, haqqında, jóninde, arqalı t.b sózlerdin mánileri ózleri dizbeklesip kelgen sózleri menen anılanadı. Mısalı:

Qwdın kórki kók shalǵınlı kól menen,
Eldin kórki adam menen el menen.

(“Ómirimniñ lirikasıman” 131-bet)

Júrip ótken jollarıma qararasam,
Teñiz yańlı tolqınlanıp suw jatqan.
(“Ómir jırı” 133-bet)

Kórip turıp kún sayın,
Suw quydı ol hár dayım.

(“Úy qasında sarı tal” 141-bet)

Mın-mın jıllar mártlik xızmet atqardı,
Búgin mine azıq boldı el ushın (“Atlar” 155-bet)

Atawish tirkewishler atawish hám ráwısh sózlerden kómekshi sóz xızmetine ótken keyin, soń, burın, aldın, basqa, jaqın, qarsı, janında, qasında, ústinde, tusında, artında, ishinde t.b sózler kiredi.

Bunday tirkewishler T.Jumamuratov shıǵarmalarında ónimli túrde qollanılǵan. Mısalı:

Kelip turman eljirep,
Qábiriñniñ basına. (“Eske alıw” 151-bet)

Jaz kúnine jarastı,
Házlik berdi tal astı. (“Úy qasında sarı tal” 141-bet)

Qar ústinde qańbaqlardıñ jumalap,
Ot basında ayaqlarım shıt bolıp.

“Bir jerdin dál ortası usı”-dep,
Mine, mınaw ólshep qoyǵan belgisi.

(“Ómirimniñ lirikasıman” 129-bet)

Feyil tirkewishler: bul tirkewishlerdin toparın kómekshi sóz xızmetine ótken feyil tiykarlı sózler: “baslap, boylap, jaǵalap, qarap, qaraǵanda, qaramastan t.b sózler quraydı.

T.Jumamuratov shıǵarmalarında feyil tirkewishler de ushırasadı. Mısalı:

Sulıwlıǵım-maqtanışım, meniń ushın bul,
Dep sallanıp turdıń bálki qarap aynadan.
 (“Bir sulıwǵa” 173-bet)

Ámiwdárya qayta aqqas, Pamırge qaray,
Ótken aǵıs qayırılmaydı, bir júrgen izge.
 (“Bir sulıwǵa” 174-bet)

Dánekerler. Dánekerler de T.Jumamuratov shıǵarmalarında ónimli túrde qollanılgan. Dánekerker bul mánili sózlerdi, teń hám baǵınıqılı qospa gáplerdiń sınarların baylanıstratuǵın kómekshi sóz shaqabı.

T.Jumamuratov shıǵarmalarında biriktiriwshi dánekerlerden: hám, de, taǵı, menen, jáne t.b túrleri qollanılgan. Mısalı:

Qayda qaldı dáwrán jaslıq, gúl júzli shıray,
Kórgen tústey elesleydi siz benen bizge.
Aqılsızdıń sol boladı soǵılar jeri,
Sonnan ájel tapqandayın qundız hám qamar.
Tórtewden soń juptı etip taǵı birewdi,
Aqırında yarsız qaldıń jalǵız qańbaqtay.

(“Bir sulıwǵa” 174-bet)

Sunday-aq, shayır shıǵarmalarında tómendegidey awıspalı dánekerler de jumsalǵan.

Ya júregi tasıǵan,
Yamasa jáni ashıǵan. (“Shımbaylı qız” 153-bet)

Qarsılas dánekerler de tómendegi mısallarda ushırasadı.

Bıraq haram júrek te bar,

Látte shapan qalǵan tozıp.

(“Sholpanǵa sapar” 125-bet)

Jan qayǵısı qashıqlattı, sol boldı gúnam,

Lekin, tilep alǵanıń joq awır japsaqtı.

(“Bir sulıwǵa” 173-bet)

Shárt dánekerlerden: eger, eger de, onda, mágar sózleri de shayır shıǵarmaları tilinde ónimli qollanılgan. Mısalı:

Sálemlesti, mágar kelgen shaması,

Ya on segiz, ya on togız jasına.

(“Miyet báhári” 79-bet)

Sıy kórerseń, sıylay bilseń eger sen,

Qopal bolsań, abıroyıńdı tógerseń.

(“Sabırlılıq jaqsılıqtıń nıshanı” 31-bet)

Janapay. Janapay- gápke yamasa gáptegi ózi qatnaslı sózlerge qosımsha janapaylıq máni beredi. Janapaylar gáp ishinde ózi qatnaslı sózler hám gáplerge soraw, ayırıw-sheklew, kúsheytiw hám modallıq mánilerdi beredi. Janapaylar gápke yamasa gáptegi ózi qatnaslı sózlerge qosımsha janapaylıq máni qosatuǵın kómekshi sózler janapaylardıń toparın dúzedi. Janapaylardıń toparına bir qatar tómendegishe kómekshi sózler kiredi: -ma/-me, -pa/-pe, -ba/-be, tek, ǵana, tek ǵana, bolsa, gileń, gilkiy, ilǵıy,

Адебиетлер

1. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклері.-Нөкіс: 1974; Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус-Казань: 1976; Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. -Нөкіс: 1989; Әбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. -Ташкент: 2006; Қарлыбаева Г. Ажиниёз асарларитилининг фонетик-морфологик тавсифи. АКД. -Нукус: 2002; Убайдуллаев Б. XIX аср қарақалпақ мумтоз шоирлари тилида олмошларнинглексик-грамматик хусусиятлари. АКД. -Нукус: 2006.

2. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. -Нөкіс: 1995.

3. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. -Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1989.

4. Бердимуратов Е. 1) Көркем әдебиет стилинің тийкаргы өзгешеликleri. // «Әмиўдәрья», 1973. 2) К вопросу развития лексики стиля художественной литературы в каркалпакском языке. // Некоторые вопросы каракалпакского языкознания. -Нукус: 1973, 3-15-б.

5. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкіс: 1990.

6. Алланазаров Е. Қарақалпақ тилида метафораларнинг стилистик құлланилиши. АКД. -Нукус: 2002.

7. Юсупова Б. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. АКД. -Нукус: 2001.

8. Абдиев А. «Алпомиш» достони тилининглексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. Номз.дисс.авторреф. - Нукус: 2011.

10. Dáwletov A, Dáwletov M, Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. -Nókis: «Bilim», 2010.

11. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2016. 4-б.

hátteki, da/-de, -ta/-te, tap, ǵoy, aq, hám, aw, -shı/-shi, ós, she, sesh, a, á, ó, mıs/-mish t.b.

Janapaylardıń basqa sóz shaqapları sıyaqlı ózgesheligi olar sóz jasawshı hám sóz túrlewshi qosımtalar menen ózgermeydi, gáp aǵzası bola almaydı. Janapaylar gáp ishinde ózi qatnaslı sózler hám gáplerge soraw, ayırıw-sheklew, kúsheytiw hám modallıq mánilerdi beredi. Grammatikalıq ádebiyatlarda usı ózgesheliklerine qaray: soraw janapayı, ayırıw-sheklew, kúsheytiw janapayı, modallıq janapayı dep tórt toparǵa bólinedi.

Soraw janapayı: T.Jumamuratov shıǵarmalarında bir qatar soraw janapayları ushırasadı. Mısalı:

Alısqa ketip qaldı ma,
Shashların qıraw shaldı ma?
 (“Shımbaylı qız” 159-bet)

On jeti jil turısıp,

Kórdiń be bir urısıp.

(“Jánjelge jiger sarp etpey” 181-bet)

T.Jumamuratov shıǵarmalarında ózleri qatnasqan sózlerdi basqa sózlerden ayırımlap, sheklep kórsetetuǵın ayırıw-sheklew janapayları da tómendegi mısallarda ushırasadı. Mısalı:

Qıyın emes mashınadan ǵargımaq,
Atteń ǵana ayaqları baylanǵan. (“Atlar” 153-bet)

Bayron bolsań qutlıqlayman ózińdi,

Men tekmázi Berdaq bolǵım keledi.

(“Sabırlılıq jaqsılıqtıń nıshanı” 31-bet)

Kúsheytiw janapaylarınıń toparın -da/-de, hám, tan, -aq, daǵı, -dı/-di kómekshi sózleri quraydı. Mısalı:

Qanday kóretuǵın bolsań sen meni,

Men de tap janımday kóremen seni. (“Ana” 135-bet)

-Jata ǵoy papa!-deydi,

Dawıslap bawırmanım. (“Bawırmanım” 143-bet)

El ishinde burınnan-aq bilengen,

Beruniyde talay-talay juldızlar. (“Sulıw” 172-bet)

Juwmaqlap aytqanda, T.Jumamuratov shıǵarmalarında janapaylardan soraw janapayı, ayırıw-sheklew, kúsheytiw janapayları ónimli ushırasadı.

Al, janapaylardıń jáne bir ayırıqsha toparın modallıq janapaylar qurap, oǵan: aw, áy, shı/-shi, ós, shesh, sańa, seńa, sa/se, dı/dı, a, á, o, mıs/mis, mish/mish t.b kómekshi sóz formaları quraydı.

Bul janapaylardı gáptegi ayılǵan pikirge sóylewshiniń boljaw, ótiniw, tańlanıw, buyırıw, kek etiw, mısqıllaw t.b sıyaqlı subektivlik qatnasların añlatadı. Bıraq modallıq janapaylar T.Jumamuratov shıǵarmalarında soraw janapayı, kúsheytiw janapayı, ayırıw-sheklew janapayı sıyaqlı ónimli emes.

Juwmaqlap aytqanda, T.Jumamuratov kómekshi sózlerden oǵada orınli, stillik jaqtan sheber paydalanǵan.

Maqolada T.Jumamuratov asarlari haqida, uning lengvistik tomoni soʻz etiladi. Asosan koʻmakchi soʻzlarning uslubiy qoʻllanilishi nahlilga olingan. Shoir qalamiga mansub sheʼrlar orqali va koʻmakchi soʻzlarning uslubiy qoʻllanilishiga doir masalalar aytilgan.

Статья посвящена творчеству Т. Жумамуратова, его лингвистической стороне. В основном анализируется методическое использование вспомогательных слов. Вопросы, связанные со стилистическим использованием вспомогательных слов и через стихи поэта

The article is devoted to the work of T.Jumamuratov, his linguistic side. The methodological use of auxiliary words is mainly analyzed. Questions related to the stylistic use of auxiliary words and through the poet's poems.

ПРИНЦИПЫ РАСКРЫТИЯ В ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ СТИЛИСТИЧЕСКОЙ МАРКИРОВАННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

(на материале немецкого языка)

Д.У.Бердимуратов – старший преподаватель

М.Тажигалиева – магистрант

Каракалтакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сузлар: фразеологик бирлик, фразеологик уая, семантик ва услубий белгилар, семантик-стилистик талкин, фразеологик схема, огзакни компонент, фразеологик шакл, лексик тизим, услубий бахолалар, микрогурух.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическое гнездо, семантико-стилистическая маркированность, семантико-стилистическая интерпретация, фразеосхема, глагольный компонент, фразеоформа, лексическая система, стилистическая оценка, микрогруппа.

Key words: phraseological unit, phraseological nest, semantic and stylistic marking, semantic and stylistic interpretation, phraseological scheme, verbal component, phraseological form, lexical system, stylistic assessment, microgroup.

Типовые определения семантико-стилистической маркированности ФЕ строятся на основе такой исходной их характеристики как отнесение в первую очередь к собственно литературному языку, а также к диалектным и региональным пластам фразеологии [6:147-148]. Поэтому, если речь идет о просторечно-сниженном выражении из речевого обихода жителей сельской местности, то типовое определение его СМ будет иметь форму такого объема и последовательности раскрытия информации: landsch. + umg. или salopp. Ср.: "landsch. salopp (lange) Beine machen 'удирать во все лопатки'", "landsch. umg. sich auf die Beine machen 'отправиться в путь'" [2:253]. Таким образом, при толковании ФЕ второго яруса (диалектного, жаргонного, регионального пластов языка), о чем словарь информирует первой же пометой, объясняется также соответствующей комбинацией помет принадлежность ФЕ к определенному стилю (например, просторечному), наличие дополнительного стилистического оттенка (например, шутливости). Ср. ФЕ второго яруса подобной усложненной стилистической характеристики: "übertr./ landsch. salopp scherzh. dich hat's wohl gerafft, dich rafft's wohl 'ты, вероятно, не в своем уме?'" [4:2930]. Здесь после указания на переносность значения ФЕ (представленной в двух вариантах) сообщается: ФЕ относится ко второму языковому ярусу [2:28] (регионально ограниченное употребление, а именно: в сельском речевом обиходе), ее отличает просторечно-стилистическая сниженность и дополнительный стилистический оттенок – шутливость. Другими словами, и для ФЕ второго яруса используется общепринятая в лексикографии система С-С толкования [6:54]. Единое типовое определение С-С свойств ФЕ, сосредоточенных в последующем разделе (подразделе, микрогруппе) словарной статьи, способствует исключительно компактной подаче фразеологических материалов. Прием выделения единого типового определения дополняется такой классификацией ФЕ в разделе, которая основывается на С-С доминанте и может проводиться в зависимости от наличия у разных ФЕ еще каких-либо других С-С оценок. Это, например, уничижительно-отрицательные оттенки, принадлежность к конкретному пласту языка (жаргону и др.) [1:144]. Таким образом, микрогруппирование ФЕ делается с учетом тех С-С особенностей, которые воплощают их индивидуальность, отдельность. Подобным образом построен в словарной статье с заглавным словом die Bude 'лавка, ларек, лачуга, дом' особый раздел, сосредотачивающий описание пре-

имущественно фразеологии. В заглавие раздела выносятся единое типовое определение "переносное значение, реализуемое в разговорно-просторечной сфере". Далее весь раздел, содержащий описание в основном фразеологических возможностей названия **общей семы** '/жилое/ помещение', делится на С-С микрогруппы [5:50]. Базой выделения каждой из микрогрупп является наличие двух обязательных факторов: индивидуализация, конкретизация вышеуказанной общей семы + дополнительная стилистическая характеристика (оценка уничижительности). Ср. построение всей схемы раздела с данным ФГ в целом: Единое типовое определение С-С свойств ФЕ гнезда - переносное значение [2:106], реализуемое в разговорно-просторечной сфере - /übertr./ salopp: Общая сема, реализуемая в ФЕ всех С-С микрогрупп гнезда - "/жилое/ помещение" = (Wohn) - raum. Блок ФЕ с индивидуализирующим определением С-С свойств (сема "квартира, комната" с уничижительным оттенком): die Bude auf den Kopf stellen 'перевернуть все в доме вверх дном; буйно веселиться; дурачиться'; jmdm. die Bude einlaufen 'бесперывно навещать кого-л.'; jmdm. auf die Bude rücken 'нагрязнуть к кому-л.'; ФЕ, бытующая в сельской местности (помета landsch.) immer rin in die Bude! 'за дело!' и др. [2:322; 1:692]. Типовые определения словарных статей, посвященных исключительно лишь описанию фразеологического материала (фразеологические словарные статьи), совпадают с интерпретацией отдельных автономных фразеогрупп в пределах лексических словарных статей. Только в типовых определениях фразеологической словарной статьи обязательно наличествует (после заглавного слова) ремарка о характере фразеологичности всех включаемых в статью оборотов. Единство же фразеологической статьи может усиливаться общей СМ [3:84-85].

Важная роль в С-С интерпретации фразеологии отводится выявлению функциональной специфичности отдельных ФЕ. Это особый характер употребления ФЕ, соотносенных с определенными речевыми ситуациями. Некоторые из них произносятся с сильной степенью выразительности как устойчивые (наиболее вероятные) реакции говорящего, прибегающего в своей речи к клишированным репликам. ФГ может объединять и ФЕ без С-С доминанты, общей для всего гнезда. В таких случаях ФГ подразделяется на микрогруппы, в которых ФЕ совпадают по ведущей стилистической характеристике (принадлежность к тому или иному стилю или региональному пласту языка) [7:256].

Таким образом, систематизируется фразеологический материал в словарной статье с заглавным словом *die Butter* ‘масло’ [2:328]. Здесь порядок сорасположения различных ФЕ обуславливается их С-С своеобразием. За основу выделения автономных микрогрупп ФЕ (всего их три) берется ведущая СМ: принадлежность разговорно-обиходному, разговорно-просторечному стилю, а также к сельскому речевому обиходу и австрийскому варианту немецкого языка.

В пределах же микрогрупп С-С свойства ФЕ получают дополнительное уточнение, в результате чего подчеркивается особая образность или переносность значения отдельных ФЕ. Приведем схему сорасположения ФЕ в пределах ФГ со стержневым компонентом *die Butter* (это схема распределения фразеологии в зависимости от стилистической характеристики): **ФГ** Блоки ФЕ: 1/разговорно-обиходные ФЕ, включая и а/ ФЕ особой образности значения; 2/разговорно-просторечные ФЕ, включая и а/ ФЕ особой переносности значения; 3/ФЕ из сельского обихода с подчеркиванием особой типичности для австрийского языкового варианта. Ср. наполнение приведенной схемы построения ФГ фразеологическим материалом, для которого показательна и значительная актуализация вербальной семантики: **Butter** .../1/ umg. sie hat ein Herz wie **Butter** ‘у нее сердце как воск (о мягком чувствительном человеке)’; .../bildl./ er liess sich die **Butter** vom Brot nicht **nehmen** ‘он не позволит лишать себя лакомого кусочка’; .../2/ salopp. uns fiel die **Butter** vom Brot ... ‘мы были ошарашены’; /übertr./ es ist alles in **Butter** ‘все в порядке’; .../3/ landsch. bes. österr. **Butter** auf dem Kopf haben ‘иметь рыльце в пушку’ [1:709].

Однако реализация в словарях методик описания стилистической природы ФЕ выдерживается не всегда строго. Так, отмечаются случаи нарушения последовательности в сорасположении ФЕ, различающихся своей стилистической характеристикой [7:52]. Например, в нижеследующем случае ФЕ разговорно-обиходного стиля, относящаяся к общенародному языковому фонду, должна предшествовать ФЕ, для которой свойственны территориальная ограниченность употребления, большая степень стилистической сниженности (как принадлежащей к разговорно-просторечной сфере, усложненной добавочной семантико-стилистической оценкой шутливости). Словарь же фиксирует эти две ФЕ следующим образом: “**daher** ... berl. salopp scherzh. **daher** der Name Bratkartoffel ‘вот в чем причина!; umg. **daher** weht also der Wind ‘вот откуда ветер дует!, вот как это надо понимать!’” [4:739]. Правильнее была бы их обратная последовательность. Действительно, обычно в пределах ФГ все ФЕ располагаются так: 1/ общенародные ФЕ подаются перед диалектными, региональными, жаргонными (т.е. перед ФЕ второй системы языка); 2/ по характеру стилевой принадлежности ФЕ распределяются в соответствии со стилистической классификацией: высокий стиль, нейтральный стиль (основной пласт лексики и фразеологии литературно-нормативного и разговорно-обиходного, разговорно-литературного пластов), разговорно-просторечный, грубо-просторечный (вульгарный) и т.д. [3:88]; 3/ языковой материал, отмеченный добавочной стилистической оценкой [99, с. 12] следует за неосложненным (менее осложненным) подобной характеризующей оценкой: “**fahren** ... /in übertr. Wendungen/.. umg. mit der Kirche ums Dorf **fahren** ‘делать большой крюк’; salopp jmdm. an den Wagen, an die Karre **fahren** ‘накидываться на кого-либо’; salopp derb. in die Grube **fahren** ‘умирать’” [3:513]. В данном блоке ФЕ сорасполагаются по мере нарастания степени сниженности стилистического качества: “разговорное” - “разговорно-просторечное” - “грубо-просторечное (вульгарное)” в пределах общенародной (литературно-нормированной) фразеологии. Ср.

другой блок: “**Faden**, der ... /in übertr. Wendungen/ keinen guten **Faden** an jmdm. **lassen** ‘раскритиковать кого-либо’;... salopp nach Strich und **Faden** ‘основательно’...; ostmitteldt. salopp es **geht** zu **Faden** ‘дело продвигается, ладится’” [3:511]. Приведенное ФГ иллюстрирует в пределах отдельной микрогруппы /блока/ последовательность подачи ФЕ в зависимости от их стилистических характеристик. В начале блока выдвигаются литературно-нормативные ФЕ (стилистически нейтральная и грубо-просторечная). Затем учитывается регионально отмеченная ФЕ, используемая к тому же в особом стилистическом качестве-просторечном. В свою очередь, если в микрогруппе наличествуют ФЕ, объединяемые общностью стилистической доминанты, то ФЕ с дополнительной (уточняющей) стилистической оценкой (т.е. с оттенком насмешливости и т.п.) замыкают перечисление. Так, за просторечной ФЕ следует другая просторечная ФЕ, для которой характерен еще и добавочный оттенок насмешливости: “**große**... salopp die **große** Klappe schwingen ‘разлагольствовать, выхваляться’; salopp spött. **große** Rosinen, Graufen im Kopfe haben ‘носиться с /грандиозными/ планами, бредить чем-л.’” [3:680; 14, т.3:1351]. Аналогична и стилистическая последовательность в следующей микрогруппе ФЕ: “**sollen** ... salopp der Teufel, Kuckuck **soll** ihn haben ‘черт бы его побрал!’; salopp scherzh. der **soll** mir den Buckel runterrutschen ‘наплевать мне на него!’” [3:1466]. Наблюдения над сложившимися принципами лексикографической репрезентации фразеологии в ТС позволяют сделать следующее обобщение в соответствии с семантической структурой исходного слова. Каждому самостоятельному значению слова будет отводиться автономный раздел словарной статьи. Фразеологический материал подобного раздела словарной статьи подается с учетом присущей каждой из ФЕ стилистической маркированности - от высокого стиля через стилистически нейтральные и далее к просторечно сниженным. Это систематизация ФЕ на первом, основном, уровне, т.е. на литературно-нормированном, общезыковом. К ФЕ этого общенародного фонда примыкают выражения второго уровня: диалектные, жаргонные, региональные. Ведущие стилистические оценки первого и второго уровня могут конкретизироваться с точки зрения особой стилистической тональности [5:52], достигаемой оттенками шутливости, насмешливости, уничижительности, презрительности и т.д. ФЕ с усложненными тональностью стилистическими оценками завершают описание фразеологического материала одного стилистического качества: стилистически нейтрального, разговорного, просторечного и т.д. Например, микрогруппа разговорных ФЕ заканчивается подачей разговорных ФЕ, употребляемых с дополнительной тональностью [6:14].

Насыщенность фразеологией ряда таких автономных разделов словарных статей весьма значительна. Для достижения лучшей обзорности, четкости в распределении ФЕ используются структурно-композиционные особенности ФЕ, например, наличие или отсутствие предлога в их составе. Это позволяет разграничить беспредложные ФЕ (они описываются первыми) и ФЕ с предлогами. Последние следуют в алфавитном порядке предлогов (=компонентов ФЕ). В пределах каждой из выделенных таким образом микрогрупп строго выдерживается единый стилистический показатель. Ср. микрогруппу ФЕ с предлогом **auf** из словарной статьи с заглавным словом **sein** ‘быть’ [2:1435]: “**sein**... geh. vor jmdm., etw. **auf** der Hut **sein** ‘остерегаться перед кем-л., чем-л.’; umg. **auf** dem Damm **sein** ‘быть здоровым’; berl. umg. **auf** dem **Kein sein** ‘быть внимательным’; ... salopp ganz **auf** dem Hund **sein** ‘быть в плохом состоянии’”. Из приведенного ФГ, объединяющего (кроме общего глагола **sein**) ФЕ с предлогом

auf, явствует, что описание гнезда разворачивается в последовательности снижения стилистического качества у каждой из ФЕ. Если обратиться к построению ФГ, объединяющего ФЕ с общим компонентом **die Motte** ‘моль’ [3: 2561], то оно определяется в соответствии с вышеуказанными принципами следующим образом: 1/ Все ФГ имеют такую общую С-С квалификацию: (переносные выражения разговорного стиля). В заглавие ФГ выносится помета “übertr. umg.” (= наличие переносного значения + принадлежность к разго-

ворному стилю). 2/ В семантическом плане ФЕ гнезда подразделяются на две отдельные микрогруппы: -ФЕ, называющие странности в поведении человека (jmd. hat **Motten** im Kopf ‘кто-л. имеет странные мысли, причуды; кто-л. с причудами’) или болезнь человека (jmd. hat **die Motten** ‘кто-л. страдает туберкулезом легких’); -ФЕ, называющие человека находчивого, жизнерадостного, веселого нрава (das ist eine **Motte**; So eine **Motte**! ‘жизнерадостный, находчивый человек’), т.е. здесь вербальность в ФЕ исключается.

Литература

1. Пименова М.В. Семантика языковой ментальности и импликации // Филологические науки. – М.: 1999. № 4. – С. 80-86.
2. Duden -Deutsches Universalwörterbuch. – Mannheim e. a Dudenverlag, 2007.
3. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache (WDGS). Herausgegeben von Klappenbach R. und Steinitz W. 1-6. – Berlin: Akademie-Verlag, 1967-1978. –Р. 4579.
4. Седых А.П. Языковое поведение, конвенциональная семантика и национальные архетипы // Филологические науки. – М.: 2004. -№ 3. –С. 51-57.
5. Умарходжаев М.И. Центр и периферия во фразеологии // Известия АН. СССР Серия литературы и языка. - М.:1980, т. 39, вып.2. –С. 147-152.
6. Ушакова Ю.Ю. Лицо как субъект сравнения в субстантивной генитивной двучленной метафоре // Филологические науки. -М.: 2005. № 3. – С. 53-59.
7. Хахалова С.А. Роль метафоры в функции аккумуляции языковой культуры (на примере немецкого героического эпоса) // Филологические науки. – М.: 1997. № 2. – С. 105-110.
8. Чернышева И.И. Еще раз о саморегулирующихся процессах в лексиконе языка. // Филологические науки. – М.: 2001. № 6. – С. 66-71.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада фразеологик бирликларнинг семантик ва услубий белгилари муҳокама қилинади, фразеологияларда экспрессивликни янгилашга доимий тасир этувчи тенденция тўғрисида. Бу маълумотни ошқор қилиш кетма-кетлиги ҳақида.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается семантико-стилистическая маркированность фразеологических единиц, обуславливаемая постоянно действующей тенденцией во фразеологии к обновлению выразительности. Речь идёт именно о последовательности раскрытия информации.

SUMMARY

The article discusses the semantic and stylistic marking of phraseological units, due to the constantly acting tendencies in phraseology to renew expressiveness. It is about the sequences of information disclosure.

УДК 811.512.162

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

Б.И.Эминли - кандидат филологических наук, доцент

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Таянч сўзлар: когнитив тилшунослик, маданият, миллий онг, этникмаданият хусусиятлар, мулоқот, диалог, фразеологик бирликлар.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, культура, национальное сознание, этнокультурные характеристики, общение, диалог, фразеологизмы.

Key words: cognitive linguistics, culture, national mentality, ethnic cultural characteristics, dialog, phraseological units.

Человек, находящийся в центре лингвистических исследований, является центральной фигурой, которая синтезирует информацию, полученную вербально или невербально. Человек - главный носитель культуры, ее неотъемлемая часть. Он взаимодействует с членами общества. Общение - это всегда диалог, субъект которого создает текст, включающий вербальную и невербальную составляющие, для изменения уровня информативности конкретного объекта (владельца адреса). Диалог отличается многофункциональностью форм, смысловым синкретизмом, выразительностью, словообразованием. Диалог в непринужденном общении часто строится на правилах устной речи (неполное произношение, повторение, повторяющиеся вопросы в ответах, особый синтаксис, синтаксическая неполнота реплик, лексические построения ситуации). По мнению В.Б. Касевича, теория диалога особенно важна потому, что монологи не создают поля общения [4:70].

Диалог - это обмен речью между двумя людьми. Главная особенность диалога - это обмен местами между адресатом и адресантом. Диалог с адресатом носит односторонний и многоактный характер по количеству изменений функции адресата. Самый короткий диалог - это текст, заключающий в себе речевой акт адресата и адресанта.

Для диалога необходимы четыре условия: 1) в коммуникативный процесс вовлечены не менее двух чело-

век; 2) внимание участников сосредоточено друг на друге; 3) система символов выступает посредником в процессе обмена; 4) говорящий и слушающий меняются ролями хотя бы один раз. 5) Диалог как общее понятие неоднороден в синтаксическом, семантическом и даже прагматическом отношении [1].

Диалог отличается лаконичностью, относительной простотой синтаксической конструкции. Речь участников диалога, как правило, связана друг с другом. В диалоге преобладают неполные предложения и замечания. Диалог действует как набор сигналов, относящихся к структурной или семантической коммуникации. Блоки диалога могут идентифицировать и восстанавливать друг друга. Стиль речи, композиция, синтаксическое выражение, характерное для диалога, называется диалогизмом. В процессе диалога одна или обе стороны могут использовать небольшие монологи. В этом случае монолог адресован собеседнику, а также самому автору. Диалог зависит от условий общения, отношения участников коммуникативного акта, знакомства друг с другом, знания темы разговора и т. д.

Количество коммуникаторов в диалогическом общении может быть два и более. Здесь чередование коммуникаторов - важная особенность. Если количество участников два, последовательность известна. При количестве коммуникаторов более двух формируется полилог, который разбивается на диалоги. Важно, что-

бы в диалоге был адресат. В монологической речи в некоторых случаях адресат отсутствует или адресат находится в пассивной позиции. В диалоге адресат становится активным и становится адресатом после получения информации. В этот момент предыдущий адресат выступает в роли адресата. Однако такая постановка в очередь и активация после получения информации не всегда является ключом.

Существуют разные мнения по поводу структуры диалога, элементов уровней. В конце 1970-х годов были три особенности диалога, в которых лингвистика текста вышла на первый план: 1) взаимодействие говорящего и слушателя; 2) речевое событие; 3) предмет разговора. Диалог имеет социальные аспекты и аспекты содержания. Социальные сети и качество контента взаимосвязаны. Однако к диалогу можно подойти как социально, так и содержательно. Диалог можно разделить на разные типы по социальным характеристикам. Например, есть диалоги между начальником и сотрудником, между людьми равного социального статуса. Конечно, тот факт, что участники социально различны, оказывает как экстралингвистическое, так и внутриязыковое влияние на диалог.

Велика роль репозиционирования последовательности реплик в диалоге. О такой координирующей функции и идет речь. Диалогический текст имеет две основные особенности. Первая особенность заключается в том, что в диалоге каждое предложение и выражение имеет автора, и это предложение адресовано второму лицу, слушателю. Акт речи, в котором предложение включается в текст диалога, в некотором смысле охватывает место, участников, время и контекст диалога.

Вторая главная особенность диалога состоит в том, что составляющие его строки являются продолжением друг друга. Одна из характеристик диалога - задавать уточняющие вопросы. Иногда эти вопросы возникают в результате немедленного формирования реакции на заданный вопрос или речевой акт.

Диалог был сгруппирован по ряду других характеристик. С этой точки зрения можно выделить следующие формы диалога: I. По уровню подготовки участников к беседе: 1) естественный диалог; 2) спонтанный диалог; 3) подготовленный диалог; 4) художественный диалог; 5) структурированный диалог. II. Формы, различающиеся в пространстве и времени: 1) диалог лицом к лицу; 3) общение с определенного расстояния (телефонный разговор). III. Формы по количеству участников: 1) дидактический обмен между людьми; 2) групповая беседа [7:34-36] IV. Формы, различающиеся степенью открытости: 1) интимный диалог; достоверный диалог; 3) половинчатый; 4) открытый. Диалоги также классифицируются в зависимости от отношения участников диалогической речи или их социального статуса. Например, 1) между людьми разного социального статуса; 2) диалог между людьми равного социального статуса. Такое разделение естественно. Однако, поскольку нет основы для определения общей границы для классификации, трудно обобщать и определять промежуточные типы. В связи с широким спектром возможностей социального распределения в обществе необходимо различать многие типы диалога. Например, родители-дети (отец-сын, отец-дочь, мать-сын, мать-дочь, брат-брат, брат-сестра и т. д.), Офицер-солдат, учитель-ученик, старший-младший, мальчик-девочка, продавец-покупатель, врач-пациент и др. Анализ классификации диалогов показывает, что определение типов диалогов зависит от выбора критериев классификации. Выбор разных критериев приводит к изменению количества групп, формируемых на основе классификации.

При этом важно помнить, что диалог в большей степени подчеркивает интерактивный характер использо-

вания языка. Для термина дискурс важно представить включение коммуникации в социальный контекст [1:15]. Диалогическим дискурсом называется дискурс коммуникативного режима (Н.И.Формановская) [12].

В рамках антропоцентрической парадигмы язык воспринимается как отрасль культуры. С другой стороны, сама культура ценится только как явление, отраженное в тексте и языке. Управленческие исследования в этой области систематизированы на лексико-семантическом материале среди большого количества обычаев и ритуалов. По сути, такая систематизация напоминает анализ семантических областей. Потому что смысловые сферы в целом охватывают определенные культурные сферы. Изучить семантическое поле - значит изучить определенный фрагмент культуры. Изучая семантическую систему языка в семантических полях и в различных областях культуры, языковая система в целом синхронизируется с высшим менталитетом. Итак, различия в национальных менталитетах можно выразить только языком. Можно сказать, что правила поведения также различают людей. Поведенческие нормы отражают историю общественного сознания, а не историю этнического мышления как социального явления. Однако в истории общественного сознания не всегда можно выделить события по происхождению.

Диалог - это процесс общения, предполагающий использование практически любой части активного языкового фонда в речи собеседников, вступающих в общение без предварительной подготовки. Собеседники по-разному используют языковые единицы в зависимости от грамотности, возраста, социальной принадлежности, пола и других характеристик. Однако есть группы слов, употребляемые всеми слоями одного и того же народа, одна из которых - фразеологизмы.

Фразеологические единицы содержат прямые следы культуры. Эти следы относятся к разным областям и защищают очень широкий диапазон фоновой информации. Эта информация охватывает мир, знакомый с этническим мышлением. Развитие фразеологии в диалогической речи сохраняет языковую ментальность текста. Фразеологические единицы имеют сильную национальную функцию. Следовательно, большинство фразеологических единиц не переводятся на другой язык буквально. В таких случаях используется толковый перевод или перевод калки.

Фразеологический состав Азербайджанского языка - один из самых богатых. Сложная фразеологическая система, сложившаяся в истории азербайджанского языка, настолько богата, что иногда употребление фразеологизмов в процессе общения, может передать слишком широкое то или иное представление собеседнику. Фразеологические единицы, стабильные по составу и структуре и являющиеся основной метафорой, подготовлены в виде слов.

Фразеологические единицы находятся в центре внимания современной лингвистики. Фразеологические единицы представляют культуру как понятие в качестве вторичных номинальных единиц. То есть культура концептуализируется в лексике и фразеологии, но фразеология выражает выразительное отношение к культурным фактам, и поэтому фразеология является более мощным средством языка с точки зрения единого коммуникативного эффекта. Таким образом, в современной лингвистике особое внимание уделяется метафорам, фразеологизму, пословицам и притчам. Прежде всего, это внимание связано с концептуализацией образов, составляющих основу языковых единиц. Например, в азербайджанском языке и в национальном мышлении азербайджанского народа концептуализация камня основана на двух когнитивных характеристиках: *«твердость»* и *«нечувствительность»*. Очень интересно, что в «Русско-азербайджанском словаре» для объяснения

слов и понятий *черствый, черстветь, черствость*, употребляемых в русском языке в азербайджанском языке, составители используют слова, «*daşa dönmək, ürəyini daşa döndərmək, daşürəklik, daşürəkli*» что означают на русском языке *превратиться в камень, превратить сердце в камень, жестокосердие*. Итак, *камень* уже концептуализирован в азербайджанском менталитете. Это понятие отражено и во фразеологии. Например, во фразеологии обращения к камню это понятие находит свое выражение. Концепция всесторонне освещена в национальном мышлении. Например, способность камня поражать и быть определенным оружием (материальным или духовным) реализуется в фразеологии как «*daş atmaq, daş-qalaq etmək, daşı dalında gizlətmək*», что означает на русском *бросания камней, забивания камнями и сокрытия под камнем*. В сознании азербайджанского народа камень становится символом тупой силы. В то же время камень становится символом сопротивления, «*daşı sıxsa suyunu çıxarar, daş-divarı gərtmək, daşın böyüyündən uyarışma*», а это на русском означает *протягивает воду при сдавливании камня, растягивает каменную стену, цепляется по размеру камня*. Фактически, «*замкнутость*», «*твердость*» и подобные когнитивные черты также отражаются в выражении «*daş kimi yatmaq*», что означает *сон, подобно камню*. Универсальным познавательным признаком камня является понятие «*здание*». Этот знак выражен в фразеологии «*daş üstə daş qoytmaq*», то есть *не класть камни на камни*. Таким образом, понятие камня - очень сложное явление в сознании азербайджанца. Концептуализация в массовом сознании напрямую связана с обозначением лексического значения. Не случайно обозначение - это типичное представление об объекте. То есть речь идет не о психологии личности, а о национальном мышлении. Русский эквивалент фразы «*Nə diriyə həy verir, nə ölüyə rəy*» - «*иногда стонет, иногда прибывает*» но в русской мысли - выражается фиксированным словосочетанием. - «ни рыба, ни мясо», хотя в азербайджанском есть точно такая же фраза «*Nə ətdir, nə balıq*» Это еще раз показывает, не смотря на то, что форма выражения определенной идеи различается в обоих языках, идея одна и та же.

Коммуникация - это процесс взаимодействия между людьми в процессе обмена информацией, а также в состоянии взаимного принятия и понимания. Не всякое общение бывает добродушным, доброжелательным. Иногда отношения людей, вовлеченных в диалог, заканчиваются негативно на коммуникативной основе. Личное отношение коммуникантов, их характеры, вкусы, а иногда и ограничения в пространстве и даже во времени влияют на ход диалога. Фразеологическая лексика азербайджанского языка настолько богата, что можно встретить выражения, которые «закладывают основу» для отношений, которые обостряются в ходе диалога. Например, при обращении к адресату исполь-

зуются такие слова от противоположной стороны «*can*», «*ay can*», «*canın bibəla*», «*ağrın ürəyimə*», «*qadan alım*», «*qurban olum*» «*başına dönüm*», «*gözünə qurban*», что означает «*душа моя*», «*ах душа моя*», «*пусть не тревожится твоя душа*», «*пусть боль перейдет в мое сердце*», «*я буду за тебя жертвой*», «*умру за тебя*», «*умру за твои глаза*» и так далее. Этот ответ придает диалогу более приятную атмосферу и позволяет ему продолжаться в позитивном духе. Следует отметить, что эти выражения принадлежат только азербайджанцам и не имеют эквивалента ни на одном языке. Как нация, для азербайджанцев характерны такие прекрасные человеческие качества, как доброжелательность, миролюбие, гостеприимство, гуманизм. Азербайджан - именно то место, где при виде старших, молодые встают, если видят кусок хлеба на земле, берут его, целуют и кладут на глаза. Когда женщины и пожилые входят в общественный транспорт, молодые встают и предлагают им места. Когда в дом заходят взрослые или пожилые, то молодые встают. Даже если его повторяется несколько раз в течение дня.

Одна из самых специфических этнокультурных традиций азербайджанского народа - уважать и почитать пожилых людей. Обычно, когда пожилые люди обращаются к молодым, другая сторона отвечает - «*baş üstə, gözüm üstə*». Таким образом они демонстрируют привычку слушать старца, и не нарушать его слова. К взрослым и пожилым людям обращаются в основном на вы.

Одна из основных особенностей диалогической речи - это передача информации быстрым, конкретным и лаконичным способом, в простой форме, понятной адресату. Такой способ передачи информации влияет на лексико-семантические особенности диалогической речи. Лексические единицы, используемые в диалоге, их семантика понятны как адресанту, так и адресату. В диалогической речи единицы разных форм и конструкций записываются в репликах сообщений. Исследование диалога выявляет и классифицирует конкретные коммуникативные единицы диалога.

Диалогическая речь не подчиняется заранее определенному плану, а зависит от характера и хода разговора. Этот неподготовленный, спонтанный вид дискурса всегда связан с необходимостью отвечать на вопросы или замечания собеседников. В связи с этим приобретает характерные рисунки и грамматический строй этой речи. Разговорная речь редко состоит из законченных, синтаксически правильных предложений, отдельные члены предложения часто опускаются и понимаются собеседником в общем контексте и характере речи. Именно поэтому знание фразеологии помогает правильно и быстро построить необходимую реплику, конструкцию, которую можно использовать как реплику, и как вопрос.

Литература

1. Русская грамматика. -Москва: «Наука», 1980. -С. 420-421.
2. Дагуров В.Г. Грамматические не оформленные высказывания в русском языке. -Москва: Изд-во Моск. Обл. ПУ, 1988. - С. 78-79.
3. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография. -Тамбов: 2007. -С. 288.
4. Демьянков В.З. «Теория речевых актов» в контексте современной лингвистической литературы. Новое в зарубежной лингвистике. -М.: 1986. Вып. XVII. -С.223-235.
5. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. -М.: 2004. -С. 544.
6. Касевич В.Б. Теория коммуникации и теория языка. // Говорящий и слушающий: языковая личность, текст, проблемы обучения: материалы междунар. науч.-метод. конференции. СПб., 2001. - С. 70-75.
7. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. -М.: «Гнозис», 2003, - С.34-36
8. Пашкова А. В. Отличие устойчивых фраз от фразеологизированных конструкций. //Учен. зап. МОПИ. Русский язык. Вопросы русской фразеологии. -М.: 1966. Т. 160. - С. 60-64.
9. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. - М.: 1986. Вып. 17. Теория речевых актов. - С. 170-194.
10. Словарь иностранных слов и выражений. -М.: 2000. -С. 784.
11. www.infolex.ru/Tai.html
12. http://revolution.allbest.ru/languages/01022313_0.html

РЕЗЮМЕ

Маколада диалогик мулоқотнинг этник-маданий омилларини ўрганиш материаллари келтирилган. Тадқиқотнинг мақсади - оғзаки мулоқот жараёнида суҳбатдошларнинг миллийлиги ва маданиятини акс эттирувчи лингвистик бирликларни кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш. Тадқиқот жараёнида диалог назарияси кўплаб лингвистик муаммолар билан шуғулланганлиги сабабли тавсиф ва қиёсий-тавсиф усулларидан фойдаланилди.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены материалы исследования этнокультурологических факторов диалогического общения. Цель исследования рассмотреть и проанализировать языковые единицы, отражающие национальную принадлежность и культуру собеседников в процессе речевого общения. В ходе исследования использовались описательные и сравнительно-описательные методы, так как теория диалога занимается многими лингвистическими проблемами.

SUMMARY

This article includes materials of the research on ethnic cultural factors of dialogic communication. The aim of the research is to consider and analyze the language units which reflect nationality and culture of people in the process of speech communication. In the process of research we used descriptive and comparative descriptive methods, since the theory of dialog researches a lot of linguistic issues.

ОТ СЎЗ ТУРКУМИГА ХОС СЎЗЛАРНИНГ МЕТАФОРИК ТАБИАТИ

Х.Ҳамдамова – катта ўқитувчи
Жиззах политехника институти

Таянч сўзлар: дoston, от сўз туркуми, метафора, эпик қаҳрамон, маъно, генетик сенема, бахши, матн.

Ключевые слова: эпос, именительное словосочетание, метафора, эпический герой, значение, переносное значение, генетическая сенема, бахши, текст.

Key words: epic, noun phrase, metaphor, epic hero, meaning, figurative meaning, genetic senema, bakhshi, text.

Дostonдаги *тўра* сўзини ва унинг матндаги метафорик мазмунда қўлланиш ҳолатини кузатайлик: “*От чопса гумбулар тоғнинг дараси, // Ғариб бўлди Оқтош элнинг тўраси*” (427); “*Озод қилинг Оқтош элнинг тўрасин, // Ўлмай, бориб кўрсин бу ҳам энасин*” (367); “*Кўринг Оқтошнинг тўрасин, // Жаллодга берди иззасин*” (388). Дostonдан намуна сифатида олинган ушбу матнларда *тўра* лексемаси ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода қўлланилганини кузатдик. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да *тўра* сўзининг қуйидаги генетик семемалар мавжудлиги кўрсатилган: 1) юқори табакага мансуб киши; зодагон, оқсуяк, аристократ; 2) хонлар даврида ва чор Россияси даврида Туркистонда катта амалдор, ҳоким; 3) ҳурмат юзасидан ёки улуғлаб, кишиларнинг номига, унвонига, мансабига, шунингдек, кўчма маънода баъзи нарсаларни билдирувчи сўзларга қўшиб ишлатиладиган сўз; 4) расмиятчи, расмиятпараст, бюрократ; 5) Тўра (эркаклар исми) [5:244]. Келтирилган изоҳларда 1- ва 2- семалар *тўра* лексемасининг генетик семалари саналади. Берилган матндаги 3-семалар метафорик маънони муайянлаштирувчи омил бўлиб, метафорик кўчма маъно ҳосил қилган ва образли ифода воситаси бўлиб келмоқда. Бахши дoston сюжетини жўшиб қуйлаш жараёнида этимологик жиҳатдан тарихий сўз ҳисобланган *тўра* лексемасидан моҳирона фойдаланиб, уни бадий мазмун ифодаловчи ва тингловчиларни жалб этувчи лисоний актуализаторга айлантирган. Мазкур лексема дostonнинг асосий эпик қаҳрамонларидан бири Оқтош элининг подшоиси Рустамхоннинг муайян хатти-ҳаракатлари, жангдаги кўрсатган қаҳрамонлик фаолиятларини тингловчиларга баён этишда кучли коннотацияли аффектив образли ифодани ҳосил қилган. Матннинг 3-мисолидаги *тўра* лексемаси “кучли”, “бакувват” маъносида қўлланилиб, жаллодларнинг таъзирини берувчи “моҳир жангчи” маъносидаги метафорик мазмунни ҳосил қилган.

Кўрамизки, бахши дostonни ижро этиш жараёнида элнинг *тўраси*, *Оқтошнинг тўраси* каби лексик бирликларида *тўра* лексемасининг генетик семасидаги раҳбарликка хосликка урғу берган. Чунки тарихий жиҳатдан бу сўз фақат эркак зотиға нисбатан ишлатилгани, замирида “бошлиқ, раҳбар” семаси мавжудлиги халқ бахшиси бадий тафаккурида сақланиб қолган. Халқ дostonлари тилининг бошқа намуналарида ҳам айна лисоний ҳолат кўзга ташланади.

Халқ дostonлари матнидаги метафораларни жиддий ўрганган Г.Жуманазарованинг қайд этганидек, “От метафоралар шаклан кенгайтирилган метафоралардаги сўз бирикмаларидан ташкил топади, матндаги одатий

сўзларнинг маъно доирасини кенгайтириб, янги-янги семалар ҳосил қилишга хизмат қилади. От метафоралар вазифасида келган феъллар матнда отлашган бўлади ёки отли (объектли) бирикмалар ҳисобланади” [2:231]. Олима ушбу мулоҳазаларни далиллашда Фозил шоир дostonларидаги от метафораларда экспрессивлик эпик қаҳрамоннинг нарса, белги, воқеликка бўлган ижобий ёки салбий муносабати нуктаи назаридан зохир бўлганлигини кузатади.

Тилшунослигимизда от метафораларининг пайдо бўлиши ва объекти хусусида анчагина фикрлар билдирилган. Масалан, А.Абдуллаев: “Метафоралар от билан ифодаланганда жониворлар, ўсимликлар, осмон жисмлари, табиат ресурслари, нарса-куроллар, озиқ-овқатлар, эпик қаҳрамонларни объект ўринда келтиради” [1:29-30], - деган мулоҳазани айтган. М.Мамадалиева ўзининг диссертациясида тилимиздаги сўзларнинг метафорик қўлланиш имкониятлари ҳақида сўз юритиб, ҳайвонларга хос уни “яширин” хусусиятларини инсонларга ўхшатиш орқали коннотатив маъно ҳосил қилишини таъкидлайди: “Метафора орқали маъно кўчишида коннотатив маъно ёркинроқ акс этади. Масалан, от, эшак, қўй, ит, бўри, туя, тулки, йўлбарс, бойўғли, мусича, бургут, лочин, қалдирғоч, булбул каби ҳайвон ва қушларнинг номлари бўлган лексемалар мавжудки, бу сўзлар ўз маъносидан ташқари, кўчма маънода жуда кенг қўлланилади. Отнинг бакувватлиги, эшакнинг ақсизлиги, қўйнинг ювошлиги, итнинг вафодорлиги, мушукнинг эпчиллиги, тулкининг айёрлиги, бургутнинг чангалашдаги кучлиги, лочиннинг кўзи ўткирлиги каби типик хусусиятлари бошқа предметларга нисбатан метафорик усулда кўчирилади, натижада коннотатив маъно юзага келади ҳамда матннинг таъсирчанлиги ошади” [3:12].

“Рустамхон” дostonи матнида қўлланилган от метафоралар ичида *гул*, *лола* каби ўсимликларни; *боғ*, *гулзор*, *қир*, *адир*, *тоғ* каби ўрин-жойларни; *ой*, *офтоб*, *юлдуз* каби осмон жисмларини; *эрта*, *шом*, *бахор*, *куз*, *қиш* каби фасл ва пайт маъноларини; шунингдек, *пари*, *чўри*, *хур*, *фаришта* каби эпик қаҳрамонлар номларини ифодаловчи метафоралар анча фаол эканлигини кузатдик. От метафораларнинг бошқа метафораларга нисбатан халқ дostonларида кўп миқдорни ташкил этилишининг туб сабаблари ва омиллари ҳақида Г.Жуманазарова қуйидагиларни таъкидлайди: “Уларнинг миқдор жиҳатдан кўплиги ва матндаги фаоллиги энг аввало, поэтик кўчимнинг образ, кўпинча дostonларнинг эпик қаҳрамонлари ўрнида алмашланиб қўлланилганлиги билан боғлиқ. Жониворларни билдирувчи отлар эпик қаҳрамонларнинг у ёки бу

хислатини янада бўрттириб кўрсатишга хизмат қилган. У ёки бу хайвонларга хос ижобий ёки салбий муносабатларнинг метафоралар орқали ифодаланиши ижодкор халқимизнинг тотемистик эътиқодига ва хайвонлар култига бўлган ишончига асосланганлигидан келиб чиққан” [2:231-232].

“Рустамхон” достонида *булбул* лексемаси метафорик мазмунда қўлланилиш ҳолатини кузатамиз. Аслида бу лексема тарихий-этимологик жиҳатдан форсча сўз бўлиб, тилимизга ўзлашган. Унинг тилимиз изоҳли луғатларида қуйидаги генетик семалари мавжудлиги кўрсатилган: 1) чумқуксимон туркумининг қораялоқлар оиласига мансуб сайроқи қуш; 2) хушовоз хонанда; моҳир нотик; 3) ошиқ, хуштор [4:369]. Шуларга асосланиб, энди дostonдан олинган қуйидаги матнларга эътибор қаратамиз: “*Кўп юрдим, етмади, бемаҳал ўлим, // Қайси бир гулишанга кетди булбулим*” (439), “*Қани менинг борсам жони-дилим, деб, // Чаманда сайраган у булбулим, деб, // Ўлдирса, ўлдирсин ёлғиз улим, деб // Тоғи қайтиб, Баҳра тоққа жўнади*” (438). Кўрамизки, *булбул* метафораси ўзакка қарашлилик маъносини ифодаловчи эгалик қўшимчалари орқали ифодаланган (*булбулинг, булбулим* каби). Мазкур бирликлар дostonдаги муайян эпик қаҳрамоннинг, хусусан, ота-онанинг ички кечинмалари, руҳияти, кайфияти, II шахсга нисбатан дил изҳорининг субъективлигидан келиб чиқаётганлигини кўрсатиб турибди. Бу ерда II шахс ўзича *булбул* бўла олмайди, у аслида ота-онанинг фарзанди: ўғли ёки қизи. Демакки, *булбул* лексемаси “фарзанд”, “ўғил” ёки “қиз” маъносини ифодалаш метафоризациялашган.

Гап *булбул* метафораси ҳақида борилар экан, яна бир лисоний ҳолатга, яъни *гул* метафорасига эътиборни қаратиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Чунки мазкур дostonда ушбу *гул* метафораси худди *булбул* метафораси каби фарзанд, болам, ўғлим лексемалари ўрнида қўлланилган ва метафоризация ҳосил қилган. Халқ дostonларида кўплаб учрайдиган айна лисоний хусусият тўғрисида Г.Жуманазарова муҳим илмий хулосани беради: “Халқ дostonлари матнида фаол қўлланилган от метафоралари ичида *гул* метафорасидаги *гулинг* семантик жиҳатдан фарзанд, болам, ўғлим тушунчаларини англантишда *гулдаги* беғуборлик, гўзаллик, нозиклик, хушбўйлик каби мукамал мутаносиблик хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Муҳими, мослик ва ўхшашлик яна шундаки, фарзанд ҳам, гул ҳам инсон (эпик қаҳрамон) учун энг кадрли, бебаҳо неъмат. Шунинг учун ҳам халқ дostonларида фарзандга нисбатан *гулим* деб мурожаати қилинади” [2:234]. Айна лисоний хусусиятни биз ўрганган “Рустамхон” дostonи матнида ҳам учраганлигини кузатамиз: “*Қандай қилди қайғу-зулми,*

// Хафа қилди сендай тоза гулимни” (357); “*Хазон қилгин тар очилган гулимни, // Ўлсин дейсин Хуройим ҳам улени*” (357); “*Тор очилган тоза бознинг гулисан, // Энанг ҳам отаннинг жони дилисан*” (377). Келтирилган мисоллардаги лисоний ҳолатдан аён бўладики, матндаги *гулим, гулисан, гулимни* каби метафораларнинг таъсирчанлиги ниҳоятда кучли, ифоданинг гоъвий-бадий кучи бўрттириб ифодаланган. Бу метафоралар ўғил ёки қизга нисбатан айрим-айрим ҳолида эмас, балки уларнинг жинсидан қатъий назар бир хил ҳолда, *фарзандим* маъносида қўлланилган, матнда метафоризация ҳосил қилган.

Халқ дostonларида учрайдиган яна бир лисоний ҳолатни биз ўрганган “Рустамхон” дostonи матнида ҳам учратдик. Хайвонлардан *бўта, кўзи, қулун* каби лексемалар ҳам от метафоралар сифатида метафоризация ҳодисасини ҳосил қила олган, яъни муайян эпик қаҳрамонга, фарзандга нисбатан қўлланган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *бўта, кўзи, қулун* лексемаларининг қуйидаги генетик семалари мавжудлиги кўрсатилган. **Бўта:** 1) туянинг бир ёшгача бўлган боласи, бўталок; 2) болаларни, ёшларни бўталокқа қиёс қилиб, эркалатиб айтиладиган сўз; 3) Бўта (эркаклар исми) [4:420]. **Кўзи:** 1) кўйнинг ёшига етмаган, тўрт-беш ойлик боласи; умуман, кўйнинг боласи; 2) I шахс эгалик шаклидаги болаларни эркалатиб мурожаат этиладиган сўз, кўзичоғим; 3) Кўзи, Кўзибой (эркаклар исми) [6:396]. **Қулун:** 1) отнинг бир ёшгача бўлган боласи; 2) ўғил эркалатиш ёки эркалаб мурожаат қиладиган шахс [6:374-375]. Энди дostonдан намуна сифатида олинган қуйидаги матнларга эътибор қаратамиз: *Рустам ўликларни ағдариб юрган эди, қулогига: “болам Рустам, кўзим, бўтам! деган товуш келди”* (390); *Рустам кўзим, бўтам, келгин қошима, // Болам, деб босайин сени тушим* (389); *Бери келгин болам, асов қулуним, энанг бунда сенинг учун меҳрибон* (389). Матндаги от метафораларда имплицит ҳукм ифодаси мавжуд: *кўзим, бўтам, қулуним* метафоралари *ўғлим, фарзандим, болам* семантик маъносида қўлланилган. Бундай лингвопоэтик ҳодиса матнда икки хил ҳукмни ифодалашга хизмат қилган: биринчиси *ўғил – болам, ўғлим – кўзим, ўғлим – бўтам, ўғлим – қулуним* тарзидаги ҳукм; иккинчиси *кўзи – меники, бола – меники, ўғил – меники, бўта – меники, қулун – меники* тарздаги ҳукм. Матннинг учинчи жумласидаги биринчи шахс, эгалик шаклидаги *қулуним* лексемасида эпик қаҳрамоннинг боласини эркалатиш ёки эркалаб мурожаат қилиш маъноси ҳам мавжуд. Дoston матнида ҳар иккала ҳукмни ифодалашга хизмат қилувчи бундай от метафоралар жуда фаол қўлланилган.

Адабиётлар

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. -Тошкент: 1983. 29-30-б.
2. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 20012.
3. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: филол. фан. ном. дис. –Т.: 1998. 12-б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-жилд. –Т.: 2006.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 4-жилд. –Т.: 2008.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5-жилд. –Т.:2008.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада “Рустамхон” дostonида қўлланилган от сўз туркумига хос сўзларнинг метафорик табиати, тарихий-этимологик жиҳатлари, лексик-семантик табиати ва уларнинг эпик қаҳрамонларга муносабати масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается метафорическая природа, историко-этимологические аспекты, лексико-семантическая природа слов, употребляемых в эпосе «Рустамхан», и их отношение к эпическим героям.

SUMMARY

The article describes the metaphorical nature, historical and etymological aspects, the lexical and semantic nature of the words used in the epic "Rustamkhan", and their relationship to epic heroes.

ТИЛГА АНТРОПОЦЕНТРИК ЙЎНАЛИШДА ЁНДАШУВ: ФАТИКА ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.Н.Хамроева – ўқитувчи

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: прагмалингвистика, фатик мулоқот, нутқ акти, фатик нутқий жанрлар, контактни ўрнатиш, контактни қўллаб – қувватлаш ва тугатиш.

Ключевые слова: прагмалингвистика, фатическая коммуникация, речевой акт, жанры фатической речи, светская беседа, установление контакта, контактная поддержка и завершение.

Key words: pragmalinguistics, fatic communication, speech act, fatic speech genres, small talk, contact setting, contact support and termination.

Кириш. XX аср охири XXI асрнинг боши лингвистик тадқиқотлар объекти доирасининг сезиларли даражада кенгайиши билан аҳамиятли бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги кунда антропология, психология, социология, маданиятшунослик ва бошқа қатор фанларсиз тил ўрганиш соҳасида жиддий натижаларга эришиш мушкул вазифа эканлигига ишонч ҳосил қилинди. Ўзининг барча психологик хусусиятлари, ижтимоий мавжудлик шакли ва маданий кадрятлари билан инсон лингвистикасининг диққат марказига қўйилган антропоцентрик принцип лингвистика соҳасида янги фанларнинг – прагмалингвистика, нутқ жараёнларининг назарияси, психоллингвистика, социоллингвистика каби фанларнинг шаклланишига имкон берди.

Мақсад ва вазифа. Ушбу мақолада нутқий мулоқотнинг кўриниши сифатида фатиканинг моҳиятини очиб бериш мақсад қилиб олинди. Фатик нутқий жанрлар (НЖ)ни таҳлил этиш олдимишга қўйилган вазифадир.

Натижа ва ютуқлар. Тил соҳасидаги замонавий изланишлар антропоцентрик йўналишда давом этаётганлиги фатика муаммосини тадқиқ қилишда янги комплекс ёндашув заруратини тақозо этмақда. Инсоннинг ижтимоий ҳаётида, дунёни англашида, янги биланларни ўзлаштиришида вербал мулоқотнинг муҳимлигини ҳисобга олсак, фатиканинг мавқеи, унинг илмий ва амалий аҳамиятини ўрганиш лингвистик жиҳатдан қизиқ муаммо эканлиги билан характерланади.

Шуни қайд этиш лозимки, ҳозирги тилшуносликда фатик мулоқот йўналишини тушуниш турли хил талқинларга эга. Бир гуруҳ олимлар учун (Скрипниченко, Формановская) фатик функция алоқа ўрнатишни англатса, бошқа бир гуруҳ олимлар учун (Куликова, Саямина, Федорова) фатика функцияси нафақат контакт ўрнатиш, балки уни қўллаб – қувватлаб туриш ҳамдир. Биз учун анча муқобили бу фатик мулоқот интеракцияни ташкил этиш воситаси, яъни *тил воситаларининг контактни ўрнатиш, қўллаб – қувватлаш ва тугатишда ишлатилишидир* (Р.О.Якобсон, Г.Г.Почепцов, И.Н.Горелов, К.Ф.Седов). Н.И. Формановская фикрича, ҳар бир фатик матнда ўзига хос мантқ бўлади. Чунки у маъносиз эмас. Шу сабабли ҳам информатика ва фатика бор жойда дискурсларнинг аралаш турлари учрайди. Маслан, тингловчиларга янги маълумот етказишга мўлжалланган оғзаки нутқ бир вақтнинг ўзида тингловчилар *диққатини жалб этиши, улар фаоллигини ошириши, ҳақиқатни аниқлашда ҳамсуҳбатлар фикрлашларини фаоллаштириши* учун алоқани сақлаб туриш элементларига эга бўлади.

Шунинг учун ўзаро алоқани сақлаб туришда фатика соҳасига жуда катта доирадаги метакоммуникатив бирликларини киритиш мумкин бўлади. Масалан: “Сиз биласизми, нима...”, “Биз сиз билан у ва бу тўғрисида олдин гаплашган эдик”, “Энди навбатдагига ўтамыз”, “Келинг, кўриб чиқамиз” ва. х. к.з. Фатик нутқ асосан турмушдаги оддий жанрларни куруқ хангома, лоф ва нутқ этикети билан боғлиқ жиҳатларни ўзида мужассамлаштирган бўлади. Мулоқот иштирокчилари мулоқот вазиятига қараб нутқ алоқаси элементларини танлайдилар. Нутқ алоқасини ўрнатиш босқичлари

хусусиятларидан бири шундаки, у диалогик акт таркибида анча ижтимоий моҳиятга эга бўлади.

Фатик нутқда ўзини тутиш деганда нутқ акти – интенция тушунилади. Бунда интенцияни амалга ошириш мулоқотга киришиш афзаллигидан келиб чиқади. Унда: 1) фатик хулқ атворда хусусий мақсадлар дастлабки алоқа импульсига буйсунган бўлади; 2) фикр билдиришнинг информатив вазифаси иккинчи даражали бўлади; 3) коммуникатив-стилистик характердаги коннотатив режа, аксинча, мутлоқ кадрят сифатида бўлади. Фатик коммуникация лексиканинг десемантизацияси билан характерланади. Нутқни тўлдириб турувчи нутқ тўлдиргичларининг мавжудлиги бошқариладиган ва доимий ишлаб чиқиладиган формулаларнинг борлиги билан ҳам характерланади. Фатик мулоқотда новербал белгилари, кодификация қилинмаган ва релевант мулоқотлар роль ўйнайди. Кўп ҳолларда “тирик” диалогнинг вербал ва новербал қисмларини ажралган ҳолда кўриш имконсиздир. Фатик мулоқотнинг мақсади ва мазмуни одатда фатик мулоқотнинг ўзига тенг бўлади.

Мулоқотнинг қандай бўлиши аслида ҳамсуҳбатнинг хулқи билан тўғридан тўғри боғлиқ бўлади. Нима олдинги ўринга чиқишига қараб, ҳамсуҳбатнинг мулоқот жараёнида ўзини тутиш манераси белгиланади. Бу эса қандайдир информатив ёки фатик нутқ жанрлари бўлишини шарт қилиб қўяди.

Фатик нутқ жанрларига бағишланган ишлар Н.Д.Арутюновой, Т.Г.Винокур, В.В.Дементьева, В.З.Демьянкова ва бошқалар тадқиқотларида учрайди. Т.Г.Винокур и В.В.Дементьева концепцияларида фатика “*мулоқотнинг ўзи асосий мақсад бўлган*” мулоқотга киришини англатади.

Бу ўринда фатик нутқий жанрлар (НЖ)ни ҳам келтириб ўтиш жоиздир. а) Шахслараро муносабатларни билвосита бузадиган фатик НЖлар. Улар жавобгарликни коммуникантга ағдариш: лақилатиш, масҳара, ёлғон мақтов, киноянинг турли кўринишлари;

б) Шахслараро муносабатларни билвосита яхшилайдиган фатик НЖлар: флирт (қочирим), ҳазил. Шу билан бирга small talkни ажратишадик, уларни қўллаганда муносабатлар ёмон ҳам яхши ҳам бўлмайди.

Фатик мулоқотнинг лутф (хушомад, мақтов) жанрини Иззат Султон ва Уйғунларнинг “Алишер Навоий” драмасида қўллаб учратиш мумкин:

Мунажжам: Фалакнинг ҳалқумин соҳир сиқибдур,

Қарангиз, уч қуёш бирдан чиқибдур.

Жомий: Узуб бир гулни, хоҳлардимки, боқсам,

Бўлуб хурсанд, ани чаккамга тақсам.

Мажиддин: Агар қўл чўсангиз гулларга бирдан –

Учиб кетмасмикин қушилар чамандан. (Кулишади)

Шу драмада Астарабод шахрида оғир руҳий ҳолатда бўлган Мансур Мир ва Абулмалих суҳбатларига қўшилгач, суҳбатга ҳеч қандай алоқдор бўлмаган обҳаводан сўз бошлаши ҳам фатиканинг мулоқотга кириши турларидан бири сифатида кўрсатилиши мумкин:

Мансур: Бу ернинг ҳавосига сира тушуниб бўлмайди. Эрталаб совуқ эди. Кундузи ёмғир ёғди, ҳозир осмон чарақлаган ойдин кеча.

Абулмалих: Ҳа... Бу ерда бир кунда йилнинг тўрт фаслини бошдан кечирши мумкин.

Навоий: Ҳа... Астарабоднинг бир куни бир йилга тенг. Биз гариблар учун бу ерда умр ўтказиш мажбурий, сенга эса увоқ.

Шунингдек, ўнгайсиз ҳолатда қолган Озода ҳам келинойиси – акасининг хотини билан суҳбатни об-хаво ва табиатга буради:

Озода: (Азизанинг пайдо бўлганига ажабланиб, ҳамон ўз ҳислари аросатида). Салом, келинойи!

Азиза: Салом, Озодахон!

Озода: Қаранг, табиат қандай чиройли!

Азиза: (аввалги гамгин кайфиятда, аммо табиатниг гўзаллигига қойил бўлмасдан иложсиз) Ҳа, ўзига маҳлиё қилади.

Озода: Ҳозиргина мен кўнглимда ҳар бир кунимизнинг мана шундай ёруғ бўлишини тиладим.

Азиза: Яхши тилак! Эзгу умид!

Озода: Осмонниг тиниқлигини қаранг-а!

Азиза: (ташиқарига тикилиб, афсус билан) Узоқдан қора булут кўтарилиб келяпти.

Озода: Ўткинчи булут

Фатик робитадорликнинг жанжал-тахқир тури сифатида Иззат Султоннинг “Имон” драмасидан қатор ҳолатларни келтириш мумкин. Чунончи:

Комилов: Ҳа, дамниг ичинга тушиб кетдимми?

Қани, энди чиқ бу ердан!

Санжаров: Мен ҳали кетмайман.

Комилов: Кет деяпман. ... Йўқол!

Ойша: Йўқол дегандан кейин йўқолсангиз-чи!

Санжаров: Бизнинг гапимиз ҳали тамом бўлгани йўқ.

Комилов: Гап тамом. Йўқол!

Бундай фатик мулоқотнинг жанжал жанрига яхшигина намунани (ҳатто тингловчи эшитишни истамайдиган кўринишини) “Бойбачча” бадиий фильмида шаллақи хотиннинг кулоқларига пахта тикиб олган Бойбачча билан “суҳбати” лавҳасида ҳам кўриш мумкин.

Л.Витгенштейн томонидан фатикани фалсафий изоҳлашга асос солинди. Тил ўйинлари назарисини яратган олимнинг ушбу гаплари машҳурдир: “Бизни чулғаб олган саросималик тил ишлаётган пайтда бўлмай, балки қуруқ гап давомида содир бўлади”. Ўшандан буён кўп олимлар (Т.Г.Винокур, Б.Малиновский, Г.Г.Почепцов) фатика категориясини ўрганишга ўзларининг ҳиссаларини қўшиб келдилар. Лекин 1955 йилда Гарвард Университетида “Сўз ёрдамида нарсаларни қандай яшаш мумкин” («Howto do the ings with words») номли маърузалари билан танилган Д.Остин ишлари бу йўналишда анча устувордир. Остин шогирди Дж. Сёрл томонидан “Сўз ҳаракат сифатида” номи билан бу китоб - «Howto do the ings with words» рус тилида чоп этилган. Остин фикрича, фатик акт бу ҳали ҳамкорлик дегани эмас. К.Ф. Седов фатик жанрлар хусусида гапирар экан, улар орасида алоҳида “хангома” жанрини ажратиб кўрсатади. Бу асосда чат мулоқотини суҳбат ёки хангома жанрига кирувчи алоҳида субжанр деб қараш мумкин.

Сўзловчилар ва тингловчилар учун риторик коидалар (самарали нутқ коидалари) – булар шундай

коидаларки, мураккаб прототипик характердаги информатив ва фатик Н.Ж.ларни яратганда, уларга амал қилиш талаб этилади. Адресатга мўлжалланган фатик моҳиятга эга самарали мулоқотнинг барча тамойил ва коидаларини Н.И.Формановская куйидаги ўзаро боғлиқ ва ўзаро бўйсунувчи коидалар билан белгилайди:

1. Ҳамсуҳбатга (унинг дунёқараши, ижтимоий ва психологик роли, унинг фикри, холати ва х.к.з.) қараб мўлжал олиш.

2. Ҳамсуҳбатга ишонч ва у билан ҳамкорлик

3. Ҳамсуҳбатга эътибор (унинг обрўси, мавқеи ва мулоқот мақсадларига эътибор).

4. Мулоқотда бўладиган резонансни ҳисобга олиш (розилик, розилик олиш ёки аксинча).

5. Хушмуомала бўлиш ва нутқ ахлоқи коидаларига амал қилиш.

6. Ҳамсуҳбатга енгил таъсир қилиш.

7. Нутқ хулқ атворининг асосланганлиги (коммуникатив вазият нуктаи назаридан).

8. Нутқ хулқ атворини танлаш имконияти, мулоқот давомида мулоқот стратегияси ва тактикасини ўзгартириш.

9. Мулоқотчиларда нутқ хулқ атвори вариантлари буйича кўникмаларнинг бўлиши

10. Нутқ хулқ атвори модели ихчамлиги бўйича зарур тасавурларнинг бўлиши (бошқа усулга, кодга, мавзуга, тактикага ўтиш)

11. Нутқ воситалари тил вариативлиги кўникмаларига эга бўлиш.

12. Тил хулқ атвори стандартлашуви, стереотиплашуви билимларига ва усуллар, жанрлар ҳамда воситалар стереотиплари билимига эга бўлиш.

13. Мулоқотнинг сценарийлиги (схемалар, сценарийлар, турли вазиятлардаги фреймалар ва улардан фойдалана олиш) хусусида тасавурларнинг бўлиши.

Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, фатик мулоқот, ўзида мавзувий маълумот ташимайди, аммо диалогик дискурда мавзуни аниқлаш ёки уни ўзгартириш қобилиятига эга, яъни уни бошқаради. Фатик коммуникация ўзида фатик ва информатив қатламнинг ўзаро ўтказувчанлигини ифодалайди. Дискурс бошида адресатга коммуникация партнёрининг миллий-маданий ва шахсий-индивидуал хусусиятлари ҳақида зарурий минимум маълумотларини беради, мулоқотга тоналик бахш этади, интеракциянинг қутилаётган мавзулари доирасини аниқлайди. Шу аснода, фатик коммуникация ижтимоий-дейктив маълумот ташувчиси ҳисобланади. Фатик матндаги муҳим маълумот, дискурда коммуникантларнинг тасавурларидаги контекстуал шартларни ифодалаш орқали фаоллаштириш ҳақидаги интересубъектив маълумотлари ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Гурочкина А.Г. Когнитивный и прагматический аспекты функционирования языковых единиц в дискурсе: Учебное пособие. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена. 2005. –С. 102.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М.: «Прогресс», 1993. - С.259-265.
3. Сидорова Е.В. Основы коммуникативной лингвистики. - М.: 1986. -С.48-60
4. Тоирова Г. Фатика ва фатик мулоқот турлари .УзМУ хабарлари –Тошкент: 2016, № 2. 291-295-б.
5. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 635-б.
6. Хамроева Н.Н. Комплимент как одна из форм фатического общения. Komplement as one of fatic communication forms. //Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2020. -С.107.
7. Намроєва Н. "Илтифотнинг прагматингвистик хусусиятлари." Центр научных публикаций (buxdu. uz) 2.2 (2020).

РЕЗЮМЕ

Тилшуносликда нуткнинг информацион ва фатик функциялари ажратилади. Фатик функция бу алокани давом эттириш ёки тўхтатиш зарурияти, яъни қабул қилувчи билан ўрнатилган алоканинг мавжудлигини белгилайдигин функция. Ушбу жараённинг асосий вазифаси алокани сақлашдир. Мақолада нутқ актида тилнинг фатик функцияси, фатика ва фатик нутқий жанрлар ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В лингвистике различают информационную и фатическую функции речи. Фатическая функция - это функция, которая определяет необходимость продолжить или прервать соединение, то есть наличие соединения, установленного с получателем. Основная функция этого процесса - поддерживать общение. В статье рассматривается фатическая функция языка, фатика и речевых жанров фатика в речевом акте.

SUMMARY

In linguistics, the informational and fatic functions of speech are distinguished. A fatic function is a function that determines the need to continue or terminate a connection, that is, the existence of a connection established with the receiver. The main function of this process is to maintain communication. The article discusses the fatic function of language, fatika and fatik speech genres in the act of speech.

АЖИНИЁЗ ЛИРИКАСИДА СЎЗ МАЪНОСИ КЎЧИШИ УСУЛЛАРИ

Г.Е.Карлыбаева – филология фанлари доктори

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: сўз маъноси, маъно кўчиши усуллари, кўп маънолилиқ, полисемия, семантика, метафора, метонимия.

Ключевые слова: значение слова, способы перехода значений, полисемия, семантика, метафора, метонимия.

Key words: meanings of words, transitional meanings of words, polysemy, semantics, metaphor, metonymy.

Ҳар бир халқнинг ўзлигини англашга бўлган асрий интилишлари, миллат тафаккури ва онгида доимий давом этадиган миллий, маънавий, мафкуравий қайта тикланиш жараёнлари адабий меросга, халқ оғзаки ижоди, юксак маънавияти ва маданиятига, она тилининг шаклланиши ва такомилга янгича нуктаи назардан ёндашишни тақозо этади. Жаҳон тилшунослигида бадий асар тилининг лингвопоэтик хусусиятлари ва ижодкорнинг луғавий бирликлардан фойдаланишдаги ўзига хос маҳоратини тадқиқ этиш асосида тил тараққиётини белгилайдиган етакчи тамойилларни аниқлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мустақиллик ажодларимизнинг асрлар давомида яратган бебаҳо қадриятлари – тили, фольклори ва ёзма адабиётини яхлит бадий тизим сифатида таҳлил қилиш, ҳозирга қадар илмий муомалага олиб қирилмаган адабий манбаларни кенг оммалаштириш, миллий тилнинг шаклланиш тамойиллари ва тараққиётида ёзма адабиётнинг тутган ўрнини кўрсатиб беришнинг кенг имкониятларини очди. Сўнгги йигирма беш йил ичида қорақалпоқ тилшунослигида тил ва бадий тафаккур масаласининг кун тартибига чиққанлиги ҳам миллий ўзликни англаш, маънавий қадриятларни тиклаш ва тадқиқ этишга бўлган эҳтиёж натижасидир. Зеро, «улуғ ажодларимиз томонидан яратилган ва бугунги кунда бутун маърифатли дунёни ҳайратга солиб келаётган илмий мерос фақат бир миллат ёки халқнинг эмас, балки бутун инсониятнинг маънавий мулки бўлиб, бу бебаҳо бойлик янги ва янги авлодлар учун донишмандлик ва билим манбаи, энг муҳими, янги кашфиётлар учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир» [1].

Кенг қамровли лисоний маданиятни ўзида ифодалаган XIX аср қорақалпоқ мумтоз шоири Ажиниёз Қўсибой ўғли ижодини лексик-семантик ва услубий жиҳатдан таҳлил қилиш қорақалпоқ адабий тили тарихий тараққиётининг етакчи тамойилларини очишга асос беради. Ажиниёз ижоди ноёб лингвопоэтик ҳодиса сифатида ўз даври тили ва маданий қадриятларини тўлақонли акс эттирувчи адабий манбадир. Шу боис Ажиниёз поэзиясини лексик-семантик ва услубий жиҳатдан ўрганиш қорақалпоқ тили тараққиётининг муҳим аспектларини, ўша давр қорақалпоқ адабий тилининг лингвопоэтик табиатини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

XIX аср қорақалпоқ мумтоз поэзияси миллат маданияти тараққиётида олтин халқани ташкил қилади. Жорий ижодий босқичда ифода ва тасвир имкониятлари анъанавий услубий қўлланма ҳосил

қилиш баробарида давр ижтимоий-тарихий манзарасини чизиш, ҳаётий-маиший муаммолар ҳажмини умумлаштириш, воқеа-ҳодисот моҳиятига кириб боришга мойиллик, халқ маънавияти ва манфаат-эҳтиёжларини таҳлиллашга интилиш анъанага айланаёзди. Хусусан, Кунхўжа шеърлятида сўз ва тасаввур бир-бирини тўлдирувчи ажиб уйғунликка эришади, Ажиниёз лирикасида диний-маърифий ақидалар устуворлашуви қабариб кўринади, Бердақ назмида халқона оҳанг ижод фалсафаси шаклланишига замин ҳозирлайди, Ўтеш ва Умарлар бадий изланишларида бўртиб турадиган ўзига хос адабий тафаккур оламни эстетик идроклаш жараёни чексизлигини амалий далолатлайди. Мавжуд услубий бирикув, ўз навбатида, қорақалпоқ адабий тили меъёрлари шаклланиши ва такомилда муайян салмоқ касб этади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, шоир яшаган даврда қорақалпоқ адабий тили тарихида иккита йўналиш муҳим саналган. Биринчи йўналиш – қорақалпоқ халқи ҳаётида амалда бўлган умумхалқ сўзлашув услуби негизида асарлар яратиш, иккинчи йўналиш – бир неча асрлик Марказий Осиё маданий ҳаётида ҳукм сурган туркий адабий тил анъаналарига таянган ижод намуналарини ривожлантиришга бориб такалади. Қорақалпоқ ёзма адабиёти ва адабий тилининг шаклланиши ҳам ана шу туркий адабий тил анъанаси билан боғлиқ. Марказий Осиёда амалда бўлган туркий адабий тил ҳудудда яшайдиган барча туркий халқлар учун муштарак тил вазифасини ўтаган. Ҳар бир туркий халқида адабий тилнинг маҳаллий вариантлари вужудга келган ва у ўз таркибига ўша этносларнинг умумхалқ сўзлашув тили воситаларини қамраб олган. XIX асрнинг иккинчи ярмида мазкур адабий тилнинг қорақалпоқча варианты шакллана бошлаганлигини мавжуд ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ва қорақалпоқ мумтоз шоирлари асарларининг ёзма нусхалари тасдиқлайди. Туркий адабий тил анъаналари араб ёзувида битилган «Алпомиш», «Едиге» дostonлари қўлёзма нусхалари тилига оз таъсир қилган бўлса, Ажиниёз асарлари ва ҳуқуқий ҳужжатлар тилига кўп таъсир ўтказган.

Ажиниёз Шарқ шеърлятини яхши билган, унинг асрлар давомида шаклланган анъаналари, тажрибаларини чуқур ўзлаштирган шоир сифатида қорақалпоқ поэзиясини жанр, шакл, бадий воситалар ва услуб жиҳатидан анча бойитди. Тил бадий тасвир воситаларининг маъно мукамаллигига эришиш учун ундан поэтик санъатлар ифодаси сифатида моҳирона фойдаланди. Қорақалпоқ адабиётида сўз қўллаш санъатини адабиётнинг рухий-эстетик моҳияти ва

инсон ботиний дунёсини очиб бериш тамойилларига бўйсундирди, қорақалпоқ адабиётини халқчил, инсонпарвар, теран ички туйғуларни нозик ифодаловчи адабиёт ўзанига буриб юборишга эришди.

Ажиниёз ўз асарларида Шарқ мумтоз адабиётининг етук намояндalари – Навоий, Фузулий, Махтумқули асарларидан чексиз илҳомланди, уларни ижодий қайта ишлаб, қорақалпоқ ёзма адабиётини шаклан ва мазмунан бойитди, тилини эса оддий сўзлашув тилидан гўзал адабиёт тилига айлантирди. Дарҳақиқат, шоир асарлари таъсирчан, гўзал, лексик-семантик ва услубий жиҳатдан ранг-баранг. Бу ҳақда академик Х.Ҳамидов: «XVII–XIX асрлардаги қорақалпоқ шоирлари орасида ўз асарлари ва тили бўйича алоҳида ажралиб турадигани – Ажиниёз Қўсибой ўғли. Унинг асарларида, тилида Шарқнинг таъсири кўпроқ сезилади... У маҳаллий она тилини билиш билан бирга ўша даврнинг ҳавас қилса арзийдиган намунаси Шарқ маданиятини, тилини, Марказий Осиё ёзма адабий тилини яхши билган ва уни ўз она тили – қорақалпоқ тили билан пайваста қила олган. Ажиниёзнинг яна бир хусусияти – унинг ижоди ёзма адабий тилга мансублиги. Унинг ушбу анъанага бевосита алоқадорлигини кейинги йилларда топилган асарлари қўлёзма нусхалари тўла ойдинлаштиради» [2:247].

Шоир лирикасида бадий тил пухта ишланган восита, у халқ лисонида истеъмолда бўлган луғавий бирликлардан ўринли ва унумли фойдаланиш даражаси билан ўлчанади. Бадий санъат муайян малакаси, нозик қочирим, сўзни ҳар хил маъно товланишларида қўллашларсиз ўз вазирасини тугал адо эта олмайди. Ажиниёз ўз асарларида сўз санъатининг турлича усулларини қўллаб, шеърларининг поэтик қимматини оширишга, уларни халқ дилига яқинлаштиришга интиланган. Шоир, энг аввало, ўз асарларида сўзларнинг кўп маънолилигидан моҳирона фойдаланган, шу асосда шеърларида кўриш, тасаввур қилиш, севиш, фаҳм қилиш, тушуниш, англаш, ҳиссий завқланиш туйғулари билан боғлиқ уйғунликни ҳосил қилишга ҳаракат қилган.

Айнан ижодкор қорақалпоқ мумтоз адабиёти вакиллари орасида бадий тил имкониятларини янада кенгайтиришга ҳизмат қилганлигини эътироф этиш жоиз. Унда тасвир кўпқатламлиги билан ифода ўзига хослиги бир-бирига ўтиб турадиган тушунчалар саналади. Шу боис, адабий талқинда халқона оҳанг устувор. Туйғулар реализми ҳаққонияти кўп маъноли сўзлар танловида ёрқин инъикосини топади. Бинобарин, истилох тил мезонлари барқарорлашувига муностаҳкам замин ҳозирлайди. Одатда, тушунча маъно тармоқлари кенгайиши тил назариясида полисемия (гр. poly “кўп”, sema “белги”) деб аталади. Аксар ҳолларда бир сўз ўзида муқобил семантик вариантларни англатадиган бир қанча турғун маъно ташувчи бирликлар тарзида истеъмолда бўлади [3:108]. Кўп маъноли сўз қўлланилишида Ажиниёз поэтик маҳорати кўзга ташланади. Санъаткор бадий нутқида конструкция ўз асосий номинатив маъноси билан баробар полисемик мазмун ҳосил қиладиган ранг-баранг мустақил ижодий предикатга эврилади:

Бир ёр кўринса кўзимга,

Уни кўриб хуш этарман... [Эжинияз 1975: 75]

Сифатли ишини қилмаса,

Уни ўчокқа тош этарман... [Эжинияз 1975: 75]

Севиқли ёрдан хабар келса,

Мен унга юриш этарман... [Эжинияз 1975: 75]

Аллоҳ берса ўн бешини,

Барчасин сирдош этарман... [Эжинияз 1975: 75]

Бир яхши ёрни ўзимга,

Уни ҳам йўлдош этарман... (“Ўз вақтимни хуш этарман”).

Намуналарда «хуш этарман» сўз бирикмаси «қувонаман» маъносида, «тош этарман» умумлашмаси «ташлайман» маъносида, «юриш этарман» бирикуви «бораман» маъносида қўлланилса, «сирдош этарман» уйғунлиги эса, “дўст, йўлдош қиламан” маъносида келмоқда. Шунингдек, шоирнинг “Қарздорман, ичиб-едим кўп тузин, Кўп-кўп салом дегил мулла Еримга” шеърисидаги **туз** сўзи полисемантик бўлиб, оғзаки сўзлашув услубида қўлланилса, ўз маъносида “ош тузи” деган тушунчани беради. Ажиниёз бу шеърисида **туз** сўзини маъновий жиҳатдан кўп маъноли, “овқат”, “меҳмонда бўлиш” маъно кўчимини мантиқан таъкидлайди.

Мамбет тўра бош бўлиб, келади қўл,

Кўлнинг кўплигидан қазилар йўл... [4:127].

Бу мисоллардаги **қўл** сўзи “одаминг қўли” маъносида эмас, сўз бирикмаларидаги “қўл келади”, “қўлнинг кўплиги” маъносида Мамбет тўра бошқарган аскарлар келаётгани, уларнинг кўплиги ҳақидаги тушунчани англатади. Демак, кўп маъновийлик лексик маъно одатий тадрижда эмас, балки маънолар орасидаги яхлитлик, маъно англатиш тизими тармоқлари хосланганлик даражасидагина тўлақонли поэтик аҳамият касб этади.

Сўзнинг ўз ва кўчма маънолари, кўп маъновийлик, уларнинг орасидаги боғлиқлик бу тарихий тараққиёт давомида барқарорлашадиган тил семантик ўзгаришларидан иборат. Масалан, Ажиниёз қаламига мансуб “Бўзатовли нозанин” номли шеърисида бунинг ёрқин тажассумини кўриш мумкин:

Фалакнинг ўйини-Жайхун гирдобни,

Бир табассум қилсанг. Кўнглиминг тоби,

Ишқ лашкарининг даҳшат қистови,

Бу омонот жонни тандан бездирар.

Кўнглим орзуларин бир-бир ёздириб,

Қайта бошдан кўхна дардим уйғотиб,

Кофир кўзинг мусулмонни оздириб,

Бечора Зеверни диндан бездирар... [4:98].

Лавҳада, биринчидан, эски ўзбек адабий тили лексик ва грамматик мезонларига хос хусусиятлар кўзга ташланади. Иккинчидан, *фалакнинг ўйини, жайхун гирдобни, омонот жон, кофир кўз* каби сўз бирикмаларида кўзга ташланадиган образли ифода шоир ўзига хос индивидуал услубга эга эканлигини далолатлайди. Бу шеърини сатрларда ҳар бир сўзда алоҳида стилистик бўёқдорлик модаллиги мавжуд десак, муболаға қилмаган бўлаемиз.

Дарҳақиқат, сўз кўп маънолиги ҳосил бўлиши энг асосий усулларидан бири – метафора. Ажиниёз асарларида қўлланган *метафоралар* поэтик нутққа алоҳида жозибадорлик ва эмоционаллик бағишлайди. Унда халқ тилига хос образли метафоралар ҳам («Сарғайиб кўринган *дағның қулағи*» [4]. «*Теңиз етегинде* болар қаншийе» [5]. «Мақтангандай бул *қағаздың жүзине*» [5], бадий адабиётга хос образли-экспрессив метафоралар ҳам («Кўзини жаслатар, *бағрыны тилип*» [4]. «Бозатаўлы гўлбинэфша нэзелим, Эселиц хәррени гўлден бездирер» [5], фақат шоирнинг индивидуал услубига хос метафоралар («*Көңил сәдебини бир-бир яздырып*». «Ышқы қанжарый билән *бағрыңны тилип*» [5]. «*Жүректің гилти*, қайдасаң». «*Жүрегиме салган шоғым*» [5]. «*Нар болып йүкни шекмәгән*, Не билсүн йолның қәдиринән» [5] ҳам моҳирона фойдаланилган.

Истиорадан унумли фойдаланишда Ажиниёз индивидуал поэтик услуби ўзига хослиги кўзга ташланади. Унда ташбех қўллаш-тасаввур аниқлигини ҳосил қилиш билан пайванд адабий маҳорат савияси сезилади:

Сўзлаганда шакар этар сўзингни,

Кўрганда бемағрур этар ўзингни,

Баҳори тўйдирар икки кўзингни,

Лайли, Зулайходай кизлари бордир... [4].
Шеърин лавҳада муаллиф миллий маънавият ифодасини тадқиқ сахнага чиқаради. Юрт тараннуми чизилган манзара яратилганда шоир «сўз», «қўз» тушунчалари маъно товланишларидан самарали фойдаланади. Тил, журғат ва ризқ-насиба маъноларини ташийдиган маъно узвларида ўзига хос тароват мужассам. Нутқ ва намойиш муқоясасини урғулаган санъаткор поэтик идрок яхлитлигини айнан тасаввурлараро рақобатдан ахтаради. Метафорик фикр катидан сизиб чиқадиган мушоҳада мантиғи ташбеҳни деталлаштиради:

Авалло дунёга келди Банижон,
Эллик минг йилдан сўнг фоний демишлар,
Инси-жинси, жонли-жонсиз бир инсон,
Одам қарвон, дунё сарбон демишлар [4:197].

Ажиниёз «Демишлар» шеърини метафорик тафаккур умумлашган ифода тарзи кузатилади. Сюжет ва образни туташтирадиган истиорада мавжудлик жумбоғи, одамзод ибтидои ва интихоси ҳамда ҳаётнинг мазмун-моҳияти фалсафий умумлаштирилади. Мавжуд ҳолат, биринчидан, тасаввур-таассурот кўпқатламлилиги ҳосиласи, иккинчидан, бадий вазифадошлик кенгайиши, учинчидан, ижодий яхлитлик зичлиги билан изоҳланади. Адабий муҳокамада Банижон киёфаси доминант образ тарзида мушоҳада мантиқий тараққиётини таъминлаган. Ибтидоий тасаввурга мувофиқ, одамзоддан аввал пайдо бўлган баҳайбат қуш ақлли ва сўзлаш олиш қобилиятига эга бўлган жонзот саналади. Эллик минг йил умр кўрадиган махлуқ тирноқ билан тоғлар қизиллиги эътироф этилади [6:120]. Муаллиф «инсон қарвон, дунё сарбон» таъкидлови воситасида фақат ва фақат Эзгулик умри боқийлигига ишора қилади. Муаллиф фалсафий мушоҳада тазодий муносабати (бақо ва фано) ёрдамида инсониятни огоҳликка даъват этади.

Шоир ижодида *метонимиялар* ҳам бадийлик ифодаси сифатида кенг истифода этилган. Метонимия ҳам сўз семантикасини кенгайтириш усули бўлиб, ун-

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислоҳ маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон қарори.
2. Ҳамидов Х. Қарақалпақ тили тарихининг очерктери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. 247-б.
3. Дәўлетов А. Тил билими тийкарлари. –Нөкис: «Билим», 2007, 108-б.
4. Эжинияз. Таъламмалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Эжинияз. Мэнги мийраслар. –Нөкис: «Илим», 2014.
6. Мерев А. Ахаллы. Түркмен классыкы эдебиятының сөзлүги. –Ашгабат: 1988. 120-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ мумтоз адабиёти вакили Ажиниёз лирикаси тили семантик хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Унда шоир адабий талқинидаги кўп маъноли сўзлар услубий ўзига хослиги таҳлилга тортилган. Метафора ва кўп маъноли сўзлар ўзаро муносабати назарий жиҳатдан умумлаштирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена семантическим особенностям языка произведений великого классика каракалпакской поэзии Ажинияза. Проанализированы многозначные слова. Изучены метафоры. Определены особенности использования многозначных слов, а также приведены яркие примеры.

SUMMARY

The article is devoted to the semantic peculiarities of literary works of classic poet of Karakalpak literature Ajiniyaz. Polysemantic words, metaphors and metaphoric thinking are investigated. Peculiarities of using Polysemantic words is determined and there are given good examples of metaphors.

УДК: 494.3:413.1

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГИ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ТҮСИНІКЛЕРДІҢ МЕТАФОРИЗАЦИЯСЫ

Ш.М.Кунназарова – филология илимлари бойынша философия докторы
Қарақалпақстан аўыл хожалығы хәм агротехнологиялар институты

Таянч сўзлар: лингвомаданият, урф-одат, метафора, маданий коннотация, миллий-маданий кадриятлар.

Ключевые слова: лингвокультурология, традиция, метафора, культурная коннотация, национально-культурные ценности.

Key words: linguoculturology, tradition, metaphor, cultural connotation, national and cultural values.

Лингвомәденияттануў мифлесип кеткен тил бирликтери, үрп-әдет хәм дәстүрлерди (ески салт дәстүрлер), накыл-мақал хәм фразеологизмлерди, эталон (өлшеў, қәлип, үлги), стереотиплерди (тәқиярланатуғын бир тәризли сөзлер), метафора хәм

да бирор нарса-предмет ҳақида сўз бориб, бутунлай янги ходиса ва тушунчалар ҳақида сўз юритилади. Шоир асарларида унинг қуйидаги кўринишлари учрайди:

1. Муайян бир ҳудуд, макон ва улар орасидаги алоқа натижасида пайдо бўлган метонимиялар: Яман болса, бәдбахт, аўылны бузар [5].

2. Шахс отлари метонимия сифатида қўлланилади: *Хожа Ҳафыз, Науайидан сабағын,* Алан нешше тәлиб кәтиби барды [5].

3. Нарса ва предмет номи шу объектга алоқадор бошқа нарсаларни атайди, умумлаштиради:

Барыны меҳмандын аямас, *дәстурханын* кең жайур

4. Нарса ва предметнинг характер-хусусияти, кўринишини билдирувчи метонимиялар:

Қонақ келсе, *арық* сойма,
Семизин былай қойма.

5. Ранг билдирувчи метонимиялар:

Қыз-жаўаны *қызыл-яшил* кийерлер [5] ва шу кабилар.

Умуман, Ажиниёз шеъринида воқеликни поэтик идроклаш ва реал баҳолаш жараёни тасаввурга мунтазам вазифадошлик юклаш – уни бойитиб бориш воситасида муайян эстетик салмоқ касб этган. Ваҳоланки, ички алоқани мақсадга йўналтирадиган тафаккур маърифатида тушунча ва материя моҳиятда ижодий иттифоқ ҳосил қилади. Предмет кенгайтирилган-теранлаштирилган талқини айнан тафаккур тизимида туб эврилишлар ясайди. Жорий ҳолат сўз маъноси кўчиш усуллари ўзига хослигидан озикланади. Шу маънода, адабий талқин ижодий анъаналар билан узвий алоқалантирилган таҳлил маданиятидан ўсиб чиқади. Мавжуд йўналиш моддият-руҳониятни англаш ҳамда англатиш босқичларидан иборат. Унда семантик майдон мураккаблашиб, тасвир ва ифода сайқал топишига замин ҳозирлайди. Ҳар бир жараён каби ижодий шарҳ хам доимо давомий изланиш, ташбеҳ қўллаш танлови ҳамда шартли талқин жипслашувиға эътибор қаратади. Маъно кўчиши ўзига хослиги шоир бадий мушоҳадаларини тўлдирувчи, аниқловчи ҳамда бойитувчи ижодий омилға эврилади.

тилдиң стильлик фондын, сөйлеў хәм сөйлеў мәдениятын өз ишине алады.

Қарақалпақ халық ертеклеринде бир қатар мәдений бирликлер есапланған метафоралар өнимли ушырасады. Метафоралар бурыннан халықтың

санасында қәлиплесип, сиңисип қалған бирликлер арқалы аңлатылады. Әдетте, метафоралар тил билиминде аўыспалы мәниси басым болған түсиниклер арқалы аңлатылса, мысалы, түлки – хайяр адам белгиси, ешек – жалқаўлық, ериншеклик, сондай-ақ кара күш ийеси, мал – серсизлик, ойсызлық белгилерин аңлатса, ертеклерде халықтың миллий дүньятанымынан, тереңнен пикирлеўинен дерек беретугын, өткир хәм астарлы мәниске ийе болған метафораларды өнимли ушыратамыз.

Мынаў *дәстүрхан* саған өлгенше ырысқы. Тек *«ашыл дәстүрхан»* десең болды, не қәлеген аўқатларың пайда болады. *«Қайна дүмше»* десең мына дүмшеден қәлегениңше теңге аласаң («Алтын баслы әйдарха», 98-б.) Мысалда дәстүрхан – универсиялық сыпатқа ийе, предметлик, зат-нәрсе мәнисинде. Дәстүрхан барлық халықларда бар хәм соның ишинде қарақалпақ халқына да тән болып, қәсийетли түсиник. Ол пискен ас, тағамлар қойылатуғын хәм дүньяда ең жоқары қәдирият саналған инсан баласының жасаў, өмир сүриў ушын нәрлениўи, аўқатланыўи ушын арналған орын. Шаңарақ ағзалары, жақынлар, үлкен хәм киши, куда-кудағай, таныс хәм бийтаныс, дос пенен душпан, улыўма адам баласының бирге табақлас болатуғын, жыйналатуғын орны. Дәстүрхан басында аҳмийетли ойласықлар, мәсләхәтлер, шешимлер жүзеге келеди. Қарақалпақ халқы да өз миллий үрп-әдет дәстүрлеринен, мәдениатынан келип шығып дәстүрханды теберик, кийели муқаддес буйым сыпатында түсинеди хәм айырым еки жүзли адамлар биреў менен тығыз дос-яран, жақсы мүнәсибетте, дәстүрханлас болып, бир дәстүрханнас тағам татысып соңын ала оған жаманлық ислесе, шәртлесип сөзинен қайтса «дәстүрханым урсын!, дузым урсын, аппақ асым тутқай, дузымды ишип, дузлығыма түпирди» хәм тағы басқа да сыяқлы ғарғыс түрлерин қолланады. Ертеклер тилинде болса дәстүрханға усы түсиниклерден келип шығып, ол адамға молшылық, абаданшылық, тойымлық, рәхәтлениў, қуўаныш сезимлерин беретугын туўра мәнисине, тосаттан молшылық мазалы аўқатлар менен дәстүрхан үсти толыўына қыялй хәўес, талпыныў бар. Сондай-ақ, қарақалпақ ертеклеринде ертек қахарманының жақсы инсаный сыпатларға ийе болып, ол қыйыншылықларға дус келип қалған пайытында мүшкилин аңсатластыратуғын қандай да шешим излеўи адам баласының хайўанатлар менен тиллесип, олар арқалы, атап айтқанда кустың пәри, жолбарыстың түги, теректиң жапырағы, оларды түтетий, қолына салып ысқылаў, тек сол затқа тийисли сыйқырлы сөзин айтыў жағдайлары, алысты жақын етиўи, узақ аралыққа көзди ашып жумамадан дегенше, хәп заматта жетиўи, усы затлардың жәрдеминде таўлардан, шөллерден, тоғайлардан тезлик пенен өте алыўи, жердиң астына саяхат етиўи, жети қабат аспан үстине шыға алыўи итибарға алынған метафоралардың кеңислик хәм ўақыт түсиниклерине қатнаслы дөретилгенлигин көремиз. Бул дерлик көпшилик дүнья халықларының ертектери тилинде ушырасады. Ал, қарақалпақ ертеклеринде де усылар менен бир қатарда *қумырысқаның мурты* да метафоралық өзгешеликке ийе. Ол жерде де бир ақшам жатып, ертеңине кетер ўақта *қумырысқа бир муртын* жулып берип, жолға шығарып салды («Шопан бала», 19-б.). Қара көриним жолға барғанда кейнинен бир жолбарыс жетип, оған *муртын* усыныпты («Хансаят», 106-б.). Демек, қумырысқаның ямаса жолбарыстың мурты ертекте мүшкилдерди аңсатластырыўшы күшке ийе деп тәриплесе, ал хәқыйқатында да инсан баласының дүз аңлары менен, хәттеки майда жәнлик қумырысқа менен, оның дене дүзилисинен, сыртқы көринисинен хабардар болыўи, жолбарысты илаҳий кәраматқа ийе, кийели, шәмшил хайўан деп есаплаўын көремиз.

Қарақалпақ халқында жолбарысты үлкен қойымшылықларға келип түнейди, өлген адамлардың руўхы менен қатнаслы тәрепи бар, оларды жаўыз руўхлардан қорғайды деп түсинилиўи, узақ жыллар, айырым ўақытларда он, он еки жылға шекем перзент көрмей, соң перзентли болған аналарға «жолбарыстың шиллеси түскен» деп есаплаўи, жас балаларға сук, қара нийет хәм жаман нәзер өткермейтуғын күшке ийе деп, жолбарыс түгин әдираспан менен қосып үйге түтетийи, оның түгинен халықлық емлеў ислеринде түтетки есабында пайдаланыў хәрекетлеринде де, усы ертектер тилинде берилгениндей халықтың диний исенимлери, диний инанымлары бар.

Жансыз предметлер де ертектер тилинде метафоралық хызметте жумсалған. Олардан бири қойымшылықта қайтыс болған адамның қәбириниң басына қадап қойылатуғын бийик ағаш – сырық ағашы. Сырық ағаш тийкарынан, зыяратта қәбирди алжаспай таўып барыў ушын қойылған белги ўазыйпасын атқарса да, улыўма қойымшылық, ондағы хәр бир буйымға хұрмет пенен қараў халықтың өлини сыйлаўдағы тең инсаныйлық белгисин көрсетиў менен бирге, перзентсиз адамлардың, аналардың сырыққа хәр түрли шүберек байлаўи, қәбиристанда түнеп жаратқанға сыйыныўи, перзент сораўи халықтың диний мәдениаты, көзкараслары менен байланыслы. Ертектер тилинде әўлийе хәм ондағы сырықты адам баласы нийетлериниң орынланыўында белгили орны бар деп түсинип, оған хұрмет пенен қараўында культлык мәни бар. Әўлийешиликке, ондағы сырыққа қарап, хәттеки, қолды шошайтпаў, қол менен нускап көрсетпеў, егер билместен қол менен силтеп көрсетилсе, бармақты тислеп, тәўбеге келиў ырымлары да сақланып қалыўын усы мысаллардан аңлаўға болады: Анаў *сырық көринген әўлийеге* барып, бир түн түнең, әлбетте, шарапаты тийип, үш хаялыңыз да туўыўи мүмкин, - дейди оларға тилеклес болып («Жартыбас», 262-б.). Сонда усы кумларды басып өтип..., деп бала шошайтқан қолын кумның бийгиндеги *қуўсырықтың* тусына келгенде қәпелимде *қолын түсирип*, кумға қадалып, тунжырай қалды («Көргенлиниң баласы», 295-б.).

Метафоралық мәни тек ғана предметлер арқалы билдирилип қоймастан жанлы нәрсениң бир бөлеги, инсан баласының дене мүшесиниң бир бөлеги қыз баланың *бир тал шашы* арқалы да билдирилип келген. Халқымыз адам хәтте елеспесиз деп санаған түскен, таралғаннан кейин тарақта илинип қалған шашын да, әсиресе қыз балалардың шашын адам аяғы баспайтуғын жерге я көмип таслаўды я өртеп жиберий кереклигин айтып тәрбиялап отырған. Себеби, жыйнақсыз қыйылған шаш бөлеги болса да, оны жаман қус болып ушып келип әрўақлар әкетип қалады, оны усындай жаман күшлер алып кетсе, адам бас аўырыўына шатылады деп ырымлаған. Шаш бөлегине де итибарсызлық пенен қараса аўырыўға, яғный жаман ақыбетлерге алып келеди деген уғымда жыйнақшылық, азадалық, пухталық сыяқлы тәлим-тәрбиялық түсиниклер бар болып, ол турмыслық өзине тән қатаң қағыйда. Бул хәққында Г.Адилова өз изертлеўинде: «Лингвомәденияттаныў - миллий сыпаты бар деп танылатуғын социаллық, этикалық, эстетикалық, сиясий, адамгершилик, руўхыйлық, турмыслық қағыйдалар менен нызамлылықларды тиллик қураллар арқалы жеткерийди изертлейтуғын тил илиминиң бағдары» [2:21] - деп көрсетеди. Дәрьяның аяғында бир патшалық бар екен. Бир күни патшаның баласы суўға шомылыўға барса, дәрьяның ишинде күнге шағылысып ығып киятырған бир нәрсени көреди. Алып қараса, *алтын шаш*. Патшаның баласы сол алтын *шаштың ийесине* ашық болып, сол күннен баслап төсек тартып жатып алады («Аққус», 62-б.). Бул мысалда алтын шаш

–гөзаллық, теңсиз сулыўлық тымсалы. Узын хэм шырайлы, алтын шаш (алтындай жарқырап, көзди камастырып турған) аркалы оның ийеси жумбақланып көрсетиледи, яғный алтын шаш тутас гөзаллықтың бир кишигирим бөлеги. Оның ийеси ертектен мәлим болып турғанындай, қыз бала. Шаш тиллик бирлиги аркалы қарақалпақ халқының ҳаял-қызларының шаш күтими мәдениаты көзге тасланады. Ерте ўақытларда ҳаял-қызлар, хәтте, кемпир апалар да ер адамға шашын көрсетип жуўмаған, узын шашларын ер адам алдында жуўып–тарап отырыўды уят деп, ал оны қыйып таслаўды гүнә деп есаплаған, дус келген орынға, аяқ басатуғын жерге шашты тасламаған. Егер, ҳаял адамның қандай да аўырыўы себепли күтими қыйын болғанлықтан бурымы, узын шашлары кесип тасланған болса да, жаны шыққанда оны денесиниң бир бөлеги ретинде санап, қосып көметуғын болған. Шашты күтиў, оны узын хэм шырайлы етип өсириў, тағыншақлар менен безеў ислери қарақалпақ ҳаял-қызларының эстетикалық талғамын, миллий мәдениатлық белгилерин де дәлиллейди.

Усы сыяқлы аўыспалы мәни когнитивлик билим тийкары екенлиги хаққында илимий әдебиятта: «...метафоралар мазмунлық курамы хэм олардағы мәдени коннотациялардың өзи де когнитивлик билим дереги болып хызмет етеди. Соның ушын да аўыспалы мотивлескен сөзлер (метафоралар) мәдений белгилердиң сыртқы көриниси» [1:95]-деп көрсетиледи. Сондай-ақ, метафоралар затлық мәнилерде келеди. Тарақ буйым мәнисинде, тарақ аркалы көбинесе қарақалпақ ертеклеринде тоғай жасырылады. Тоғай хэм тарақ арасындағы уқаслық белгилер – тарақ тиси де тереклер сыяқлы бир тегис, бойма-бой жайластырылыўы, екиншиден шаш тарақ пенен таралады, шаштың тоғайға уқаслық белгиси бул – шаш та тоғай сыяқлы қалың хэм шашта да тереклер сыяқлы өсиў белгиси бар. Ал алма көпшилик ертеклерде перзентли болыўға нускаў. Перзентсиз аналардың алма жеп, соң хәмилели болыўы, ямаса жигит түсинде алма усынған қызды ушыратыўы, қызға алма бериўи – мухаббат белгиси саналады. Соның менен бирге алма – бул алма терегиниң бир бөлеги болып, олар арасында партонимиялық байланыс бар, тийкаргы мәниге өзеклеслик көринеди. Алма аркалы жигит хэм қыздың ушырасыў орны, алма тереги жумбақланып жасырылған. Адамлар алма хэм тарақ аркалы еле жазыў хэм сызыў қәлиплеспеген ерте дәўирлерде де хабарлық хат жазыўларысыз-ақ затлардың уқаслық белгилери аркалы бир-бириниң жумбақланған, жасырылған ой-қиялларың аңлап, түсине алған. Бул аркалы адам баласының пикир дүньясының тереңлиги хэм қиялларының шегарасыз кеңлигин аңлаймыз.

Бай буны ашып қараса, *бир тарақ пенен бир алма* салған, буны қолына алып, хә дегенше түсинбей, үйине келе сала қатынына көрсетеди:

- Ал, бул *тарақ пенен алманың* себебин хэм шешиўин тап, - дейди.

Зайып *алма менен тарақты* қолына ушлап турып былай деди: - Мениң әкемиң бағының сыртында бағқа хешким кирмесин деп қолдан жасалған тоғайы бар, ол тоғайдан қалай да болса өтерсең, оннан соң бир үлкен алма бағы бар, соған келип мени күтиңиз, соған өзим

келемен деген сөзи, - дейди («Зийба менен Зайып қыз», 531-б.)

Метафоралар курамындағы бирликлер затлық, жанлы нәрселердиң атамасы менен келиў менен бирге топонимикалық индикаторлар менен де жумсалады. Мысалы, ертеклерде колланылатуғын жол – бул әпиўайы инсанды өз мәнзилеине жеткеретуғын хызметке ғана ийе болып қоймастан, ал адам баласының өмири мәнисин де билдиреди. Жол – адамның өзи ушын еле белгисиз болған тәғдири, тутас турмысы. Туўылыў, өмир сүриў, жасаў, өлим – булар адам өмириниң белгилеи бөлимлери. Адам өзине бийтаныс болған жолдан жүриў аркалы қыйыншылықларға, куўанышқа, ашылыққа, тоқшылыққа, түрли хәдийселерге ушырайды. Бирақ олар қандай хәдийселер екенлиги оған нәмәлим. Көбинесе қарақалпақ ертеклеринде ушырасатуғын жол – егер сол жолдан жүрсе аман келе алатуғын, екиншиси аман-саў келиўи белгисиз болған жол, үшіншиси барса келмейтуғын жол. Булардың ишиндеги дәслепки еки жол адамның өмир сүриўинен, жасаўынан, тиришилигинен дерек берсе, барса келмейтуғын жол – бул о дүнья.

Уш бала жолға шығып бир неше күн жол жүрген соң, алдынан жол үшке айрылды. Бир жол – *Барса келер*, екинши жол – *Барса келер-келмес*, үшінши жол – *Дым келмес*. Үлкен ағасы биринши жолға, ортаншысы екинши жолға кетти. Мәликхәсенге *үшінши келмес жол* туўры келди. Себеби, анаў еки ағасы ойласып, Мәликхәсенди келмес жолға қойып еди. Еки үлкен ағасының Мәликхәсеннен анасы бөлек еди. Әне, Мәликхәсен өзи жас, *барса келмес жолға* кетти («Мәликхәсен», 44-б.). Метафорада жол адамның басып өтеуғын өмири менен уқаслық тәреплери итибарға алынған.

Ертеклерде дәў, жин-жыпырлар, мәстән кемпир, шайтан сыяқлы диний тулғалар да метафоризациялық уғымларды билдиреди. Әсиресе, мәстан кемпир шырайсыз, түр-түси суўық, бәдбәшере, кийимлери патас, олпылы-солпылы, ишки дүньясы пасық нийетке толы деп түсиндириледи. *Мәстан кемпир* – тири жанлы зат түсинигинде бул жаманлық хэм ипласлық белгиси мәнисин береді: Көз тигип от басына қараса, көзлери мәштей, арқасы қозған, топпысы тозған, еки дизеси кулағынан озған бир мәстан маманы көрди («Ағалы-инилер хэм апалы-сиңдилер», 100-б.).

Жуўмақлап айтқанда, метафоралар қарақалпақ халық ертеклеринде универсиялық хызметте келиўи, яғный тек қарақалпақ халқында емес, көпшилик дүнья халықларына да тән кубылыс екенлиги мәлим. Метафораларда халықтың миллий психологиясы, дүньяны, барлықты таныўы, оны қабыллаўы ойлаў процесиниң хызметин де көрсетеди. Ертеклер тилинде колланылған метафоралар қарақалпақ халқының миллий-мәдени қәдириятлары хаққында бақалы мағлыўматларды береді. Атап айтқанда, қәбир басындағы сырық, табыт, қумалақ, палкердиң шыбығы, қамшысы сыяқлы затлық түсиниклер қарақалпақ халқының диний исенимлерин аңлатса, куў гелле, шаш – адам мүшелериниң хэм дәстүрхан, дуз, нан, алма, тарақ сыяқлы затлық мәнидеги тил бирликлери аркалы реальлық мәнис емес, мәдени коннотация нәзерде тутылған.

Әдебиятлар

1. Abdinazimov Sh., Tolibayev X. Lingvokulturologiya. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
2. Адилова Г.А. Қарақалпақстан қазақтары тилиндегі этнографизмдер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-76-томлар. -Нөкис: “Илим”, 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ эртакларидағы метафоралар лингвомаданий йўналишда ўрганилған. Метафораларнинг қарақалпақ халқ эртакларида универсал вазифани бажариши, бу ҳолат нафақат қарақалпақ халқида, балки кўпчилик дунё халқлариға ҳам хос жараён эканлиги мисоллар билан кўрсатилған.

В статье анализируются метафоры каракалпакских народных сказок в лингвокультурном направлении. Роль метафор в каракалпакских народных сказках демонстрируется на примерах, что этот процесс уникален не только для каракалпаков, но и для многих народов мира.

The article analyzes the metaphors of the Karakalpak folk tales in the linguocultural analysis. The role of metaphors in the Karakalpak folk tales is demonstrated by examples that this process is unique not only for the Karakalpak people, but also for many peoples of the world.

УДК 811.512

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИНДЕ МАЛ ШАРҰАШЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН КӘСИПЛИК СӨЗЛЕР

Б.Р.Қурбанбаева – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар. диалект, нутқ, касбий лексика, аффикс, ҳосила сўзлар, бирлик сон, кўшма сўз, синоним, омоним, эскирган сўзлар, фонетик ўзгарувчанлик, лексик ўзгарувчанлик, диалектик метафора.

Ключевые слова: диалект, говор, профессиональная лексика, аффикс, производное слово, единственное число, составное слово, синоним, омоним, устаревшие слова, фонетическая изменчивость, лексическая изменчивость, диалектическая метафора.

Key words: dialect, speech, professional vocabulary, affix, derivative word, singular, compound word, synonym, homonym, obsolete words, phonetic variability, lexical variability, dialectical metaphor.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында белгили бир кәсипке байланыслы, сол кәсипте ислеўши адамлардың лексикасына тән шекленип қолланылатуғын сөзлер бар. Бундай сөзлерди төмендегидей тематикалық топарларға бөлип қараўға болады. Дийқаншылық, шарўашылық, балықшылық, қурылыс ислерине, токымашылық тараўына, суў хожалығына байланыслы, өндирис хәм турмыстың хәр қыйлы тараўларына байланыслы кәсиплик сөзлер. Олардың бири мал шарўашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсиплик сөзлер.

Мал шарўашылығына байланыслы қолланылатуғын сөзлерди улыўмахалықлық сыпаттағы кәсиплик сөзлер хәм диалектлик сыпаттағы кәсиплик сөзлер деп бөлиўге болады.

Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде мал шарўашылығына байланыслы улыўма халыққа түсиникли сөзлер менен бир қатарда, белгили бир аймақта шекленип қолланылатуғын, тек диалектке ғана тән болған кәсиплик сөзлер бар. Мақалада биз оларға жасалыўы, қурылысы, мәниси хәм қолланылыўы өриси жағынан таллаў жасадық.

Арқа диалектте мал шарўашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсиплик сөзлер қурылысы бойынша дара, дөренди хәм қоспа сөз түринде ушырасады. Сондай-ақ диалекттеги кәсиплик сөзлер, синоним, омоним сыпатында, аўыспалы мәниде хәм фонетикалық лексикалық вариантта қолланылады.

Төрт түлик малдың жас өзгешелигине, аўырыўына, жайлаўына байланыслы төмендегидей диалектте тән кәсиплик сөзлер бар: *қына* (Қараөзек)-испара, ушлы темир, *жона* (Қараөзек)-ер менен туратуғын зат, *ыгар* (Шоманай, Нөкис район)-аттың ери, *палаң* (Қанлықөл)-ешектиң жабыўы, *шалдыўар* (Кегейли)-жазғы мал қора, *сийдемет* (Қараөзек)-аттың ери артқа қарай кетпеў ушын байланатуғын зат, *қуйысқан* (Бозатаў)-аттың көкирегине тағылатуғын айылдың бир түри, *қуйысқан* (Қараөзек)-аттың ери алдына қарай еңтерилип кетпеў ушын байланатуғын зат, *қуйысқан* (Кегейли)-аттың ертурманы, *турмыш* (Шоманай)-мал байлайтуғын жер, *түйник* (Шоманай)-жер төлениң төбесинен жақты түсиў ушын қойылған тесик, *тусақ* (Бозатаў, Шымбай)-қойдың урғашысы, *жабағы* (Нөкис район)-минилмеген асаў ат, *арғымақ* (Қанлықөл)-ат, *қодық*-тайыншақ, тай, *гөжсек* (Қанлықөл)-бузаў, (бул сөз өзбек тилиниң диалектлернде *өжсек* түринде қолланылады), *тоқал* (Шымбай)-шақысы жоқ мал, *шаңлақ* (Бозатаў, Мойнак, Нөкис район)-мал, жанлықларды ийиретуғын жер, кеште жататуғын жери. *шаңлақ* (Нөкис район) сөзи жайлаў мәнисинде де қолланылады, *қарым* (Мойнак, Қараөзек) гүдилеп қойған пишенди мал жеп кетпеў ушын қораның сыртынан қарым қазып қойылады, *тайлақ* (Мойнак, Қанлықөл)-түйениң баласы, *көшек* (Мойнак)-түйениң баласы.

Мысалы: Шарўа малларына от-шөп жыйналып қойылады хәм қыр дөгерегине *қарым* қазылады, бизде хәзир хәрем делинеди.

Т.Бегжановтың мийнетинде: «Төрт түлик малдың биреўине түйе киреди. Усы түйениң жасына қарай ата-лыўына байланыслы түйениң баласы он еки айға дейин бота, боталақ болады. Мойнақ сөйлесиминде *көшек* сөзи де қолланылады. *Көшек*-бул жас түйе, бота дегенди билдиреди. Он еки айдан кейин *тайлақ* болады»-делинген [1:86].

А.М. Щербак қазақ, қырғыз, түркмен, өзбек тиллеринде *тайлақ*, азербайжан тилинде *даўлаг* деп аталатуғынын айтып бул пикирди тастыйықлайды [2:107].

Сондай-ақ карақалпақ тилиндеги «түйе қартайса *көшегине* ереди» - деген мақалдың арқа диалектте «түйе қартайса *көшегине* ереди» варианты бар.

Мал шарўашылығына байланыслы қолланылатуғын *қына* сөзи арқа диалектте бир неше мәниде жумсалады: 1) испара, ушлы темир; 2) той; 3) жүўериниң күйик ба-сы.

А.Пахратдинов өз мийнетинде *қына* сөзиниң келип шығыўы себебин былай түсиндиреди: Егер биреў асығып баратырса, «өйтип асығып әкеңниң қына тойына баратырсаң ба? дейди. Биреў атын ямаса машинасын минбесе, «оны хәзир минбей әкеңниң қына тойына минесең бе? деген де гәп бар. Булар тилде жүдә өнимли қолланылады. Халық бул гәпти төмендегидей жағдайға байланыслы келип шыққан деседи :

Қына-испара деген сөз. Испара ушлы темир. Халық тилинде «хәмме сеннен қаша береді, қолыңда испараң бар ма?» деген гәп бар. Демек, қына хешкимге жақпайды. Қына көбинесе көликке байланыслы қолланылады. Мысалы: жүрмейтуғын ешекке қына бассаң (ушлы темирди ешектиң ыйығына басып-басып алсаң) ешек аяқ-аяғына тиймей ушып кетеди.

Балалар әкесиниң екенинши үйленіў тойын қына той деп атаған. Бала-шағалы адам хаялы турып екенинши рет оның үстине және үйленсе, бурынғы хаял ушын да, оннан туўылған балалар ушын да жүдә қыйын болған. Бул той үйге куўаныш алып келмеген. Бул үйдеги улды, қызды, ананы қапа еткен. Әкениң бул иси шаңарақтағы адамлар ушын қынадай, испарадай қадалған. Ел ишинде «пәленше қына той берип атыр» деп куўанатуғын адам болмаған. Ол үйде биреў той ушын хызмет етсе ерси көринген. Соның ушын тилде «Әкеңниң қына тойына асығып баратырсаң ба?»-деген гәп қалған. Бул «ол тойдың гөринде куўанасаң ба?» дегеди аңлатқан. Себеби таза түскен хаял бурынғыға күндес болады. Олар бир-биреўин жек көреді. Соңғы таза түскен хаял бурынғы хаялдан туўған балаларды жек көреді. Шаңарақта енди күнде қырғын урыс болады. «Атыңды әкеңниң қына тойында шабасаң ба?» деген гәп «усындай шадлы ўақытларында минбей өмирдеги

қайғылы күнлерде минесең бе?» дегенди аңлатқан [3: 33-34].

Сондай-ақ арқа диалекттиң Мойнақ сөйлесимінде кәсіптік диалектизмдер фонетикалық вариантта қолланылады: *айры* (Мойнақ, Бозатау, Тахтакөпір)//*айыр* (Мойнақ, Тахтакөпір, Шымбай, Нөкіс район)-темир жаба. Хожели, Шымбай сөйлесімдерінде бұл сөздің өзбек тилинен өзлескен варианты қолланылады: *айыры*. Бұл сөз арқа диалекттиң сөйлесімдерінде омоним болып келеді. Ал арқа диалекттиң Қанлықөл, Тахтакөпір сөйлесімдерінде қарақалпақ тилине рус тилинен өзлескен вилка сөзі *жаба* деп айтылады хәм бұл сөз аўыспалы мәниде қолланылып, диалектлік метафора болады. Диалектте мал шаруашылығына байланысты гөнерген диалектлік сөздер де ушырасады: *ыраққыш* (Мойнақ, Кегейли)-жылқының бұрынғы аты.

Арқа диалектте мал шаруашылығына байланысты қолланылатуғын кәсіптік сөздер дөрөнди сөз түрінде де ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде -лық/-лик аффикси атлық, келбетлик, санлық, рәуиш хәм модал сөзлерге жалғанып атлық сөз жасайды. Арқа диалектте бұл аффикс арқалы диалектте тән кәсіптік сөздер жасалады: *алқымлық* (Қараөзек)-аттың алқымынан айланып туратуғын жиби, *ийеклик* (Қараөзек)-айлансоқты илдирип қоятуғын бөлеги.

Атауыш сөздерден атлық жасауда өнимсиз қолланылатуғын -ек аффикси арқалы диалектте белгили бир кәсіп пенен шугылланыушы адам мәнисин билдиретуғын атлықлар жасалады: *көнек* (Хожели)-ат бағар.

-ат аффикси арқалы атлықтан атлық жасалады: *сууат* (Бозатау)-қыста малларды, жылқыларды суғаратуғын муздың ойылған жери.

-ше аффикси киширейтиу мәнисин береді: *ерше* (киши ер, Қараөзек).

Сондай-ақ фейил сөздерден диалектте тән кәсіптік сөзлер жасалады:

-мақ/мек, -бак/-бек, -пак/-пек аффикслери фейилден атлық жасайды: *шыйыртпақ* (Нөкіс район)-малдың кулағына тағады.

-қы/-ки, -ғы/-ги аффикси фейил тийкарларынан хәр қыйлы мәнилердеги атлықларды жасайды: *шанышқы* (Хожели)-темир жаба. *Шанышқы* сөзі диалектте бир неше мәниде жумсалады: 1) шөпти жыйнайтуғын курал; 2) балық услайтуғын курал; 3) үй буйымы атама-сы-вилка. Олар диалектте өзара омоним диалектизм болады.

Диалектте тән -соқ аффикси фейилден атлық жасайды: *айлансоқ* (Бозатау, Қараөзек, Шоманай)-шыйыршық, мал-жанлықларды арқанлағанда оратылып калмау үшін арналған темир. Бұл темир еки жиптиң ортасына тутастырылады. Сондай-ақ, Нөкіс халқының тилинде бұл сөз еки вариантта қолланылады: *айланба//айлансоқ*. Арқа диалекттиң айырым сөйлесімде-

рінде бұл сөздің ақырына -қы бууыны қосылып, *айлансоққы* түрінде де ушырасады.

Диалектте тән кәсіптік сөздер қоспа сөз түрінде де келеді.

Атлық+атлық түрінде: *желин қап* (Шоманай)-ешкинің ылағы анасын емип қоймау үшін тигилетуғын қап, *қырман жаба* (Қанлықөл)-темир жаба, *арбақ қайшы* (Қараөзек)-қой-ешкилердің жүнин қыратуғын қайшы, *тоқым терлик* (Қараөзек), мал жатақ (Шымбай)-малды үйиретуғын жер, *шаңлақ жер* (Бозатау)-пада жыйналатуғын жер, *дизгин жылау* (Қараөзек)-аттың қол менен услап туратуғын жери. Қарақалпақ тилинде бұл қоспа сөздің *жылау* компоненти қолланылмайды, тек дизгин делинеді.

Арқа диалекттиң Тахтакөпір сөйлесимінде қоспа сөз түріндеги кәсіптік диалектизмдер фонетикалық вариантта да ушырасады: *айыр жаба//айры жаба* (Тахтакөпір)-темир жаба. *Айыры шөке//айыр шөке* (Кегейли)-бұл қададан соғылады ушы айыры қада жантақты гүдилеу үшін пайдаланылады.

Ийелик сеплигиндеги атлық+тартымланған дөрөнди атлық: *аттың көзлиги* (Шымбай)-аттың басынан кийгизетуғын көзинің қапталын жауып туратуғын кийими.

Дөрөнди атлық+атлық түрінде: *илме зәңги, ойма зәңги* (Тахтакөпір)-зәңгинің бир түри.

Келбетлик+атлық түрінде: *үлкен шеге* (Шымбай, Кегейли)-малдың қазығы, *секеу мал* (Бозатау)-ауысық мал, *жабағы тай* (еки жасар тай), *усақ мал* (Кегейли)-жанлық. Мысалы: Үйдің алды тар. Қора да соғыуға келиспейди. *Усақ мал* сақлауды биліп отырман-ау.

Диалектте қоспа сөзлердің курамындағы биринши сөздің бууындары қысқарып қолланылады: *пишик мал* (Кегейли)-пиштирилген мал.

Сондай-ақ бириккен сөз түрінде ушырасады: *асаубас* (Кегейли)-асау атқа салынуатуғын жип, *мал-шаңлақ* (Тахтакөпір)-малларды падаға жиберіу үшін жыйналатуғын орын.

Синоним сыпатында: *науа* (Тахтакөпір), *ақыр* (Шоманай)-малға суу қуйып қоятуғын ыдыс, карита хәм фонетикалық вариантта қолланылады: *айрыл* (Шымбай)-аттың ерин байлауығын белбеу. Қарақалпақ тилиндеги айыл сөзинің екинши бууынына диалектте дауыссыз р сесі қосылып айтылады.

Жуумақлап айтқанда, кәсіптік сөздер улыумахалықлық лексиканы байытыуда белгили орынды ийелейди. Ол сөзлик байлығымызды байытыудың бирден-бир дереги. Бұл сөзлердің әдебий тилде айырымларының синоними бар, айырымларының синоними жоқ. Усындай кәсіптік сөзлерди жыйнап, хәр қыйлы сөзликлерге киргизип, көпшиликтің ийгилигине айландыруымыз керек. Сонда қарақалпақ тилинің сөзлик байлығы еле де толысып, байып бара береді.

Әдебиетлар

1. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. Қарақалпақ тилинің Мойнақ говоры лексикасы тийкарында. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1971.
2. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных. Лексика тюрских языков. –Москва: 1961.
3. Пахратдинов А. Мәнили гәлпер хәм халық әпсаналары. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Дәулетов А., Дәулетов М., Кудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Морфемика. Морфонология. Сөз жасалыу. Морфонология. –Нөкіс: «Билим» 2010.
5. Кайпназарова М.К. Қарақалпақ тили арқа диалекттиң кәсіптік лексикасы. Монография. –Нөкіс: «Билим», 2021.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тили шимолйи диалектида чорвашиликка оид лексика хәзирги қарақалпақ адабий тили билан қиәсий үрганилди. Шеваға хос сұзлар курилиши ва мазмуни буйича тахлил қилинди.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется употребление профессиональных слов в северном диалекте каракалпакского языка, связанных с животноводством, в сравнении с современным каракалпакским литературным языком. Профессиональные слова диалектического характера были проанализированы с точки зрения структуры и значения.

SUMMARY

The article analyzes the use of professional words in the northern dialect of the Karakalpak language related to the animal husbandry in comparison with the modern Karakalpak literary language. Professional words of dialectical character were analyzed in terms of structure and meaning.

КЕНИМЕХ РАЙОНЫ ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ
Ы.А.Қуттымуратова – *филология илимлери бойынша философия докторы, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Г.К.Кумақбаева - *үлкен оқытыушы*

Наўайы мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қадимий тарих, она тили, оғзаки адабиёт, сўз жозибадорлиги, бой маданият.

Ключевые слова: древняя история, родной язык, устная литература, словарное богатство, богатая культура.

Key words: ancient history, native language, oral literature, word appeal, rich culture.

Кенімех районы 1926-жылдың 16-июнында Кенімех қазақ-қарақалпақ автономиялы районы дүзилиўи ҳаққындағы қарар қабыл етилди. Кенімех Республикасы Орайы Атқарыў Комитетине қарайтуғын автономиялы район етип белгиленди ҳәм 1926-жыл 29-сентябрьде дүзилди. Кенімех районы Наўайы ўәлаяты орталығында жайласқан болып, шығыста Нәўбәхәр, арқа-шығыстан Нурата, батыстан Тамды, Үшқудық, кубладан Қызылтепа районлары, батыстан Бухара ўәлаятының Пешку районлары менен шегараласқан. Оның жер майданы 15,5 мың кв. км, 14 түрли миллет ўәкиллери жасайды.

Кенімех Бухара үлкесиниң ең әйемги суўғарылатуғын дийқаншылық районларынан болған. 1975-1976-жылларда Кенімехтиң Арабон, Қумрабад ҳәм Шардара аўыллары қасында излеп табылған әйемги аўыл ылашықлары усылар қатарынан есапланады. Бул аўылларда ислам дәўиринде муг аты менен тилге алынған диний сыйыныўшы адамлар жасаған.

Қазақ тили түркий тиллериниң қыпшақ топарының қыпшақ-ноғай бөлимшесине киреди. Ерте ўақытлардан қазақлар араб жазыўын қолланған. 1929-39-жыллары латын әлипбесинен пайдаланған. 1949-жылдан рус (кириллица) графикасына тийкарланған мәмлекетлик жазыўда жаза баслады. Қазақ алфавитинде 42 ҳәрип бар. Рус тилиндеги 33 ҳәрипке қосымша: ө, ұ, і, у, ғ, қ, һ ҳәриплер таңбаланған. Шексиз кең территорияға қарай қоныс басқанына қарамастан, қазақ тили жеке диалектлерге бөлинбейтуғын монолитли (бир тутас) тил [3]. Онда жекелеген говорлық өзгешеликлер ғана бар. Әйемги заманнан берли дөрелген бай әдебий ғәзийнеси бар.

Өзбекстанның Наўайы ўәлаятындағы Кенімех районында тарийхый орынлар көп. Аты аңызға айланған әўлийе адамлардың қәбири, бар болып, булар туўралы аңызлар өткен өмирден саза шертип, әўладқа үлги болары сөзсиз. Соның бири Қылыш Ата туўралы аңыз. Қылыш Атаның ҳақыйқый аты - Саид Бурханидин. Ол жүдә күшли, муқаддес әўлийелердин бири болған. Әкеси Камалидин меккелик болып, бизиң елимизге араб халифалығы үстемлик еткен дәўирде келген. Сонда пайытта Қырөзген деген патшалық болып, оған Илгим ағзам деген адам бийлик етипти. Илгим ағзамның жүдә шырайлы, ақыллы бир қызы бар екен. Камалидин сол қызға үйленеди. Арадан көп ўақыт өтпей-ақ өз патшалығының жұмысы менен Камалидин Меккеге жол алады. Елде жүкли болып қалған ҳаялы айы-күни жетип, аман-есен босанып ул туўады. Көп жыллар өтеди, бирақ Камалидин елге қайтпайды. Сөйтип бийгүна гөдек әкесиз өседи. Саид Бурханидиннің бар өмири ағайинлериниң қолында өтеди. Жақсы билим, үлгили тәрбия алады. Бир күни Саид Бурханидинге аспаннан ат пенен қылыш түседи. Сол күннен баслап ол бөле-апатты қайтаратуғын қәсийетке ийе болады. Ағайини бул дүньяны тәрк еткен соң Саид Бурханидин мәмлекет басқарыўын өз қолына алады. Бир күни ол өзиниң әтирапындағы хызметкерлерин жыйнап мәжилис өткереди. Сонда қылышын қынынан суўырып алып ортаға қояды. Сол пайытта қылышқа қонған шыбын еки бөлинип түседи. Мәжилис қатнасыўшылары бул көриниске ҳайран қалады. Сонда Саид Бурханидин былай дейди: - Кимдеким халыққа зулымлық етип, әдалатсызлық ислесе

бағанағы шыбынның кебин кийеди. Саид Бурханидин елин көп жыллар даўамында әдалатлылық пенен басқарады. Әдиллик пенен ис жүргизген патшаға, оның ели менен жерине қызыққан душпанлары жақын келе алмай бармақларын тислейди. Сөйтип ол Қылыш Ата (Қылышлы Ата) атанып кетеди. Қылыш Ата өлер алдында урпақларына: - Егер жаў келсе, "я баба, жаў келди" деп атым менен қәбиримниң қасынан шаўып өтсеңизлер, мен шығып жаўды қыйратаман" - дейди. Арадан бирнеше жыллар өтеди. Урпақлары Атаның сөзин сынап көриў нийети менен "Жаў келди" - деп қәбир жанынан шаўып өтеди. Сонда Қылыш Ата: - "Қәне жаў? Жаў қайда?" - деп қылышын қолына алып жүгирип шығады. Бирақ ҳешқандай жаў жоқ екенин билген Ата: "Басың босағана тиймей жаңың шықпасын!" - деп урпақларына терис пәтиясын берипти. Ғарғысқа ушыраған урпақлары қартайғанда балаларына хұрметсиз болып азап пенен көз жумған екен деседи. Құпия сырларды ишине бүккен жыллар ағын суўдай өтип кетти. Совет хұкимети тусында қәсийетли бабалар арўағы қозғалып, аяқасты болды. Сол жылларда Қылыш Ата қәбири жатқан жерди де егислик жерлерге қосып жибереди. Сонда қәбир қасына жақынлаған тракторлардың моторы өз-өзинен өртенип кете берген. Сөйтип қәсийетли қәбир басына ҳешқим жақын бара алмаған. Соннан кейин де әўлийе қәбири қараўсыз, қамыс болып жатқан. Талай жанларды дәртинен азат екен, перзентсиз жанларға перзент берип куўантқан ата қәбири ескерткишсиз қала берди... Арадан жыллар өтип ата-бабалар әрман еткен Ғәрезсизликтиң ақ таңы атты. Сол таң әўлийе қәбирине де көплеген нур шашты. Көплеген азаматлар баслама көтерип, оны район азаматлары менен турғынлары қоллап-қуўатлап Қылыш Ата қәбири қайта тикленди, басына гүмбез салынды. Ҳәзир бул Ата гүмбези көпшиликтиң зыярат орнына айланған. Усы Кенімех районының Қарақ орайында Қарақ Ата, Мәденият аўылында Аршабийке - Қыз әўлийе, Қызылқум тәрәпинде Қулақан әўлийе, Жалаўлы әўлийе, Бесқыз әўлийе, Үш мазар - Үштөбе атлы аты аңызға айланған әўлийелер бар. Әсирлер гүўасы Шардара төбешиги де тарийхый орынлардың бири саналады [1].

Кенімех районы орайынан дерлик 120 км узақлықта, "Узынқудық" аўылында жайласқан "Қанарбай ата" зиярат орны ўәлаяттағы тарийхый орынлардан бири есапланады. Бул жерде "әўлийе" деп тән алынған Қанарбай атаның қәбири бар. Өз билимин ийгиликли ислерге сарплап, ел арасында үлкен хұрмет ҳәм итибарға сазаўар болған. Ол инсан жақын өтмиште жасап өткенлиги себепли, ол ҳаққында базы бир тарийхый дереклер бизге шекем жетип келген. Айбас улы Қанарбай ата 1836-жылда райондағы "Узынқудық" ширкет хожалығының "Аюртен" аўылында дүньяға келген. Оқып билим алыўға шараяты болмағанлығы себепли, етикшиге шәкирт түседи. Етикшилик өнерин үйренип, елдиң хызметин ислейди. Сондай-ақ, барабарында диний билимге ийе болған адамлардан билмегенлерин сорап үйренеди. Сол себептен ол диний саўатлылығын шығарады. Қанарбай ата жаслығында аўылдан өтип-қайтатуғын кәрўанларды қызығыўшылық пенен гүзете турып, өзи де үлкен қалаларға барыўды, илим үйрениўди арзыў етеди. Ҳақыйқаттан нийетленген арзыў ҳәм қызығыўшылық себепли, ол бир кәрўанбасыға хызметши болып жұмысқа түседи ҳәм

кэрўанға қосылған ҳалда Бухара қаласына жол алады. Арадан бирнеше мүддет өткеннен соң, Бухарадағы "Кўкалдош" медресесине тәлим ала баслайды. Оқыўда да зийреклиги, билими хэм үйренген өнери менен устазлар хэм теңлеслериниң хўрметине миясар болады.

Кенимех сөзиниң этимологиясына келсек:

Иран патшасының улы Шопур Туран усы үлкеде жасаған Мехрибону гөззалға ашық болады хэм оған үйленеди. Ашығы хўрметине Зарафшан дәрьясынан суў жолы - канал қаздырып, оған Кенимехр деп атама береді. Әсирлер даўамында Кенимехр сөзи өзгерислерге ушырап Кенимех деп аталып кеткен деген рәўият бар.

Екинши рәўиятта Мех Ата кәни деген мәни береді: "Кен" сөзи парсы тилинде "Дәрья тармағы яки канал хэм суў жолы, жап" деген мәниге ийе. Сол себебли, ол Кенимех деп аталып кеткен делинеди.

Үшинши рәўиятта "Кенимех" атамасы тил билими тәрәпинен анализленсе, "Кен" хэм "Мех" киби еки сөзден келип шыққан атама. Атаманың биринши буўынындағы "Кен" сөзи "арна, дәрья тармағы яки салма" мәнилери аңлатқан. Екинши буўынындағы "Мех" бирикпеси негизинде "мех" яки "муг"

Әдебиятлар

1. "Заң газети", 199 (1005), 15.11.2006. Авторы: Серикбай Өзбек улы.
2. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследование в области мифопоэтического. -М.: 1995.
3. Кобланова А. Казак соз этикети. —Алматы: 2001.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Кенимех қозоклари тарихиниң тадқиқ қилинишига шархлар берилиши билан бирга уларниң тилидаги хусусиятлар ҳақида атрофлича сўз боради. Тадқиқот объекти сифатида Кенимех тумани қозоклари тилидаги ўзига хос хусусиятлар атаб ўтилади. Мақолада қозок адабиётиниң бебаҳо мерослари ва бой оғзаки ижоди кенг очиб бериледи. Шунингдек, қозок тилиниң келажак авлодга соф ҳолида етказилиши муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида ҳам фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно исследуется история казахов Кенимехского района наряду с обзором об их языковых особенностях. Объект исследования - особенности языка казахов Кенимехского района. В статье раскрывается бесценное наследие казахской литературы и богатое устное творчество. Отмечено важное значение, чтобы казахский язык передавался следующему поколению в чистом виде.

SUMMARY

The article provides a detailed study of the history of the Kenimex Kazakhs, as well as features in their language. The object of research is the peculiarities of the language of the Kazakhs of Kenimex district. The article reveals the invaluable heritage of Kazakh literature and rich oral tradition. It is also important that the Kazakh language is passed on to the next generation in its purest form.

MATEMATIK TERMINLAR DERIVATSIYASINING LEKSIK-SEMANTIK USULI

О.А.Рузметова – докторант
Urganch davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: leksik derivatsiya, soʻz yasalishi, leksik-semantik usul, yasama soʻz, affiksatsiya, suffiksatsiya, prefiksatsiya.

Ключевые слова: лексическая деривация, словообразование, лексико-семантический метод, производное слово, аффиксация, суффиксация, приставка (префиксация).

Key words: lexical derivation, word formation, lexical-semantic method, derivative word, affixation, suffixation, prefix.

Leksik derivatsiya mexanizmlari turli tillarda turlichadir. Soʻz yasalishi alohida soha sifatida rivojlangan. "Soʻz yasalishi", tilshunoslikning alohida sohasi (boʻlimi) sifatida, soʻz yasash va u bilan bogʻliq birliklar, hodisalar haqidagi, umuman aytganda, soʻz yasalishi tizimi haqidagi taʼlimotdir[1]. Bundan tashqari manbalarda "Soʻz yasalishi" ga quyidagicha taʼrifni ham uchratish mumkin: "Soʻz yasash, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan boʻlmasin, yangi soʻz hosil qilishdir. Soʻz yasalishi tilshunoslik fanining ayrim bir boʻlimi, mustaqil lingvistik soha, tarmoq boʻlib, u soʻzlarning yasalishini, yangi soʻz hosil qilishning qonun-qoidalarini, modellarini, vositalarini, shu bilan bogʻliq holda, soʻzlarning strukturasi tekshiradi"[2]. Xuddi shunday mulohazalar boshqa bir qator manbalarda ham keltirilgan. Ushbu mulohazalarga umumiy qaraganda "Soʻz yasalishi" – qanday usul, qanday vosita bilan boʻlmasin, yangi soʻz hosil qilish yoki tilda mavjud boʻlgan lugʻaviy birliklar bazasida yangi soʻz hosil qilish imkoniyati sifatida tushunish mumkin.

Yasama soʻz shakllanishi bilan boʻliq boʻlgan derivatsiyaning barcha koʻrinishlari leksik derivatsiya tarzida talqin etiladi [3]. Asos qismdan maʼlum bir vosita yordamida u bilan mazmuniy bogʻliq boʻlgan yangi leksema hosil qilinishi leksik derivatsiya hisoblanadi.

Yasashga asos qism bilan yasalma mazmuniy mundarijasida umumiylik bilan oʻziga xoslik belgilari mavjud boʻladi. Har ikki qismda takrorlanayotgan sema ularning umumiyligini koʻrsatsa, denotativ semalarning boshqa-boshqaligi ularning oʻziga xosligini namoyon qiladi[4]. Masalan, "markaz" asosidan -iy yasovchi vosita yordamida markaziy leksemasini yasash mumkin. Bunda har ikkala "markaz" va "markaziy" soʻzlarida "markaz" soʻzi takrorlanadi va bu qism ifodalangan sema ularning mazmuniy bogʻliqligini va umumiyligini taʼminlagan.

Har bir til oʻzining derivatsion imkoniyati va resurslariga ega boʻladi va bu har xil tillarda deyarli oʻxshash yoki aksincha har bir tilning oʻziga xos xususiyatlariga ega boʻlishi ham mumkin. Har bir tilda leksik semantik usul mavjuddir. Leksik-semantik usul bilan soʻz yasash soʻz maʼnosining oʻzgarishi, maʼnoning koʻchishi orqali yangi maʼnoli soʻzning yuzaga kelishi boʻlib, semantik yoki leksik semantik usul yordamida soʻz yasash tarixiy taraqqiyot jarayonida tildagi ayrim maʼnolar orasidagi boʻlanishlarning yoʻqolib ketishi, soʻzning ayrim shakllarida yangi leksik maʼnoning yuzaga kelishi bilan bogʻliqdir. Masalan, "uch" soʻzining maʼnolarini tahlil qiladigan boʻlsak:

1. Oddiy natural son ma'nosida (Bir va ikki sonlarning yig'indisi uch bo'ladi);

2. Biror narsaning uchi (burchakning uchi);

3. Harakat ma'nosini bildiruvchi uchmoq fe'li (Kabutar, kabutar uzoqlarga uch!); "uch" so'zi uch xil o'rinda uch xil ma'noda kelgan.

Xuddi shunday turli o'rinlarda turlicha ma'no kasb etib keladigan so'zlarni ingliz tilida ham uchratish mumkin. Masalan, "point" so'zining ma'nolarini tahlil qilsak ushbu so'zning Longman Dictionary of Contemporary English (4th edition; 2005) [5] lug'atida quyidagicha ma'nolarini topsak bo'ladi:

1. Sonning butun qismini bildiruvchi belgi; (One kilogram equals two point two (= 2.2) pounds.)

2. Fikr, g'oya; (You made some interesting points in your speech)

3. Maqsad; (I see little point in discussing this further.)

4. Joy; (This is a good point from which to watch the race.)

5. Ochko, hisob; (The team lost a point as they had not completed the task on time.)

6. Xususiyat; (They would spend hours discussing the finer points of various cars.)

7. Kichik dog', nuqta; (The stars shone like points of light in the sky.)

8. Yo'nalish; (They were advancing on us from all points of the compass.)

9. Ko'rsatmoq; (She ordered and pointed to the door.)

10. Yo'nalmoq, yo'naltirmoq; (There were flashlights all around us, pointing in all directions.)

So'z yasashning eng sermahsul usullaridan hisoblangan affiksatsiya usuli, ham o'zbek, ham ingliz tilida faol usuldir. Affiksatsiya usuli o'z ichiga prefiks hamda suffiks kabi so'z yasovchi qo'shimchalarni oladi. Affiksatsiya usulida yasama so'zlarning semantik o'zgarishlari vujudga keladi.

So'z yasalishi tarkibi so'zning morfemik tarkibi bilan uzviy bog'liqdir. Unda har bir o'zak hamda affiks morfemaning yangi so'zga xos jihatlari mavjud ekanligini ko'rsatadi. So'z yasash tarkibi so'zning morfemik tarkibidan farq qiladi. Morfemik tarkibda qismlar, ya'ni morfemalar ikki va undan ortiq bo'lishi mumkin. So'z yasash tarkibida esa faqat ikki qism bo'ladi, ya'ni yasovchi asos va yasovchi vosita (affiks)[6].

O'zbek tilida affiksatsiya usuli bilan so'z yasashining aynan suffikslar bilan yasash turi keng tarqalgan bo'lib, bu holatni matematik terminlar yasalishi tahlilida ham sezish mumkin. Ba'zi affikslar bir xil ma'nodagi, ba'zilari esa turli ma'nodagi so'zlar yasaydi. Masalan, -chi affiksi bir necha xil ma'nodagi otlar yasaydi, matematika sohasiga oid terminlar orasida asosan quyidagi kabi so'zlarda uchratsak:

Adabiyotlar

1. Hojiyev A "O'zbek tili so'z yasalishi tizimi", Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari o'qituvchi va talabalari uchun qo'llanma. O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. –Toshkent: 2007. 6-b.

2. G'ulomov A "So'z yasalishi. O'zbek tili grammatikasi". –Toshkent: 1975. 7-b

3. Paluanova X.D "Ingliz, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarining derivatsion-semantik prinsiplari". Doktorlik dissertatsiyasi. –Toshkent: 2016. 105-b.

4. Aliyeva Sh.A "Tilning turli sath birliklari transformatsiyasi va derivatsiyasi", Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. -Farg'ona: 2019. 16-b.

5. Longman Dictionary of Contemporary English (4th edition; 2005)

6. O'zbek til praktikumi. (1-qism) –Toshkent: 2005. 85-b.

7. Hojiyev A "O'zbek tili so'z yasalishi tizimi", Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari o'qituvchi va talabalari uchun qo'llanma. O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. –Toshkent: 2007. 130-b.

REZYUME

Ushbu maqolada matematika sohasiga oid ba'zi terminlar derivatsiyasining leksik-semantik usuli haqida so'z yuritiladi va ularning o'zbek va ingliz tillaridagi leksik-semantik usulda yasalishi qiyosiy tahlili muhokama qilinadi.

PEZIOME

В статье рассматривается лексико-семантический метод образования некоторых терминов в области математики и обсуждается их сравнительный анализ лексико-семантического метода образования слов в узбекском и английском языках.

SUMMARY

The article discusses the lexical-semantic method of forming some terms in the field of mathematics and discusses their comparative analysis of the lexical-semantic method of forming words in the Uzbek and English languages.

- O'smoq – o'suvchi;

- Pasaymoq – pasayuvchi;

lekin, odatda matematika sohasiga oid bo'lmagan boshqa so'zlarda bu suffiks shaxs oti yasovchi qo'shimcha sifatida ishlatiladi:

- Ishlamok – ishchi;

- O'qitmoq – o'qituvchi;

kabi so'zlarda shaxs oti yasashga xizmat qilgan.

Xuddi shu misollarni ingliz tilida tahlil qiladigan bo'lsak:

- Increase – increasing;

- Decrease – decreasing;

Shaxs oti yasovchi sifatida esa ingliz tilida –er suffiksini uchratishimiz mumkin:

- Work – worker;

- Teach – teacher;

Ingliz tilidagi ushbu –er suffiksi ham faqatgina shaxs oti yasovchi emas, balki narsa buyum so'zlarini yasashda ham ishlatiladi:

- Open – opener;

- Grate – grater;

Matematika sohasiga oid terminlarning yasashida prefikslar ham o'ziga xos ahamiyatga egadir. Lekin odatda prefikslar yordamida yasama so'z hosil qilish kam unum hisoblanadi. Demak, prefikslar kam mahsul affikslar deb qaraladi.

Ma'lumki, so'z yasash asosidan anglashilgan narsa yoki belgining inkorini bildiruvchi so'zlar hozirgi o'zbek tilida juda ko'p miqdorni tashkil etadi. Bunday so'zlar –siz suffiksi va be-, no- prefikslari yordamida yasaladi. Bu affikslar inkor ma'nosi bilan umumiylikka ega bo'lsa ham, ulardan har biri o'ziga xos farqli belgi-xususiyatga ham ega. Inkor ma'nosiga ega bo'lgan –siz va be- affikslari, asosan otlardan sifat yasaydi, no- affiksi esa, aksincha, asosan, sifatlardan sifat yasaydi[7].

- Hisob – hisobsiz;

- Hisob – behisob;

- Aniq – noaniq;

- Ma'lum – noma'lum;

Aksincha ingliz tilida prefikslar vositasida so'z yasash suffiksatsiyaga ko'ra keng tarqalgan. Ingliz tilida inkor ma'no beruvchi –dis, -de, -mis, -anti kabi bir qator prefikslar so'z yasash uchun ishlatiladi.

- Derivativa – antiderivative;

- Logarithm – antilogarithm;

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'zbek tili va ingliz tilida ham suffiksatsiya va prefiksatsiya vositasida yasama so'zlar hosil qilinadi. O'zbek va ingliz tillaridagi so'z yasovchi affikslarni qiyoslab o'rganish, ushbu tillarning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganishga imkon beradi.

ТАХТАКӨПИР РАЙОНЫ ТОПОНИМЛЕРИНИҢ ПАЙДА БОЛҮЙ СЕБЕПТЕРИ ҲАҚҚЫНДА

А.С.Серикбаева – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: ономастика, топоним, ойконим, ороним, гидроним, антропоним, этноним.

Ключевые слова: ономастика, топоним, ойконим, ороним, гидроним, антропоним, этноним.

Key words: onomastics, toponym, oikonym, oronym, hydronym, anthroponym, ethnonym.

Жер-суў атамалары – әсирлер бойы халық пенен бирге жасап киятырған тил бирликлери. Олар жәмийеттин раўажланыўы, өзгериўи сыяқлы кубылысларды басынан өткерип, ҳәр дәўирдин гүўалары ретинде өмир сүрип, халықтың ийгилигине хызмет етип киятырған тарийхий естеликлер болып табылады.

Топонимлердин шығыў, пайда болыў тарийхы ең алды менен халық тилиниң байлығына, ҳәр бир тарийхий дәўирдеги жәмийетлик өмирдин дүзилисине, оның социаллық-экономикалық жағдайына, ел-журттың кәсип-тиришилигине, мәмлкеттин раўажланып өсиўи менен орынлардын сан жағынан артып, көбейиўине тиккелей байланыслы болады.

Жеримиздеги мындаған атамалардын шығыў, пайда болыў хәм раўажланыўы талай әсир, талай дәўирлердин гүўасы, бизиң заманға жетип келген бай ғәзийне [4:5].

Жер-суў атамалары дүньясы ҳәр тәреплеме кызықлы. Инсан баласы әсирлер бойы қәлиплескен топонимлердин ортасында жасап киятыр. Топонимлер ўақыт өткен сайын умыт болыўы, өзгериўи мүмкин. Деген менен, гейпара топонимлер бир неше әсирди курайды хәм олар белгили бир аймақты мөкан еткен ҳәр түрли халықлардын тиллеринде, ҳәр түрли факторлар тәсири менен қәлиплеседи.

Қарақалпақстан территориясы топонимикалық бай объектлерге ийе. Тахтакөпир районы топонимлери де усы көринисте көринеди. Биз бул мақалада Тахтакөпир районындағы айырым топонимлердин пайда болыў себеpleri ҳаққында сөз етпекшимиз.

Атиабартөбе – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйыны аймағындағы төбешик. Бул төбешикте шабандозлар эзелден ат жарыс, ылақ ойынларын өткерип турғанлықтан *Атиабартөбе* деп аталып кеткен.

Бөршитаў – таўдың аты. Усы таўдың үстинен көрўан жолы өтип, бөриден аман алып қалған баланың аты менен аталған деген әпсаналар бар.

Дәўтөбе – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйынында жайласқан төбешик. *Үлкен* сөзиниң синоними иретинде *дәў* сөзи қолланылған.

Жалаңашқум – Қорғанбай көпирдин шығысынан районға 8 км аралықта жайласқан төбешик, кумлық. *Жалаңаш* деп аталыўының себеби, ол жерге хеш қандай шөп өспеген.

Кенгестөбе – төбешиктиң атамасы. Бул төбе шуўлап, сес шығарып туратуғын болған.

Қараўылтөбе – Жаңадәрья аўылында жайласқан жан-жағынан толық көринетуғын бийик жер. Қазақтың Қылыш деген бийи Хийўа жаўынгерлерин көриў ушын сол төбешиктиң басына қараўыл қойған, соның ушын *Қараўылтөбе* аталып кеткен. Екинши бир дереклерге қарағанда, төбе бийик болған соң, қараўылдай төбеден қарап туратуғын төбешикке байланыслы *Қараўылтөбе* деп атаған.

Қоспанқум – Мүлик аўылының кире берисинде жайласқан төбешик. Бул төбешик қазақтың Қоспан деген батырына байланыслы қойылған. Басында қойымшылығы да бар.

Лаўзанқум – төбешик аты. Бир дереклерде ханның әмелдарларының бириниң исми Лаўзан болған. Ал, екинши бир дереклерде Лаўзан деген немис офицериниң исмине байланыслы қойылған. Ол урыс ўақтында қашып, сол жерде жасырынып жатқан.

Маралтөбе – Мүлик аўылында жайласқан төбешик. Усы төбениң басында Марал деген кемпир күн бойы

отыратуғын болған, сол себеpleri *Маралтөбе* деп аталып кеткен.

Ақбаслықөл – Тахтакөпир районы «Атакөл» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көлдин этирапында оғада көп ақбас өсимлиги өскен хәм соның ушын *Ақбаслықөл* деп аталып кеткен.

Атакөл – көл аты. Дереклерге қарағанда, бул аймақта Әннет ата деген саўатлы, жасы үлкен адам болған хәм бул адам көлдин жағасында жасаған. Сонлықтан бул көл *Атаның көли*, *Атакөл* деп аталған.

Бозжап – «Қараой» елатлы пунктиниң шығыс хәм Ақкөл елатлы пунктиниң арқа тәрепинен ағатуғын канал. Жасы үлкен адамлардың айтыўынша, егислик майданларын кеңейтиў ушын жаңадан боз жерлер өзлестирилген хәм суў апарыў мақсетинде суўғарыў тармағы қазылған, сол себеpleri *Бозжап* деп айтылған. Бул топонимниң тағы бир мәниси «таза жап» яғный *боз* деген сөз «жаңа, таза» деген мәниде де қолланылады.

Босай – «Тахтакөпир» аўыл пуқаралар жыйыны аймағындағы канал. Дереклерге қарағанда, Босай деген шопан мал бағып киятырып, каналдан аты менен өтемен дегенде аты да, өзи де батып кеткен. Соннан сол канал аты *Босай* деп айтылған.

Ботакөл – «Қаратерен» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көлдин этирапында жайылып жүрген түйениң боталарына байланыслы усылай аталған.

Бадырақжап – узынлығы 15 км болған суўғарыў тармағы, жап, үлкен канал. Ол Жаңадәрья елатын суў менен тәмийинлейди. Сағасы Қуўанышжармадан бөлинип, Қарағаш хәм Маржанкөл елатлы пунктлериниң арқа бөлиминен ағып өтеди. Жергиликли пуқаралардың айтыўына қарағанда, жап бадырақдай жайнап турған, сонлықтан, жергиликли халық *Бадрақжап* деп айтып кеткен. Екинши бир дереклерде, хәммемизге белгили тарийхта ХХ әсирдин басында жалланба жұмысшыларды *батрақлар* деп атаған, бул суўғарыў тармағының да қазылыўында батрақлар қатнаскан болыўы мүмкин. Және бир дереклерде *Бадрақ* деген жарлы адамға сол жапты байлар қараўыллатып қойып қаздырған. Сол себеpleri солай аталған.

Бийдайкөл – «Қараой» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Мағлыўматларға қарағанда, бурын бул көлдин орнында бийдай егилетуғын ой орын болған, кейин ала бул орынды суў басып кеткен, соң *Бийдайкөл* аталып кеткен.

Бозжап – «Тахтакөпир» аўыл пуқаралар жыйынындағы Коровник аўылы үстинен өтип турған дәрья. Бул үлкен дәрья Тахтакөпир аўыл пуқаралар жыйынының шетки егислик жерлерин, Мүлк, Кендирли, Қоңыраткөл, Ақкөл аўылларын суў менен тәмийинлейди. Бозжап бурын тың жер болған, ол жерден дәрья қазылып аўылларға суў жеткизип берий ушын дәрьяны пайда еткен.

Ешкюлген – Қараойда жайласқан көл. Информаторлардың айтыўы бойынша, бул көлдин атамасы ешкюлдердиң кырылып кетиўине байланыслы қойылған.

Ибрайымөзек – жап аты. Нураный Есбосын Сапаровтың айтыўына қарағанда, урыўы бессарыдан болған Нарымбет ахунның баласы Худайберген деген адам болған. Ол районлық кеңес атқарыў комитети баслығы болып ислеп жүрген ўақтында хәзирги «Қараой» аймағында Бесмешит деген жерди суўландырыў ушын Қуўанышжармадан саға алып, усы

жапты қаздырған. Бирақ, жаптың атамасын иниси Ибрайымның исмине қойған.

Кендирлижап – Кендирли аұылында жайласқан жап. Бул жап Кендирли аұылы атамасына байланысly қойылған. Кендир – дәнли, собықлы, қабығынан жип, арқан есилетуғын, дәннен май, гүнжара алынатуғын өсимлик.

Қарасақалжап – «Мүлик» аұыл пуқаралар жыйыны аймағының арқа-батысы Қарасақал аұылына ағатуғын суұғарыу тармағы, жап. Бул жапты Қарасақал аұылы турғынлары қазған.

Қаратерең – ени 5-6 км, узынлығы 26 км созылған көл. Бөршиниң басынан қарағанда түби қап-қара, терең болып көрингенликтен, *Қаратерең* аталған.

Қойшыкөл – «Мүлик» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көлдиң *Қойшыкөл* деп аталыуының себеби, көлдиң этирапындағы жергиликли халықтың қойшылыққа қәнигелескенлиги болып есапланады.

Қудияркөл – «Тахтакөпир» аұыл пуқаралар жыйыны аймағындағы көл. Бул көлдиң жағасында Қудияр деген адам жасаған. Ол көлдиң бойында дийқаншылық хәм шаруашылық пенен шуғылланып бағ жаратқан.

Нағашыбайжап – Кендирли аұылында жайласқан жап. Бул жап сол аұылдың турғыны Нағашыбайдың исми менен аталған.

Тепкөл – «Дәўқара» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көл бирде тасып, бирде қайтып турған, соның ушын да *Тепкөл* аталып кеткен.

Тынықкөл – «Қараой» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. *Тынықкөл* деп аталыуының себеби, сууы жүдә тынық болған.

Узынкөл – «Қараой» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан көл. Бул көл узынына созылғанлығы ушын *Узынкөл* аталған.

Абат аұылы – «Қоңыраткөл» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аұыл. Бул аұыл Абат деген адамның атына байланысly қойылған.

Атакөл аұылы – аұыл аты. Рәўиятларға қарағанда, бул аймақта Әннет ата деген саўатлы, жасы үлкен адам болған, ол көлдиң жағасында жасаған, соң бул көл *Атаның көли*, *Атакөл* деп аталатуғын болған. «Атакөл» аұыл пуқаралар жыйынындағы көл хәм қойымшылық бар.

Белтау – аұыл аты. Белтау аталыуы себеби таудың төбеси түйениң белине уқсаған. Бул жерди *Бөршитау* деп те атайды.

Бессары аұыл – «Қараой» хәм «Атакөл» аұыл пуқаралар жыйынылары аұыллары. Бул аұылларда, тийкарынан, қарақалпақтың бессары урыуы адамлары жасайды.

Бәлкеауыл – аұыл аты. Бул аұыл Бәлки деген қыздың атына қойылған [2:51].

Дәўқара – «Қаратерең» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аұыл. Тахтакөпир районы аймағы бурын «Дәўқара жерлери» деп аталған үлкен елатлық болған. Халық аұзындағы аңыз сөзлерде Дәўқара Шымбайдың баласы дегенди айтады. Бул туұралы мынадай аңыз сақланып келген. «Шымбай асып-тасқан бай болып, малларын сыйдыра алмай үлкен баласы Дәўқараны отауға жайлауға шығарған. Дәўқараның да байлығы артып, ел-журтка даңқы шыққан бай болған» деседи.

Дийқанауыл – «Қаратерең» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аұыл. Бул аұылдың адамлары дийқаншылық пенен шуғылланғаны ушын, усылай аталған.

Жаңадәрья – аұыл атамасы. Ерте уақытта Сырдәрьядан қууыс-қууыс жерди қууалап суу бери қарай аққан. Сол суу аққан сай *Жаңадәрья* деп аталып кеткен. Жағасында отырған аұылға *Жаңадәрья* деп ат қойылған [2:45].

Жетим аұыл – аұыл атамасы. Бул аұылға өз ата-анасынан бөлек шыққан жас хожалықлар келип қоныс басқан. Сол ушын «жетим баладай екен» деген мәниде *Жетим аұыл* аталып кеткен.

Кене аұылы – «Атакөл» аұыл пуқаралар жыйынында жайласқан аұыл. Бул аұылда қарақалпақтардың кепе шеріуши урыуының адамлары жасайды.

Қаңлы аұылы – аұыл аты. Бул атама менен аталған аұыллар Тахтакөпир районының көп жерлеринде ушырасады. *Қаңлы* – қарақалпақ урыуларының бири.

Қараағаш – аұыл аты. Бул аұылға кире беристе қара ағаш болған. Негизи бул ағашты аұылға электр тоғын әкеліу ушын орнатқан. Сол себепли усылай аталып кеткен.

Қараой – аұыл. Х.Айымбетов өзиниң «Тахтакөпир үлкен дәрбент үстинде» атлы мийнетинде: «Қараойды алыстан түнерип қап-қара думан сыяқлы болып көринетуғын терекзарлықлары менен тоғайлары усы Қараой атамасының келип шығыуына себепши болды», - деп көрсетеди.

Қарасақал аұылы – «Мүлик» аұыл пуқаралар жыйынында жайласқан аұыл. Бул аұылда қазақтың қарасақал урыуына тийисли болған халық көпшиликти курайды хәм олар әзелден усы аймаққа қоныс басқан.

Қоңыраткөл – аұыл аты. Бул жерде бурын да *Қоңыраткөл* деген көл болған. Сол көлдиң атына байланысly қойылған.

Қум аұыл – «Маржанкөл» аұыл пуқаралар жыйынында жайласқан аұыл. Бул аұыл қумның етегинде жайласқанлығы себепли солай аталған.

Қытшақ аұылы – Қараойда жайласқан аұыл. Бул аұылда, тийкарынан, қарақалпақтың қыпшақ урыуына тийисли халық жасайды.

Қырғыз аұылы – Бөршитау аймағында жайласқан аұыл. Бул аұылда неше қырғызлар ең дәслеп отырықшы болған, сол себепли солай аталған.

Мүйтен аұылы – Қараой менен Қаратереңде жайласқан аұыллар. Бул аұыллар қарақалпақтың мүйтен урыуына байланысly қойылған.

Мүлик – аұыл атамасы. Қазақтың батыры Қоспан «бул жер мениң мүлким, мениң жерим» деп жаулардан қорғаған. Сол себепли аталған. Мүлик аұылының кире берисинде сол Қоспан батырдың аты менен аталған төбешик, қумлық хәм қойымшылық бар.

Пишен аұылы – аұыл аты. Информаторлардың айтыуынша, бурын бул жерлерде қалың пишенлик болған. Ол жерлерде бурын халық жасамаған. Көл болған. Көлдиң жағалауы үлкен қамыслық болып, бул жерден өлетуғын жол болмағандықтан, адамлар қамыстың басын қайырып өлетуғын болған. Қамыстың басын қайырып байлап қойып қоныс аударған. Көл жағалауында хәзирги уақытта да қамыслық, қоға өсип тур хәм узын көл бар. Бул көл усы *Пишен аұыл* атамасының тийкары деседи. Хәзирги күнде аұыл усы көлдиң еки жағалауына қонысланған.

Хожамет аұылы – «Атакөл» аұыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан аұыл. Тахтакөпир тарийхында көпшиликке белгили Хожамет деген болыс болған. Бул аұылдың атамасы усы Хожаметтиң исми менен байланысly пайда болған.

Шанхай аұылы – аұыл аты. Үлкен адамлардың айтыуына қарағанда, бурын бул жерге кореецлер келип салы, айғабағар еккен. Солардың ишинде Шанхай деген кореец болған. Шанхайдан келген кореецлер деген болжау менен де аталып кеткен болыуы мүмкин.

Шөмекей аұылы – «Мүлик» аұыл пуқаралар жыйынында орналасқан аұыл. Бул аұылда, тийкарынан, қазақтың шөмекей урыуының адамлары жасайды.

Биз Тахтакөпир районындағы географиялық объектлерди изертлегенимизде, көпшилик атамалардың адам хәм урыу атлары менен аталғанының гүуасы болдык. Сол урыу атларына қарай ол жерде қайсы

миллет ўекиллери жасағанын да билсе болады. Олардың көпшилик бөлеги қарақалпақ урыў-қәўимлик дүзилисине киретуғын урыўлар менен ямаса усы аймақта жасаған халықлар менен байланыслы.

Солай етип, ҳәр бир дәўир топонимлердиң пайда болыўында өзиниң изин қалдырады. Топонимлер сол

дәўирдиң жәмийетлик қатнаслары, адамлардың дүньяқарасы сыяқлы факторлардың нәтийжесинде пайда болады. Бизге жетип келген жер-суў атамалары сол жәмийеттиң өзгешелигине қарай қойылған. Қайсы жерге барсаң да, топонимлердиң өзинде қаншама мәни, шешилмеген сыр жатады.

Әдебиятлар

1. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? –Нөкис: 1965.
2. Әбдиев А., Реймов А. Тахтақөпир тәрийпи. –Ташкент: 2019.
3. Жанузақ Т. Қазақ ономастикасы. –Павлодар: 2008.
4. Жанузақ Т. Тарихи жер - су аттарының түптөрк ин і. –Алматы: 2010.

Маълум бир топоним ёки гидронимнинг, ёки оронимнинг номланишининг муҳим бир сири, тарихи бор. Мақолада топонимик маълумотларга бой Тахтақөпир тумани баъзи топонимларининг пайдо бўлиш, номланиш сабаблари хақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

У каждого топонима, гидронима или оронима в названии есть своя тайна и история. В статье рассказывается причины наименования и возникновения некоторых топонимов в Тахтакупирском районе.

SUMMARY

Each toponym, hydronym, oronym has a secret and history of naming. The article discusses the origin of naming some toponyms of Takhtakopir region, which full of rich toponymic information.

**ИНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ФЕЙИЛ СӨЗЛЕРДИҢ КОНВЕРСИЯ, КОМПОЗИЦИЯ
УСЫЛЫ МЕНЕН БЕРИЛИҢ ЖОЛЛАРЫ**

Д.Утепбергенова – ассистент оқытыўшы

Г.Джумамуратова – ассистент оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: конверсия, композиция, от, феъл, аффикс, суффикс, шакл ясалиши, семантик структура, синтетик ва аналитик усул.

Ключевые слова: конверсия, композиция, существительное, глагол, аффикс, суффикс, словообразование, образование формы, семантическая структура, синтетические и аналитические методы.

Key words: conversion, composition, noun, verb, affix, suffix, word formation, form formation, semantic structure, synthetic and analytical methods.

Хәзирги англис тилинде бир сөздиң өзи бир пайыттың өзинде ҳәр түрли сөз шақапларына тийисли болыўы мүмкин. Бул ҳәдийсе, әсиресе, атлық хәм феийл сөзлерде анық көринеди. Себеби, редукция нәтийжесинде англис тилиндеги атлық хәм феийл сөзлердиң ақырындағы парық қылыўшы белгилер анықлау қыйынласады. Хәзирги күнде сөзлер морфологиялық көрсеткишлерге бай емес. Сол себепли бир сөз шақабының формасы, дәслепки формасы ямаса сөз парадигмасының дәслепки формасында келгенде екінши сөз шақабынан парық қылмаўы мүмкин. Мысалы: water-суў, суў қуйыў, telephone –телефон, телефон қылыў, measure-өлшем: өлшеу.

Инглис тилинде конверсия усылы менен сөз пайда етиў XIII әсирде басланған. Конверсия усылының пайда болыўы бул инфинитив суффикслердиң жоқ болып кетиўи, атлық сөзлерди қосымталарының жоқ болыўы нәтийжесинен келип шыққан. Сол себепли сөзлер өзиниң лингвистлердиң айтыўынша «конверсия усылы» менен сөзлерди пайда етиў әйемги англис тили дәўиринде болған деген пикирди билдирген [1:44-47].

Әйемги англис тилиндеги конверсия, хәзирги англис тилинде омонимлердиң көп болыўы болып табылады. Және ол «Егер әйемги англис тилиндеги конверсия хәзирги англис тилиндеги конверсиядан сөз жасаўшы суффикслериниң болмағанлығы менен де парықланыўы кереклигин» айтып өтеди. А.И.Смирницкий омонимлерде конверсия усылы менен сөз жасалыў характерин (белгисин) көре алмаған. Ол сөз жасалыўда бир принцип бар екенин, ол да болса сөзлер өзлериниң парадигмасы менен ажыралып турады. Мысалы: Хәзирги англис тилинде love-love, pencil-pencil, әйемги англис тилинде lufun lufian, hearpre-hearrian. Бул еки жағдайда да сөзлер өзлериниң парадигмасы менен ажыралады.

Профессор В.Н.Ярцева омонимлердиң арасындағы парадигма түбир сөзлердиң бир қыйлы айтылыўы, сөзлердиң формасының сәйкес келиўи –бул хәзирги англис тилиндеги сөз шақапларының морфологиялық – синтаксислик усул менен жасалыўына түртки болады.

Бул лингвистикалық әдебиятта «конверсия» усылы деп аталады деди [2:22-26].

Атлық, келбетлик, феийл сөзлердиң бир қыйлы айтылыў теңлиги конверсия усылы менен сөз жасаўдың әхмийетли элементи болып есапланады.

Ал, М.Бизе болса конверсия терминин әйемги англис тилинде қолланбаўды айтып өткен. Ол конверсия терминин әйемги англис тилинде болыўын XVIII әсирдиң басында, омонимлердиң пайда болыўы менен байланыслы деген концепцияны алға сүрген. (М. Бизе).

Бул концепцияға Д.Ли де қосылған, себеби феийл сөзлердиң аффикслерсиз атлық сөзлерден жасалыўы конверсияның тәсиринен болған деген пикирди билдирген. Ол әйемги англис тилинде бир қатар атлық, келбетлик сөзлерден хәлсиз феийл сөзлер болған, оларға lufian-lufu сөзинен, blostmian blastm –сөзинен жасалған. Олардағы ian суффиксин сөз жасаўшы элемент деп қараўға болады, бирақ ол инфинитивтиң суффикси болғаны себепли, ол феийл сөзлердиң парадигмасын қурайды, сонлықтан ол сөз жасаўшы суффикс емес ал форма жасаўшы суффикс болып табылады деп айтқан. Әйемги англис тилинде конверсия усылы менен сөз пайда етиў еле болмаған. Әйемги англис тилинде ian суффикси еки түрли функцияны атқарып келген. 1) сөз жасаўшы 2) форма жасаўшы.

Солай етип, англис тилиндеги конверсия (Conversion) басқа сөз жасаў делинеди.

Инглис тилинде бир семантикалық түбир сөзден конверсия усылы менен қанша сөз жасаўға болады деген сораў әйемги, хәзирги англис лингвистлерин қызықтырып келген. Бирақ бул сораўдың жуўабын шешиўде, елеге шекем бир пикирге келген жоқ.

Сөзлердиң қайсы сөз шақапларына тийисли екенин айырып алыў ушын, сол сөздиң семантикалық тарийхына көз таслау керек. Сөзлердиң пайда болыўында «конверсияның қайталаныўы» реконверсия омоним сөзлерди есапқа алыў керек.

Хәзир омоним сөзлердиң семантикалық структура-сын, яғный конверсия усылы менен қанша сөз шақап-ларын жасаўға болатуғынлығын анализлеп өтемиз.

Мысалы: welcome (n) (adj) (v) (int). out (n), (adv) (v), black (n), ladj, (v), down (n), (adj), adv, (prep), (v).

Жоқарыда көрсетілген “down” сөзін алып қарасак, Оксфорд сөзлігі бойынша «дюна» деген мәніні билдиреди. Бул сөз атлық сөз шақабына киреди. Бул сөзден рәуиш (adverb) сөз жасаған. Рәуиш сөзден келбетлик сөз пайда болған. Мысалы: down leap-leap down, down fall-to down. Рәуиш сөзлер, өз гезегінде, фейил түзді жаратқан. Мысалы: to down- төменлеу, төмен түсіу, төменге таслау. Солай етип бизлер конверсия менен тек еки сөз шақаптары: атлық хэм фейиллердің семантикалық мәнилериниң арасында байланыстың бар екенлигин тән алыуымызға болады. Егер бизлер «down» сөзиниң схемасын жасайтуғын болсақ, онда ол төмендеги формада болады конверсия аркалы жасалыу \diamond белгиси менен аңлатылады.

Инглис тилиндеги “out” сөзиниң дәслепки мәниси атлық сөз болып «шығыу» деген мәніні аңлатқан бунның себеби рәуиштиң эллиптикалық қолланыуы натийжесинен келип шыққан. The way out - out шығыу орны. Келбетлик “out” сыртқы сөзи келбетлик фейилдің рәуиш пенен келип анықлаушы функциясында қолланыуы менен пайда болған. Мысалы: lying out фейил сөз to out алатуғын болсақ, ол рәуиш сөзден жасалған. Дәслеп “out” фейил сөзи әйдемги инглис тилиндеги utian ut-out алынған. Бирақ to out фейилиниң басқа мәнилері конверсия аркалы пайда болған деген пикирге келиуге болады.

To out фейилиниң кейинги конверсия аркалы алынған мәнилерине мыналар киреди: кууып салыу, накаут кылыу, ойыннан шығарыу экскурсияға шығыу, шығыу.

Инглис тилинде конверсия усылы менен көплеген фейил сөзлер жасалады. Олар көпшилик жағдайда атлық сөзлерден пайда болады. Мысалы: a belt- қайыс, to belt-қайыс тағыу, a cage- тор, to cage- торға салыу, blind-соқыр, to blind-соқыр болыу, doctor- доктор, to doctor-дауалау, a move –хәрекет, to move-хәрекет етиу, a call-қоңырау, to call- қоңырау етиу.

Конверсия усылы менен бир мәнилі сөзлер жасалады, бирақ олардың көпшилиги көп мәнилі сөз болып кетеди. Конверсия аркалы жасалған сөзлер қандай қылып полисемияға айланыуы хаққында мәселени елеге шекем хеш ким изертлемеген.

Бул мәселениң шешилуіні конверсия хаққында толық мағлыуымат алыуға жәрдем береді. Конверсия усылы менен жасалған сөзлердің көпшилиги, конверсияның көп мәртебе қайталанғанлығына байланысты. Түбир сөз қанша мәниге ийе болса, сонша конверсияға ушырайды. Мәселен: Share (noun)- акция, пай, бөлек, to share (verb)- бөлиу, пайға ийе болыу, қатнасыу, a doctor (noun)- врач, доктор (лауазым), to doctor –докторлық етиу, concern (noun)- қарым-қатнас, тәшүиш, қызығыу, қатнасыу, to concern (verb)- қарама-қарсылыққа ийе болыу, (қатнасыу), тәшүишлениу, қызықсыныу.

Сөзлерди анализлей отырып және бир пикирге келиуге болады. Конверсия усылы аркалы тек таза сөзлер пайда болып қалмастан, таза мәнидеги сөзлер де пайда болады. Басқа сөз бенен айтқанда конверсия бурыннан бар сөзлердің мәнилерин таза мәнилерди жасайды. Мысалы: slide (noun) –сырғанақ, сырғанау, сырғанаушы механизми. (тех).

Инглис тилинде, дерлик барлық сөз шақаптарына фейил сөзлерден жасаса болады. Оларға атлық, келбетлик, предлог, рәуиш сөзлер киреди.

Инглис тилинде сөз жасаудың және бир түри бул сөз қосылыу-композиция (**Composition**) деп аталады. Еки ямаса оннан да көп сөзлер дизбеклесип, фейил сөз жасалыуын композиция деп атаймыз. Композиция дегенде, әдетте, еки хэм оннан артық сөзлерден турып улыуға бир мәни аңлататуғын дөрэнди сөз түсиниледи. Композиция (қоспа сөз) ең кеминде еки түбирден

(сөзден) ибарат болса, олар белгили бир тураклы тәртипте қәлиплеседи, оларды бири-биринен ажыратууға, орын алмастырыуға болмайды. Мысалы: атлық+фейил back-bite –кейнинен айбат шегуі, to white wash- хәклеу, to broadcast- радиодан хабарлау.

Бундай түрдеги қоспа фейил сөзлер онша көп ушыраспайды. Кең тарқалған қоспа фейил сөзлер фейилдің рәуиш сөзлер менен қосылып келиуі болып есапланады. Мысалы: to ring up телефон қылыу, to goaway-кетип қалыу, to make out- түсиниу, to put on –кийиу.

Солай етип, инглис тилиндеги фейил сөзлер сөз қосылыу аркалы төмендегише схемада жасалады. Мысалы: 1) n+n buttonhole илгек жай ашыу, 2)n+v-brow best-қорқытыу хаулықтырыу, a+n blue pencil- редакторлау, қысқартыу, black-mail –зорлап пул алыу.3) a+v-cold shoulder- кеуилсиз күтип алыу 4) adv+v outgo- үстин турыу, outgrow- артық шығыу.

Композиция усылы жәрдемінде дөрэнди сөзлер жасалады. Дөрэнди сөз бир ямаса еки сөздің қосылыуы аркалы пайда болады. Қосылыушы сөзлер мәнилі морфемалардан турады, соның ушын олар жай сөз хэм сөз дизбеклеринен айырылып турады [1:87-89].

Қоспа атлық сөзлер компонентлериниң характерине қарап төмендеги группаларға болинеди:

1) Түбир өзекли қоспа атлық сөзлердің (Ordinary or nonderivational Compounds) компоненттери түбир морфемалардан (Root-Morphemes) жасалады. Мысалы:

Gas-bomb «химиялық бомба», head-ache «бас ауырыу», head-dress «бас кийим».

2) Дөрэнди қоспа атлық сөзлердин (Derivational Compound nouns) бир компонентти ямаса еки компонентти де дөрэнди сөзлерден жасалады. Мысалы:

Shoe-maker «етикши», knife-grinder «пышак шарлаушы, шарлаушы», novel-writer «романист, роман жазыушы», notice-board «дағазалар доскасы».

3) Қысқартылған қоспа атлық сөзлер (Abbreviated Compound Nouns) инглис тилинде көптеп ушырасады. Олар хәр қыйлы усыллар менен қысқартылады, яғный толық қысқартыу хэм ярым қысқартыу усыллары болады.

Толық қысқартылғанда хәр сөздің бас хәриби ямаса сеси алынады. Мысалы; BBC (British Broadcasting Corporation) «Британия радио еситтириу корпорациясы» ямаса Би. Си; USA (United States of America) «Америка Құрама Штатлары» ямас АҚШ.

Сөздің айырым бууынлары ямаса сеслери алынып қысқартылса ярым қысқартыу болады. Мысалы:

perf (perfect) «перфект», pl (plural) «көплик», amp-h (ampere-hour) «ампер-саат» хэм т.б.

4) Тәкирарый қоспа атлықлар (Reduplicative (Twin) Compound Nouns) – бууынлардың яки сөзлердің өзгермей ямаса сәл өзгерип тәкирарланыуы нәтижесинде жасалатуғын қоспа сөзлер болып табылады. Тәкирарый атлықлардың жасалыуының төмендеги усыллары бар:

а) түбир сөз өзгермей тәкирарланады; tap-tap «дүк-дүк», «есикти қағыу», snip-snip «шық-шық», «сааттың шыкылдысы»;

б) сөздің түбириндеги дауыссы өзгерип тәкирарланады; wig-wag «жалау менен сигнал бериу», chif-chaff «қустың аты»;

в) сөздің басындағы сеси өзгерип тәкирарланады; hanky-panky «фокус көрсетиу», kinky-whicky «хаял, қатын».

Қарақалпақ тилиндеги чай-пай, нан-пан, арба-арба, пада-пада хэм т.б. сыяқлы жуп атлық сөзлердің жасалыуына туура келеди.

Қоспа атлық сөзлерди семантикалық классификациялау хаққында хәр түрлі пикирлер бар, көбирек таралғаны О.Есперсен хэм басқалардың классификациясы болып есапланады.

а) Биринши компонентти екінши компоненттин анықлап келеди. (Final Determinative Compounds) sunset

«күн батыс», earth-quake «жер силкиниў», whetstone «қайрақ тас», thunder-storm «гүлдирмама», т.б.

б) Екинши компонентти бириншисин аныклап келеди; tip-toe «аяқтың ушы», toad-eater «өтирикши», toast-master «тамада», т.б.

в) Байланыстырыўшы (копулатив) қоспа атлықлар; Nukus – Tashkent (Нөкис-Ташкент) хэм т.б.

г) Айқынлаўшы қоспа атлықлар (Appositional Compounds); woman-doctor «хаял доктор», nanny-goat «ешки, урғашы жаллық», mother-in-law «қайин ене».

Әдебиятлар

1. Смирницкий А. И. «По поводу конверсии в английском языке» -М.: 1966. 44-47-б.
2. Ярцева В. Н. «Проблема параг в языке аналитического строя». -М.: 1971. 22-26-б.
3. Буранов Б. Курбаназаров П. К. «Англичан тилиниң грамматикасы» -Нөкис: 1979. 22-б.
4. Antal “Meaning and understanding” The Hague 1964.
5. Jespersen O. “A modern English Grammar on historical principles”. –Copenhagen: 1962.

Лексик-морфологик услуб ёрдамида англиз тилида феълларнинг шаклланиши, феълларни конвертатсия қилиш, композитсион услуб билан ўткашиш усуллари. Инглиз тилида феълларнинг шаклланиши ва ўзига хос узатилиши, феълларнинг синтетик ва аналитик усуллар билан шаклланиши ва сўз шаклланиши тизимидаги ўрни. Инглиз тилида қўшимчалар услуби билан феълларни тузиш. Инглиз тилида таржима услуби билан сўзларни ишлатиш. Инглиз тилида биз ҳар бир сўз гурухидан феълларни айлантiramиз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Формирование глаголов в английском языке с помощью лексико-морфологического стиля, способы передачи глаголов преобразованием, стиль композиции. Условия образования и специфической передачи глаголов в английском языке, образование глаголов синтетическими и аналитическими методами и его место в системе словообразования. Составление глаголов со стилем аффиксации в английском языке. Использование слов со стилем преобразования на английском языке. В английском языке мы создаем глаголы из каждой группы слов путём преобразования.

SUMMARY

Formation of verbs in English with the help of lexical morphological style, ways of transmission of verbs by conversion, composition style. Conditions of formation and specific rendering of verbs in English, formation of verbs by synthetic and analytical methods and its place in the system of word formation. Making verbs with affixation style in English. Use of words with conversion style in English. In English, we create verbs from each word group through conversion.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРДЕ ИЗЕРТЛЕНИЎИ

Қ.Үсенова - ассистент оқытыўшы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: этномаданий лексика, этнолингвистика, этнос, этнография, этимология, семантик.

Ключевые слова: этнокультурная лексика, этнолингвистика, этнос, этнография, этимология, семантический.

Key words: ethnocultural vocabulary, ethnolinguistics, ethnos, ethnography, etymology, semantic.

Тил халықтың тарийхы менен байланыслы, ал лексика болса, халықтың турмысында жүз берген барлық өзгерислер менен болады. Этнографиялық лексика тил билиминдеги раўажланып киятырған бағдарлардың бири. Себеби, тил илими раўажланған сайын оның баска илимлер менен байланысы тәреплерине итибар қаратыла баслайды. Мәселен, этнолингвистика, этнографиялық лексика хэм т.б. Бул ҳаққындағы көзқарасларды илимпазлардың пикирлери менен толықтырыўға болады.

Рус тилиндеги энциклопедиялық сөзликлерде этнолингвистика ҳаққында мына мағлыўматты ушыратамыз: *Этнолингвистика* – этнология, фольклортаныў, мифология, мәдениеттаныў, дәстүрий мәдениеттың тил белгилерин изертлеў хэм тилдеги көринислер менен байланыслы этникалық дүньяны үйрениўдиң, изертлеўдиң комплексли бағдары» [11]. Ал А.С.Герд болса, этнолингвистиканың тил билими, этнография хэм социологияның кесиспесиндеги илим бағдары екенлигин атап өткен [4:78].

Хәр бир халықтың этнографиялық лексикасы сол халықтың этникалық өзгешелигин анықлаўға жәрдем береді. Сол себепли бул бағдарда түркий тиллерде исленген бир қанша мийнетлер бар.

Этнографиялық лексика тараўын хәр тәреплеме изертлеўде қазақ, қырғыз, чуваш, татар, алтай тиллеринде жұмыслар алып барылды.

Түркий тиллери лексикасын хәр тәреплеме үйрениўде Э.В.Севортян көп ғана мийнет ислегенин көриўимизге болады. Оның «Этимологический словарь тюркских языков» атлы мийнетинде түркий тиллери, яғный 25 тилдиң материаллары тийкарында улыўма түркий тиллериниң келип шығыў тийкарларын салыстырады [12:767].

Солай етип, биз англис тилинде феи́л сөзлердиң сөз қосылыўы арқалы жасалыўын анализлей отырып төмендеги пикирге келдик. Қоспа сөз де еки хэм оннан да артық сөзлердиң (түбирлердиң) қосылыўынан дүзиліп компонентлердиң мәнилеринен бираз өзгеше мәниге ийе болған хэм сөйлеўде бир пәт пенен айтылып, гейде биригиўши компонентлери фонетикалық өзгериске ушырайтуғын хэм гәпте бир ағзаның хызметин атқаратуғын сөзлерге айтылады.

Э.В.Севортян бул мийнетинде түркий тиллердеги сөзлердиң этимологиялық тийкарларына итибар қаратып, оларды лексикалық жақтан бир-бирине уқасалығы хэм өзгешеликлерин атап өтеди. Илимпаздың түркий тиллери сөзлериниң этимологиялық жақтан анализлеп, сөзлердиң мазмунын көрсетип бергенлиги этнографизмлердин бул тиллердеги қолланыў өзгешеликлерин билиў ушын да әҳмийетли болып табылады.

Түркий тиллерде исленген мийнетлердиң бири сыпатында «Қазақ тилиниң қысқаша этимологиялық сөзлиги»н атап өтиўимизге болады [8:240]. Сөзликте түрк тиллери ушын да ортақ болған лексикалық бириклердиң этимологиялық мазмуны анализленген. Бул мийнетте мал шаруашылығы, халықтың жасаў тәризи, үрп-әдет, дәстүрлер менен байланыслы болған атамалардың тийкаргы мазмуны ашып берилген. Сөзликте атамалар белгилі бир топарлар тийкарында емес, ал әлипбе тәртибинде избе-из берилген. Бул оқыўшыға бираз қолайлық жаратады. Сөзликте қазақ халқы хэм түркий халықлар ушын ортақ болған атамалар хэм олардың этнографиялық мазмуны, лексикалық келип шығыўы, морфологиялық мәнисине де итибар қаратылған. Мәселен, қарақалпақ халқының дәстүрий ойынлары болған көкпар ҳаққында сөзликте мынадай анықлама бериледи: «Бул сөз алтай тилинде *бору*, тува тилинде *бөрү*, ноғай, татар, башқурт, уйғыр тилинде *бьори*, *бүре*, *бөрө* болып айтылады. «Көк» сөзи басқа түркий тиллериндегидей қазақ тилинде де заттың түси, аспан, жас балаўса шөп, жаңа шыққан жемис, өримдей жас, деген мазмунда қолланылады. *Бөри* сөзине қосылып *көк* сөзи «мықлы, беккем, нағыз көк жал қасқыр» дегенди аңлатады. Солай етип, «көкпар» сөзи *көк* және *бөри* деген еки сөзден қуралған» [8:104].

Қазақ тил билиминде А.Т.Қайдаровтың басшылығында «Қазахи в мире родного языка» атамасындағы этнолингвистикалық төрт томлық сөзлиги шықты. Усы илимпаздың мына пикири тил билими хәм басқа да тараўлар ушын әхмийетли екенлигин атап өтпекшимиз: «Этностың басып өткен бир неше әсирлик жолы, оның белги сүүретлери бизлер тас естелик пенен жар тастағы ойылған жазыўлар аркалы, мәдений естеликлер менен хәр қыйлы имаратлар халатында жетип келиўи мүмкин. Бирақ булардың барлығы-этнос өмириниң тек ғана мыңнан бир көриниси. Оның шын мәнисиндеги даналығы менен дүнья танымы тек тилинде ғана сақланады. Хәр бир дәўирде өмирге керекли болған курал-жарақлардың, курал-сайманның, кийим-кеншек пенен азық-аўқат, үрп-әдет, исеним, ойын-күлки, той-мереке менен байланыслы дәстүрлердиң атамасы, сыры, тил фактлери ретинде ғана, яғный дара сөзлер бирикпеси, фразеологизмлер менен накыл-мақаллар аркалы ғана бизге жетип келиўи мүмкин» [9:304].

Этномәдений лексика бойынша қазақ тил билиминде исленген мийнетлердиң ишинде Е.Жанпейсовтың мийнетлери айрықша орынға ийе. Оның «Этнокультурная лексика казахского языка» атлы мийнетинде М.Әуезовтың мийнетлери тарийхый-лингвистикалық жақтан үйренилип, сол тийкарда қазақ тилиниң этномәдений лексикасы анализленген [5:285]. Автор лексиканы руўхый хәм материаллық мәдениет кубылыслары, халық метрологиясы, туўысқанлық хәм шаңарақлық қатнасықлар лексикасы деп бөлип қарайды. Мийнетте түрк тили мағлыұматларынан кең пайдаланған. Бул мийнеттиң қосымшасында 3150 ден аслам материаллық хәм руўхый мәдениет атамалары, 650 топонимлер, 150 ден аслам этнонимлер берилген.

М.М.Копыленконың этнолингвистика мәселелерин жақсы анализлеген мийнетлериниң бири сыпатында «Основы этнолингвистики» атлы монографиясын келтирип өтиўге болады [7:180]. Бул мийнет тиккелей этнолингвистика мәселелерин хәр тәрәплеме үйретуўын мийнет екенлигин атап өтиў орынлы. М.М.Копыленко өзиниң мийнетинде М.Қашқарийдиң мийнетлериндеги этнолингвистикалық материалларды таллаўдан баслап дәслепки дәўир илимпазлары В.Гумбольдт, Э.Сепир, А.А.Потебня, соның менен бирге, соңғы дәўирдеги изертлеўшилерден Н.И.Толстой, В.В.Иванов, В.Н.Топоров хәм тағы басқалардың усы тараў бойынша алып барған изертлеўлерине таллаў ислеиди. Усындай изленислер нәтийжесинде «этнолингвистика» атамасының Б.М.Уорфқа тийисли екенлигин анықлайды. Оларды улыўмаластырған халда, этнолингвистика тараўының қағыйдаларын келтирип өтеди.

Түркий тиллердиң лексикасын үйрениўге арналған К.М.Мусаеваның «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» атлы монографиялық мийнетинде биринши мәрте батыс кыпшақ тиллери лексикасының уқсас хәм айырмашылық тәрәплери изертленген [10:358]. Лексика тараўының басқа бөлимлери менен бирге, этнографиялық лексиканың жеке топарлары да талқыланады: хайўанатлар, хайўанлардың мүшелери, өсимлик атамалары, туўысқанлық атамалары. Тил кубылыслары халықтың тарийхы менен тығыз байланыста изертленген. Яғный, халықтың тарийхый хәм социаллық халатлары тийкарында анализленген.

Қырғыз тилиндеги мийнетлерден профессор А.К.Юдахин тәрәпинен таярланған «Киргизско-русский словарь» атлы мийнети өзиниң мазмуны бойынша энциклопедиялық характерге ийе мийнет [14]. Бул сөзликте тарийх-этнографиялық мағлыұматлар жәленген, яғный қырғыз тили тарийхы, улыўма түркий тиллер тарийхы мәселелерин, қырғыз халқының тарийхы хәм мәдениатын көрсетип берийўши дерек сыпатында хызмет етеди.

К.К.Юдахинниң сөзлиги еки тилдеги сөзлердиң мәнисин түсиндирип қоймастан, фольклорлық лексиканы да хәр тәрәплеме тәрәппе береди хәм фольклорлық сөзлер арқалы қырғыз халқының жасаў тәрәизи, дәстүрлери хәққинда да мағлыұмат береди. Автордың сөзлиги қырғыз халқы хәм басқа да түркий халықлардың жасаў тәрәизи бойынша мағлыұмат берийўши дерек есапланады. Мәселен, қарақалпақ тилинде ушырасатуғын *эжайып* (қырғыз тилинде «эжайып») сөзиниң мәнисин берийў ушын фольклордан мысал келтиреди: «Ажайыптан дуба оқу – фольк. Произнести чудодейственное заклинание (напр. Для того чтобы вмиг вызвать резкое изменение погоды)» [14:503]. Яғный бул гәпте эжайып сөзиниң фольклорлық мәнисиниң қолланылыўы ашып берилип, *эжайып* сөзи «дуға оқыў» сөзи менен избе-из келип «Сол заматтың өзінде хаўа райын өзгертип жиберийў ушын эжайып дуға оқылды» деген мәнисти ашып берген.

Лексиканың жеке тематикалық топарларын үйрениўде татар тилшилеринен Д.Б.Рамазанова, Р.К.Рахимова, Ф.Ф.Гаффарова, Ф.С.Баязитова, Н.Б.Бурганова, Т.Х.Хайрутдиновалар кандидатлық диссертацияларын жақлап шықты. Олар тәрәпинен туўысқанлық, атамалары, дәстүрлер, үрп-әдет, атқа байланыслы курал-сайманлар, пазенделикке байланыслы буйымлар, жерге байланыслы атамалар хәр тәрәплеме анализге тартылған.

Татар тили лексикологиясын изертлеўде Р.Г.Ахметьяновтың бир қатар мийнетлерин атап өтиўге болады. Автордың «Общая лексика материальной культуры народов среднего Поволжья» мийнетинде татар, башқурт, чуваш, марий хәм удмурт тиллери лексикалық бирликлериниң этимологиялық мазмуны, дийқаншылық, мал шарўашылығы хәм жәмийетлик қурылыс тараўларына байланыслы атамалардың лексикасы анализленген [2:200].

Бир қатар тюрколог илимпазлар тәрәпинен хайўанлардың атамалары бойынша исленген жұмысларын атап өтиў орынлы. Мысал ушын, илимпаз А.М.Щербак тәрәпинен таярланған «Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексик тюркских языков» атамасындағы мийнетинде хайўанлардың атамаларын билдиретуғын сөзлерди салыстырған хәм олардың түркий тиллерде фонетикалық, морфологиялық өзгешеликлерин келтирип өткен [13:81]. Мысал ушын илимпаз өз мийнетинде *ийт* деген сөздиң барлық түркий тиллеринде ушырасатуғынына итибар береди: «Тек ғана хакас тилинде *ийт* – «адай» дегенди билдиреди, түркий тиллерде *көпек* сөзи туўра келеди, басқа да түркий тиллерде (азербайжанша *көпәк*, түркменше *көпәк*, гагауз тилинде *көпәк*, *көпәжик*) усыған уқсас болып айтылыўын көрсетип өткен. Өзбек тилинде ийттиң улыўмалық атамасы, *ит* деген сөз бенен бирге *кучук*, якут тилинде *нахо* сыпатында қолланылыўын айтып өткен [13:172].

Кийим-кеншек хәм оның бөлимлери хәққинда өзбек илимпазы М.Асамутдинова тәрәпинен жақланған «Название одежды и ее частей в узбекском языке» атамасындағы кандидатлық диссертациясында басқа тиллердеги уқсаслығы бар айырым сөзлердиң этимологиясын изертлеген [1:223].

Ал М.А.Юсупова тәрәпинен таярланған «Киргизские народные термины материальной культуры» кандидатлық диссертациясында қырғыз халқының жүн тоқыў менен байланыслы болған материаллық мәдениаты атамалары тарийхый хәм этнографиялық аспектке хәр тәрәплеме үйренілген [12:212]. Онда илимпаз тәрәпинен үлкен көлемдеги материаллар жыйналып, усы материаллар тийкарында қырғызлардың бир неше мың әсирлер даўамында топлап қиятырған материаллық мәдениет байлықлары кең лексикалық мазмунда ашып берилген. Соның менен бирге, усы

өнер түри менен байланыссыз болған атамалардың морфемалық анализи хэм көп қолланылатуғын усыллар хэм кураллардың келип шығыуына итибар қаратылған.

Түркий тиллер, әсиресе қарақалпақ тили лексикасының этимологиясын үйрениуде, биз таңлаған тема бойынша сөзлердің лексика-семантикалық мәнісин талқылауда қазақ илимпазы Әбдуали Қайдар тәрәпинен усынылған «Ғылымдағы ғумыр. Қазақ тили этимологиясының ғылыми-теориялық негиздери» атамасындағы илимий мийнети де үлкен әхмийетке ийе. Әсиресе, татар тарихий лексикологиясы тараўын изертлеген илимпаз Р.Г.Ахметьянованың мийнетлери итибарымызды тартты [3:272]. Бул мийнетте қазақ халқының тийкарғы кәсиби жылқышылық пенен хэм атларға байланыссыз қолланылатуғын атамалардың этногенезиси, олардың түркий тиллерде қалай қолланылатуғын бойынша да түсиниклер берилген. Китаптың атлар менен байланыссыз атамаларға түсиндирме берген бөли-

минде қарақалпақ тилинде «жабағы» сөзи қандай мәнисте қолланылатуғынына да итибар қаратылған. Мысалы: «Жабағы сөзи- қарақалпақша *жабағы* – «бир жастағы жылқы төлин», ноғайша *жанаш* – «қана туўылған қулын», татарша *жабағы* – «бир жастан асқан жылқы төли», туваша *чаваа* – «бир жасқа толған жылғы төли», түркменше *жанағы* – «қана туған қулын» деген мазмунда қолланылыўын көрсеткен.

Жуўмақлап айтқанда, хәр бир халықтың өзиниң этникалық өзгешелиги болады. Соған сәйкес этнографиясы да қәлиплеседи. Олар түркий халықларда тилши алымлар тәрәпинен этнолингвистикалық аспектте үйренилип келмекте. Этнографизмлердің миллий мәдениет пенен байланыссыз тәрәплерин изертлеген мийнетлер менен танысып барыў бизге түркий халықлар, олардың тили, этномәдениет өзгешеликлери хакқында көп мағлыўматлар береді.

Әдебиетлар

1. Асамутдинова М. Название одежды и ее частей в узбекском языке. Дис... канд.филол.наук. –Ташкент: 1970. –С.223.
2. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. – М.: «Наука», 1989. –С.200.
3. Ахметьянов Р.Г. Краткий историко-этимологический словарь татарского языка. –Казань: 2001. –С. 272.
4. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: курс лекций и хрестоматия. СПб. 1995. –С. 78
5. Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: 1983. –С.285.
6. Киргизско-русский словарь. Ф: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии. 1985. –С.503.
7. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. -Алматы: Евразия, 1995. –С.180.
8. Қазақ тилинің қысқаша этимологиялық сөзидиги. – Алматы: «Ғылым», 1966. 104-240-б.
9. Қайдар Ә. Қазақ тилинің әзекті мәселелери. -Алматы: «Ана тили», 1998. 304-б.
10. Мусаев К.М. Лексика түркских языков в сравнительном освещении. – М.: 1975. –С.358.
11. Русский язык: Энциклопедия русского языка. // <http://russkiyazik.ru>
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: «Наука», 1974-1980. –С. 767.
13. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961.- С 81-172.
14. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. -М.: Советская Энциклопедия, 1965. Книга 1 (А-К) 503 с. Книга 2 (Л-Я). –С. 475.
15. Юсупова М.А. Киргизские народные термины материальной культуры. Дис... канд.фил. наук. -Алма-Ата: 1988. –С. 212.

РЕЗИОМЕ

Ушбу мақолада этнографик лексиканинг туркий тилларда тадиқ этилиш даражаси ўрганилган. Шунингдек, лексиканинг яқка тематик гуруҳларини ўрганиш, туркий тиллардаги сўзларнинг этимологик асослари, туркий халқларнинг тили, этномаданий хусусиятлари масалалари сўз этилган.

РЕЗИОМЕ

В статье изучен уровень исследования этнографической лексики в тюркских языках. Также были затронуты вопросы изучения отдельных тематических групп лексики, этимологических основ, языка тюркских народов, этнокультурных особенностей в тюркских языках.

SUMMARY

This article is examined the level of studying the ethnographic lexicon in Turkic languages. The study of individual thematic groups of lexicon, the etymological basis of words were also discussed, the language of Turkic peoples, ethnocultural features in Turkic languages.

УДК 811.512.

С.ЖУМАҒУЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ СЕСЛИК ТӘКИРАРЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, фразеологик фонд, бадий асар тили, фразеологизмнинг товус хусусияти, фоностилистика.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологический фонд, язык художественной литературы, звуковые свойства фразеологизмов, фоностилистика.

Key words: phraseologism, phraseological fund, language of fiction, phonological properties of phraseologies, phonostylistics.

Қарақалпақ тили қарақалпақ халқының бай турмыс тәжирийбесин, пүткіл тарихы даўамында топлаған мол руўхый-мәдениет ғәзийнесин, сөйлеў шеберлигин, көркем сөз өнерин әўладтан әўладқа өткерип сақлап қиятырған бай тиллердің бири болып есапланады. «Қарақалпақлар бурыннан сөзге шешен болған. Тилимиздеги сөзлердің туўра хэм аўыспалы мәнилерин сөйлеў пайытында шеберлик пенен қолланыўға умтылған. Буған Жийреншениң шешенлик сөзлери, Өмирбек лаққының анекдотлары, толғаў-термелердеги даналық үгит-нәсиятлар хэм дәстанларымыздан көплек мысаллар келтириў мүмкин. Айтылажақ пикирге сәйкес липас кийдире билиў, сөйлеў шараятына хэм мақсетке муўапық тил бириклеринен орынлы пайдаланыў, сөз бенен тыңлаўшының тек қулағын емес, ал кеўлин жаўлап алыў халқымызда шешенликтин,

тапқырлықтың, инсанның руўхый дүньясының байлығының баслы белгилериниң бири болған» [1:25]. Инсанның сөйлеў шеберлигине хызмет ететуғын бундай бириклердің қатарында тилдің сөзлик қурамында айрықша орын ийелейтуғын, өзгеше сыпаттағы, мәнилериниң аўыспалылығы, астарлылығы, тәсиршендиги менен танылған фразеологизмлердің орны айрықша.

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық қоры сөз шеберлериниң көркем дәрәтиўшилиги арқалы, оларды усталық пенен пайдаланыў усыллары, белгили бир стильлик мақсетлерде айырым өзгерислер менен түрлендирип қолланыў жоллары арқалы және де байып, жетилсип келеди. Халық тилинің ең көркем үлгилериниң бири есапланған фразеологизмлер әдебий шығарма тилинде мәнилик жақтан және де кубылып

турады. Оларды жазыушы, шайырлар өз шығармаларының жанрлық, тематикалық айрықшалықтары, идеясы, образ жасау өзгешеликтері хэм т.б байланысы өз орны менен пайдаланады. Юморлық, сатиралық шығармалар тилинде фразеологизмдердиң астарлы, аўыспалы мәнилери және де өткір түске енеди, мәни күшейтилип бериледи, оларға қосымша мысқыл, ирония хэм т.б. сыяқлы мәнилер жүкленеди. Фразеологизмдерди мине усиндай мақсетлерде пайдаланыудың шебери жазыушы С.Жумағулов болып есапланады. Оның шығармаларының тилинде фразеологизмлер оғада қонымлы, өз орнын тапқан, тәсірли мәни беретугын, түрли мәнилик өзгешеликлерди жүзеге шығаратуғын кураллардың бири сыпатында жумсалады. Бунда жазыушы оларды персонажлардың портретин, характерин сыпатлауда, жеке психологиялық сыпатлары менен сезимлерин көркем сәулелендириуде, тәбият кубылыстарын көрсетиуде, түрли образларды дөретиуде утымлы пайдаланады. Сеслик тәкирарлар менен келетуғын айырым фразеологизмлер бунда жазыушыға жүдә зәрүрли кураллардың бири сыпатында хызмет атқарады.

Жазыушының юморлық шығармалары, қысқа гүрриңлериниң тили жүдә тартымлы, тәсіршен, өткір, көркем екенлиги менен ажыралып турады. Онда қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы көпленген бириликлер пайдаланылып, олардың хәр бириниң өзіншелик қолланылыу себеpleri, стильлик жақтан пайдаланылыу мақсетлери бар. Олардың арасында фразеологизмдердиң хызмети де айрықша. Әсиресе, сеслик өзгешелиги жағынан тәсіршен, эвфониялық сыпаты басым фразеологизмлер шығарма тилинде белгили бири топарды пайда етеди. Мысалы: Бәри бирден ғаўқылдасып:

– Ал, иним сениң бахтың бар екен! – деди. («Енши буға») Бизлердиң ақылымызды алыуыңа туўра келеди. («Енши буға») Сол қашарды ийесинен бир күнге сорап алып, алты жигитти алдымызға салып айдап, үлкен үмит пенен тоғайға тарттық. («Енши буға») Бурин спорт дүканларда не бири түри туратуғын сол шалбарлар қаяққа кетти? Айтың, қаяққа кетти? Жер жутты ма? Яқ, хеш қандай жер жутқан жоқ. Бизлер билемиң олардың қаяққа кетип атырғанын. («Еркеклериниз сорлап қалмасын десеңиз...») Ана күнги сен куўырма лагманымыздан қаўын шопағын шығарып кеткели, аўқатланыушылар асханамызға адым атқанды қойды. («Гүбелек самса»)

«Фразеологизмдерди үйрениуде оларды толық таллау ушын сеслик өзгешеликлерини ямаса лексика-семантикалық айрықшалықлары, қурамы, қурылысы хэм т.б. тәреплеринен бири неше топарларға бөлип қарау зәрүр болады. Усы көзқарастан оларды классификациялау мәселелери бири қанша қыйыншылық туўдырады. Сонлықтан, бундай бөлинулерди көпшилик жағдайларда шәртли түрде алып қарауға туўра келеди. Өйткени, фразеологизмдеги қурамалылық, қоспалылық ямаса айырым ұақытлары компонентлердиң ең соңғысының грамматикалық байланысқа түсиуи менен өзгерип кетиуи хэм т.б. жағдайлар оларды сөз шақаптарына бөлиуде қыйыншылықларды пайда етеди. Айырым фразеологизмлер белгили бири сөз шақаптарына жақын болып келеди». [8:66] Бундай фразеологизмлер С.Жумағуловтың шығармалары тилинде жүдә шеберлик, нәзик мәнилик өзгешеликлер, стильлик реңклер, эмоциональ-экспрессивлик бояўлар менен қолланылады. Мысалы: Тағы өзи жас жан, мен қусап шашына ақ түспеген, нерви шаршамаған. («Мениң хаялым жазыушы») Хешкимге ушлауға бере бермейтуғын қылды қақ жаратуғын өткір пәкиси

бар. Тоғайдай шашынды ярым кесе шай ишимде қағып таслайды. («Тоқалақ ешки») Артықбайды қонсықобалары «пұхта адам» деп атайды. Ол, шынында да, пұхташылықтан алдына адам салмайды. («Пұхта адам») Тал түсте бири стакан помидор сок ишпекши болып қайрылыппан да, соғын қып-қызыл «шашман»ға айландырып жибериппен. («Командировка») Питкерген мектебине барып мұғаллимлери менен пикирлесип сөйлести. Ислеп атырған жеринен тың-тыңлады. («Пұхта адам»)

Хаяллардың тәбиятын, психологиясын, минез-қулық өзгешеликлерин сыпатлауда да сеслик үйлесимге қурылған фразеологизмдерди қолланады. Мысалы: Қалай болмасын айтқанымды еки етпейтуғындай етип, төбесинен жерге ғана қазық етип қағып қойыуым керек. («Хаялымның жаңа жылғы ис планы») Мениң хаялым да солай. Хәр айлықта бири тақыр жерден шаң шығармай қоймайды, үш рет усы бири айлықтың себебинен төркиннен айлап «қонақ болып» қайтты. («Мениң хаялым да солай»)

С.Жумағулов тилдеги фразеологиялық вариантлық кубылысынан да өз орнында пайдаланады. Мысалы: Трубканы қойдым. «Не ислеп қойдым» дедим өзимнен өзим гүбирленип. Ойланып-ойланып ақыры бәрине қолды бири-ақ силтедим. Болар ис болды. Енди бири машина ғарбыз келмей турып тезирек үйден тайып турыу керек. («Мен, Тамара, телефон және ғарбызлар») Г.Айназарованың [2:75] мийнетинде бул фразеологизмнің болары болып, бояуы сиңиу варианты көрсетиледи.

Жазыушының «Хат» деп аталған гүрриңи былай басланады: «Жақында газетада мениң бири гүрриңим басылып шығып еди. Көп узамай усы гүрриңиме алыстағы шаруа аўылларының биринде жамбас мұғаллим болып ислейтуғын Т.Таўбаев дегеннен жети бетлик хат келип түсти. Мен бул хаттың бири жерин де өзгертпестен жәриялауды мақул көрдим». Буннан кейин жазыушы хатты оқып таныстырады. Бунда хат жазыушының тилинен фразеологизмдерди, басқа да бириликлерди қолланыуға берген мәсләхәти арқалы персонаждың өзиниң характерин ашып бередиди, персонаждың сөйлеу сыпатламасын әхмийетли курал сыпатында пайдаланып, оның өзиниң тилге қатнасын, сәуат, көзқарас, пикирлеу өзгешелигин, дәрежесин белгилейди. Солай етип, «мәсләхәт»те кериди, қарама-қарсы мәни арқалы берилген «көзқараслар» жазыушының сеслик фразеологизмдерди пайдаланыу шеберлиги арқалы былайынша «сәулеленеди»: «Буннан басқа хәриплер жөнинде және бири айтатуғынымыз бар. Буни көпшилик жаслар биле бермейди. Соңғы ұақытлары жас жазыушылар, соның ишинде, сиз де өз шығармаларыңыздың пәтли болып шығыуы ушын, қолдан келсе дауыссыз болған «а», «о», «е», «е» хәриплерин көбирек пайдаланыуыңыз керек. Ал, сиз бул гүрриңинде, керисинше, дауыссыз хәриплерден хәдден тыс көп пайдаланып жибергенсиз. Усы нәрсе гүрриңниң қунын төмен түсирип тур. Дауыссыз хәрип хеш ұақытта шығарманың үнин шығармайды, усыны есинде тут!»

Тағы бири айта кететуғын нәрсе, шығармаңызда сөзлерди орын-орнына қойып пайдаланыу жетиспейди. Мәселен, алтыншы абзац, төртинши қатарында «салысы суўға кетти» деген сөзди қолланыпсыз. Бул исенимсиз, қалада, оның ортасындасалы өлим жей ме? Тағы гүрриңде узын-шубай кеткен, мүмкин болғанынша қысқартыуға болатуғын сөзлер баршылық. Мәселен, «төбе шашы тик турды» деген сөзди неге «қорықты» деп ала қоймадыңыз? «Еси жоқ» деген сөзди неге «жинли» деп алмадыңыз? «Көзиниң алды қарауытып, жер көрмей кетти» деген сөзлерди неге «тауық көз» деп алмадыңыз? Соннан кейин гүрриңниң ең кейиндеги абзацтағы «Ийт ширкин» деген сөз де

дым жараспай тур. Оны сиз орысша-ақ «собака» деп алып жибергенде қатып кетер еди.

Сөзімнің ақырында сиздей жас жазыушыға буннан басқа да беретугын кеңеслерім көп»

Жазыушы өзі пайдаланып атырған тил бирликлерине үлкен дыққат қаратады, олардағы мәнилик нәзик реңклерди оғада жақсы аңлайды, оларды шығарма мазмұнының руўхына сай жүдә епшиллик, шеберлик пенен таңлайды хәм өзиниң зәрүр орнында қолланады. Мысалы: Ол қуанып қоя берип, маған **қудайдың көп нәрселерин әкелиўди тапсырды. Соң түйеден постын таслағандай** етип гәп баслап: – Ал, соннан кейин, айтпақшы, ол жақтан үйге бир гүржи ийт алып қайтыўды умытпағайсан! – деди. («Гүржи ийт») «Түйеден постын таслағандай – тосаттан, бирден – (күтилмеген жерде орынсыз бир нәрсени айта салыў)» [4:9] мәнисин аңлататуғын фразеологизмди жазыушы айырым орынларда қысқартып пайдаланады. Мысалы: Соннан бир ўақытлары бирден гәпти **түйеден таслағандай етип** баслап: «Қарындасым, унының шашайын ба?» – дейди екен. («Қыз бенен танысыў»)

Қарақалпақ тилиндеги **жердиң астында жыланның қыймылдағанын биледи** фразеологизмдеги мәни жазыушы тәрәпинен трансформацияланып бериледи: Яқ, сен шыныңды айтпай жасырып турсаң, – деди ол жүзие тигилип. – Оны көзиң айтып турыпты. Мениң **билмейтуғыным жердиң астында.** («Мениң хаялым да солай»)

Сөз шебери тәбият кубылысларын, инсанлар ортасында жүз беретугын түрли жағдайларды, қарым-қатнастарды, ис-хәрекетлерди хәм т.б. көркем сыпатлаўда фразеологизмлерди мүмкиншиликлеринен жүдә тапқырлық пенен пайдаланады. Мысалы: – **Қыстың қақаман суўығында**, боран күни туўылған бала екенсең ғой, – деп хәзиллести мениң менен екінши имтихан алыўшы. («Дизим») Кириў имтиханын алыўшыға нахақтан **жала жапқаныңыз** ушын бахаң төмен болады. («Дизим») Бул бәндиргиде автобус дегенниң барлық **тухым теберигине** шекем тоқтамай, зуўлап жаныннан өтип кете беретугын бәлени шығарды. («Өтиши хат») Егер алып бермесе, **өз обалы өзине.** («Хаялымның жаңа жылғы ис планы») Сыртынан унатып жүрген қызының **қарасы көриниўден**, изине епелеклеп жетип барып: – Қарындасым, саатыңыз неше болды? – деп сораиды. («Қыз бенен танысыў») – Болады, ақсақал, – дедим мен. – Сиздей жасы үлкенниң **сөзин сындырмаймыз.** («Ғамхорлық»)

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Тил – миллеттиң руўхы. –Тошкент: «Mumtoz so‘z», 2017.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. -Нөкис: Бердақ атындағы ҚМУ баспасы, 2005.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teñles eki komponentli frazeologizmler sózligi. -Nókis: Berdaq atındaǵı QMU baspası. 2020.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзligи. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзligи. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
6. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзligи. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
7. Түйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил комуси. –Тошкент: «Akademnashr», 2012.
8. Юсупова Б.Т. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. -Ташкент: «Tafakkur bo‘stoni », 2020.

РЕЗЮМЕ

Мақолада товуш уйғунлигига асосланған фразеологизмларнинг бадий асар тилидаги услубий вазифалари, қўлланилиш хусусиятлари, бадийлик, образлилик яратиш имкониятлари ёзувчи С.Жумагуловнинг ҳажвий хикоялари тили асосида таҳлил қилиниб, ёзувчининг уларни фойдаланишида узига хос усуллари, уларни қўллашда ижодий ёндашуви, маҳорати аниқланади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется художественная роль фразеологизмов в языке художественной литературы, особенности их использования, возможности создания художественной образности на основе языка юмористических рассказов писателя С.Жумагулова, определены авторские приёмы употребления их, способы их использование в образовательных отношениях, личное мастерство.

SUMMARY

The article analyzes the artistic role of phraseologisms in the language of fiction, the features of their use, the possibilities of creating artistic imagery are analyzed in the basis of the language of humorous stories of the writer S. Zhumagulov, the writer's own methods of using them, ways of using them in educational relation and personal skill are determined.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЫ: УСТАЗ-ШӘКИРТ ДӘСТУРИ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

К.С.Палымбетов – филология илимлериниң докторы

*Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириуі хызметкерлерин қайта таярлау
 хәм олардың қәнигелигин арттырыуі аймақтық орайы*

Таянч сўзлар: қарақалпақ жирои, достон, устоз-шогирд, кўбиз, мусика, талант, бадиҳағўйлик, панд-насихат, терма, тўлғов.

Ключевые слова: каракалпакские джирау, эпос, учитель-ученик, кобыз, музыка, талант, импровизатор, наставления, терме, толгау (раздумья).

Key words: Karakalpak dzhiraws, epic, teacher-pupil, kobyz, music, talent, improviser, instruction, terme, Talgau (meditation).

Қарақалпақларда жыраўшылық әйемнен сақланып киятырған миллий көркем өнер есапланады. Сонлықтан жыраўлардың халық аўызеки әдебияты, тарийхы, социаллық турмысы, мәденияты хәм этнографиясында тутқан орны хәм дәстүрий жолы хаққында көрнекли қарақалпақ илимпазлары Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Н.Жапақов, Қ.Мақсетов, С.Бахадырова хәм т.б. мийнетлеринде баҳалы пикирлерди ушыратамыз. Аты атап өтилген илимпазлардың мағлұматларына сүйенетуғын болсақ, халық арасында жыраўшылық өнерин ийелеуди хәм жыраў болыўды нийет етип, оған ықлас койған талантлы адамлар жүдә көп болған. Олар аты шыққан кексе жыраўларға шәкирт түсип, жыраўшылық өнериниң сырларын, үйрениў, сөзди саплаў, даўыс толқынын кубылтыў хәм дәстан текстин халыққа көркемлеп жеткерип бериў усылын үзликсиз үйренип барған. Шәкирт дәстан, терме, толғаўларды өзи айта алатуғын дәрежеге жеткеннен соң халықтың сынағынан өтип, хұрмет-иззетке ересе баслағаннан-ақ устазының жақсы тилеги хәм пәтиясы менен өз алдына жыраўшылық өнерин баслайды. Хәр бир устаз жыраўдың өз өнерин шәкиртине үйретип, тәрбиялап барыўы дәстүрге айналған.

Қарақалпақ халқы арасында жыраўлар оғада көп болған. Бул хаққында профессор С.Бахадырова былайынша сөз етеди: «Қарақалпақ жыраўларынан бизге 300 ден аслам жыраўлардың аты белгиле..., олардың ишинде 40 қа жақын жыраўдың репертуарынан 200 ден аслам дәстанлар жазып алынған» [1:90]. Хақыйқатында да ел арасында жыраўлардың көп болғанлығы белгиле. Себеби, хәр қандай қуўанышлы той мерекелер, жыйындар, жыраўсыз өтпеген. Халқымыз бәрқулла кобыз саз әспабының хаўазын, музыка сестин тыңлаўға, ширели, терең мазмунға ийе көркем сөзди еситиўге ынтығып жасағанлықтан, мерекедә жыраўдың айтатуғын ўақтың асығыслық пенен күткен. Хәттеки, халықтың хұрметине бөленген, атақлы жыраўлар хаққында тири гезинде-ақ, түрли аңыз-әсаналар дөретилип, айтылып жүрген. Буған мысалларды көплеп келтириў мүмкин. Мәселен, халқымыздың атақлы жыраўы Нурабулла хаққында мынадай әнгиме келтириледі: Нурабуллан тыңлаған ғаррылардың хәммеси де дәстанларды, кобыз сазларын шебер атқарыўда теңи-тайы жоқ жыраў екенлигин қайта-қайта тәкирарлап, оған «ондай уллы жыраў болған жоқ», деп баха береді. Ғаррылардың айттыўынша Нурабулла ықлас пенен жырлағанда кобыздың қайғылы даўысына қосылған жыраўдың лапызына күн тутьлып, жазда жаўын жаўып, қыста қар жаўатуғын еди, деседи [2:40-41]. Ямаса жыраў әбден қызған ўақтында батырлар аты менен келеди, ямаса адамлардың алдынан қырық жигити менен өтип кетеди, гүлдирмама гүлдирлеп күн жаўады. Мысалы, «Едиге» дәстаны атқарылса, күн жаўған, Едиге таңның алдында аты менен өткен [1:76-77] Демек, усундай күдиретли күшке, терең лапызға ийе жыраў ким? деген сораў қойылады. Профессор Қ.Айымбетов бул хаққында былай жазады: «Жыраў – қолына кобыз алып халықтың әдебий мийрасы болған, дәстанларды, тарийхий жыр-

ларды жырлап, жыйылған көпке тамаша бериўши, өз заманының арзыў-әрманын айттыўшы, кобызға қосып аўыз әдебияттың үлгилерин: нақыл, ақыл сөзлер, толғаў термелерди пропагандалаўшы сөз шебери, талант ийеси, хош хаўазлы сазенде» [2:74]. Ал, профессор С.Бахадырова жыраўдың дәстанды баслаў алдындағы жағдайына былайынша баха береді: «Неге жыраў бирден дәстанды басламайды? Жыраў дәстанды баслардың алдына «Той баслар», «Толғаў», «Термелер» менен кириспе бөлимин ислеиди. Себеби, халықтың алдына шыққанда тек ғана жыршы, дәстан атқарыўшы ретинде шықпайды. Ол халыққа ақыл-нәсият бериўши, халыққа аталар сөзин айтып тәрбиялаўшы, дана философ ретинде шығады. Ол жыйналған халыққа билим береді, ақыл-нәсият айтады, өткенлердин ерлигин айтады, халықты аўызбиришиликке шақырады. Халық жыраўдан усы сөзлерди еситиўге келеди. Жыраўдан халық излегенин табады, оннан нәсият сөзлерди еситеди, әжайып адамлардың тарийхын еситеди, ата-бабамыз айттып кеткен даналық сөзлерин еситеди, олар тек ғана дәстан тыңлап қалмай билим, тәрбия алады. Бул жерде ол педагог, ақылғөйши, тәрбияшы халықтың тәғдирине жаны ашытыўын жанашыр атасы, халықтың досты ретинде шығады. Ол усылай халықты дәстан тыңлаўға таярлайды. Усы кирисиў бөлими хәр бир жыраўдың репертуарында шәртли түрде орынланады. Сонлықтан, жыраўдан халықтың ақыл-нәсият сөзлерин, өткенлердин тарийхын көп билиўи талап етиледі. Жыраў дәстанға кирискенде кобызын қайта-қайта тартып, тыңлап отырған адамларды таярлап болып кириседи» [1:74-75].

Бул пикирлерден жыраўшылық өнерин таңлаған талант ийесиниң ўазыйпасы оғада жуўапкершиликли хәм аўыр екенлиги сезиледи. Себеби, жыраў болыўды таңлаған талант ийесиниң бойында, ең биринши гезекте инта, ықлас, қызығышылық, екшиниден, бәлент лапызға ийе даўыс, жағымлы хаўаз, үшиншиден, намаларды менгерип, саз шерте алыў уқыбы, төртиншиден, естикенин умытпайтуғын қатықулақлық, ядта сақлаў қәбилети, бесиншиден, шайырлық таланты хәм импровизаторлық уқыбы, алтыншыдан, жыраўшылық өнерди үйрениўде шыдамлылық, кишипейиллик, жуўапкершилик сыяқлы т.б. пазыйлетлердин болыўы әҳмийетли роль атқарған.

Жыраў болыўды қәлеген жас талант ийеси ең дәслеп халықтың хұрметине бөленген, аты шыққан жыраўларды излеп, оларға шәкирт түсиўди әрман етип, пайыўпияда жол жүрип, яки дус келген көликке (кәрўан, ат, ешек, арба) илесип устаз жыраўдың үйин излеп барғанлығын билемиз. Мысалы, жас жыраўлардың Қарақалпақтан Бухараға (Нурата), яки Хорезмге (Шабат), Шымбайдан Қоңыратқа, Қоңыраттан Шымбайға т.б. сапар хәрекетлери (узақ жолға шығыў, излеп барыў) тәўекелшилик пенен әмелге асырылған. Мысалы, Есемурат жыраў өзине шәкирт болыўды нийетлеп келген Жумабай жыраў Базаровты қабыл етиў яки қабыл етпеуди ойланып турғанында, хаялы: « – Хәй, ғарры, сени нийетлеп жол асып, қыр асып пайыў-пияда

Гөне жақтан, 360 әулиениң қәбири жатқан жайлардан келген екен, баланың бетин қайтарма. Мени тыңласаң бул баланы изине ерт. Алла ал кулым десе усы бала себеп болып атың елге жайылар» [5:10], – дейди. Бул турмыс ҳақыйқатлығы. Себеби, жолды басып, қыйыншылық пенен ықласланып келген жасларды жыраўдың шәкиртликке қабыл етиўи былай турсын, ал шәкиртликке қабыл етпей қайтарып жиберетуғын жыраўлар ел арасында ушырасып турған. Мысалы, профессор Қ.Мақсетов Қыяс жыраў ҳаққында мынадай мағлыұматты келтиреді: «Қыяс қобызын қолтықлап Шымбайға Әбдирәсүўли (Кәл бала) жыраўға шәкиртликке ал деп келеди. Әбдирәсүўли жыраў «Мен үйимде турмайман, сениң минетуғын атың жоқ, үйимде сен ислеп жүргендей жұмыс та жоқ, шәкиртликтің ирети болмас» деп қайтарып жибереди. Буннан соң Қыяс Ерполат жыраўға барып, оның шәкирти болғысы келеди. Бес-алты аўыз Қыясты айттырып тыңлап көрген Ерполат «Әўере болма шырағым, усы жерде биреу адам таппай отыр, соған дийқан болып жаллана ғой» дейди» [3:99], – деп жазады. Ал, айырымлары, «устаз деп» излеп келген жасларды шын кеўилден қабыллап, шын ықлас пенен жыраўшылық өнерин үйрететуғынлары көп болған. Мәселен, Қыяс жыраўдың өмиринде Сейфулла жыраў өзгеше тәсир қалдырады. Сейфулла жыраў Қыясты жыллы жүз бенен күтип алып, азы-кем жырлатып, сынап көрип «Қыйсық ағаш тезге салмай дүзелмейди. Ықлассыз ис питпейди. Талабың жаман емес шырағым» деп өзиниң намаларын бир қатар шертип көрсетип «олай етип шерт, булай етип шерт» деп үйрете баслайды [3:99]. Ал, 20 жасар Қуламет жыраў Қаллы көлден Қоңыраттағы Нурабулла жыраўды излеп барғанында, Нурабулла жыраў оған: «...бала жыраўшылықты сорап алыу мүмкин емес, оннан несийбең болса бир нәрсе боларсаң, талап етип келген екенсең, бахтыңнан көрерсең, нәсийхатым – мениң сөзим менен сазыма қулақ салғайсаң», деген екен [3:111-112]. Сондай-ақ, жыраў шәкиртликке қабыл еткени менен, шәкирттиң ол үйде оңысыуы қыйын болып, кетип қалыуы жағдайлары да ушырасқан. Бундай жағдай Шымбайлы Турымбет жыраўға шәкирт болған Нурабулла жыраўдың өмиринде ушырасқанлығын профессор Қ.Мақсетов былай жазады: «Нурабулла Турымбеттиң қасында көп шәкирт болып жүре алмаған, Турымбеттиң хаялының пейили тарлық етип, оңыстыра алмағанлығынан Нурабулла Турымбет жыраўға еки ай шәкирт болады да кетип қалады» [3:29]. Жыраўлардың шәкиртке устазлық етиўи де хәр қыйлы мүддетке созылған. Белгиленген анық жыл, яки ай болмаған. Мысалы, Нурабулла жыраў Бухарадағы Қазақбай жыраўға еки жыл, Есемурат жыраў әкеси Нурабулла жыраўға он алты жыл, Қыяс жыраў Бегмурат жыраўға бир жыл алты ай, Қуламет жыраў Нурабулла жыраўға еки-үш жыл шәкирт болады. Бундай мысалларды келтире беріўимиз мүмкин. Шәкирттиң устазға қанша мүддетке шәкирт түсиўи айырым объектив жағдайларға да байланыслы. Бириншиден, жыраў болыуға ықлас қойған шәкирт зейинли, талантлы, ядыкеш, сазға, сөзге уқыплы, тез өзлестирип алыу қәбилетине ийе болыуы, екиншиден, устаз жыраўдың талапшаңлығы, ықласы, талап етиўи, тынымсыз үйретиўи, изине ертиўи, той-мерекелерде, тыныспада азы-кем жырлатыуы т.б. байланыслы болады. Профессор Қ.Айымбетов устаз-шәкирт арасындағы усындай әдебий процесс ҳаққында былай жазады: «Жыраўлар шәкиртине өз сөзин бирден үйретпеген, устазы ел аралап жыраўшылық қылғанда жаңа келген шәкирт оның изине ерип, устазына хызмет қылып жүрген: жыраўдың атын баққан, атын ертлеп берген, ол жырлағанда сөзин тыңлаған. Бул процесс узақ жыллар даўам еткен. Жыраў бос ўақытлары өзиниң жырлаған дәстанының мазмұнын шәкиртине сөйлеп берген. Өзиниң устазға қалай шәкирт болғанын,

устаздан сөзди қалай үйренгенин гәп еткен. Өз устазы хәм басқа да жыраўлар ҳаққындағы қобыз хәм қобыз намалары туўралы таралған аңыз, ертбектерди өз шәкиртине сөйлеп берген. Бул нәрсе шәкирттиң устазға деген сый-хүрметин асыратуғын болған. Шәкирт устаздың үй-хожалық хызметлерин де атқарған» [2:80]. Демек, шәкиртликке келген жас талантлар жыраўдың үйин баспана етип, сол үйдиң баласындай болып бирге жасап, үй-хожалық жұмысларына көмек берип, қол қабысын тийгизген. Мысалы, Қуламет жыраў устазы Нурабулла жыраўдың үйинде жасап «жыраўға жасы кишилик етип, оты менен кирип, күли менен шыққан», – деп жазады Қ.Мақсетов. Себеби, устаз жыраўлар неше мың қатар текстен ибарат дәстанларды, терме, толғау хәм ақыл-нәсият сөзлерди еринбестен, неше жыллап, айлап, ўақты бос пайытлары ядтан, аўызеки түрде айтып, ал намаларды шертип үйретиўге туўра келген.

Және де кексе жыраўлардың жасларды қабыл етиўи хәм оларға устазлық етиўинде шәкиртлериниң саны шекленбеген. Мысалы, Нурабулла жыраўдың 24 шәкирти болып, олардың ишинде баласы Есемуратқа да устазлық еткен. Есемурат болса, баласы Әжимуратқа жыраўшылықты үйреткен. Солай етип, бир шаңарақтың өзінде атадан балаға әке кәсиби мийрас болып отырған [3: 83-85]. Қарақалпақ халқының атаклы жыраўлары Есемурат, Әбдирәсүўли, Қуламет, Қурбанбай жыраўлар Нурабулла жыраўдың тийкарғы шәкиртлери есапланады. Солай етип, қарақалпақ халқында өз алдына Нурабулла жыраў мектеби қәлиплескен. Көрнекли илимпаз Н.Дәўқараев қарақалпақ жыраўларын еки мектепке бөледі. Биринши Жийен жыраў (XVIII әсир) мектеби: бұған Айтуўар, Қабыл, Халмурат, Жийемурат, Қурбанбай жыраўларды, ал екинши Соппаслы Сыпыра жыраў (XIV әсир) мектеби: бұған Жийен жыраў, Турымбет, Байнияз, Нурабулла, Ерполат, Есемурат, Хожамберген (Өгиз жыраў), Қыяс жыраўларды жатқарады [4:102]. Усы мағлыұматлардан-ақ, қарақалпақ халқында устаз-шәкирт мектеби ертеден қәлиплескенлигин көриўге болады.

Және айтып өтетуғын нәрсе – жас жыраўлардың устазларға шәкирт түсиўи де шекленбеген. Айырымлары бир яки еки жыраўға шәкирт түссе, айырымлары 5-6 жыраўға шәкирт болып ерген Нәтийжеде, хәр бир жыраўдан дәстан текстлерин үйренип, түрли қобыз намаларын меңгерген. Мысалы, Нурабулла жыраў дәслең Шымбайдағы Турымбет жыраўға шәкирт болады хәм оннан «Қоблан», «Едиге» дәстанларын үйренеди, соң Шымбайлы Палеке жыраўға ерип, «Алпамыс» дәстанын үйренеди, соң Хорезмниң Шабат деген жеринде жасаушы Ерман жыраўға ерип, оннан «Шәрьяр» дәстанын, соң Бухаралы Қазақбай жыраўға ерип «Қоблан», «Алпамыс», «Шәрьяр», «Едиге», «Шора» дәстанларын үйренеди. Оннан пәтия алып жыраўшылық етиўди баслаған. Соны да айтыу керек, хәр бир жыраў устазынан үйренген дәстанлары менен шекленип қалмаған, керисинше, оны тыңлаушылардың саны көбейип, өзіне халықтың ықласы хәм хүрметі артқан сайын хәр бир той яки мерекеге барғанында репертуарын оннан да бетер жетилистирип, байытып барған. Басқа жыраўлардан дәстан атқарыу сырларын үйрениўди үзликсиз даўам етип отырған.

Ең тийкарғысы, шәкирттиң устаздан пәтия алып, жақсы тилеги хәм рухсаты менен жыраўшылық етиўди баслауы шәртли түрде дәстүрий жол есапланған. Ал, елде устазынан пәтия алмай, өз алдына жыраўшылық еткен жасларды халық «шала жыраў» деп атаған хәм «устаз көрмеген» деп минеген. Профессор Қ.Мақсетов Жапақ бақсының өмирине байланыслы мынандай мағлыұматты келтиреді: «Атажан бақсының мезгилсиз қайтыс болыуына байланыслы Жапақ оннан бақсышылыққа пәтия (пәтия, рухсат) ала алмай қалады. Жапақ

Атажан бақсының құрметі үшін оның ең талантты шәкірттерінің біреуі, Жапақтың досты, оннан екі жыл бұрын дәстан айттып, бақсы болған қыпшақты Әмет бақсыдан пәтия алған» [3:129]. Усы мағлұматтан көрініп тұрғанындай, ұстаз туды, оны құрмет етіу, пәтия (рухсат) алыу жырау хәм бақсышылықта сақланып қиятырған дәстүрий жол есапланған хәм бүгінгі күні де бул дәстүр дауам етпекте. Жырау хәм

бақсышылық өнері елде құрметлі кәсіп болған, ал олардың шәкірт таярлауы үлкен мәртебе саналған.

Жуумақлап айтқанда, көркем өнердің ең ески түрі болған жыраулар олардың репертуары, атқарушылық шеберлігі, ұстаз-шәкірт дәстүрі хәм олардың халық турмысында тұтқан орны бүгінгі хәм ертеңгі күнімізде де өз әхмийетін жойтпайтуғын миллий мйрасларымыздың биі есапланады.

Әдебиетлер

1. Бахадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Нөкіс: «Наурыз», 2017.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1988.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жырау-бақсылары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1983.
4. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
5. Ерманов Е. Жумабай жырау Базаров. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2000.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ халқы тарихында алохидә ұрпақтан жырлар хақыда сүз юритилген. Уларнинг устоз-шогирдлик аныанасы асосыда халқ достонларини авлоддан-авлодга етказиш йўли тадкиқ қилинган. Жировчилик хунарининг халқ орасыда бархаётлиги, ёшларнинг устозга шогирд тушиши ва оғзаки тарзда достонларни ўрганиш аныанасы илмий асосыда ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о народных сказителях – жырау, которые занимают особое место в истории каракалпакского народа. Автор анализирует, как на основе традиций учитель-ученик происходит передача народных эпосов из поколения в поколение. С научной точки зрения изучены традиции искусства народного пения, ученичества среди молодежи в традиции учитель-ученик и изучение эпоса в изустной форме.

SUMMARY

The article is about the folk glottal singers – (zhyrau), which has a special place in the history of the Karakalpak people. The author analyzes, based on traditions, how teacher-pupil takes place for the transfer of folk epic from generation to generation. From a scientific point of view, the traditions of the art of folk singing, pupils among young people in the tradition of a teacher-pupil and the study of the epic in a verbal form.

SOME IMPORTANT ISSUES IN THE HISTORY OF KARAKALPAK FOLKLORE AND LITERATURE

K.Allambergenov – doctor of philology, professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: қарақалпақ халқ оғзаки ижоди, адабиёт тарихи, миллий мафқура ва халқ оғзаки ижоди, шоирлар тарбияси, адабиёт тарихини даврий ўрганиш масалалари, ўрта асрларда туркий ва ўрта асрлар адабиёти учун умумий бўлган қарақалпақ адабиётининг оғзаки ва ёзма манбалари.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, история литературы, национальная идеология и фольклор, образование поэтов, вопросы периодического изучения истории литературы, устные и письменные источники каракалпакской литературы, общие для тюркской и средневековой литературы в средние века.

Key words: karakalpak folklore, history of literature, national ideology and folklore, education of poets, issues of periodic study of the history of literature, oral and written sources of Karakalpak literature, common to Turkic and medieval literature in the Middle Ages.

One of the most important and most studied exercises in Karakalpak folklore and literature is the uniqueness of the performing and pedagogical arts of poets, more precisely, the social and authorial nature of poets.

If we believe that there is a great soul in the opinion of the famous folklorist K. Aimbetov "Karakalpak folk poets" (poets– A.K.) "Masters of rhetoric connecting the two Karakalpak oral and written literature." The scholar elaborated on this idea and suggested that "when studying the history of Karakalpak literature, it is necessary to pay attention to the tradition of poets before written literature" [2:8].

This means that the direction of research, which began the beginning of the written literature of the early period with the formation of early poets, is very correct. This means that the poetry of the early period is not only an example of the harmony of folklore and the synthesis of realistic literature, but also a model of true individual education - author's poetry.

This means that the branches of Karakalpak literature go far beyond the education of Soppasly Sypyra Zhyrau in the XIV century, more precisely in the education of Korkyt Ata in the IX-X centuries. In modern Karakalpak art and folklore, there is a strong opinion that the school of Karakalpak poets begins with the school of Korkyt Ata poets in the IX-X centuries, before the school of Soppasly Sypyra zhyrau in the XIV century. Oral and written literary monuments common to the Turkic peoples, which are one of the sources of the emergence and formation of early Karakalpak literature, in particular, differ from the VI centuries, when the original statehood of the Turkic peoples began to appear. - Orkhon-Yenisei written monuments dating back to the 14th century, such as "Oguznama", "Book of Korkyt Ata" can be said about the common cultural heritage of all

Turkic peoples.

It is true that from the Turkic peoples of Central Asia, Kazakhstan, the Caucasus and the Altai Mountains to the Ospan Turks, it is impossible to say that I did not fully understand the history of the origin and formation of native literature without studying this heritage. This is because these heritages arose as the common ancestral heritage of all these peoples in the epochs of the tribes belonging to the same Turkic-speaking peoples in the same epochs, in the same ethnic groups, in the same state structures.

But this is only the theoretical and educational side of the issue. The importance of the practical and educational side of the issue is even more important. This is because these cultural heritages are not only one of the pillars of the formation and formation of any national literature of the Turkic peoples, but also the true love of the young generation of the Turkic peoples, protection of its impartiality, friendship and brotherhood of these peoples. is also one of the most important indispensable facts of upbringing.

If we look at the history and results of such problems in Karakalpak folklore and literature, we can see that there are old and new problems that have not yet been fully resolved and are still waiting to be resolved. In particular, one of such exercises is the specificity of oral and written literature, the issues of their artistic value. It is unfortunate that in this regard, the tendency to underestimate the folklore in the opinions of a number of literary scholars and writers is lower than in the written literature, and today, although rare, it is reflected in the opinions of distinguished scholars. According to such views and writers, the protagonist of oral literature is not created, the psychology of the protagonist, in which the narrative prevails over the descriptions, where hyperbolism takes place more than realism.

It is true that in folklore works there are such characteristics due to their specific features. However, these features do not preclude the thesis that the written literature is in the first place, and folklore is in the second place.

In our opinion, the difference between folklore and written literature is similar to the difference between a father and a child. Just as generations acquire all the good qualities based on the thousands of years of experience of their ancestors, continue and develop them, so the written literature begins with the source of all the positive features of folklore and folklores. This is because folklore is the flowerbed of thousands of years of experience and the mouthpiece of the artistic word that wears with us since the dawn of time. This is the meaning of the fact that all great masters of speech, whether Byron, Balzac, Goethe, Pushkin, Navoi, Abai, Makhtumkuli, Berdakh, repeatedly resorted to folklore in their education.

Such controversial issues have long been present in the solution of various theoretical problems of Karakalpak literature. Most importantly, it is unfortunate that such a controversial issue continues to this day in the context of the written literary character of the Karakalpak literature of the XVIII-XIX centuries. This is because this issue was systematized in the 30s and 40s of the last century, and was confirmed in the 50s and early 50s, and in the late 60s and early 70s of the same century, a certain point was made and formed as a stable idea. , was put into scientific circulation. In particular, N. Davkarayev in his Ph.D. dissertation on the basis of the available literary, artistic and scientific-theoretical materials of that period, it is necessary to start the Karakalpak written literature from the upbringing of Jiyen Zhyrau in the XVIII century and Kunkhoja, Berdakh, Azhiniyaz, Utesh, Sarybai, Gulmurat in the XIX century, all of them are representatives of written literature, and this opinion was fully confirmed in the scientific discussion initiated by B. Ismailov in the late 50s of the last century [6]. In the 60s and 70s of the same century, our scientists, such as M. Nurmammedov, I. Sagitov, K. Mambetov, made scientifically sound recommendations that the branches of Karakalpak written literature should begin in the tenth century. In the literature classes of higher educational institutions, the study of the Nogai period from the XIV-XV centuries began with the education of poets [7]. Nevertheless, the conservative view that Karakalpak literature should begin with Berdak, or even Azhiniyaz, rather than with Kunkhozha in the 19th century, is still widespread.

We are open to a literary debate with these techniques and would like to express the following opinion:

First of all, Karakalpak literary works have never been published by N. Daukarayev, K. Aimbetov, M. Nurmammedov, I. Sagitov, B. Ismailov, K. Maksetov, A. Karimov, A. Pakhratdinov, K. Sultanov, K. Mambetov. has no right to deviate from his views on the literary character [8]. This is because these ideas have been proven a thousand times in our literary life, or when they have become a traditional scientific fact.

Secondly, at the mouth of any literature, whether it is written in time, not received, written down, not recorded, whether for some reason it disappears and spreads by word of mouth, there is an author's style of hatred, and hatred of authorship.

The history of Karakalpak literature is full of examples of such authorship. Moreover, since the time of Beruni (X century) in the Karakalpak lands, written literature has probably appeared and flourished. The teachings of Ahmed Yassawi, Rabguzi, Al Kerderi, Suleiman Bakirgani, and others are clear examples of this. Thus, the branches of Karakalpak literature, which are rooted in oral and written authorship, today are taught not only by Kunkhozha, Berdakh, Azhiniyaz in the XIX century, but also by A. Yas-

sau, Beruni, Rabguzi, Sulaiman Bakirgani, Al Kerderiy in the X-XIV centuries.

It is true that it is difficult to identify these great thinkers as representatives of the literature, culture and science of a single nation. These encyclopedic scholars, even in the epochs in which they were created, emerged as one nation, as representatives of the nation, and became the bright stars of the entire Turkic peoples, the city, and the spiritual world of the world.

However, there is enough scientific evidence to consider them, first of all, the children of the Karakalpak land, the encyclopedic thinkers, the jewelers of art, who lived in the mouths of our ancient written literature. In particular, the son of the tenth century encyclopedist Abu Raihan al-Beruni was born in 973 in the city of Qiyat (modern-day Beruni), and in the XI-XII centuries in the Turkic and Arab-Islamic world his son Abulqasim Mahmud al-Zamakhshari in 1075. - He was born and raised in one of the border villages near Takiyatash. Sulaiman Bakirgani, one of the most prominent representatives of mysticism in the XII century, was buried in the cemetery of Bakirgan village near Konyrat. Rabguzi (Burkan uly Nasraddin) was born in the 30s of the 14th century in the town of Rabotoguz in the Akhangyt region (now Tok). Mahmud bin Ali Sheikh Al Kerderi, a well-known historian, jurist and philosopher of this century, was born in Kerder (nowadays Kerder Farm, Akhangyt District), the birthplace of the Karakalpak statehood in ancient times.

The same can be said about Khoja Ahmed Yassawi and Ahmed Yugnaki, who were masters of speech in the Turkic world in the XI-XII centuries. After all, one of the founders of Turkish literature, the famous poet Khoja Ahmed Yassawi was born in the XI century in Sairam, one of the oldest cities of the Syrdarya Karakalpaks. Ahmed Yugnakiy, the author of one of the epics, the Prize of Truth, was born in the Karakalpak village of Yugnak (Sygnak) in Turkestan. The most important thing is that most of them, Suleiman Bakirgani, Rabguzi, Yassawi, Yugnakiy, Khorezmi, are outstanding masters of rhetoric in the Turkic world. As for the great encyclopedic scholars Beruni, Zamakhshari, Kerderiy, they were also well-known representatives of the literary world. For example, Beruni is the author of a collection of selected poems "Mukhtar-ul-Ashar" and is considered a model of expression in Turkish literature as a collector and educator of folk prose with the task "Memories of the ancestors of the past." Zamakhshari is also a master of words, writing many artistic and philosophical treatises, poems and epics. The words "Speakers" and "Introduction to Literary Studies" prove it as the first literary theorist in the Turkic Islamic world. A. Kerderiy's book "Naqsh-al-Faradis" ("Open Way of Paradise"), written in 1357, is not only a scientific task, but also shows that the writing of this period is an example of literature. This work also contains a number of fairy tales, legends and myths that are close to the spirituality and spirit of the Karakalpak people.

These sources, firstly, show that the Karakalpak region was an integral part of the ancient Khorezm civilization, and secondly, prove that our ancestors also made a significant contribution to the development of this culture.

In conclusion, the teaching of these literary and cultural heritages common to all Turkic peoples, from the point of view of heredity, is, first of all, to teach the youth of Turkic peoples the Turkic world, the Turkic homeland, its impartiality, their ancestors, kinship and deep kinship. and, secondly, that the creation of a sense of national pride and optimism in them also serves as an influential national spiritual and aesthetic source. This is because these heritages are historically and genetically close to each other, as they are the common spiritual heritage of related peoples in certain epochs, as well as, to some extent, national and universal values.

References

1. Resolution of the Council of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the celebration of the 1000th anniversary of the epic Alpamys (January 13, 1998)
2. Aimbetov K. Folk wisdom. -Nukus: "Karakalpakstan", 1988.
3. Allambergenova I. Karakalpak folk legends. Author's abstract (PhD). –Tashkent: 2018, 22 pages; Kalbaeva G. Karakalpak folk legends. Author's abstract (PhD). Tashkent, 2019, 22 pages.
4. Allambergenov K. Karakalpak folk epic "Edige" Monograph. -Nukus: "Knowledge", 1995, 14 pages; And the same author: "Er Edige", the epic "Edige", gay issues in the history of the Golden Horde and the Mawarawnahr period. Monograph. -Nukus: «Bilim», 2017, 8 p.
5. Daukaraev N. Essays on the history of pre-revolutionary Karakalpak literature. -Nukus: KKMB, 1958.
6. Ismayilov B. On the written literary character of Karakalpak literature. // «Amiudarya», 1953, №3.
7. Mambetov K. Early Karakalpak literature. -Nukus: "Knowledge", 1992.
8. Nurmuhamedov N. "On the development of Karakalpak written literature". // «Amiudarya», 1968, №6; Sagitov T. "From what epochs should the history of literature begin?" Amiudarya, 1968, №11; Maksetov K. "Soppasly Sypyra zhyrau". Amiudarya, 1969, №8; Mambetov K. "And about the Turkic of our literature." // «Amiudarya», 1972, №9.
9. Pahratdinov Yu. Humor and satire in Karakalpak folklore. Author's abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences. –Nukus: 1993. 41 p. And the same author: Karakalpak satire.-Nökis "Karakalpakstan", 1992. Page 422
10. Sagitov I. "Khorezm" is a significant work of Berdak. // «Amiudarya», 1991, №8.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ оғзақи ижоди ва адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ўзаро муносабати, қарақалпақ адабиётининг пайдо бўлиш ва шаклланиш тарихидаги ўрни ҳақида сўз боради. Демак, бу педагогларни қарақалпақ адабиётига жалб қилиш масаласини фақат уларнинг тарбиясини туркий халқлар фольклор ва адабиёти тарихи контекстида қиёсий ўрганиш орқали тўғри ҳал этиш мумкин, деб тахмин қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности каракалпакского фольклора и литературы, их взаимосвязь, роль каракалпакской литературы в истории её возникновения и становления. Таким образом, предполагается, что вопрос о причастности этих просветителей к каракалпакской литературе может быть правильно решён только при сравнительном изучении их воспитания в контексте истории фольклора и литературы тюркских народов.

SUMMARY

The article deals with the characteristics of Karakalpak folklore and literature, their relationship, the role of Karakalpak literature in the history of its emergence and formation. Thus, it is assumed that the question of the involvement of these educators in Karakalpak literature can be properly resolved only by a comparative study of their upbringing in the context of the history of folklore and literature of the Turkic people.

ӘДЕБИЙ БАЙЛАНЫСЛАР, АҶДАРМАЛАР, ИЗЕРТЛЕҶЛЕР-ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫН СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҶЙРЕНИҶДИҢ ӘХМИЙЕТЛИ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

Г.К.Алламбергенова – стажёр оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: XX аср қарақалпақ фольклори, дастанлар ва уларнинг чет элларда ўрганилиши, «Едиге», «Қоблан», «Юсуф ва Ахмад» дастанларининг ёзиб олиниши, нашр қилиниши, XX аср 20-йиллари, Валиди Тоған ва «Едиге», В.М.Жирмунский ва қарақалпақ адабиётининг типологик ўрганилиши, XX асрнинг 80-90-йиллари, Карл Райхл ва қарақалпақ халқ достони «Едиге», Хельсинки.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор XX века, эпосы и начало их исследования за рубежом, запись и публикация дастанов «Едиге», «Коблан» и «Юсуф-Ахмет», 20-е годы XX века, Валиди Тоған и «Едиге», В.М.Жирмунский и сопоставительное изучение каракалпакских народных дастанов в типологическом плане, 80-90-е годы XX века, Карл Райхл и каракалпакский народный эпос «Едиге». Хельсинки.

Key words: karakalpak folklore of the XX century, epics and their study abroad, recording and publication of epics "Edige", "Ooblan", "Yusuf and Ahmad", 20s of the XX century, Validi Tugan and "Edige". VM Typological study of Zhirmunsky and Karakalpak literature, 80-90s of the XX century, Karl Reichl and Karakalpak folk epic "edige", Helsinki.

Қарақалпақ эпосларының сырт елдерде үйренилиўи мәселеси ҳазирги қарақалпақ фольклортаныўында оғада әҳмийетли машқаллардың бирин қурайды. Себеби, қарақалпақ эпосларының пайда болыў, қәлипlesiў ҳәм раўажланыў баскышларының мың жылдан аслам дәўирди өз ишине камтыйтуғынлығына, қарақалпақ фольклортаныў илиминин, соның менен бир ўақытта қарақалақ эпостаныўының да арнаўлы пән болыў қәлипсәкәлигине 100 жылға жуўық ўақыт болыўына, сол мың жыллық тарийхқа ийе қарақалпақ эпослары ҳаққында дәслепки жыйнаў, бастырып шығарыў ислерининг басланғанына да 200 жылға шамалас ўақыт болыўына, бул мәселеде узақ ҳәм жақын сырт елли Ш.Ш. Ҷәлиханов, Х.Вамбер, И.А.Беляев, А.А.Диваев, В.Тоған, В.М.Жирмунский, К.Райхл А.Маргулан Р.Бердибаев, Н.Мамедов, Ш.Н.Мамедова, Д.Фидакар, Ш.Бозкурт, Б.Уйғыр сыяқлы дүнья алымлары қарақалпақ эпосларын жазып алып бастырып шығарып, ҳәр қыйлы аспектлерде пидәкерли илимий изертлеўлер жүргизиўине қарамастан, қарақалпақ эпосларының сырт елдерде үйренилиўи мәселеси бүгинги күнге шекем арнаўлы изертлениў тапқан емес.

Ал, бул мәселени шешиўдин бүгинги глобалласқан, халықлардың, миллетлердин өз ара интерграциялық байланыслары тез пәт пенен раўажланған дәўирдеги тәрбиялық әҳмийети оғада уллы. Себеби, бақсылар,

жыраўлар, дәрәткен ҳәм атқарған әжайып бийбаха мийраслар тек өтмиш тарийхымыздың сағалары болып қоймастан, бүгинги күннин де жанлы ҳаўазыдур. Солай екен, бул бийбаха мийраслар жас әўладларды ҳәр тәрәплеме жетилискен, физикалық жақтан саламат, руўхый тетик етип тәрбиялаўдың уллы қуралы болыўи менен бирге, өзиниң руўхый-әстетикалық тәсиршең күши арқалы келешек заманлардың да үлкен «тәрбияшылары» сыпатында хызмет атқарары сөзсиз.

Мине, усындай миллий ғәресизлик идеялары көзқарасынан қарақалпақ эпосларының сырт елдерде үйренилиўи мәселелерин изертлей отырып, биз айрықша төмендегидей баслы-баслы жөнелислерге тоқтап өтиў зәрүрликлерин анықладық:

Қарақалпақ фольклорын, әсиресе эпосларын изертлеўге болған сырт ел алымларының қызығыўшылығы жүдә ерте дәўирлерден басланған.

Ҳақыйқатында да, қарақалпақ эпосларының үйренилиў дәрежеси жоқарыда атап өтилген шет ел илим изертлеў мәкемелери ҳәм оқыў орынларындағы исленип атырған жумыслар менен типологиялық жақтан салыстырылмалы изертлеўлер жумысларын алып бармай турып анықлап болмайды. Себеби, қарақалпақ фольклоры, әсиресе эпосларын үйрениўге болған қызығыўшылық жүдә ерте дәўирлерден баслап-ақ Муравин, Гладышев сыяқлы рус саяхатшылары тәрәпинен баслама ала баслаған. Олар өзлериниң 1740-

1741-жыллары Орсктен Хийўаға кетип баратырған сапарында жол бойы карақалпақлар арасында иркилип, дэслепки этнографиялық изленислерди жүргизеди. XIX эсир менен XX эсир басларында бул ийгиликли ис П.И.Рычков, Н.Н.Карамзин, А.Россикова, И.А.Беляев, Н.Острумов, В.Радлов, В.В.Бартолд, А.Н.Самайлович усаған баска да рус журналистлери, художниклери, саяхатшылары, шығыстаныўшылары, тюрколог илимпазлар, сондай-ақ венгер саяхатшы алымы Х.Вамбери, англис дипломаты А.Дженкинсон, қазақ, башқурд, рус фольклортаныўшы, этнограф алымлары Ч.Ч.Валиханов, Х.Вамбери, А.Диваев, И.А.Беляевлар карақалпақ эпослары хэм оның атқарыўшылары, дөретиўшилери болған жыраў-шайырлар дөретиўшилигине айрықша дыққат аўдарды. Тиккелей усы алымлар алып барған пидэкерлик изленислер нэтийжесинде XIX эсирдиң екннши ярымы XX эсирдиң басларынан баслап карақалпақ эпосларын изертлеўге беқкем тийкар салына баслады.

XX эсирдиң 30-40-жылларынан баслап карақалпақ эпосларын сырт еллерде изертлеп үйрениўдиң, үгит-нэсиятлаўдың жаңа басқышы басланды. Бул дәўирлерде карақалпақ эпосларын үйрениўшилери тийкарынан С.П.Толстов, Т.А.Жданко, А.К.Боровков, Л.И.Климович, С.Сомова, А.Тарковский сыяқлы тарийхшы, этнограф алымлар дилмаш шайырлар болды.

XX эсирдиң 50-жылларын карақалпақ эпосларын сырт еллерде үйренилиўдиң күшли раўажланған дәўирлери деўге болады. Бул дәўирде эпосларды сырт еллерде үйрениўде аўдармалардың тутқан орны айрықша болды. Атап айтсақ, «Қырық қыз»дың А.Тарковский аўдармасы екннши рет усы 50-жыллары рус тилинде басылып шықты. Бул аўдармаға Л.И.Климовичтың алғы сөзи, Н.Дәўқараевтың соңғы сөзлери жазылған. Ал, 1952-жылы болса усы дэстанның С.Сомова аўдармасы да рус тилинде Москвада жарық көрди. Усы жылы А.Тарковскийдиң қайта исленген аўдармасы толықтырылып дағаза етилди. Дастан 1958-жылы Хайитов, К.Таңырқулиев аўдармасында түркмен тилинде Ашхабадта, 1954-жылы Х.Ергашев, С.Мәўленов, А.Шалабаевлардың аўдармасында қазақ тилинде Алма-атада, 1960-жылы С.Эралиевтың аўдармасында қырғыз тилинде Бишкекте жарық көрди.

50-жыллардың ақыры менен 60-жылларда, эсиресе, 70-80-жылларда карақалпақ эпосларын сырт еллерде үйрениўдиң ең жоқары шеклерди ийелеген дәўирлери деп атаса арзыйды. Бул жылларда дастанлардың сырт еллерде үйренилиў ислери – тек жыйнаў, аўдармалаў хэм бастырып шығарыў, алғы сөзлер, соңғы сөзлер, комментарийлер жазыў жумыслары рамкасынан шығып, үлкен-үлкен изертлеўлерге бағдар алыў менен, яғный айтқанда, карақалпақ эпосларының жанрлық өзгешелиги, пайда болыў, қэлиплесиў жоллары, генезиси хэм эволюциясы, типологиясы хэм поэтикасы, карақалпақ эпосларының жэхэн эпослары, соның ишинде түрк-монғол эпослары системасында тутқан орны хаққында салмақлы ой-пикирлердиң, дэслепки изертлеўлердиң, монографиялардың басланыўы менен характерленеди. Атап айтсақ, В.М.Жирмунский, Л.И.Климович, А.К.Боровковлардың карақалпақ эпослары хаққындағы изленислери бул пикиримиздиң айқын дәлили. Усы

жыллардағы бундай жумыслардың қатарына жакын сырт ел алымлары болған Э.Маргулан, Р.Бердибаев, М.Магаўинлердиң мийнетлерин киргизсе де болады.

XX эсирдиң 80-жыллары менен 90-жылларында хэм XXI эсирдиң басларында карақалпақ эпосларына узақ сырт ел алымларының массалық қызығыўшылығының артқан дәўирлери болды. Бул дәўирде карақалпақ эпослары сырт ел алымлары (В.М.Жирмунский, К.Райхл хэм т.б.лар) тэрепинен дўня халықлары эпослары менен салыстырмалы-типологиялық усыл хэм жобаларда хэр тэреплеме изертлене баслады. Хэттеки, айырым изертлеўлер монографиялық характер ийеледи. Бул жөнелистиң басланыўы хэм интенсив даўам етилиўи, бириншиден, Карақалпақстанда, фольклористика илиминиң күшли пэт пенен раўажланыўы болса, екнншиден, 30-40-жыллардан басланған эпосларды дўня халықлары тиллерине аўдармалаў жумысының кең көлемде ен жайыўы менен байланыслы болды. Хақыйқатында да, өткен эсирдиң 70-жылларында «Шэрьяр» дэстанының өзбек (1977) хэм рус (1971) тиллерине аўдармаланып, басып шығарылыўы, усы жылларда «Қырық қыз» дэстанының рус тилинде және қайтадан дағазаланыўы, «Қоблан» дэстанының рус тилинде баспа көриўи, эсиресе узақ сырт ел алымлары тэрепинен «Едиге», «Шэрияр» дэстанлары менен бир қатарда карақалпақ ертеклерине болған қызығыўшылықтың артыўы, бул шығармаларды немец, англичан тилине аўдарыўға болған әмелий ислердиң орынлана баслаўы, карақалпақ эпсаналары хэм «Мэспатша», «Қырық қыз» сыяқлы карақалпақ халық дэстанларының түрк тилинде баспа көриў ислери бул жөнелистиң даўам етиўине әмелий хэм объектив тийкарлар таярлап берди.

Қулласы, эпослардың сырт еллерде үйренилиў тарийхының улыўмалық картинасын төмендегидей үш киши дәўирлерге бөлип үйрениўге болады:

I. Карақалпақ эпосларының сырт еллерде үйренилиўиниң дэслепки дәўирлери (XVIII эсирдиң 40-жылларынан XIX эсирдиң ақырына шекем);

II. Эпосларды сырт еллерде үйрениўдиң илим сыпатында қэлиплесе баслаған дәўири (XX эсирдиң басларынан 80-жыллардың ақырына шекем);

III. Эпосларды сырт еллерде үйрениўдиң ең раўажланған дәўирлери (XX эсирдиң 90-жылларынан XXI эсирдиң 20-жылларына шекем);

Жуўмақлап айтқанда, карақалпақ эпосларын түркий халықлар эпослары контекстинде изертлеген сырт ел алымларының карақалпақ дэстанын изертлеўдеги хызметлери айрықша. Олардың дэстанлар бойынша типологиялық-салыстырмалы изертлеўлеринде тийкарғы дыққатты тартқан мәселелер төмендегилер болды:

-дэстанның генезиси, пайда болыў, қэлиплесиў жоллары;

-дэстанның жанрлық, формалық өзгешеликлери;

-дэстанның версия, вариант аралық өзгешеликлери, миллий версиялар типологиясы;

-дэстанның архетип версиясы вариантлары;

-дэстанның сюжетлик қатламлары, сюжетлик мотивлер типологиясы

-дэстанның тарийхий шынлыққа қатнасы;

-дэстан поэтикасы хэм т.б.

Бул дәўирлерде карақалпақ эпосларын узақ шет ел халықлары тиллерине аўдарыў, бастырып шығарыў хэм оны жанлы фольклор мысалы сыпатында үйрениў ислеринде Бонн университети профессоры, Германиялы немец алымы Карл Райхлдың хызметлери айрықша болды.

Бай гэзийнени өз көзи менен көрип, қулағы менен еситиў, жүреги менен сезиниў ушын Карл Райхл усы

дәўирлерде бир неше мәртебе Карақалпақстанға келди. Ол карақалпақ нақыл-мақалларын немец тилине аўдарған ўақытларында ма, карақалпақлар тарийхын, карақалпақ жыраўларын, карақалпақ халқының бай көркем аўызеки әдебияты хаққында илимий мийнетлерден оқыған ўақытларында ма, қулласы, онда жыраўдың атқарғанын тыңлаў, жанлы фольклорлық жөнелисти өз көзи менен көриў әрманы туўылды. Би-

рақ, бұған жетіу үшін оған ұзақ уақыттар керек болды. Усы мақсетте ол Қарақалпақстанға дәслеп өткен әсирдің 80-жыллары келді. Оның әрманы орта әсирлік искусствоны бұзбай сақлап қиятырған қарақалпақ жырауын көріу, оның репертуарын жазып алыу еді. Алым бул ұллы мақсетіне ақыры ересті. Шоманайда жасаушы Жумабай жырау Базаровты көрді, оның үйіне барып, «Едиге» дәстанын магнитофонға жазып алды, басқа да қарақалпақ алымларынан бұрын жазып алынған видеотасмаларды алды, бул хәр қыйлы уақытта, хәр қыйлы шараятларда айтылған жырау сөзлерін (жырларын) бир-бири менен салыстырып, эпостың мұдамы өсіп-өзгеріуде болып туратуғын жанлы фольклорлық жөнеліс екенлігін анықлады. Жыраудан эпостын ұсылайынша жазып алыныуы Европа илими ұшын ғана емес, Шығыс илими ұшын да үлкен жаңалық еді. Ол «Едиге»ни тек тексти менен ғана емес, музыкасы, артистлик атқарылыуы өзгешелігі менен жазып алды. Бул илим ұшын үлкен бақалы мийнет еді.

К.Райхл дүнья илими ұшын үлкен жаңалықты ашты. Ол әйемгі заманнан берли көшпели турмыста қәліп-лескен эпостың ауызеки атқарыушысы жыраудың дәретіушілігіннің ишкі дүньясы менен дүнья жәмийетшілігін таныстырды. Ол усы менен дүнья илиминде жаңа бет ашты. А.Н.Веселовский айтқан жанлы эпикалық процессти өз көзі менен көріп, бул процес қалай атқарылатуғынын изертледі. К.Райхл қарақалпақ эпосларын жазып алған шет ел илимпазлар И.А.Беляевтан, А.Диваевтан соңғы илимпаз сыпатында фольклортаныу тарийхына кирді.

Усы орында : «Неге К.Райхлды қарақалпақ жырауынан өзі келип жазып алыу қызықтырды?» деген сорау тууылады. Бул сораудың шешимін 2008-жылы Финляндия пайтахты Хельсинки қаласында Жумабай жырау Базаров вариантының инглис тилинде шыққан аударма кітабын оқығанда түсинеміз. Кітап сегіз бөлімнен турады, К.Райхлдың «Едиге» қарақалпақ халқының ауызеки эпосы» атлы кіріспесі, Жумабай жырау вариантының латын имласы менен жазылған

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Алламбергенов К. Миф, ертеқ, тарийх хәм дәстан. - Нөкіс: НМПИ баспасы, 2014.
3. Беляев И.А. О поэме «Қоблан». - Протоколы заседаний и сообщений Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып.3.-Ашхабад: Типография Александрова, 1917.
4. Валиханов Ч. Записки русского географического общества. Отдел этнографии, том ХХІХ. -С.Петербург: 1904.
5. Вамбери Г. Түрк халықларының этнологиялық хәм этнографиялық байланыслары туұралы. - Лейпциг: 1855; Путешествию по Средней Азии. - Москва: 1968; Очерки Средней Азии. Дополнение к. «Путешествию по Средней Азии» (2 изд). - Москва: 1874.
6. Гладышев, Муравин. Поездка из Орска в Хиву и обратно (Издана Н.В.Ханыковым). -С.Петербург: 1851; Рычков П. История Оренбургской губернии, // «Сочинения и переводы», 1759; Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. - С.Петербург: 1860.
7. Камалов С. Вамбери қарақалпақлар туұралы. «Хабарнама» журналының 4-санына қосымша. -Нөкіс: 1995.
8. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери. -Нөкіс: «Билим», 1996.
9. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
10. Самойлович А.Н. Материалы по Среднеазиатскому турецкой литературе. / Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. Том. 19. -С.Петербург: 1910.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ эпосларның ХХ аср ва ХХІ аср бошларыда чет элларда ұрганилиши масалалари кенг тахлил қилинған бұлиб, унда ұша даврларда яшаб, ижод билан шугилланған чет эл олимларининг достонланларимизни ұрганиши, ташвиқ қилиши масалалари кенг юритилған. Айниқса, немис олими К.Райхлнинг ХХ аср охири ХХІ аср бошларыда қарақалпақ халқ достонни «Едиге»ни ұрганиши, нашр қилиши, тадқиқот қилиниши бобидаги хизматларига илмий нуктай назардан холисона бахо берилған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам изучения каракалпакских эпосов зарубежными учёными в XX и начале XXI века и анализу научных исследований зарубежных учёных, посвящённых изучению и пропаганде каракалпакских дастанов. Особое внимание уделяется оценке трудов немецкого учёного Карла Райхеля в конце XX и начале XXI века, посвящённых изучению и публикации каракалпакского народного эпоса «Едиге».

SUMMARY

The article is devoted to the issues of studying the Karakalpak eposes by foreign scholars in the XX and at the beginning of the XXI centuries. There have been analyzed their research works, devoted to the study and propaganda of Karakalpak eposes. The article evaluates the German scholar Karl Roychl's works, done at the end of the XX and at the beginning of the XXI centuries, especially the study and publication of the Karakalpak folk epos «Edige» as a valuable scientific source.

ЭПОСЛАРДЫ ЖӘХӘН ИЛИМИ СТАНДАРТЛАРЫ ДӘРЕЖЕСИНДЕ ҮЙРЕНИҮДИҢ ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Г.К.Алламбергенова – стажёр оқытушы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Едиге», Ч.Валиханов ва «Едиге», В.Тоган, И.А.Беляев, В.М.Жирмунский, миллий вариантлар, генезис, архетип, тарих ва достон.

Ключевые слова: «Едиге», Ч.Валиханов и «Едиге», В.Тоган, И.А.Беляев, В.М.Жирмунский, национальные версии, генезис, архетип, история и дастан.

Key words: "Edige", Ch.Valikhanov and "Edige", V.Togan, I.A.Belyaev, V.M.Zhirmunskiy, national versions, genesis, archetype, history and dastan.

Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»нің үйрениліу тарихын улыўма түркий халықлар, соның ишинде карақалпақ эпосларының үйрениліу тарихы контекстинде басқа мақалаларымызда эпизодлық характерлерде болса да көрип өткенимиздей, сырт ел алымлары қай-қайсы эпосты үйренгенде де биринши гезекте тарихый-генетикалық, тарихый-мәдени байланыслар көзқарасынан салыстырмалы-этимологиялық жобадә ізертлеулер алып барғанлығын байқаўға, аңдаўға болады.

Ал, фольклор хәм жазба әдебияттағы типологиялық байланыслар менен типологиялық кубылысларды үйрениу тарихына сер салсақ, бул мәселе ҳаққында ең дәслеп компаративизм мектеби ўәкиллериниң пикир жүрите баслағанын көремиз. Бул мектеп XIX әсирде Европада пайда болып, Германияда И.Г.Гердер, В.С.Миллер, Англияда Ж.Денлон, Россияда Ф.И.Буслаев, А.Н.Веселовский, В.Резанов сыяқлы фольклор хәм әдебият ізертлеушилері тәрепинен хәр тәреплеме раўажландырылды. Компаративизм мектебиниң әдебиятты үйрениу усылы тарихый-салыстырмалы метод еди, яғный компаратившилик жөнелистеги ізертлеушилердиң максети, дүньядағы барлық халықлардың фольклоры менен әдебиятын тарихый-салыстырмалы усылда үйренип шығыу болды.

Компаратившилик көзқарастағы алымлардың бул нийети куўатлаўға турарлық болғаны менен, ҳаслы мәнисинде олар ҳақыйқат типологиялық ізертлеу принциплеринен бираз узақласатуғын ізертлеулер алып барды. Себеби, компаратившилердиң көрсетиўинше, хәр қыйлы халықлардың фольклоры менен әдебиятындағы кең тарқалған сюжетлер менен образлардың келип шығыу төркини бир. Мәселен, олар дүнья халықлары әдебиятындағы мифологиялық сюжетлердиң негизин әйемги хинд мифологиясынан келип шыққан халықлар, деп түсиндиреди, яғный компаративизм мектеби ўәкиллері фольклор менен әдебияттағы типик ҳәдийселердиң тийкарын мәлим бир әдебий дәўир (мәселен, әйемги хәм орта әсирлер әдебияты) менен, мәлим бир миллий әдебияттан (мәселен, хинд әдебиятынан) излестиреди.

Хәр қыйлы халықлардың фольклоры менен әдебиятындағы типологиялық кубылысларды олардың сиясий-жәмийетлик турмыс тәризиндеги уасалықлар менен миллий өзгешеликлерин есапқа алған ҳалда объектив әдебий нызам заңдылықлар тийкарында салыстырмалы тарихый үйрениу усылын XX әсирдиң 60-80-жылларында Н.И.Конрад, В.М.Жирмунский, В.Я.Пропп, Н.Б.Путилов, Е.М.Мелетинский, И.Г.Неупокоев, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердибаев усаған сырт ел илимпазлары шын мәнисинде раўажландырды. Бул илимпазлар фольклор менен әдебияттағы типологияны жәмийеттеги, тәбияттағы объективлик факторлардың нәтийжесинде туўылған кубылыслардың, образлардың ҳәрекетлери, қатнаслары, деталлар хәм т.б. арасындағы қайталаныўлар деп түсиндиреди.

Усы алымлардың пикирлерине тийкарланып, С.Баҳадырова фольклордың типологиясын тийкарынан төмендегише төрт түрге бөлип үйрениўди усынады:

1. Образ, мотив, сюжет, көркемлик кураллар типологиясы;

2. Жанрлар типологиясы;

3. Фольклорлық процесслердиң типологиясы;

4. Фольклордың ҳақыйқатлыққа қатнасының типологиясы.

Р.Бердибаев усындай фольклорлық кубылыслардың типологиясын үйрениўде фольклортаныу илими тән алған типологияның үш түрин есапқа алыу зәрүрлигин ескертеди.

Бул орында биз тарихый-генетикалық кубылыслар мысалы сыпатында халық дәстанлары менен прозасының айырым жанрларының миллий версиялар типологиясын тилге алыу орынлы. Бирақ, бул мәселе түркий халықлар фольклортаныўында XX әсирдиң 50-жылларына шекем өз ізертлениўин тапқан жоқ. Себеби, 50-жыллардың басына шекем түркий халықлар эпосларының айырым миллий версияларына, бай-феодаллардың жырын жырлайтуғын дәстан, деп бир тәрепемели, субъектив жалған жалалар жабыла баслаған еди. Мине, усы жалалар батпағынан тазартып алыу ушын эпостың барлық миллий версияларын типологиялық ізертлеу зәрүрлиги пайда болды. «Алпамыс» сыяқлы дәстанларымыздың 1956-жылы сентябрьде бұрынғы Аўқамлық Илимлер академиясының А.М.Горький атындағы дүнья жүзлик әдебият институты менен Өзбекстан Илимлер Академиясының А.С.Пушкин атындағы тил, әдебият хәм фольклор институтының, Ташкент қаласында бирликте өткерген региональлық илимий жыйналысы «Алпамыс» дәстанын типологиялық ізертлеўдиң айқын үлгиси болып қызмет етти. Әсиресе, бул мәселеде А.Н.Боровков, Х.Т.Зарифов, В.М.Жирмунский, Л.И.Климович, И.Т.Сағыйтовтың жасаған баянатлары типологиялық ізертлеу саласындағы үлкен ашылыўлар болып қалды.

А.К.Боровков бул мәселеге «Орта Азия хәм Қазақстандағы түркий тиллес халықлар эпосын үйрениу мәселелери» деген мақаласы менен қайта оралып, «Алпамыс» дәстаны ҳаққындағы, феодаллар мәпин жақлайтуғын, халыққа қарсы эпос, деп илимге тийкарланбай пикир жүриткен А.Абдунабиев, А.Степанов усаған субъектив бағыттағы илимпазларға қатты сокқы берди хәм дәстанның терең халықшыллығы-миллий версиялардағы тарихый-генетикалық, тарихый-мәдени типологиялық байланыслар мысалы екенлигин бул дәретпедегі образлар, сюжетлик мотивлерди терең таллаўлар арқалы исенимли дәлиллеп берди.

«Алпамыс» дәстаны ҳаққында типологиялық жобадә усындай унамлы илим ізертлеу жұмысын жүргизген және бир тюрколог алым В.М.Жирмунский болды. Ол өзиниң «Алпамыс» дәстанының генезиси хәм тарихыйлығы» деген мақаласында дәстанның түркий тиллес халықлар арасында тарқалған барлық миллий версияларын «Қорқыт ата кітабы» менен салыстырмалы-типологиялық таллаўлар ислеп, соның нәтийжесинде барлық миллий версиялар генезиси бир ноқатта - «Қорқыт ата кітабындағы «Бәмси-Байрақ ҳаққындағы жыр»ға барып ушласады, демек, барлық миллий версиялардың сюжетлик негизин усы жыр курайды, деген жуўмаққа келеди.

В.М.Жирмунский кең көлемли салыстырмалы-типологиялық ізертлеу жұмысын «Едиге» дәстаны

бойынша да алып барды. Оның түркий тиллес халықлардың қахарманлық эпосын изертлеуге бағышланған көлемлі мийнетинің «Едиге» хаққында дәстан» деп аталатуғын бөлими тиккелей усы мәселеге бағышланғанын көреміз. Ол бул мийнетинде эпостың ноғай, башкурт, татар қарақалпақ, қазақ, өзбек версиясы вариантларын өз ара салыстырып изертлеп, барлық миллий версиялар генезиси бир деректен келип шыққанлығын, олардың барлығына да бир тарийхый дәуір ўақыясы, яғный XIV-XV әсирлердеги Алтын Орда ханлары менен Маўереннахр хўкимдарлары арасындағы талас-тартыслар, Әмир Темир менен Едигениң бирлескен түрк мәмлекетшилигин дүзиўдеги Тохтамысқа қарсы алып барған гүреслери сюжетлик негиз болғанлығын дәстиярлы дәллилеп берди.

«Алпамыс», «Едиге» дәстанының аты аталған миллий версиялары арасындағы типологиялық усаслықлар менен өзгешеликлерди эпостаныўдың анаў яки мынаў машқалаларына байланыслы изертлеў бағдары И.Сағыйтов, Қ.Мақсетовлардың мийнетлеринен де елеўли дәрежеде орын алған. Лекин, бул эпосларды типологиялық жобада арнаўлы түрде изертлеў тек соңғы 90-жылларда ғана колға алынып атыр десек қәтелеспейміз. Бул бағыттағы исленип атырған жумыслардың ири-баслысы сыпатында С.Баҳадырованың «Китабы дедем Қорқыт» жазба естелиги хәм «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ версиясы», «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»нің қазақ, татар версияларынан сюжетлик қурылысы жағынан өзгешелиги» мақалалары менен К.Алламбергеновтың «Едиге» дәстанының миллий версияларының генезиси, жанрлық өзгешелиги, миллий версиялары типологиясы мәселесин изертлеуге бағышланған арнаўлы монографиясын атап кетсек арзыйды.

Түркий халықлар фольклорындағы бундай типологиялық кубылысларды басқа эпикалық жанрлар мысалында келтирип кетиўге болады. Мысалы, қарақалпақ-хорезм халықлары ертеклериндеги салт-дәстүрлик мотивлер типологиясы туўыс теги хәм ареал-аймағы бир-бирине жақын болған халықлар фольклорының усындай тарийхый-генетикалық байланысларынан дерек берип турады. Бул еки халық ертеклериниң сюжетлик мазмунына дыққат аўдаратуғын болсақ, шаңарақта баланың туўылыўы менен бала тәрбиясына байланыслы, сондай-ақ үйлениў тойы хәм дәстүрине байланыслы дәстүрлик мотивлердиң еки халық ертеклеринде де жийи орын алатуғынлығын көреміз. Буның айқын дәлили сыпатында қарақалпақ-хорезм эпослары менен ертеклеринде бийперзентлик мотивиниң кең орын алыўын көрсетиўге болады. В.Я.Пропп бул бийперзентлик мотиви эпик фольклордағы айрықша бир эпик элемент сыпатында ажыралып туратуғынлығын көрсетеди.

Қарақалпақ эпослық шығармалары менен ертеклериниң мазмунына сер салып карасаң, бийперзентлик мотиви ул перзент тилеп қудайға жалбарыныў, қандай да бир нәрсеге жерик болыў, баланың тосаттан табылыўы, ата-бабалар әрўағының жәрдеми, тотемге байланыслы ырым-исенимлерди иске асырыў, баланың қандай да бир илэхий күш-нурдан, ямаса анасының қандай да бир нәрсени жеп, хәмиледеар болыўы деталларын өз ишине қамтытуғынлығын анықлаўға болады.

Бул мотивте, әсиресе, бала тилеў менен балаға ат қойыў деталлары өзбек- қарақалпақ халқының салт-дәстүрине байланыслы сәулелениў табады. Айтайық, өзбек халқының «Алмас батыр» ертегиндеги қара кемпирдиң баласы илэхий күш жәрдемінде дүньяға келиў деталы менен оған ат қойылыў деталы өзбек халқының әйемги хәм соңғы дәуірдеги салт-дәстүр

элементлерин өз бойында сәулелендирген. Мысалы, баланың исмин елге белгили бий, батыр, ямаса уламаға азан айттырып қойыў дәстүри түркий халықлардың көпшилигиниң салт-дәстүрине тән кубылыс.

Ертектиң сюжетлик өзегі болған усы дәстүрлик детальдың мазмуны төмендегише: Перзент көрген ата-ана бир қап алма арқалап, баласына ат қойдырыў ушын моллаға келеди. Молла, алма әкелген екенсиз, баланың аты Алмас бола қойсын, деп пәтия береді. Усы пәтия менен бала батыр болып өседі, соң ол «Алмас батыр» аталып кетеді.

«Жарты бас батыр» қарақалпақ халық ертегинде де халқымыздың бала тәрбиясына байланыслы салт-дәстүрлериниң, ырым-инанымларының усы алма деталы арқалы берилгенлигин көреміз. Ертекте бир ғарры түс көрип, түсинде үстинде меллеси, басында сәллеси, қолында сырлы хасасы, сын-сымбаты келисип қалған бир ғарррыны көрип, сәлем берипти. Ғарры сәлемин алып: «Бул қыя майдан жазийра шөлде не кылып жүрген адамзатсаң?» депти. Ғарры, мен усы жасқа келип бийперзент болдым, сөйтип жүрип адамлардан азап-ақыретлер шектим, жасымның көби кетип, азы қалды. Ендиги өмиримниң қандай қызығы болар, деп өзимди өлим жолына алып шықтым, дейди. Сол ўақытта түсинде көрген бабасы: «Балам, ондай етпе, перзент пенен дүньяның ерте-кешлиги жоқ, мына алмаларды ал, апарып жуптыңа бер, кешикпей жүйреме-жүйре үш уллы боласан» деп үш алма береді. Бирақ, бир алманың жартысын абайсызда ешки жеп қояды. Жарты алманы жегеннен болған бала жарты бас болып туўылады. Деген менен, ол да Хорезм ертегиндегидей батыр болып өсип, «Жарты бас батыр» атанады.

Усындай типологиялық усаслықларды Хорезм-Қарақалпақ ертеклериндегі неке қыйыў, үйлениў, қыз узатыў мотивлеринен де толық сезиўимизге болады. Бул факт, яғный ертеклерде сүүретленген салт-дәстүрлик мотивлер типологиясы, бириншиден, қарақалпақ-хорезм халықларының әйемнен қиятырған түбири бир туўысқан халықлар екенлигин көрсетсе, екиншиден ертеклерде салт-дәстүрлердиң сәулелениўи ертеқ сюжетиниң тийкары-турмыс хақыйқатлығы екенлигин де аңлатып турады.

Көрнекли қазақ фольклортаныўшысы А.Қоңыратбаев усындай тарийхый-генетикалық типологиялық байланыслардан келип шығып фольклортаныўшыларымыз алдына: «Фольклор тарийхын изертлегенде, бир ғана халық, тайпа шеңберинде қалып қоймай, пүтқил Орайлық Азия Алтай, қала берди, Шығыс халықлары эпосын тутас салыстырып изертлеў зәрүр» деген ўазыйпаны қояды. Енди екинши тарийхый-мәдений байланыслардан келип шығатуғын типологиялық усаслықлар мәселесине келетуғын болсақ, бул орында көбирек бир-бирине генетикалық, туўысқанлық байланысларға ийе емес халықлар фольклоры менен әдебиятындағы типологик кубылыслар нәзерде тутылыўы керек. Бундай типологик кубылыслар тили, дини, қаны, яғный туўысы бир емес халықлардың, мысалы, Батыс- Шығыс халықларының сиясий-экономикалық, мәдений дәрежесиниң бир қыйлылығы, яки, болмаса өз ара мәдений байланыслары хәм өз ара тәсирлери тийкарында пайда болыўы мүмкин. Мысалы, болгар халық аўызеки көркем дәретіўшилигинде Византия, түрк фольклоры менен типологиялық усаслық кубылыслары көп ушырасады. Бул нәрсе, биринши гезекте, Түркияның басып алыўшылық сиясаты нәтижесинде жүзеге келген болса, екинши гезекте, бул халықлардың бир-бирине жақын аймақларда жасаўының нәтижеси сыпатында да пайда болған.

Бундай типологиялық хәдийселер бизге көбирек

Европа, орыс фольклортаныўындағы миграция теориясын еслетеди. Мәселен, Бенорей өзиниң «Панчатантра» деген мийнетинде, сюжет хәм мотивлер типологиясын украслық тил, мифология теориясы менен дәлиллеп болмайды, бул халықлардың бир атадан туўылғанлығының белгиси емес, мәдени байланыслардың жемиси, деп келтиреді. Оның пикиринше, эпос сюжети дәслебинде Хиндистанда туўылып, соң Батысқа көшип өткен. Сюжетлердің бир елден екінши елге көшип жүриўин (көшпели сюжетлерди) хәм усыннан келип шығатуғын типологик кубылысларды орыс фольклортаныўшысы Г.Н.Потанин де бийкарламайды. А.Қоңыратбаев усындай типологиялық кубылысларды терең таллай отырып, оны «миграция теориясы» деп бағалайды. Орыс фольклортаныўында тарийхый-типологиялық кубылысларды таллаўды бириншилерден болып В.Ф.Миллер қолға алды. Ол орыс эпосын жәмийет тарийхы менен салыстырып үйрениўге хәрекет етті. Буны, яғный бир қыйлы, яки хәр қыйлы халықлар эпосларының тарийх пенен байланыслылығын тарийхыйлық, ямаса тарийхый типология деймиз. Бирақ, В.Ф.Миллер бул тарийхыйлықты бир тәреплеме түсиндирди. Оның пикиринше, орыс халқының ертеклери менен эпослары князлар, поплар, феодаллар талғамына байланыслы келип шыққан. Бул пикири менен ол орыс эпосының тарийхыйлығын халықлығына қарсы қойыў тезисин, яғный «эпостың ак сүйеклиги» теориясын келтирип шығарды.

Эпослардағы тарийхыйлықты, улыўма көркем

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». - Нөкис: «Билим», 1995. 226-б.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттану атамаларының орысша қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1994, 102-б.
3. Бахадырова С., Ахметов С. Фольклор терминлериниң қысқаша сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1994. 94-б.
4. Бахадырова С. «Китабы дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебиятхаққында ойлар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 39-69-б.
5. Бердибаев Р. Эпос- ел қазнасы. - Алматы: «Раўан». 1995. 324-б.
6. Об эпосе «Алпамыс» Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыс». - Ташкент: изд-во АН УзР., 1959. 215-б.
7. Вопросы изучения эпоса народов СССР. - М.: 1958.-С.100.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: «Наука», 1974. -С.360.
9. Қоңыратбаев Э. Туркология және эпос.- Алматы: «Ғылым», 1987, 88-б.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. - Нөкис: «Билим», 1996, 237-248-б.
11. Пропп В.Я. Морфология сказки. -М.: 1969, -С.107.
12. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик русша-ўзбекча изоҳли луғати. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1988, 162-163-б.
13. Юсупов Ж. Хорезм эпоси-хаёт хақиқати. -Тошкент: «Фан», 1997. 40-41-б.
14. Юсупов Ж., Қазақбаев С. Хорезм хәм қарақалпақ ертеклериниң сюжетинде салт-дәстүрлик мотивлер типологиясы. // «Қарақалпақстан мугаллими», 1997, № 2-3, 141-142-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ эпослариниң чет эл олимлари томонидан тўпланиши, нашр қилиниши, ўрганилиши масалалари қаторида унинг пайдо бўлиши, тақомиллашуви, шақлланиши, генезиси, жанр белгилари, типологияси хақида фикр билдирилган. Ушбу муаммолар миллий версиялар асосида қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганилиб, унинг бир негиздан келип чикқанлиги асосланилади. Шунингдек, унда давр, ижтимоий-сийсий, иқтисодий шароитларға боғлиқ ҳолда ҳар хил версияларниң юзаға келиши, миллий версиялар орасида қарақалпақ версиясиниң архетип вариант эканлиги ишончли далиллар асосида асосланилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается исследованию и публикации каракалпакского народного эпоса учёными зарубежных стран, а также вопросам создания генезиса и типологии жанровых особенностей эпоса. На основе исследования национальных версий методом типологического сопоставления делается вывод о том, что все национальные версии имеют единый национальный духовно-эстетический источник. Наряду с этим отмечается, что версии появились в разные периоды времени и связаны с общественно-политическими и социально-экономическими условиями. В результате этого появились каракалпакская, ногайская, казахская, татарская и башкирская версии, и высказываются мнения о том, что из всех национальных версий каракалпакская считается наиболее близкой к архетипу более совершенствованной по художественной форме.

SUMMARY

The article deals with the investigation and publication of the Karakalpak folk epos's by the scholars of foreign countries and the issues of creation, genesis and typological genre peculiarities of the epos. On the basis of study of national versions by the method of typological comparison, the author comes to the conclusion that all the national versions have the same national spiritual-aesthetic source. The versions appeared at different periods of time and are connected with social-political and social-economical conditions. In the result of it there appeared the Karakalpak, Nogai, Kazakh, Tatar and Bashkir versions. According to the opinion of scholars, the Karakalpak version is considered to be the most perfect national version in the artistic form and it is close to the archetype.

А.ДАБЫЛОВТЫҢ «БАХАДЫР» ДӘСТАНЫНДА ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВЛЕР

Е.Алланазаров – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, миллий эпик фольклорлик аңғана, фольклор, ландшафт поэзияси, композиция.

Ключевые слова: дастан (эпос), национально-эпические традиции фольклора, фольклор, ландшафтная поэзия, композиция.

Key words: dastan (epos), national epic traditions of folklore, folklore, landscape poetry (Nature Poetry) composition.

Фольклор – руўхый азықланыўдың мәденияттың ең әйемги хәм айрықша түри болып, ата-бабаларымыз оннан тәлим-тәрбия барысында мектеп сыпатында пайдаланған. Илимпаз Ф.И.Буслаев: оның нәтийжели тәсиринен инсанның бесиктен қәбирге шекемги пүткил өмир ағысына хызмет етти,-деп көрсетеди [4:22].

Инсан руўхый, мәдений турмысының хәр қыйлы ағыслары сәулеленген фольклор тарийхы көркем жазба әдебияттың тийкары, фундаменти сыпатында хызмет етип, оннан көркем сөз усталары Наўайы, Пушкин, Гоголь, Бердақ Әжинияз, Аббаз, Садық, Тилеўберген кусаған сөз шеберлери өз дәстанлық дәрәпелерине тийкары етип алған. Образ дәрәтиўде, идея, пайда етиўде өзлериниң жеке дәстанларында мазмунлы пайдаланған хәм жаңа қахарманлар образларын пайда еткен.

Көркем сөздиң қәлиплесиўинде фольклорлық шығармалардың роли айрықша болып, әсиресе жаслардың дүнья танымалығын қәлиплестириўде айрықша мектеп болғанлығын белгили лингвист илимпазлар Н.А.Гвоздев, С.Е.Ефимов, В.В.Виноградов, Е.Бердимуратовлар да мойындайды. Әсиресе, фольклорлық шығармалар жаслардың өз миллетиниң тарийхы менен, дәстүрлери менен, үрп-әдетлери менен терең танысыўға тийкары болғанлығын фольклорист илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Аймбетов, Қ.Мақсетов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергеновлар айрықша мақтанш пенен өз мийнетлеринде атап көрсетеди [3:34].

Қарақалпақ фольклоры ерте заманлардан баслап мың жыллық узақ дәўирлерди өз ишине алған, фольклорлық мотивлер хәм дәстүрге тән қахарманның образы реал ўақыялар, хәрәкетлер менен сүүретленген, композициялық қурылысы жағынан барлығы тегис шығарма мазмунын қурайтуғын дәстанлар фольклорымызда белгили орынды ийелейди.

Қарақалпақ әлипбеси тилди меңгериўдиң дәслепки басқышы болып, хызмет етсе, фольклордағы әлипбе халқымыздың руўхый мәдениятын, миллий әдебиятын түсиниўге хызмет етеди. Фольклорымызға, дәстаншылыққа итибар бериў арқалы миллийликти өзлестириўге ерисиледи.

Орта әсирлерде жасаған сөз зергерлери сыпатында пүткил түркий әдебияты әлеминиң мақтаншы болған Наўайы, Физулий, Фердаусий, Мақтымқулы, Абай, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлар өз дәўириниң хәм кейинги әўладлардың данышпан шайырлары мәнгилик өшпейтуғын сөзлер менен әўладларға нәсиятлар жазып қалдырған. Мине, жоқарыдағы уллы шайырлардың жолын өзиниң туўма таланты, зейни, әдебиятымызға деген меҳри менен суўғарылған Аббаз Дабылов та өз дәўириниң классик шайыры ретинде көплеген нәсият қосықлар, дәстанлар дәрәтти.

А.Дабылов қарақалпақ фольклорлық дәстүрди раўажландырыўға салмақлы үлес қосқан сөз шеберлериниң бири сыпатында танылды. Миллийлигимизде өзгелерден ажыралып туратуғын, халқымыздың мақтаншы болған дәстаншылық дәстүри тийкарында эпикалық шығарма дәрәтиў арқалы оны тағы да раўажландырды, көркемлик өзгешелиги менен байытты.

Сөз таңлаўда, оларға көркем мәни жүклеўде өз заманының алдыңғы қатарында болып, дәстан қатарлары инсан жүрегинен орын алып, терең тамырласып бара береді. Белгили қазақ илимпазы, көркем сөз шебери О.Сүлейменов: «Әдебиятта сөз сүүрети, сеси, бояў ийиси болатуғыны белгили. Булар сақланбаса шығарма

сыйдам, тәсирсиз болып қалады, оқыўшыны өзине тарта алмайды»,-деп пикир билдиреди. Сен жазсаң, мен де жазайын, аямайын тилдиң майын, деп дәстан қатарларын қуры ўйқасқа қурмастан бириншиден, фольклорлық дәстаншылық дәстүрге сүйенип, екіншиден өзи де оны реал турмыслық ўақыялар менен байытыўға умтылған хәм оған ерискен.

Профессор Ә.Пахратдинов–бириншиден, дәстанның халық дәстанлары мотивинде жазылыў шеберлиги болса, екіншиден, сөз қүдиретиниң аса талант ийеси тәрәпинен терең мәниде ўйқасықлы берилиўи, үшиншиден, ўақыялар композициясының ықшамлы, избе-из қурылыўы, мәнили сөз дизбеклериниң адамды өзине ериксиз тартыўы. Төртиншиден, шайыр тилиниң майлылығы қәлеген оқыған адамды ериксиз тағы-тағы тәкирарлап оқыўға мәжбүр ететуғын еди”,- деп атап көрсетиўи де сөзимиздиң айқын дәлили бола алады [3:37].

Халық аўызеки әдебияты бизиң анамыз сыяқлы болса, оны тағы да раўажландырыўшы көркем сөз устасы болады, себеби, бала ата-анадан алық болыўы керек, соған жуўап ретинде, қосық сөздиң патшасы, сөз сарасы мақалға садық халда дәстанда образ жасаўда шайыр өзиниң алықлығын да көрсете алғанлығы менен ажыралып турады.

Дәстанда қахарманның (Шынарғүлдиң) перзентине (Арысланға) нәсиятлаў қатарлары менен халықлық миллий эстетиканы басшылыққа алған, миллет турмысына, минезине, психологиясына сай ықшам қатарлары менен оқыўшыны ериксиз өзине тартады.

Мийнет палын билмегенлер,
Мәжлисти бир көрмегенлер,
Басы топқа кирмегенлер,
Азамат қәдирин билмес.
Баха бермей ақ-қараға,
Түспей қараңғы жыраға,
Мүтәж болмай тас шыраға,
Гәўхардың қәдирини билмес.

Келтирилген қатарларда мийнет түби рәхәт (пал), жәмлесип бас қосыў (басы топқа кириў), жигит қәдирин билюй (Азамат қәдирин билмеў), жақсы-жаман парқына барыў (баха берме ақ-қараға), мүтәжликтин қәдирине жетиў (мүтәж болмай тас шыраға), сыяқлы пикирлерди нәсиятлап келтиреді.

Бундай қатарлар фольклорлық дәстанларда да, мысалы «Алпамыс» дәстанында ушырасады. Мысалы, Гүлпаршынның Алпамысқа төмендегише нәсият айтып турғанын көремиз:

Сабыр әйле палўан, сабыр әйле,
Сабырлы жетер муратқа,
Сабыр әйлесең рахмет бар,
Бийсабыр болсаң нәлет бар,...
Атың озса, оздырып ал,
Атың қалса байрақтан,
Арың қалса қалмақта,
Ақ билектиң күши менен,
Ақ найзаның ушы менен,
Батырлығынды билдирип ал,...

Фольклорлық дәстандағы нәсиятлаў менен «Бахадыр» дәстанындағы жол-жоба, туўрылыққа бағдарлаўшылық пикирлери үнлесип келип, олар арасында дерлик пикир жақынлығы, адамгершилик, туўры сөзлик, мийнет түбиниң рәхәти қусаған мәни жақынлығын сеземіз хәм шайырдың фольклорлық дәрәтпелер мазмунына, поэзиялық талғамларына қанық екенлиги айқын көринеди [2:57].

Гармония менен ырғақ сыяқлы фольклорлық дәстүрге еликлеуде көркем сөз усталары тәбиятына тән болған фольклорлық дәстанға еликлеу арқалы оны тағы да раўажландырып, аўызеки импровизациядан өзгеше шығарма доретип, эпикалық шығармалардағы сыяқлы өзине сай мәни-маңызлылық нормаларын сақлай отырып, өзинің дәстүрий поэзиялық өлшеми, баянлау сыпаты сақланыуы шәрт қәсийетлери бар болса, булардың барлығы дәстанда сақланғанлығын көреміз.

Уллы шайырлар халық пенен халықты, улыўма халықлық аўызеки поэтика менен жазба доретпелерди жақынластырады, баўырластырады, соның менен бирге миллетти, халықты тәрбиялайды. Баҳадыр дәстанында ата-ананың меҳри, жүрек сезими, перзентке деген мухаббаты дәстанда қунарлы қатарлар, төртликлер, утымлы хәм тәсирли сөз байланыслары, жарасықлы сөз образлылығы ушырасады. Мысалы, шайыр өз доретиўшилиқ талантына сүйенип жаратқан дәстанында Шынарғұлдың баласы Арысланға болған ана меҳирине нәзер аўдарсақ, поэтикалық қатарларда дидактикалық, психологиялық хәм философиялық мәни өлшемлери арқалы өз баласы менен бирге пүткил жәмийетшиликти тәрбиялаўшы пикирлерди ушыратамыз.

"Мен айтайын балам Сизге өтинип,
Өмиримнің даўамы келди жетилип,
Отыз тисим он бес жерден кетилип,
Дурыслап шеше алмадым бир нәхәр балам.
Балам шашылып жүр кеўлимнің жәми,
Ғаррылық бир кесел, жоқ екен еми,
Аўзыма пал салсам билинбес дәми,
Хәсла мазасы жоқ бир зәхәр балам.
Жалғыз өзим от басына сыймасам,
Мен келинсиз ғарры жанды қыйнасам,

Әдебиятлар

1. Алпамыс дәстаны. –Н.: «Қарақалпақстан», 2007.
2. Дабылов А. Баҳадыр дәстаны. 3-том. -Н.: 1972.
3. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. -Н.: «Қарақалпақстан» 1987.
4. Сулейменов О. Очертания слова. –Алматы: 1997.
5. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. -Москва: 1978.
6. Бекбергенова М. Қарақалпақ әдебиятында дәстүр, мийраслылық хәм көркем аўдарманың айырым әхмийетли мәселелери. -Нөкис: «Билим» 2004.
7. Жаримбетов Қ. XIX әсир карақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыу тарихы. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 2004.

Мақолада халқ шоири А. Дабиловнинг достонини яратишда фольклористик эпик достонлардаги аңғанавий дәстурларидан фойдаланғанлиги, аңғанавий дәстурларнинг реалистик хәғтий янги қирраларини ёритилиши, шунингдек халқ шоирлари достонлари рухланиб чуқур философик ва патриотизмға, айниқса халқлар дўстлигига, реал хәғтий турмуш таризи билан боғлиқ туйғуларға бой асар эканлиги ҳар томонлама илмий жиҳатдан талқин қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье описано использование традиционных программ в народных эпосах при создании эпоса о народном поэте А. Дабылове, освещение новых сторон реалистической жизни традиционных программ, а также вдохновленные былины народных поэтов глубоко философского и философского характера, патриотическая, особенно дружба народов, реальная жизнь с научной точки зрения трактуется во всех смыслах как эмоционально насыщенное произведение

SUMMARY

The article describes the use of traditional programs in folk epics when creating an epic about the folk poet A. Dabilov, coverage of new sides of the realistic life of traditional programs, as well as inspired epics of folk poets of a deeply philosophical and philosophical nature, patriotic, especially friendship of peoples, real life from a scientific point of view is interpreted in all senses as an emotionally rich work.

НОРЕАЛИСТИК ХИКОЯДА УСЛУБ РАНГ-БАРАНГ ЛИГИ

Ф.К.Алланазарова - ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: хикоя, поэтика, рамз, истиора, тасвир, сюжет, характер, макон, замон, модификация, композиция.

Ключевые слова: рассказ, поэтика, символ, аллегория, образ, сюжет, персонаж, пространство, время, модификация, композиция.

Key words: story, poetics, symbol, allegory, image, plot, character, space, time, modification, composition.

Жаҳон бадий-эстетик тафаккури ҳосиласи сифатида намён бўлаётган хикоя жанри ўзбек носирлари томонидан ҳамма замонларда ўзига хос тарзда инкишоф қилиниб келинмоқда. Сўнгги ўн йилликлар адабий хәғтимизда мисли кўрилмаган ўсиш-ўзгаришлар бадий наср имкониятларини жадал кенгайтириб юборди. Биз бугун бадий насрдаги узил-

кесил ўзгаришларнинг пайдо бўлишини нафақат роман, қисса, балки хикоя жанрида ҳам яққол гувоҳи бўлмоқдамиз. Инсон қалбининг бутун мураккаблигини ўзида акс эттирган бадий наср (хикоя) реалистик тасвирдан нореалистик (модернистик, постмодернистик) талқин бошқарувини қўлга киритмоқда. Негаки, хикоя – ихчам, маълум бир

воқелик, якка шахс кечинмаларини ўзид ақс эттириш йўсини билан бошқа жанрлардан кескин фарқ қилади. Мана шу жиҳатнинг ўзиёқ, нореалистик талқин тамойилларини теранлашувига шароит ҳозирлайди.

Бу ҳақда тадқиқотчи Д.Холдоров: “Жаҳон адабиётида ХХ асрнинг биринчи ярмидаёқ ноанъанавий тасвир услуби пайдо бўлди. Айниқса, Марсел Пруст (Франция), Жеймс Жойс (Ирландия), Франц Кафка (Чехославакия) сингари ижодкорлар бу ноанъанавий йўналишда мактаб яратди. Жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бохабар бўлиш, воқеликни иррационал қабул қилиш ва талқин этиш, онг оқими, ботиний шуур ўзбек насрида ҳам ўз ифодасини топди. Зеро, ҳеч бир миллий адабиёт ўз қобиғида, ёлғиз ўзининг анъана ва муҳотида тараққий этиши мумкин эмас. Шу маънода жаҳон адабий мактабларидан сабоқ олиш ва янгиликка интилиш жараёнлари ўзбек адабиётининг 80–90-йиллар авлоди носирлари ижодида юзага кела бошлади” [3]. Дарҳақиқат, эътибор берилган бўлса сўнгги ўн йилликлар бадий вақт тасвири инсоннинг яшаш тарзи, фикрлаш модификациясида эврилиш яшалишига кенгдан диққат ағдармоқда. Истеъдодли ёзувчилардан Назар Эшонкул, Улуғбек Ҳамдам, Исажон Султон, Шодикул Ҳамро, Абдуқаюм Йўлдошев асарларида хилма-хил услубларда зоҳир бўлаётган янги инсон концепцияси (жамият ва инсон муносабати) тигизлиги ўз тажассумини теран бир тасвирларда топиб бораётгани фикримиз ёрқин далилидир. Шарқу Ғарб адабий-эстетик анъаналари учрашган бадий майдон ҳақиқатдан ҳам олам ва одам мувозанатини бир илға тизилган маржондек фалсафий-психологик ракурстан туриб тасвирлаш йўсинини забт қилди. Натижада инсонга муносабат ўзгарди. Фикрлашга ундовчи асарлар дунёга келишига катта замин ҳозирланди. “Модиюн дунё бирламчи, онг иккиламчи дея бутун олам узвийлигини инкор этган, сўнг эса ҳаёт қонуниятини англаб етган инсон бир-бирига монанд дунё мантиғидан тўғри хулосалар чиқара бошлади” [2:29]. Дарҳақиқат, онг ва туйғуда кечаётган азим ўзгаришларни англаб етиш ва уларни тўғри қабул қилиш борасида хилма-хил қарашлар юзага кела бошлади. Бу эс ўз-ўзидан бадий шаклда услублар хилма-хиллигини келтириб чиқариши табиий бир ҳол эканлиги яққол сезилди.

Таъкидлаш жоиз, таниқли ёзувчи Назар Эшонкул ҳикояларида ғарб адабий-эстетик анъаналарига (Кафка), экзистенциал тафаккур ҳосиласи (Камю), модернистик талқин бирикувчи (Жойс)га тақлидан янги бир миллий қаҳрамон яратиш эксперименти юзага келди. Мифологик тафаккурдан мифопоэтик тафаккурга ўтиш тадрижи Исажон Султонда, нореалистик талқин ўзига хослиги Улуғбек Ҳамдам бадий изланишларида бунинг гўзал намуналарини учратиш мумкин. Ҳар учала адиб услубий жиҳатдан бир-бирига сира ўхшамас ва тақрорланмас бадий изланишларни олиб бораётгани кувонарли ҳолат. Шуни қайд этиш лозимки, ҳикоя жанри ҳам ўзининг тасвир усуллари **анъанадан – ноанъанага** ўтар экан, олдинги бошқа йўналиш ва тамойилларни пухталиқ билан синтезлайди. Бу борада ёзувчиларнинг оламу одам ҳақидаги теран фалсафий-эстетик дунёқараши алоҳида ўрин тутшини ёдда тутмоқ жоиз.

Назар Эшонкул бадий изланишларининг энг юксак намуналари “Маймун етаклаган одам”, “Хароба шаҳар сурати”, “Зулмат салтанатига саёҳат” сингари ҳикояларида Франц Кафка услубига хос қатор жиҳатлар кўзга танланса-да, адиб мазкур ҳикояларида ўзбекана миллий руҳни янгича ифодалай олганлигини кузатамиз. Адиб ҳикояларида экспозиция қаҳрамоннинг исми бош ҳарфи билан бошланиб, ёки биринчи шахс тилидан марок билан сўзлаб берилади. Адиб ҳикояларида кафкаона бадий тасвир усуллари

янгича бир шаклда нореалистик талқинда ёрқин бўёқларда ўқувчига етказишга ҳаракат қилади. Бадий услуб – хилма-хил ифодаларнинг бирикувини тақозолайди. Шу маънода, Н.Эшонкул тасвирда кўп қатламлилиқ принципига доим амал қилиши кўзга ташланади.

Муайян ижодкорнинг услуби ўзининг бадий-эстетик мушоҳадаларини намоён қилувчи кўзгу кабидир. Унда шахс руҳияти, маҳорати, сўз танлашидан, характер яратишгача бўлган ораликдаги турли-туман изланишлари инъос топади. Назар Эшонкул ижоди борасида шуни қайд этиш жоизки, Франц Кафка каби рамзий-мажозий талқин устуворлиги нафақат ҳикояларида, балки қатор қиссаларида ҳам ёрқин рангларда зухур этилади. Бу борада тадқиқот олиб борган Н.Чўлиева шундай ёзади: “Жаҳон адабиётида метаморфоза тасвирдан машҳур ёзувчи Кафка ҳам унумли фойдаланган. Кафканинг “Эврилиш” ҳикоясида қаҳрамоннинг кераксиз ва жирканч ҳашаротга айланиб қолган одам қиёфаси тасвирланади. Кафкада бу ҳодиса бироз бошқачароқ, яъни у англаторчи бўлган ҳақиқат дажирканч жамиятда одам бўлиб яшашнинг маънисини йўқ, деган фикр кўриниб туради” [4:124]. Бадий адабиётда метаморфоза ҳодисаси антик юнон адабиётига бориб тақалади. Бундай мифологик талқинлар янги давр ҳикоячилигида “янги замон мифи”ни юзага келишига туртки бўлиши табиий. Чунки адиб ҳикояларида инсоннинг тафаккуридаги олий туйғуларнинг жамият ичқарисиди кадрисизланиши оқибатида онг ва туйғуда кечаётган эврилишлар тарзида юзага келиши очикланади. Адибнинг “Зулмат салтанатига саёҳат” номли ҳикоясида қуйидаги тасвирларга рўбарў келамиз:

“Менга машҳур адиб М. ҳақида мақола ёзиш топширилганда, ишни нимадан бошлангани билмай қаловланиб қолдим. М.бугунги кунда унутилган ёзувчига айланган бўлса-да, ҳали ҳам кўплар у ҳақида бирон жиддий хулоса айтишдан кўрқижар, ўша – олис йиллар ортида унга адабиёт фахри сифатида ўрнатилган салобатли ҳайкал ва ҳали ҳам жавонларда кўпдан бери кутиб ўқилмай қўйган ёстикдай китобларда тутиб ётган доврўғи ҳар қандай одамни эсанкиратиб кўярди. У пайтлар М.энг кўп нусхада чоп этилган ва энг кўп муқофоту унвонлар олган, энг кўп эътироф этилган ёзувчи саналар, ўша пайтда адабиётнинг тўрида ўтирган ёзувчилардан эди” [5:55].

Ёзувчи ҳикояда худди Кафка сингари воқеликни тўғридан-тўғри “ҳикоя ичида ҳикоя” қилиш усулидан бошлайди. Ислар ҳам худди бош ҳарф билан бошланиб, барча характер битта ҳар моҳиятида бирлашади. Адиб бундай усулни кўпчилик асарларида қўллаб, одат тусига айлантриб юборгани сир эмас. Энди ҳикоянинг мавзусига қайтамиз. Ҳикояда зулмат ниманинг рамзи? Ёзувчи бир пайтлар донгдор адиб ҳақида мақола ёзишни ният қилиб, М. исмли қаҳрамоннинг бутун ҳаётини худди катта роман каби нореалистик тарзда ҳикоя қилиб беради. Адиб ҳикояда катта бир романга хос бадий тафаккурни сиқик бир тарзда қайта идроклайдики, худди М.нинг “маънавий таназзул уйи”ни ўқувчи кўз ўнгиди гавдалантира олади. Бадий бўёқдорлик икки хил усулда намоён бўлади: биринчиси, М.нинг яқин сирдоши, севгилиси қиз орасида кечган аянчли ҳаёти бўлса, иккинчиси Қ. исмли разил бир душман билан боғлиқ воқеалар галерияси ташкил қилади.

Ҳикоя ичида ҳикоя қилиш Назар Эшонкулда поэтик услубни юзага чиқаришнинг энг маъқул шартларидан бири бўлиб ҳисобланади. Яъни ёзувчи бу усул билан ҳам қаҳрамонни бутун-мураккаблигини, ҳам ўз олдига қўйган ижодий ниятини тўла-тўқис амалга оширишга қаратилгани билан эътирофга лойиқдир. Ўқувчи мана

шу хикояда М.нинг қисмати ҳақида мақола ёзиш изидан келиб чиққан собиқ иттифоқ даврининг яққаоқимлиги, ижтимоий тенгсизлик ва адолатсизлик, мисли кўрилмаган зулмат тарихида қанчадан-қанча истеъодларнинг йўқ бўлиб кетиши назарда тутилган бўлса, ажаб эмас. Ҳикоя бошдан-оёқ рамзий усулда намоён бўлади. Ҳар бир исм бир қатта код (махфий) вазифасини бажарувчи бўлиб, инсон ботинида азалдан яшаб келаётган ёвузлик кучлари сингари талкин қилинади. Ёзувчи ана шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда ҳикояни “Зулмат салтанатига саёҳат” деб номлаши ҳам бежиз эмас. Ҳикоя воқеалари аксарият тунда содир бўлади. Баъзан тун, зулмат, қоронғулик, ёлғизлик худди Кафка талкинлари каби жамият ҳаётини мўрмалахдай босиб келаётган ёвузлик кучларига қаратилган бир ички эҳтиёж сифатида кўриш лозим. Адиб ана шу жиҳатларни бир-бирига зид равишда тасвирлайди.

Адиб М.нинг табиатидаги шахс сифатидаги инкирозини унинг асарлари тимсолида ҳам баҳолай оладидики, буни куйидаги тасвирлар орқали ҳам билиш мумкин:

“М. шунча йил телба, мажруҳ одамлар орасида ёлғиз яшашга мажбур бўлганди. Инсонни ёруғ хилкат сифатида кўргани сайин у ўзини майиб-мажруҳлар, касал, телба одамлар орасига шунчалар кўпроқ яширганди, у сотқинлик, хиёнат, кўркувни қайта-қайта тасвирлар, асарларини сотқин кишиларнинг дунёсига айлантлар экан, ана шу йўл билан ўзини таҳлил қилар ва бу билан ўзини ҳам фош этарди. Ҳар қалай, мен шу хулосага келгандим. У зўрлик ва зулми шунчалик кўп тасвирлагандики, қаҳрамонлар нафақат шу зўрлик маҳсуллари, балки унинг ажралмас қисмига айланиб қолгандилар: зўрликни бутун даҳшати билан тасвирлаш М.кутгандек – зулмга нафрат эмас, ундан ҳайқиш, унга муҳаббат пайдо қилганди: бу қаҳрамонлар ўзларининг қул, муте эканликлари билан фахрланиш даражасига етган эдилар”[5:69].

Кўриб ўтганимиздек, адиб ҳикояларида нореалистик талкин хилма-хиллиги ва тасвир ўзига хослиги яққол намоён бўлган. Бундай тасвирларда инсоннинг маънавий инкирози билан моддий фожеаси ҳам адашишлар ва йўқотишлар бағрида қайта баҳоланади. У қаҳрамонларини бир муҳитда теран таҳлил қилади. Аввало, давр ва замон туғумларига тобе ва қул яшаган образлар тизими ёзувчининг Ғарб адибларининг XX аср бошларида қўллаган тасвир экзистенциясини барқарорлаштиришга қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

Қайд этиш жоизки, ҳикоя-истиора шакли Назар Эшонқул асарларининг ажралмас бир қисмига айланди. “Ҳикоя тили рамзлар силсиласига қурилади. Асар композицияси ўрнини истиора қолипи (мегафорик модел) эгаллайди. Натижада ҳикоянинг макон-замон қамрови улканлашади. Маъно кўлами кенгайди. Шуларнинг барчасини ўзида мужассам этган кичик эпик жанрдаги асар шак-шубҳасиз ҳикоя-истиора бўла олади ва у табиий равишда қатта эпик жанрлар билан баҳса киришади”[1:260]. Бинобарин, мазкур манбага кўшимча қилиб шунини айтиш мумкинки, воқелик қанчалик сирли, сеҳрли, адабий бир стереотипга айланиши учун қарийб бир аср вақт ўтган бўлса ҳам ҳалигача бунинг тадрижий ривожланиш қонуниятлари юзга чиқаётгани сир эмас. Айниқса, талкин ва тасвирдаги кўп қатламлик адиб асарларида архитектураник бир бутунликни ҳосил қилиб бормоқда.

Зеро, услубий ўзига хослик жиҳатидан ёзувчи ҳар қанча ғарб адабий аънавалари синтезига мурожат қилмасин, ўзининг ягона фалсафий-эстетик олами, сўзи, ижодий концепцияси, адабий мушоҳадаси алоҳида бир йўналишга эврилди. Натижада ёзувчи ҳеч муболағасиз айтиш мумкин, инсон руҳиятига ичдан кириб бориш малакаси салафлари қаторида олдинда эканлигини тўлалигича исботлаб улгурди. Бу жиҳати билан адабиётда янги ҳикоя қилиш тарзининг вужудга келишига кенг йўл очиб бераётгани фикримиз далилидир.

Адабиётлар

1. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. –Т.: “Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти”. 2015. 260-б.
2. Пардаева З. Ўзбек романи поэтикаси. –Т.: “Фан”. 2003. 29-б.
3. Холдоров Д. Руҳий таназзул тасвири //https://jahonadabiyoti.uz/2017/12/01/ дилмурод-холдорров-руҳий-таназзул-тас/.
4. Чулиева Н. Ижодкор маҳорати ва жанр поэтикаси. (Н.Эшонқул қиссалари мисолида).Филолгия фанлари бўйича фалсафа док.дисс. –Қарши: 2020. 124-б.
5. Эшонқул Н. Момоқўшиқ. Қисса ва ҳикоялар. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти”. 2019. 55-б.
6. Эшонқул Н. Момоқўшиқ. Қисса ва ҳикоялар. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти”. 2019. 69-70-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек адабиётида нореалистик талкин ўзига хослигининг намоён бўлиш омиллари Назар Эшонқул ижоди негизда талкин қилинади. Адиб ҳикояларида зулмат ичра нур қидираётган қаҳрамонлар табиати таҳлилга тортилиб, жаҳон адабиёти намоёндаланиш илҳомланиш йўсинларига муносабат билдирилади. Айниқса, маънавий таназзул ва мутелик адиб қаҳрамонлари руҳиятини очиб бериш қалити эканлиги даъво қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются факторы проявления своеобразия нереалистической интерпретации в узбекской литературе на основе творчества Назара Эшанкула. В рассказах писателя анализируется характер героев, ищущих свет во тьме, и выражаются пути вдохновения представителей мировой литературы. В частности, душевный упадок и немота - ключи к раскрытию психики героев писателя.

SUMMARY

The article analyzes the factors of manifestation of the originality of unrealistic interpretation in Uzbek literature based on the work of Nazar Eshankul. In the writer's stories, the character of the heroes looking for light in the dark is analyzed, and the ways of inspiration of representatives of world literature are expressed. In particular, mental decline and dumbness are the keys to revealing the psyche of the writer's heroes.

“MASNAVIYI MA’NAVIY”DA OLGISH ASOSIDA YUZAGA KELTIRILGAN ODDIY FOLKLORIZMLAR

U.S.Azimov - *tayanch doktorant*

Buxoro davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: maqol, matal, olqish, qargʻish, iboralar, yozma adabiyot, oddiy folklorizm.

Ключевые слова: пословица, притча, ликование, проклятие, фразеологизмы, письменная литература, народный фольклор.

Key words: proverbs, sayings, applause, curses, phrases, written literature, simple folklorism.

Folklor va yozma adabiyot munosabatlari ikki adabiyot paydo boʻlganidan buyon davom etadi. Ammo bu adabiyotlarning oʻzaro aloqasi, bir-biriga taʼsirini tadqiq etish XX asr adabiyotshunosligi bilan bogʻliq. Dunyo folklorshunosligi va adabiyotshunosligi oʻz obyektini

asrlardirki, oʻrganib kelmoqda. Ammo xalq ogʻzaki badiiy ijodining yozma adabiyotga taʼsirini oʻrganish boshlanganiga, oʻzbek adabiyotshunosligi misolida aytganki, bir asrdan oshdi. Bu jarayon XX asrning 40-60-yillarida folklor anʼanalari sifatida oʻrganilgan boʻlsa, 70-80-yillarida folk-

lorizm sifatida tadqiq etildi. Biz oddiy folklorizmning tarjimashunoslikdagi o'rnini bilan bog'liq ba'zi jihatlarda haqida fikr yuritmoqchimiz.

O'zbek adabiyotshunosligida oddiy folklorizm dastlab ustoz adabiyotshunos B.Sarimsoqov [1] maqolalarida, keyinchalik olimlar I.Yormatov [2] va L.Sharipovalarning [3] nomzodlik dissertatsiyalarida tadqiq etildi. Hozirda aksariyat tadqiqotlarda oddiy folklorizm bilan bog'liq tarzda fikr yuritib, ma'lum tahlillar amalga oshirilmoqda. Ammo tarjima jarayonida aslyatda mavjud oddiy folklorizmlarning qay taxlit tarjima qilinishi, ma'lum asar bag'ridagi bir xalqning maqoli, olqishi kabilarni qanday tarjima qilishning o'zi alohida masalaki, bu jarayon atroflicha o'rganilgan emas.

Adabiyotshunos B.Sarimsoqov yozma adabiyotda "xalq maqollari, matallari, yumuq iboralar, og'zaki nutq uchun xos ifoda hamda oborotlarning qo'llanishini oddiy folklorizm"[1] deb hisoblaydi. Olima L.Sharipova esa "Maqol va matal folklor janri, buning ustiga ularni badiiy asar tarkibidan topish oson va ular ixcham bo'lgani sabab oddiy folklorizm sanalsa, bizningcha, qarg'ish va olqishni ham murakkab folklorizmning analitik folklorizm ko'rinishiga mansub demasdan oddiy folklorizm deyish ma'qul" degan xulosani o'rta taqashlaydi hamda qarg'ish va olqishning hajman ixcham, nutqda tayyorligi, yozma badiiy asar tarkibidan topish osonligini ta'kidlash orqali fikrini dalillaydi [4]. Biz ushbu fikrlarni asosli sanab, yozma adabiyot tarkibiga kirgan olqishni oddiy folklorizm sifatida o'rganishga kirishdik. Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy"ida ko'plab olqishlardan unumli foydalanilgan.

Avvalo, olqish janriga to'xtalsak, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asarida "alqish" so'ziga shunday izoh beriladi: "Olqish, maqtash, duo qilish, tabrik, birovning yaxshi xislatlarini eslash"[5]. "Alqadi", ya'ni "duo qildi", "olqishladi", yani "maqtadi" fe'llari ot so'z turkumiga oid "alqish" so'zidan hosil bo'lgan. Vaqt o'tib folklorida olqish janri yuzaga kelgan. Janrga xoslik "Devonu lug'oti-t-turk"da "alqish" so'ziga berilgan izoh bilan bog'liq. Ko'rinadiki, og'zaki badiiy adabiyotga oid bu janr nekbin odamlar tomonidan duo tarzida aytilgan. Folklorida so'z magiyasiga asoslangan janr hisoblangan, xalq yaratgan olqishlar yozma adabiyot tarkibida kelar ekan, oddiy folklorizmga aylanadi.

"Masnaviyi ma'naviy"ning "Birinchii daftar"ida "Nasroniylarning vazir makr-u hiylasiga uchishi bayoni" hikoyatida shunday satrlar bor:

Ul esa noibi dajjoli la'in,

Ey Xudo, bizni balodin asragin[6].

Bu satrlardagi mohiyatni anglash uchun hikoyatni, zarur bo'lsa, undan oldingi hikoyatlarni o'qish lozim. Juhudlarning podshosi nasroniylarni o'ldira boshlaydi. Makkor vaziri ularni o'ldirish emas, dinidan qaytarish, din yo'lidan adashtirish uchun makr ishlatish lozimligini maslahat beradi. Vazirning hiylasiga ko'ra shoh vazirning qo'lini, qulog'ini kesdiradi, burnini ezdiradi. Juhud vazir hammaning oldida Iso payg'ambarni ulug'laydi. Dorga osdirishga shaylangan shoh tayyorlab qo'yilgan odamning "Avf aylang", - degan iltimosiga ko'ra vazirini olis shaharga badarg'a aylaydi. Rejaga ko'ra vazir nasroniylarning ishonchiga kirib, "qilni qirq yoruvchi as'hoblarni" ham garang aylab, "Noibi Iyso" deb madh etiladi. Shoir vazir asragidanoibi dajjoli la'in, baloga barobar ekanini ta'kidlab, Allohdan panoh so'raydi. Ayni shu o'rinda "asragin" olqishini qo'llab, oddiy folklorizmni yuzaga keltiradi. "Asragin" olqishi doimo to'ldiruvchisi bilan birgalikda birlik holatida kelib, nimadan asrash lozimligini oydinlashtirib keladi: "o'limdan asragin", "ofatdan asragin", "yomonlikdan asragin"... Ko'rinadiki, bu olqish Allohdan himoya so'rash bilan bog'liq. "Allohim asrasin!", "Rabbim, o'zing asra!" kabi shakllarda kelar ekan, "kimni, nimadan?" so'roqlariga javob bo'lsa, duo kimga, nega aytilgani ayon bo'ladi. Balo yomonlikning ofat keltiruvchi ko'rinishi

bo'lib, uni yengish uchun Allohning ko'magi zarurligi folklor namunalarida ko'p bor tasvirlangan. Makr, ayniqsa, e'tiqodni sustlashtiradigan hiyla baloga barobar. Shoiring fikrlarini tarjimon to'g'ri ifodalay olgan.

"Omon bo'l" olqishi keng tarqalgan olqishlardan bo'lib, shu holicha ham olqish sanaladi va qo'llanadi. Ammo o'z to'ldiruvchisi bilan birga kelishi ham mumkin. "Asragin" fe'li Tangridan so'rash orqali aytilgan bo'lsa, "omon bo'l" olqishi insonlarga, badiiy adabiyotda hayvonlarga, qushlarga, hatto jonsiz narsalarga nisbatan qo'llanishi mumkin. "Birinchii daftar"da "Xalifa Laylini ko'rgani hikoyati" bor. Bu hikoyatda shunday deyiladi:

Domanidin tut uni sen, begumon,

O'fati oxirzamonidin bo'l omon [6:20].

Ko'rinadiki, olqish "oxirzamon ofatidan omon bo'l" tarzida qo'llanmoqda. Ammo shoir oddiy folklorizmni yuzaga keltirar ekan, omon bo'lishning sharti borligini aytadi. Shoir avliyo Xudoning yerdagi soyasi ekanini, uning etagini tutish lozimligini ta'kidlaydi. Hikoyatni shunday yakunlaydi:

Mardi Haq bo'l, bo'l hasaddin beg'ubor,

Bizga o'xshab sen uni tuproqqa qor [6:20].

Yuqoridagi baytning birinchii satri olqish bo'lib, oddiy folklorizm yuzaga kelgan. Shoir lirik qahramonga hasaddan beg'ubor bo'lishni tilamoqqa. Ayni damda, muallif hasadni tuproqqa qorish lozimligini aytib, o'zi bu yo'lni bosib o'tganini aks ettirmoqda. Hasaddan xoli inson Allohning mardii ekanini ta'kidlamoqda. Bu o'rinda avliyoning darajasi ifoda etilgan.

Olqishlar haqida so'z ketganda, tilak bilan olqishning aloqasi haqida fikr yuritish lozim. Negaki tilak qilish asosida olqish janri yuzaga keladi, ammo hamma tilak ham olqish bo'lavermaydi. Ayrim tilaklar olqish darajasiga ko'tarilmay qoladi. Chunki bir insonning uzoq umr ko'rishi, baxtli bo'lishi kabilarni ikkinchi bir inson yaratgandan iltijo qilib so'rashi orqali olqish yuzaga keladi. Ammo shunchaki tilak bildirilsa-yu, Allohdan so'ralmasa, olqish janri namunasi yaratilmaydi:

Lablaring yum, zar to'la kaftingni och,

Ziqnalikni qo'y, saxoga ber rivoj [6:167].

Bizningcha, bu satrlarda tilak bor, ammo tilak olqish darajasiga ko'tarilmagan. Olqish ham tilakdan yuzaga kelishini inobatga olsak, janr holatiga kelgan tilak bilan olqish bo'la olmagani niyatning farqiga borish kerak. Ammo bu oson jarayon emas. Nazarimizda, tilakning yuzaga chiqishida insonning roli yetakchi o'ringa chiqsa, olqish bo'lolmaydi. Bildirilgan tilak ijrosi Allohdan so'ralsa, tilak amalga oshsin deb xudoga iltijo qilinsa, folklorning olqish janri yuzaga keladi:

O'chmasin yongan chirog'ing to shu tob,

Sen pilikni sozla, so'ng yog' qo'y shitob [6:167].

"O'chmasin yongan chirog'ing" olqish namunasi bo'lib, oddiy folklorizm yuzaga kelgan. Shoir uzoq umr tilab qilingan duoni betakror tarzda keltirmoqda. Ammo chiroq o'chmasligi uchun pilikni sozlash, yog' qo'yish lozimligini ta'kidlayotgan shoir inson o'zini o'zi isloh qilishi lozimligini uqtiradi.

Odatda, olqish -sin qo'shimchasi bilan tugaydi. Ayrim o'rinlarda "inshoalloh", "xudo xohlasa" so'z yoki so'z birikmasi keltiriladi. She'riyatda esa olqish yuzaga keltirgan oddiy folklorizmlar vaznga solinadi va qofiya tartibiga amal qilingan holda beriladi, "inshoalloh", "xudo xohlasa" birikmalari deyarli uchramaydi. Ammo mohiyat ortida yashirin bo'ladi:

Shukr qil, mag'rur oyin bo'lmagil,

Ol quloqqa so'zni, xudbin bo'lmagin [6:106].

Odatda, olqishlar yuzaga keltirgan folklorizmlarda bo'lishsizlik shakli -ma ishlatilmaydi. Ammo nuqsonlardan himoya istab aytilgan olqishda inkor shakli qo'llanishi mumkin. Masalaning yana bir jihati borki, olqishlar yuzaga keltirgan oddiy folklorizmlar bilan Allohga munojot tarzida

aytilgan satrlar o'xshab qoladigan o'rinlarda e'tiborli bo'lish, bu ikki holatni farqlash zarur. E'tibor qiling:

Noumid bo'lma, o'zingni shod qil,

Ulki faryod tinglagay, faryod qil [6:106].

"Noumid bo'lma" olqishi oddiy folklorizmni yuzaga keltirgan. "O'zingni shod qil", "faryod qil" tilak ma'nosini tashigan. Navbatdagi satrlar Allohga iltijo sifatida yaratilgan, oddiy folklorizm emas:

Ey mudom avf aylaguvchi, avf qil,

Ey tabib, bu dardimizni daf qil [6:106].

Odatda, olqish so'zlovchi tomonidan tinglovchi yoki o'ziga aytiladi. Olqish yuzaga keltirgan folklorizm insonga yaxshilik istash, insonni duo qilish asosida yuzaga kelar

Adabiyotlar

1. Sarimsoqov B. Folklorizmlar tipologiyasiga doir. // O'TA, 1980. №4. 39-42-b.
2. Ёрматов И. Типология фольклоризмов в современной узбекской литературе (60-е начало 80-х годов) КД. -Т.: 1985. -С.36-38.
3. Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizmlar: filol.fan.nomz. ...diss.avtoref. -Toshkent: 2008. 12-13-b.
4. Sharipova L. She'riyat va folklor. Monografiya. -Toshkent: 2019.
5. Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Qoshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'oti-t-turk). 3 jildlik. 1-jild. -Toshkent: «Mumtoz so'z», 2016. 84-b.
6. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. Birinchi daftar. Forsiydan Jamol Kamol tarjimasi. -Toshkent: "Meriyus" XHMK, 2010. 19-b.

РЕЗЮМЕ

Xalq maqoli, matali, olqish va qarq'ishi, iboralari yozma adabiyotda qo'llansa, oddiy folklorizm yuzaga keladiki, bu adabiyotshunoslikda yetarlicha o'rganilgan. Ammo tarjima qilingan asarlarda bu jarayon qanday kechishi deyarli tadqiq etilmagan. Ushbu maqolada "Masnaviyi ma'naviy"ning o'zbekcha tarjimasida uchragan oddiy folklorizmlar haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассказывается употребление пословиц, поговорок, аплодисментов и ругательств в фольклорных текстах, хорошо изученный в литературе. Однако исследование того, как этот процесс происходит в переводных произведениях, почти нет. В данной статье рассматриваются простые фольклоризмы, встречающиеся в узбекском переводе «Masnaviyi ma'naviy / Культурные Сокровища».

SUMMARY

This article describes the use of proverbs, sayings, applause and curses in folklore texts, well studied in the literature. However, there is almost no research into how this process occurs in translated works. This article examines simple folklorisms found in the Uzbek translation "Masnaviyi ma'naviy / Cultural Treasures".

БИРИНШИ ҚАРАҚАЛПАҚ РОМАНЫ

(XX асрнинг 50 - йилларидаги туркий тиллес халықлары романлары типологиясы контекстинде үйренилиў мәселелери)

М.Д.Бекбергенова - филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: роман, образ, сюжет, типология, маҳорат, дoston, жанр, анъана, мавзу, фикр.

Ключевые слова: роман, образ, сюжет, типология, мастерство, эпос, жанр, традиция, тема, идея.

Key words: novel, image, plot, typology, skill, epic, genre, tradition, theme, idea.

Қарақалпақ прозасының биринши романлары XX асрнинг 50-жылларының ақырында пайда болды. Олар А.Бегимовтың «Балықшының қызы», Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрә бойында», Ө.Айжановтың «Арал кушағында» романлары болып табылады. Қарақалпақ жазыўшысы А.Бегимовтың «Балықшының қызы» дәрәтпеси миллий прозадағы эпикалық жанрдың ири формасы болған романның биринши түри екенлигин белгилейди. Қарақалпақ романын изертлеўши Ж.Нарымбетов қарақалпақ романының қәлиплесийинде «киши прозаның роли бар, қарақалпақ авторларының көплеген повесть хәм романлары олардың бурын жазған очерк хәм гүрриңлер базасында дәрәтилди. Мәселен А.Бегимовтың «Биринши қәдем» (1932) «Әлим тырнағында» (1935) гүрриңлери, «Балықшының қызы» романы ушын сюжетлик хызмет етти [1:26]. С.Мухановтың «Ботакоз (1948) романы болса А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романы теманы таңлап алыўына, қахарман образының жасалыўына хәм қурылыс принциплерине тәсириң тийгизди», - деп жазған еди [1:31]. Көркем дәрәтпе өмирлик турмыс тийкарында пайда болады. Жазыўшы А.Бегимов «Балықшының қызы» романында XX асрнинг басындағы қарақалпақ аўылының турмысы, Арал теңизи жағасындағы жайласқан Дөңгелек көлдин бойындағы балықшылардың өмириң сүўретлейди.

Л.И.Тимофеев романды үлкен эпикалық форма деп атайды. Романда қурамалы турмыслық жөнелис сүўретленеди-дәўир деп көрсетеди хәм А.С. Пушкин-

екан, ижроси yaratgandan so'raladi. Shu jihati bilan munojotga o'xshab ketadi. Ammo tafovutlash lozim. Olqish insonga, munojot Allohga qarata aytilgani bilan farqlanadi.

"Masnaviyi ma'naviy"da olqish yuzaga keltirgan oddiy folklorizmlar yetarlicha uchraydi. Bunday oddiy folklorizmlar vaznga solingani, qofiyaga moslangani bilan folklorida yaratilgan olqishlardan o'zgachalik kasb etadi. Shoir uni o'z maqsadi yo'lida xizmat qildiradi. Hatto bir xil olqish qo'llangan o'rni, qo'llanish sababiga ko'ra rang-baranglik kasb etadi. Eng muhimi, bunday oddiy folklorizmlar asarning mazmun-mohiyatini mukammallashtirishda, shoir hikoyatlarining ma'no qatlamlarini teranlashtirishda o'ziga xos ahamiyat kasb etgan.

ning «роман дегенде қыял арқалы баян етилген тарийхый дәўирди түсинемиз» деген пикирин келтиреди [2:361].

Қарақалпақ прозасын арнаўлы түрде изертлеген акад.М.К.Нурмухамедов А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романын талықыға алып, өз пикирлерин билдирген еди. А.Бегимовтың бул шығармасы романға тийисли белгилерге ийе екенлигин атап көрсетеди. Романда көп қахарманлар, көп ўақыялар тарийхый дәўир сүўретленген. «Романда оғада бай мысаллар менен берилген турмыслық, этнографиялық картиналар үлкен өмирди түсиндириўшилиқ әхмийетке ийе. Бундай картиналардың қатарына жаслардың отырыспалары, қызлардың кийиниўлери, безенип-жасаныўлары, Саятхан менен Досбергенниң жуўап айтысыўы айырым географиялық атамалардың пайда болыўы туўралы легендалар, балық аўлаўдың усылларын сүўретлеў...Бул материалларды романда сөз болыўын турмыстың миллий өзгешелигин жасаў ушын пайдалана отырып, автор соның менен бирге бул материаллар жәрдеми менен ўақыяларды, характерлерди әдеўир толықтырады, типлик жағдай дүзеди [3:369].

Бул романда балықшы Қәлибектиң шаңарағы ҳаққында сөз болады, балықшылардың турмысы, балық аўлаўдың аўыр мийнети, соның менен бирге романда еки жас Айкыз пенен Досбергенниң бир-бирине болған мухаббаты, оларға қарсылық көрсеткен байдың баласы Сайым хәм оның тәрәптарлары сүўретленген. Алым М.К.Нурмухамедов А.Бегимовтың жазыўшылық сти-

линиң өзгешелиги хаққында да көрсеткен еди. «Тәбият кубылысларын жан берип сүүретлеў А.Бегимовтың сүйикли усылларының бири» [3:371]. Арал теңизинин көриниси, теңиздиң түрли ылақа, бекире, суўен, сазан балықлырға байлығын, көлдеги куслар, тоғайдағы аңлар автор тәрәпинен шеберлик пенен сүүретлеп берилген. Сондай-ақ, жазыўшы А.Бегимовтың бул романдағы қолланылған усылларының бири миллий үрп-әдет дәстүрлерди, халық қосықларын, нақыл-мақалларды көп келтиреді. Мәселен романның баслануында Айқыздың шынқобызды шерткен эпизоды бар. Автор қаражорға сазын китап оқыўшысына образлы етип жеткереди: «Ашық майданда аттың жылаўын тартқан жигит, қара жорғаны сүрип киятыр, атта жорғалап, гә жорғасын бузып жүриске салып, хәр түрли муқамға дөнип, жолдың еки бойын алып, кубылып киятыр.

Аттың үстинде отырған жигит көкиреги әл аспанда болып, көктің үстинде ушын киятырғандай шалқып отыр. Бул жүрисе жорғалаған ат, отырған адамлардың кеўлин өзине сөзсиз аўдарып, отырған адамлар аттың жорғалағанын көргенде, аспаннан, аң алыўға қанаты сырқып ушын киятырған қаршығаның түрин көргендей «жарықлықтың жүрисин-ай, ат болғаныңа» - деседи» [4:4].

Филология илимлериниң докторы С.Бахадырова романда берилген усы эпизод хаққында төмендеги пикирди билдиреди: «Жазыўшы халық намасынан-ақ миллий колоритке көркем образды дәл бере алған. Хақыйқатында да, бул намада шертилген ақ куўдың сапка дизилген суў жүриси менен оның сырлы хаўазы, гә жоқары, гә төмен пәлпеллеп өзінше нама салып ойынға түскен кештиң пошша торғайы, жорға сүрген арғымақ ат бул үшеўи «Қара жорғаны» бизге дуўтардың тарысыз сөйлеп берип тур. Жазыўшының күши миллий калоритти таңдай билиўинде, халықтың турмысын, тәбиятын адамларын сүйиўинде. Ол арқалы қахарманның ишки сезимин ашыўы. Бул образ бизге қыздың мың сан кубылған сезимин береді. Жазыўшы қахарманның ишки дүньясын, психологиясын образлы формада, оған өзине ылайық миллий коларити менен бере алған» [5:72]. Илимпаз қарақалпақ романларын түрлери бойынша бөлип А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романын социаллық романлар топарына киргизеди. Орайлық Азияда тарийхый-социаллық темада жазылған романлар қатарына Айнидиң «Дохунда», «Одина», «Куллар», Айбектиң «Қутлы хан», Б.Кербабаевтың «Шешиўши адым», С.Мухановтың «Ботакөз», Ғ.Мурсреповтың «Оянған үлке», А.Бегимовтың «Балықшының қызы» шығармалары киреди. XX әсир 50-жылларындағы бурынғы аўқам әдебияттануы илиминде миллий әдебиятлардың өсип раўажланыўында рус әдебиятының тәсири күшли болды деген тенденция қәлиплести. М.Горкийдиң «Ана» романы, М.Шолоховтың «Ашылған тын» романы миллий әдебиятларда усы темаларда пайда болған шығармаларға үйрениў мектеби екенлигин изертлеў жұмысларында сөз етилди. Соның ушын да тәжирийбелі жазыўшылардың шығармалары жаңа пайда болып атырған романларға тәсирин тийгизди деген түсиниклер өмир сүрди. Сол көзқарас тийкарында Ж.Нарымбетов қазақ жазыўшысы С.Мухановтың «Ботакөз» романы, А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романына теманы таңлап алыўда, Айқыздың образын жасаўда, романның қурылысына тәсирин тийгизди деп жазған еди [1:31].

XX әсирдиң 1960-жылы Москва қаласында М.Горкий атындағы дүнья жүзлик институтында

«Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур» деген атамда конференция өткерилди. Дискуссияға көп жетекши алымлар И.Г.Неупокоева, В.М.Жирмунский, Г.И.Ломидзе, Н.И.Конрод хәм т.б. қатнасты. Әдебий тәсир деген мәселени сынға алды. Биринши орында жазыўшының дәретіўшилик өзіншеллиги хәм хәр бир халықтың миллий өзгешелиги, оның психологиясы биринши гезекте есапқа алыў кереклиги атап өтилди [6:143]. Белгили қазақ жазыўшысы С.Мухановтың «Ботакөз» романы 1957-жылы шығады. Бул шығармада қазақ халқы жәмийетиниң тарийхый раўажланыўындағы бир басқышы сөз етиледі. Атап айтқанда 1916-жылғы халық көтерилиси. Романның бас қахарманы жас, ер-жүрек Ботакөз деген қыз. Оның басына көп қыйыншылықлар түседі. Ол куўдалаўға ушырап аўылынан кетиўге мәжбүр болады. А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романы хәм С.Мухановтың «Ботакөз» романы жәмийетлик турмыстың раўажланыў басқышыларындағы уқсаслық пенен бир-бирине типологиялық жақтан жақын келеді.

С.Бахадырова Айбектиң «Қутлы хан» романы менен А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романын салыстырады хәм төмендеги өзиниң пикирин билдиреди: «Айбектиң «Қутлы хан» романындағы Мырзақәрим байдың турмысы, оның қоршаған орталық А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романындағы Ерназар келтениң жағдайына уқсамайды, бунда биз өзбек байларының ортасында миллий буржуазияның пайда болыўын, хәр түрли қатламлар ортасындағы тартысты көреміз. Ал «Балықшының қызы»... романларында патриархаллық урыўлық қатнас, феодаллар ортасындағы байлық ушын гүресте белгили дәрежеде тәсирин көрсетеди [5:32].

Өзбек жазыўшысы Абдулла Қадирийдиң «Өткен күнлер» романы биринши өзбек романы деп есапланады. Роман биринши мәрте 1922-жылы «Инкилоб» журналында жарық көрген. 1926-жылы өз алдына китап болып шыққан. 1958-жылы бул роман орыс тилинде шығады. Автордың бул шығармасында XIX әсир орталарындағы өзбек халқының тарийхындағы болып өткен уақыялар сөз етиледі. Абдулла Қадирий-биринши өзбек романының дәретіўшиси, А.Бегимов-биринши қарақалпақ романының дәретіўшиси. Бул еки шығарма бир-бирине, темалары жағынан да, сюжети, қахарманлар образлары тәрәпинен де жақын емес, уқсамайды. «Балықшының қызы» романында XX әсир басындағы қарақалпақ аўылының турмысы сөз етилген болса, «Өткен күнлер» романында XIX әсир орталарындағы жергиликли байлардың хәкимшилик ушын гүреси сөз етиледі. Бул дәретпелердиң бир-бирине типологиялық жақтан жақынлығы тарийхый дәўирлерди сөз етиў тийкарында адамлардың турмысы, атап айтқанда қызлардың тағдириң сүүретлеўи менен белгиленеди. Айқыз, Ботакөз, Гүлнар, Кумуш образларында жазыўшылар өз миллетиниң сөз етилип атырған дәўирдеги тарийхый жағдайына байланыслы характерли образларды жасаған.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ жазыўшысы А.Бегимовтың «Балықшының қызы» романы қарақалпақ әдебияты тарийхында эпикалық үлкен жанрдың пайда болыўын көрсетеди. XX әсир қарақалпақ прозасы өткен әсирдиң 50-жыллардан басланғаны менен жәхән әдебияты тарийхының жөнелисинде типологиялық байланыслар көзқарасында түркий тиллес халықларының роман жанрының пайда болып қәлиплесиў тарийхында өз орнына ийе екенлигин белгилейди.

Әдебиятлар

1. Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман (Становление и развитие). –Ташкент: «ФАН», 1974.
2. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. –М.: «Просвещение», 1971.
3. Нурмухамедов М.К. Шығармалары II том. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
4. Бегимов А. Шығармаларының жыйнағы II том. Балықшының қызы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980.

5. Бахадырова С. Роман хэм дәуир.- Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
6. Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур.- Москва: «Издательство Академии Наук», 1961.

РЕЗИМЕ

Бу мақолада қарақалпақ адиби А.Бегимовнинг «Балықшының қызы» асари тахлили мисолида ХХ аср қарақалпақ насрининг ұрганилиши кўриб чиқилады. Қарақалпақ романининг типологиясы масалалари ұрганилиб, илк қарақалпақ романларида бадиий образлар яратишда ижодий маҳорат муаммолари тахлил қилинады. А.Бегимовнинг «Балықшының қызы» романидаги Айқиз образы, С.Мухановнинг «Ботакоз» романидаги Ботакоз образы, А.Қадрийнинг «Ўткан кунлар» романидаги Кумуш образы тарихий-киёсий жиҳатдан куриб чиқилады ва роман типологиясы муаммоси хам ұрганилады.

РЕЗИМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы изучения каракалпакской прозы XX века, на примере анализа произведения каракалпакского писателя А.Бегимова «Балықшының қызы» («Дочь рыбака»). Изучаются вопросы типологии каракалпакского романа, анализируются проблемы творческого мастерства в создании художественных образов в первых каракалпакских романах. В историко-сравнительном аспекте рассматриваются образы Айқиз из романа А.Бегимова «Балықшының қызы», Ботакоз из романа С.Муханова «Ботакоз», Кумуш из романа А.Қадыри «Минувшие дни» и т.д. Также изучается проблема типологии романа.

SUMMARY

This article examines the issues of studying the Karakalpak prose of the twentieth century, on the example of the analysis of the work of the Karakalpak writer A. Begimov "Baliqshiniń qızı" ("The Fisherman's Daughter"). The issues of typology of the Karakalpak novel are studied, the problems of creative skill in the creation of artistic images in the first Karakalpak novels are analyzed. The images of Ayqiz from the novel by A. Begimov "Baliqshiniń qızı", Botakoz from the novel by S. Mukanov "Botakoz", Kumush from the novel are considered in the historical and comparative aspect. A. Qadiri "Days bygone", etc. The problem of the typology of the novel is also being studied.

**НАҰАЙЫ ХӘМ БУХАРА АЙМАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЛАРЫ
ХАҚҚЫНДА БИР-ЕКИ АҰЫЗ СӨЗ**

Г.М.Эгамқулова - таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жиров, Шанқай жиров, жировчилик мактаби, достон, адабий мерос

Ключевые слова: жиров, Шанкай жиров, жиров школа, эпос, литературное наследие

Key words: жиров, Shankay жиров, жиров school, epic, literary heritage

Жыраў-халықлар арасында дәстан, термелерди атқарыўшы халық жыршысы болған. Үлкен жәмийетлик жыйынларда, той мерекелерда жыраўлар қобыз бенен термелерди атқараған. Халық арасында үлкен сый-хүрметке ийе болған жыраўлар бақсышылық пенен де шуғылланған. Халық батыры болған. Олар халық басына аўыр күнлер түскенде өзлериниң өткір сөзлери менен, тәсиршен жырлары менен халықты бирлестирип, халық пенен бирге болған. Халықтың улы менен қызларының ўатанды, елди қорғаудағы ерлик ислерин көркем сөз бенен тәриплеген. Өзинен кейинги шәкирт қалдырыў оларға дәстүр болған. Жыраўлардың шебер, көркем таланты менен жыраўшылық өнери де қәлиплескен.

Жыраўшылық өнери өзиниң ерте дәуірлерден берли киятырған узақ тарихына ийе өнер болып, сөз хәм саздың өз ара уйғынлығы нәтийжесинде қәлиплескен. Қарақалпақ жыраўшылық өнери өз сағасын қобыздың пири Қорқыт атадан баслап (X әсир), XIV әсирдеги Соппаслы Сыпыра жыраўға жалғастырады. Соннан кейин, бул өнерди Ноғайлы дәуириндеги Асан қайғы (XV), Қазтуўған жыраў (XV), Доспанбет жыраў (XVI), Шалкийиз жыраў (XVI) даўам еттирип, Мўйтен жыраў (XVII), Жийен жыраў (XVII), Шаңқай (XIX) жыраўлар жалғастырады.

Қарақалпақ жыраўшылық өнери бизиң хәзирги дәуиримизге шекем бир қанша жолларды басып, көп әсирлик басқышлардан өтип келгенлиги қәнигелерге кеңнен мәлим. Мине, усы узақ дәуір аралығында жыраўдың, оның саз әспабы қобыздың, улыўма жыраўшылық өнердин ең бийик шыңларға шығып раўажланған ўақытларыда, хеш кимге қызық болмай итибардан шетте қалып кеткен гезлери де болды. Бизге мәлим Кеңес хуқиметиниң 1930-1940 жылларында биз сүйип атқаратуғын хәм тыңлайтуғын «Едиге», «Ер Шора» сыяқлы дәстанларды атқарыў қадаған етилгенлиги, оны атқарған жыраўларды куўдалаў, жезаға тартыў сыяқлы ислердиң әмелге асырғандығы, хәтте 1950-жыллардан тап Ғәрезсизликке дейинги дәуірлер ишинде де «Алпамыс», «Қоблан» сыяқлы дәстанлар үстинде болған ескиликтиң сарқыты деген нигилистлик көзқараслардың сарқыты сақланып келгенлиги хеш кимге сыр емес. Әне, әйне усындай кертартпа көзқараслар менен иллетлер жыраўшылық

өнериниң белгили бир ўақытларға шекем раўажланыўына, оны туўған халқынан алыслатыўға себепши болған факторлар десек қәтелеспиймиз.

Көрип отырғанымыздай, жыраўшылық өнери урыстан кейинги дәуірлерде де оғада қыйын жағдайларда раўажланған.

Бирақ қандай қыйын жағдайлар болыўына қарамастан бул өнердин хәзирги түркий халықлар ушын тек бизде ғана сақланып қалыў сырлары таң қаларлық хәм изертлеўге турарлық кубылыс.

Жыраўшылық өнерин биз тек қарақалпақ халқында ғана бар, тек бизде ғана сақланып қалған деп еркин хәм аңсат қылып айтамыз. Бирақ, усы күнге шекем жетип келиўи аңсат болмағанлығы хәққында жоқарыда келтирилген мысаллардан басқа да толып атырған фактлер менен дәлиллеўимиз мүмкин.

Қарақалпақлар Қоқан, Даңғара, Балықшы, Нурата, Байсын, Кенимех районларына жунғарлар шабылыўынан алдында қоныс басып, жасап келгенлиги тарийхтан мәлим. Сонлықтан, Қарақалпақ жыраўшылық өнери жоқарыдағы аймақларда да ең жайып, раўажланып, шебер жыршылар, дәретиўшелер қәлиплести. Усындай дәретиўшилердин бири, Жийен жыраўдан кейинги «Қырық қыз» дәстанын ең жақсы атқарыўшылардың бири болған Шаңқай жыраўды айрықша атап өтсек болады. Шаңқай жыраў хәққында толық мағлыўматлар тарийхий архивлер де оғада аз. Айырым мағлыўматларға қарағанда оның шын аты Досмухаммед, ямаса Досымбет болып, қарақалпақлардың маңғыт урыўы, оймаўыт тийресинен болған. Шаңқай жыраў шама менен 1814-жылы дүньяға келип, 1884-жылға шекем өмир сүрген. Ол Бухара этирапы, Нурата таўларының етеклери, хәзирги Кенимех этирапларын мәкан етип жасаған. Шаңқай жыраўды айырым орынларда «Шаңқөт», «Шаңкет» деп келтирип өтилген. Илимпаз Қаллы Айымбетов бул бойынша «Гейпара мағлыўматларда Шаңқай жыраўды ондағы өзбеклер «Шаңкет» деп атаған дейди. Қоңсы халықлар гейбир атамаларды өзиниң сөйлеў тилине бейимлеп алады» [1:84] – деген пикирди айтып өткен.

Ал, Табысқан Қанаатов болса «Шаңқай» ямаса «Шаңқөт» оның көп ел гезип бир жерде турақламай жырайтуғынына қарап берилген лақабы болса керек» - деген пикир билдиреди [4:62].

Шаңқай жыраўдың атқарған намалары, дәстанлары деп «Гөрүғлының туўылыўы», «Әўезхан», «Күнтуўмыш», «Гүлайым», «Даллы айым», «Қаншайым», «Шийрин-Шәкер», «Малика хайяр», «Толыбай сыншы» дәстанлары хәм «Шаңқай жолы» намасын айтады. Шаңқай жыраў Нуратадағы қарақалпақлардың хәм өзбеклердің ортақ жыраўы болған, өзбеклер оны «бахши» деп атаған. Оның мынадай қосығы халық тилинде сақланған:

Мениң атым Шаңқай бақсы,
Бир сөзим бар саздан жақсы,
Мениң хәўжим сонда келер,
Татлы болса кимнің асы.

Шаңқай жыраў – шебер жыраў болыўы менен бир қатарда, импровизатор, өз органы сын күлкіге бөлеп жүретуғын жүдә хәзилкеш адам болған. Ол жасаған дәўирлерде жыраўлар жолаўшылар танымайтуғын жұртқа келгенде сорастырып жүрип қызыл байдың үйине түседі екен хәм үй ийеси менен бирге шыққан қызға атына жем жегизиў ушын дорбасын услататуғын болған. Дорба аўыр болғаны ушын байдың қызы дорбаның тек ғана шерегин толтырып әкелепти. Сондай пайытлардың биринде, қолындағы атдорбасын қызға созған Шаңқай жыраў:

Шаңқай жыраў мен дейди,
Қай жыраўдан кем дейди,
Қатыным жоқ, балам жоқ,
Жалғыз атым жөзем дейди. – деп айтқан екен.

Шаңқай жыраў Әлишер Науайы, Мухаммед Физулий сыяқлы шығыстың данышпан шайырларының дәретиўшилиги менен жақсы таныс болған. Термолғаўларды атқарғанында олардың усылларын қолланған. Деген менен, Шаңқай жыраўда суўырып-салып айтыўшылық, яғный импровизация басым келеди.

Шаңқай жыраў хәққында биринши рет профессор Қаллы Айымбетов сөз етип, «Қарақалпақ жыраўлары» мийнетинде биринши сол жыраўды тилге алады. Ол «Халық даналығы» китабында да Шаңқай жыраў, Хо-

резм, Бухара хәм Самарқанд әтирапындағы қарақалпақ жыраўлары репертуарларының қәлиплесиўи хәққында пикирлерин билдиреди.

«Бухара, Самарқанда әтирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының репертуарлары биригип кеткен. Бухара әтирапындағы жыраўлардың жырлайтуғын репертуарынан Қурбанбай жыраў «Шийрин-Шәкер», «Ер Зийўар» дәстаны қусаған дәстанларды Бухарадағы жыраўлардан үйренип, қайтып, Хорезм өзбеклери хәм қарақалпақлар арасына келип жырлап таратты»-деп атап көрсетеди [2:46]. Соның менен бирге профессор Хорезимдеги өзбеклер, қарақалпақ жыраўларын «Бақшы» деп атаўы, Хорезимдеги өзбек, түркмен бақсылары менен қарақалпақ бақсыларының репертуарларының өзара байланыслығын, Бухарада өткен Шаңқот жыраў менен қарақалпақлар арасындағы Шаңқай жыраў екеўи бир адам екенлиги, қарақалпақ жыраўларының шертетуғын қобыз намаларының ишинде «Шаңқай намасы» деген қобыз намасы сақланғанын, Бухарадағы, Самарқандағы жыраўлардың өзара байланысы хәққында сөз етеди.

Ал, профессор Қабыл Максетов болса өзиниң «Бухаралы қарақалпақ жыраўлары» мақаласында кеңирек мағлыўмат берип өтеди. Бухарадағы қарақалпақ жыраўлары жөнинде изленислер жүргизген Шаригүл Пайзуллаеваның мийнетлеринде де ушырасады. Илимпаз Табысқан Қанаатовтың «Таўелибай тарыйхынан там-тум сыр» мийнетинде де Шаңқай жыраў өмири хәм дәретиўшилиги бойынша гейпара мағлыўматлар берип өтилген.

Жуўмақлап айтқанда Науайы хәм Бухара әтирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының қарым-қатнастары туўралы мәселелер үйрениўди талап ететуғын, сондай-ақ Шаңқай жыраў дәретиўшилиги фольклортаныў илиминде толық изертлениўин таппаған мәселелерден есапланады. Бул бағдарда еле де үйрениў жумысларын алып барыў керек.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. -Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2020.
3. Алимов Ә., Адамбаева Т. // «Илим хәм жәмиyet». 2015, №1. 24-25-б.
4. Қанаатов Т. Таўелибай тарыйхынан там-тум сыр. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қарақалпақ жировчилик хунари, Бухара ва Навоий хуудлариде яшаб ижод қилған таниқли жировлар ҳақида базибир маълумотлар берилган. Ушбу хуудлардаги жировчилик мактабларининг тараккий етиш жараёни таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена некоторая информация о каракалпакских джиравитах, известных джировах, которые жили и работали в Бухарской и Навоийской областях. Проанализирован процесс развития джировских школ в этих регионах.

SUMMARY

This article provides some information about the Karakalpak jiravic craft, well-known jiravs who lived and worked in Bukhara and Navoi regions. The process of development of Zhirov schools in these regions is analyzed.

БАХШИЛАР РЕПЕРТУАРИДА "НАВРҮЗ" ТЕРМАЛАРИ ТАЛҚИНИ

Д.Ж.Халилова – доцент

Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: “Наврўз” термалари, Наврўз ўйинлари, маънавий кадриятлар, миллий урф-одатлар.

Ключевые слова: сборники «Наврўз», игры Наврўза, духовные ценности, национальные традиции.

Key words: Navruz national teams, Navruz games, spiritual values, national traditions

Ўзбек халқ оғзаки ижодида халқимизнинг бадий тафаккури, ақлий, ахлоқий, диний, эстетик ва рухий қарашлари, асрлардан асрларга ўтиб келаётган миллий анъаналари, кадриятлари сақланган бўлиб, булар кўпроқ ва мукамалроқ тарзда бахшичилик санъатида акс этган. Устоз фольклоршунос Т.Мирзаев алоҳида таъкидлаганидек: “Бахшиларнинг ўзлари яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳақида яратган терма ва дostonлар хам устоздан шогирдга ўтиб, эпик репертуарнинг муайян қисмини ташкил этган. Бахшилар репертуаридаги тарихий дostonлар ва тарихий воқеаларга бағишланган термалар шундай асарлардир” [1.11]. Мустақиллик даврида Чори бахши

Умировдан ёзиб олинган “Амир Темурнинг туғилиши ва болалиги” [2], Қаҳҳор бахши яратган “Қодир бахши ҳақида дoston” [3], “Темур ва Бозид” [4], Рўзи бахши Қултўраевдан ёзиб олинган “Соҳибқироннинг туғилиши” [10] тарихий дostonлари, “Наврўз”, мустақиллик байрамларига бағишлаб яратилган кўплаб термалар хам ижодкорлик ва бадиҳағўйликнинг ёрқин намунасиридир.

Истиклол туфайли бахшиларнинг эркин ижод қилиши, миллий кадриятларимиз, байрамларимизнинг, хусусан, қадимий “Наврўз” байрамининг тикланиши, “Наврўз” байрамини дostonлар ва термаларда мадҳ этишга имкон яратди. Чори бахши куйлаган “Амир

Темурнинг туғилиши ва болалиги” дostonида, Қаҳҳор бахшидан ёзиб олинган “Янги кун”, “Наврўз муборак”, “Наврўзим”, “Сумалак”, Шокул бахши Мирзаев яратган “Наврўз келди”, “Баҳор келганда”, Шодмон бахши Хўжамбердиевнинг “Наврўзим”, “Наврўз”, Қора бахши Умировнинг “Наврўзим”, Абдимурод бахши Раҳимовнинг “Наврўз” термаларида “Наврўз” қадимий байрам ва у билан боғлиқ урф-одатлар, расм-русумлар кўтаринки руҳда олқишланади. Гарчи, “бир ёки бир-бирига маъноси яқин номдаги термалар юз бахшидан юз марта ёзиб олинганда ҳам, ҳатто бир бадихағўй бахши айтганида ҳам улар асло бир-бирига вариант эмас, балки бир ёки бир-бирига яқин номдаги алоҳида-алоҳида мустақил асарлардир” [7:55-56]. Агар уларни жамласак, “Наврўзнама” термалар тўплами юзага келади.

Қўлимиздаги мавжуд материалларга асосланган ҳолда бахшилар репертуаридаги термаларда акс этган Наврўз фольклорини икки турга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

1. Наврўз байрами ҳақида термалар

2. Наврўз байрами билан боғлиқ тадбирлар ва удумлар ҳақидаги термалар.

Наврўз байрамига алоқадор термаларни тахминан қуйидаги тематик жиҳатидан ўрганиш лозимлигини биздаги термалар кўрсатмоқда.

1. Наврўз тарихи билан боғлиқ термалар

2. Наврўзни мадҳ этувчи термалар

3. Наврўз билан халқни, тингловчиларни қутловчи термалар.

Наврўз фольклорининг катта бир қисмини қуйидаги термалар ташкил этади:

1. Сумалак ҳақидаги термалар

2. Охува термалари

3. Наврўз урф-одатлари. Наврўздаги халқ ўйинларини таъриф-тавсиф этувчи термалар.

Аммо уларнинг ҳар бирига хос хусусиятларни, ўхшаш ва фарқли томонларни асослаш, шу мавзудаги термаларда анъанавийлик ва сохтакорликни аниқлаш, термалар қатидаги кичик фольклорий жанрлар мақоллар, кўшиқларнинг ўрнига баҳо бериш, Наврўз фольклорига ҳам ёзма адабиётнинг таъсирини ўрганиш, бир Наврўз фольклори доирасида бахшилар маҳоратини тадқиқ этиш ҳамон долзарб вазифа бўлиб турибди.

Бу “Наврўзнама”га ҳалинчак учиниш билан боғлиқ “Охува” кўшиқлари ва “Сумалак” пиширишга доир “Сумалак”, “Сумалагим-сумалак”, “Сумалакда-ўттиз тош” термаларини киритсак, мавзу мукаммаллашади. Кўпгина тарихий манбаларда ҳам ҳалинчак учинишнинг пайдо бўлиши ёки сумалак таомини пишириш Наврўз байрамининг юзага келиши билан тенг эканлиги айтилади. Наврўзнинг байрам сифатида нишонланиши ва ҳалинчак учинишнинг пайдо бўлиши ҳақида буюк аллома Беруний шундай ёзади:

“Жамшид ўзига арава ясаб олгач, ўша кунни аравага чиқиб олди, жинлар ва шайтонлар уни ҳавога кўтариб, бир кунда Дунбованд тоғидан Бобилга олиб борди. Одамлар бу ажойиб воқеани кўргач, ўша кунни ҳайит қилдилар ва Жамшиднинг аравада учинишига тақлид қилиб, арғимчоқларда учдилар” [8:51]. Ана шундан буён арғимчоқларда учиб хурсандчилик қилиш, гўдақлардан катталаргача завқ берадиган машғулотга айланди, “Наврўз” байрамининг севимли ўйинларидан бири бўлиб қолди. Ҳалинчак учинишда айтиладиган кўшиқлар “Охува” деб аталадиган бўлди. Жанубий Ўзбекистонда ижод қилган ва ижод қилаётган бахшилардан ўндан зиёд “Охува” ёзиб олинган ва айримлари юқоридан номлари зикр этилган бахшиларнинг кўрсатилган термалар тўпламларида чоп қилинган. “Охува”ларда ўтмишдаги хотин-қизларнинг оғир турмуш тарзи, тенгсиз никоҳдан норозилик мотиви машҳур бахшидан

ёзиб олинган икки “Охува”да бадий юксак тарзда куйланса [6:39-40], мустақиллик даврида бўй багши йигитлар ва қизларнинг бахтиёрлиги Қодир бахши ўғли Абдимурод бахшининг яна иккита “Охува” термасида ўз ифодасини топган [9:54-56].

“Наврўз” ҳақидаги термаларда ҳам, дostonлар сюжетига сингдирилиб юборилган Наврўз тўғрисидаги матнларда ҳам бу байрамнинг қадимийлиги, у билан боғлиқ анъаналар, тадбирлар, урф-одатларга урғу берилади. Масалан, Расул бахши Умиров уни Одам Ато ва Момо Ҳаво яшаган давр билан боғлиқ тарзда таърифлайди:

Қақлик, булбул, саъванинг

Сайраб айтган навоининг,

Одам, Момо Ҳавонинг

Изидасан, Наврўзим.

Эшик олди ғовпалак,

Ғовпалакда хандалак.

Қайнаб пишган сумалак

Юзидасан, Наврўзим.

Мустақиллик йўлининг,

Қир-адирлар гулининг

Ўзбекистон элининг

Қизидирсан, Наврўзим.

Ҳар бир бахши Наврўзни мадҳ этиб, унинг қадимийлигини, аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган, кўнгилларга қувонч бағишлайдиган хурсандчилик айёми эканлигини эътироф этади, ўзлари эшитган ривоят, ҳикоят мазмунидан ҳам фойдаланади. Бу Шодмон бахши Хўжамбердиев ижро этган “Наврўзим” термасида шундай акс этади.

Ота боболардан қолган меросим

Сени куйлаганда жаранглар созим,

Соғиниб яшайман мен сени ростим

Юртимга хуш келдинг, гўзал Наврўзим

Дошқозонда қайнар ширин сумалак

Атрофида эса еттига малак

Юртимга қиламан энг улуг тилак

Мен сени кутаман, гўзал Наврўзим

Келтирилган парчадаги Сумалак тайёрлаш

Наврўздаги доимий таомлардан бири эканлигини англатса, “Атрофида эса еттига малак” мисраси халқ онгида шаклланиб, қуйма ҳолга келиб қолган сумалакни пиширишда кўзга кўринмас етти малакнинг иштирок этади деган тушунчанинг ифодасидир.

Наврўз фольклорининг бир қисмини бу қадимий байрамнинг шоҳ таоми бўлган “Сумалак” ҳақидаги кўплаб ривоятлар, ҳикоятлар, кўшиқлар, термалар, шунингдек, сумалак тайёрлашга тараддуд кўрилгандан то пишириб дастурхонга тортгунча бажариладиган удумлар, урф-одатлар, расм-русумлар, ирим-сиримлар ташкил этади. Бахшилар ижодида эса сумалакни, у билан боғлиқ урф-одатларни таърифлаш икки хил тарзда акс этади. Биринчиси, баҳор, Наврўз байрами ёхуд Наврўз ўйинларига бағишланган термалар ва кўшиқлар қатида сумалак улуғлини тилга олинса, иккинчиси, алоҳида сумалакка бағишланган термалар ва кўшиқлардир. Масалан, Шокул бахши Мирзаев “Наврўз келганда” термасида шундай куйлайди:

Сумалак қайнатар кўшиб етти тош,

Ўлан айтар момо, бўлиб турар бош.

Карнай садосидан гумбурлайди дашт

Ватанимга Наврўз байрами келганда.

Шу тўртликда бахши сумалак пиширишдаги икки одатни тилга олади. Яъни, сумалак пиширишда қозонга еттига тош солиш ва сумалак тайёрлашда сумалак пиширишни ҳам, ўлан айтишни ҳам яхши биладиган, сўзга чечан кампирнинг бош бўлиши ҳозирги кунда ҳам амал қилинадиган удумлардандир.

Абдимурод бахши:

... Тўрт қозонда сумалак,

Ичида ўйнар тоши,- деса,

Шодмон бахши:

Дошқозонда қайнар ширин сумалак,

Атрофида эса етгита малак,-

деб сумалакларни малаклар пишириши ҳақидаги қадим ривоятни эсга олади.

Қаҳҳор бахши куйлаган “Сумалак қўшиғи” бу таом ва уни тайёрлаш жараёни ҳақида мукамалроқ маълумот беради:

Узоқдан узоқ ёши,

Фотима момонинг оши.

Ичида етти тоши,

Ойнажони, она-ё,

Сумалагим, қайна-ё.

Ҳар банднинг сўнги икки мисраси нақорат бўлиб келади ва унинг дастлабки “Ойнажоним” сўзи бахши мансуб кўнғирот уруғида ўрта яшар аёллар ва момолар ёшларни яхши кўриш, ўзига яқин олиш маъносида кўп ишлатилади.

Қуйидаги бандда қозон тагида ёнаётган арча ўтинининг чарсиллаши билан қозон атрофидаги ой янгаларнинг тетик туриши “дурсиллаши” орасида маъно-мантик жиҳатдан яқинлик бор ва иккаласи биргаликда алоҳида манзарани ҳосил қилади.

Ўтин солсам чарсиллар,

Арча ўтин чарсиллар.

Ой янгалар дўрсиллар,

Ойнажоним, ойна-ё,

Сумалагим, қайна-ё.

Кўп ҳолатларда сумалак майса ўндиришдан ва шу майсани пиширишдан бошланишини айтиш эътибордан четда қолади. Аммо бахши буни назардан қолдирмайди.

Майса ошга айланди,

Бобо-момо шайланди,

Қизлар куйлаб ўйнади,

Ойнажоним, ойна-ё,

Сумалагим, қайна-ё.

Ҳар мисрада бадийлик юзага келтирадиган кўчим бор ва мисралар мантиқан боғлиқ. Тингловчи (ўқувчи) буни яхши тушунади. Масалан, майса ошга эмас, сумалакка айланади. Сумалак пишган даврадаги нуфузли бобо ва момолар қозонни очишга ва сумалакни сузишга дуо беришга шайланиши шарт ҳамда бошқа кексалар ҳам таом биринчи ўзларига тортилиши билади. Аммо куйлаб турган қизлар нега ўйланиб қолди? Улар бўйга етган, севги ёшидаги ва севиб қолган қизлар. Севкиллари шу ерда, байрам баҳона дийдорлашган, улар учун куйлашган эди. Сумалакдан сўнг айрилиқ, улар шунинг учун ўйланиб қолган.

Наврўз фольклорига ойда сумалак ҳақидаги термалар ва қўшиқлар нисбатан кам ёзиб олинган. Эҳтимол, бунинг сабаблари бахшиларнинг сумалак пишириш жараёнида қатнашмагани (чунки ўтин, ёқилғи тайёрлаб беришдан бошқа барча ишларни хотин-қизлар бажаради), қузатмагани ҳамда фольклоршунослар бахшилардан сумалак ҳақидаги термалар ва қўшиқларни кам суриштирганидандир. Шу сабабли бахшилар репертуарида сумалак пишириш жараёни билан боғлиқ термалар тўлиқ аксини топмаган.

Бахшилар халқ ҳузурида ўз дoston ва термаларини жонли ижро этади. Байрамлар ва сайлларда эса халққа мурожаат этиб қутлуг айём билан уларни қутлайди. Қаҳҳор бахши куйлаган қуйидаги мисралар шундай ҳолатда туғилган. Бу каби термаларда Наврўзга хос хусусиятлар акс этмайди, балки айём иштирокчиларининг фазилатларини кўрсатиш етакчилик қилади.

Кўмак бериб кўрилади тубалар

Мени тинглаб эсаётган саболар

Юзларидан нур ёғилган боболар

Наврўз байрамнинг муборак бўлсин.

Ёки

Мажнунтолдай ҳаммаси хипча беллар

Гул юзини мактаб сайрар булбуллар

Ойбарчиндай жасоратли сингиллар

Наврўзи олам байрамнинг муборак.

Қаҳҳор бахшининг Наврўзга бағишланган яна бир термаси “Наврўзи олам келди” деб аталади. Терма мазмун жиҳатдан ҳам, қофияланиш тизими ва вазнига кўра ҳам фарқланади. Терма руҳидан бу озод юртда бахтиёр яшаётган халқ кутаётган Наврўз эканлиги сезилиб туради. “Даласида бойчечаклар очилган, қуёш нури осмону ерга сочилган” Ватанимизда “Чорвадорлар қўй ҳайдашга шошилган”лиги Наврўздан дарак эканлиги ҳис этилади:

Бободехқон баракани тилайди,

Эл ризқига дов-дарахтлар гуллайди.

Булбуллар, какликлар бахтдан куйлайди,

Наврўзи олам келди, дўстлар, элимга.

Баҳор ҳавосидан атроф яшил тус олиб, гўзаллашган юртда Наврўз шукуҳидан “Болалар ҳам шўху шодон ўйнайди. Бахши Наврўзга хос яна икки хусусиятни, бу кун кеча ва кундуз тенг бўлишини, байрам куни, албатта, қозонларда сумалаклар қайнашини алоҳида уқтиради.

Қариялар феъли хушин кенг қилиб,

Бободехқон ҳар ишини ўнг қилиб,

Аллоҳ кеча-кундузни тенг қилиб,

Наврўзи олам келди, дўстлар, оламга.

“Янги кун” термасида мисралар саккиз бўғинли бўлиб, ҳар тўртлик банд а-а-б-а тарзида қофияланган. “Наврўзи олам келди” термасида ҳам бандлар тўрт мисрадан ташкил топган. Ўн бир бўғинли бу термада асосан қофияланиш тизими а-а-б-а ҳолатида ва бу бандда бахшининг терма яратишдан мақсадини баён қилади:

Кўлга олдим бугун сунбул созимни,

Эл олдида аввал қилиб таъзимни,

Наврўзи олам келди эшикни қоқиб,

Ушбу кунда айтайин дилда розимни.

Банднинг учинчи мисрасида “Наврўзи олам келди эшикни қоқиб” терманинг кейинги бандларида:” Наврўзи олам келди, дўстлар, элимга” деб нақорат бўлиб қўлланиши қофияланишда ҳам ўзгаришга олиб келган.

Абдимурод бахши Наврўзни ўзича тавсиф этади. Бахшининг “Наврўз” термасида ўзбек халқининг бу байрами ЮНЕСКО рўйхатида олинганидан, уни хорижликлар ҳам тан олиб, кўришга ҳавасманд бўлиб келишидан фахрланиш, ифтихор туйғуси кўришиб туради:

Юртимда турли миллат

Ёш-қари қилар меҳнат

Кўзни юмиб очгунча

Тенгсиз бўлди мамлакат

Наврўзимни кўрай деб

Хориждан келар элат.

Чори бахши Умировдан ёзиб олинган “Амир Темурнинг туғилиши ва болалиги” достонида “Наврўз” ва у билан боғлиқ урф-одатлар эпик тасвирга хос кенг планда бадий талқин этилади:

“Шахрисабз кўрғони олдида “Наврўз” байрами бўлиб, узоқ-яқиндан одамлар келиб, элатнинг бари жийилган, тепадан ўчоқлар ўйилган, семиз қўйлару тойлоғлар сўйилган, ўн беш-йигирма жойда катта қур қилиниб, дастурхонга турли таомлар қўйилган, ҳар томонда ўйин-кулги, томошани ҳамма кўзлаяпти, бир томонда бахшилар созини созлаяпти, бир томонда ҳофизлар кўшик айтиб бўзлаяпти, масҳарабозлар кулги қилиб бир нечани тузлаяпти” тарзида таърифланиб, 95 мисра назмда “Наврўз” ўйинлари берилади.

Умуман олганда, халқ бахшилари репертуаридаги дostonлар ва термаларда ёши минг йилларга бориб

тақаладиган “Наврўз” байрами ҳамда у билан боғлиқ тадбирлар, удумлар, маросимлар мадҳини яхлит тарзда тадқиқ этиш ва шу орқали бахшилар ижодида анъананинг давом этиши ҳамда ҳар бир бахшининг

анъанага қўшган хиссаси, бадиий маҳорати ва бадиҳағўйлик қобилиятини баҳолаш алоҳида тадқиқ талабдир.

Адабиётлар

1. Мирзаев Т. Бахшилар эпик репертуарининг шаклланиши ва бойиб бориши. // Қодир бахши абадияти. –Қарши: 2012.
2. Чори бахши Умиров. Амир Темурунинг туғилиши ва болалиги. –Қарши: “Насаф”. 2011.
3. Қахҳор бахши Раҳимов. Қодир бахши ҳақида дoston. – Қарши: “Насаф”, 2019.
4. Қахҳор бахши Раҳимов. Темуру ва Боязид. –Туркия: 2019.
5. Эргашев А. “Термаларда Шоқул бахши маҳорати”. Монография. –Қарши: 2020.
6. Эргашев А. Қодир бахши термалари. – Қарши: 2013.
7. Эргашев А. Халқ бахшиси- Расул Умиров. –Қарши: “Насаф”. 2020. 55-56-б.
8. Эргашев А. “Термаларда Шоқул бахши маҳорати”. Монография. –Қарши: 2020. 51-б.
9. Абдумурод бахши Раҳимов. “Охува”. –Қарши: “Насаф”. 2013.
10. Рўзи бахши Қултўраев. Соҳибқироннинг туғилиши. –Қарши: “Насаф”. 2013.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бахшиларнинг эркин ижод қилиши, миллий кадриятларимиз, байрамларимизнинг, хусусан, қадимий “Наврўз” байрамининг тикланиши, “Наврўз” билан боғлиқ урф-одатларнинг термаларда мадҳ этилиши таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется свободное творчество бахши, возрождение наших национальных ценностей, наши праздники, в частности древний праздник «Наврӯз», соблюдение традиций, связанных с «Наврӯзом» в сборной.

SUMMARY

The article analyzes the free creativity of bakhshis, the revival of our national values, our holidays, in particular, the ancient holiday "Navruz", the celebration of "Navruz" in epics and poems.

НУРМОН АБДУВОЙ ЎҒЛИ ВА УНИНГ САМАРҚАНД ДОСТОНЧИЛИГИ АНЪАНАСИДА ТУТГАН ЎРНИ

Л.Худайкулова - филология фанлари номзоди

ЎЗРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: эпик анъана, дoston, дostonчи-бахши, “Кунтуғмиш” дostonи, вариант.

Ключевые слова: эпическая традиция, эпос, эпос-бахши, эпос «Кунтуғмиш», вариант.

Key words: epic tradition, epic, epic-bakhshi, epic "Kuntugmish", variant.

Ўзбек халқ дostonчилиги анъанасининг ривожланиши ва таракқий этишида Самарқанд вилояти худудида шаклланган бахшичилик мактаблари муҳим роль ўйнаган. Ана шу мактабларнинг эпик анъанаси халқимизнинг кўплаб анъанавий дostonларининг сақланиб қолиши ва бадиий тафаккур тизимидан ўрин олишига асос бўлган. Бу анъананинг ривожига йирик халқ бахшиларидан бири Нурмон Абдувой ўғлининг эпик ижодиёти муҳим ўрин тутди.

Нурмон шоирнинг тўлиқ исми Нурмуҳаммад бўлиб, у 1862 йилда Самарқанд вилоятининг Пойарик туманидаги Энамяхши қишлоғида туғилган. Отаси Абдували Раҳмат охун ўғли ачамайли уруғига мансуб бўлган. У дехқончилик билан шуғулланган. Нурмуҳаммад ёшлигидан бакувват йигит бўлиб улғайганлиги сабабли чавандозликка қизиқиб, кўпқариларда фаол қатнашиб юрган. Кармана, Бухоро, Қарши, Карки томонларга бориб, улоқ чолиб, атоқли кўпқаритоз сифатида ҳам шуҳрат қозонган. Қарийиб қирқ ёшларга борганда Саройқўрғон қишлоғилик Абдуҳолик бахшига шогирд тушиб, икки йил мобайнида ундан дoston ва термалар айтишни ўрганган. Бир неча анъанавий дostonларни пухта ўрганиб олган, устозидан фотиҳа олиб, дostonчи-бахши сифатида танилган.

Нурмон Абдувой ўғли ўзининг ғоят ҳозиржавоблиги ва бадиҳағўйлик иқтидорининг юксаклиги билан алоҳида ажралиб турган. XX асрнинг бошларида Самарқанд атрофларида чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатиға қарши кўтарилган оммавий ҳаракат бошлиғи Намоз Пиримқул ўғли ҳақида дoston яратиб, халқ орасида кўйлаб юрганлиги учун Каттақўрғон ҳокими томонидан 1914 йилда қамоққа олинган. Оғир қийноқлардан кейин мажрӯҳ бўлиб, қамоқдан чиққанидан кейин яна дoston айтишни давом эттирган. Унинг репертуарида йигирмадан ортик анъанавий дostonлар мавжуд бўлса-да, шулардан “Кунтуғмиш”, “Орзигул” (“Абдулла кофир”), “Намоз” (парчалар) дostonлари, “Чигиртка”, “Дўмбирам”, “От” сингари термалар ёзиб олинган. Бахшининг термалари “Ўзбек фольклоридан намуналар” (1935), “Ўзбек

фольклори” (1939) тўпламларида чоп этилган. У 1940 йилда вафот этган [1:540]

Нурмон Абдувой ўғлидан ёзиб олинган “Кунтуғмиш”, “Орзигул” каби дostonлар “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигининг 9 ва 12-жилдларида чоп этилган [2:5-18]

Нурмон Абдувой ўғлининг эпик репертуари ғоят бой бўлган бўлса-да, ундан жуда кам асарлар ёзиб олинган. Шулардан бири “Кунтуғмиш” дostonи бўлиб, бу дoston қўлёзмаси ЎЗРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивида 26-инвентарь рақами остида сақланади. Уни 1927 йил 10 сентябрда Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон туманида яшовчи Нурмон Абдувой ўғлидан фольклор тўпловчи Зариф Қодирий ёзиб олган. Мазкур дoston ҳажми 36 саҳифадан иборат. У 35x21 ўлчамдаги сарғиш-оқ қоғозга араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувида ёзилган. Қўлёзманинг илк саҳифасида “Эл дostonларидан “Кунтуғмишбек-Холбека” дostonи. Айтувчи: халқ шоирларидан Нурмон Абдувой ўғли. Ёзучи: Зариф Қодирий. Каттақўрғон, 1927 йил 10 сентябрь” деган ёзув битилган.

Зариф Қодирий ушбу дostonни ёзиб олиш чоғида фольклор асарини бевосита ижро жараёнида қоғозга туширишнинг илмий тамойилларига тўла амал қилган. У ҳар бир бетга ёзилган матндаги шевага оид сўзлар ёки тушунилиши қийин бўлган луғавий бирликларнинг устига бир ва ҳ.к. рақамларни қўйиб, саҳифа остидаги ҳаволаларда уларнинг маъноларини изоҳлаб борган. Бу эса мазкур дoston матни юзасидан луғат тузишда муҳим аҳамият касб этади.

“Кунтуғмиш” дostonининг Нурмон Абдувой ўғлидан ёзиб олинган варианты ҳозирга қадар муайян парчалар ёки алоҳида китоб ҳолида чоп этирилган эмас. Тўғри, 1955 йилда мазкур эпик асарнинг йиғма матнини тайёрлаб, чоп этирилишига қирришган Х.Зарифов дostonнинг Эргаш Жуманбулбул ўғли ва Нурмон Абдувой ўғли вариантларига таяниб иш кўрган бўлса-да, кейинчалик унинг ўзи бу асарнинг “Булбул тароналари” беш жилдлигида эълон қилиниши муносабати билан халқ дostonларининг оғзаки

намуналари асосида йиғма матн тайёрлаш мақбул эмаслигини эътироф этган [3:384-385].

Нурмон Абдувой ўғлидан ёзиб олинган “Кунтуғмиш” дostonи илк бор “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигининг 9-жилдида чоп этилган. Кўлёмзада ушбу дostonнинг номи “Кунтуғмишбек-Холбека” деб ёзилган. Дostonда қахрамоннинг исмига “полвон” сўзи қўшиб ишлатилганлиги боис, нашрда унинг номини “Кунтуғмиш полвон” тарзида бериш маъқул кўрилган.

Ўзининг бадиҳагўйлик маҳорати билан эл орасида катта шуҳрат қозонган Нурмон Абдувой ўғлидан ёзиб олинган “Орзигул” дostonи кўлёмзаси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивида 28-инвентарь рақами остида сақланади. Бу дoston 1927 йилда фидойи фольклор тўпловчи Зариф Қодирий томонидан ёзиб олинган. Дoston матни 35x20 ўлчамдаги сарғиш тусли қоғозга араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувида сиёҳ билан ёзилган бўлиб, ҳажми 34 саҳифадан иборат. Даставвал алоҳида варақларга ёзилган бу дoston кейинчалик қаттиқ картон қоғоз билан муқоваланиб, яхлит кўлёмза китоб ҳолига келтирилган.

Кўлёмзасининг илк саҳифасида куйидаги ёзув мавжуд: “Эл дostonларидан “Абдулла кофир” дostonи. Айтувчи халқ шоирларидан Нурмон Абдувой ўғли. Ёзучи: Зариф Қодирий. Каттакўрғон, 1927 йил 2 октябрь”. Ана шу қайдномдан маълум бўладики, Нурмон Абдувой ўғли бу дostonни “Абдулла кофир” номи остида ижро этиб келган. Аммо мазкур дoston кўлёмзасининг орасидан топилган бир тўртбурчак қоғозчадаги ёзув ушбу асар номини аниқ белгилашга ёрдам беради. Унда куйидаги битик мавжуд: “Бу дostonнинг номини “Абдулла кофир” демасдан, “Орзигул” деб аташ тўғри бўлади. Ҳоди Зариф”[4]. Афсуски, ушбу қайднома қачон ёзилганлигини кўрсатувчи сана қўйилмаган. Чамаси, атоқли олим Ҳ.Зарифов мазкур дostonни ўқиб чиққандан кейин, бу асар сюжети ўзбек халқ бахшилари эпик репертуарида “Орзигул” номи билан машҳур бўлган дoston мазмунига тўғри келишини ҳисобга олган ҳолда шу қайдномани ёзган кўринади. Бизнингча ҳам шу фикр асосли бўлиб, ушбу дostonда тасвирланган воқеалар марказида Орзигул образи туришини ҳисобга олган ҳолда уни шу ном билан аташ тўғри бўлади.

Дostonнинг бу вариантда тасвирланишича, Қобқарс вилоятида Абдулла кофир деган подшонинг йиғирма лак лашқари бор эди. Ўрдада беш хотини бор эди. Бирон фарзанди йўқ эди. Энг кенжа хотинининг отини Бўтакўзойи дер эди. Бўтакўзойининг олти ойликкина бўйида ҳомиласи бор эди. Бир кун подшо овга жўнамакчин бўлди. Шунда подшо Бўтакўзойига: “Қиз туғсанг – сўяман, ул туғсанг – қўяман! Ким суюнчига борса, оту туямни талатиб, тўй бераман”, – деб, овга жўнаб кетди. Подшонинг хотини қиз фарзанд кўргач, кайвонилар “Бўтакўзойи ўлмасин” деб, бир лаъли-баркаш тиллани кўтариб, Тоғай подачиникига борадилар ва унинг ўғлини подшонинг қизи билан алмаштириб келдилар.

Бошқа вариантлардан фарқли равишда Нурмон Абдувой ўғли ижро этган бу дostonда отаси совчи кўйганлигидан хабар топган Орзигулнинг бошқа ўлкага қочиб кетишига унинг устози – оҳун буванинг доно маслаҳати сабаб бўлади. Орзигул йиғлаб туриб:

Кўзим очиб тевааракка қарайман,

Адабиётлар

1. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 9-жилд. “Кунтуғмиш” (ишқий-романик дostonлар). Эргаш Жуманбулбул ўғли, Нурмон Абдувой ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Исрол шоир Назар ўғли вариантлари. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Зарифов, З.Хусаинова, М.Жўраев. Масъул муҳаррир: Т.Мирзаев. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матба ижодий уйи, 2016.

2. Мирзаев Т., Жўраев М. Севги ва садоқатни куйловчи дoston. // Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари: 100 жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матба ижодий уйи, 2016.

Оҳун бува, сиздан бир гап сўрайман.

Кўлингизга олинг бу кун илоҳат,

Шул ўзимга топиб беринг ривоят.

Мендай шўрли йиғлаб сизга келами,

Ҳаргиз қиз отага раво бўлами? – деб сўраганида, устози ўзининг манглайига бир мушлаб, Орзигулга қараб:

Эшитгин сен оҳунингнинг сўзини,

Жавоб бердим, болам, сендай кўзини,

Астагина мин сен отанг бўзини,

Овдариб кўрдим-да китоб юзини,

Ота ололмаскан ўзининг қизини.

Жоним болам, шул отангдан ҳазар қил,

Отанг кўрмасин-да Орзуни ўзини, – дейди. Шундан кейин Орзигуллой бўзтулпорни миниб, Кўкғумбаз тоғига жўнаб кетади.

Кўкғумбаз тоғига етиб келган эпик қахрамоннинг биби Фотима билан учрашиши ва шу суҳбатдан кейин Сувонхон ёрининг дарагини топиши мотиви ҳам дostonнинг бошқа вариантларида йўқ. Орзигулнинг Оқтош шаҳзадасига турмушга чиққанини эшитган Абдуллахон ўн тўрт туяга тилла-танга ортиб, савдогар киёфасида Оқтошга келади ва Хисравхон подшони алдаб, шаҳарнинг ўн саккиз дарвозасига эгалик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Шундан кейин подшонинг ўғли Сувонкул олти ойлик овга кетганида у яшайдиган кўрғонни қирқ кечаю, қирқ кундуз ўққа тутиб, гафлат уйқусида ётган Орзигулнинг хобгоҳига бостириб қиради.

Нурмон шоир эпик қахрамоннинг бошига тушган аянчли воқеаларни баён қилар экан, анъанавий сюжетни тақомиллаштириб, ўзига хос бадиий талқин қилишга ҳаракат қилган. Тухмат оқибатида номи қора бўлиб, чўлу биёбонга бадарға қилинган Орзигулнинг ёнига келган Хидир унга далда беради-да, боласининг кесилган бошини жойига қўйиб, “пуф!” дейди. Шу захоти боласи “эна!” деб жойидан тура кетади. Мифик ҳомий Хидир она-болани эргаштириб, ўн бир кун деганда Чорчашма деган чашманинг бўйига олиб келади. Орзигул пирларининг мадади билан шу ерда истиқомат қилиб турганида Оқтош вилоятидан қирқ маҳрамини ияртиб овга чиққан Сувонкулхон уларнинг устидан келиб қолади. Шу тариқа тақдир тақазоси туфайли йўли айро тушган икки севишган қалб бир-бири билан қайта туташади.

Шу ўринда Нурмон Абдувой ўғли эпик репертуаридаги фольклор асарларини ёзиб олишдек эзгу ишга муносиб ҳисса қўшган Зариф Қодирий ҳақида икки оғиз сўз айтиб ўтишни лозим топдик. Ғоят чечан, ҳозиржавоб ва бадиҳагўй бахши Нурмон Абдувой ўғлидан “Кунтуғмиш” дostonининг ўзига хос вариантини ёзиб олган Зариф Қодирий Ўзбекистон халқ Маориф комиссарлиги Илмий марказининг “Ўзбекларни ўрганиш комитети” томонидан 1926-1928 йилларда Самарқанд вилояти бўйлаб халқ дostonларини тўплаш мақсадида олиб борган илмий изланишларида фаол иштирок этган мутахассислардан бири бўлган. У 1927 йилда Нурмон Абдувой ўғлидан “Кунтуғмиш полвон” ва “Орзигул” (“Абдулла кофир”) дostonларини ёзиб олган.

Атоқли халқ бахшиси Нурмон Абдувой ўғли дostonлари ҳажман қисқа бўлса-да, эпик сюжетни тўла сақлаб қолганлиги, анъанавий мотивларнинг қадимийлиги, образларнинг пухта ишланганлиги ва бадиий тилининг халқчиллиги билан алоҳида ажралиб туради.

3. Песни Булбуля. Избранные в трех томах. Т.3. -Ташкент: 1977.

4. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв.№28. Нурмон Абдувой ўғлининг “Орзикул” (“Абдулла копир”) достони.

РЕЗЮМЕ

Мақолада атоқли халқ бахшиси Нурмон Абдувой ўғлининг ижоди ҳақида сўз боради. У ўзининг ғоят хозиржавоблиги ва бадиҳағўйлик иқтидорининг юксаклиги билан алоҳида ажралиб турган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена творчеству известного народного поэта Нурмона Абдувой оглу. Он отличался необыкновенной отзывчивостью и высоким уровнем артистизма.

SUMMARY

The article deals with the work of the famous national poet Nurmon Abduvoy oglu. He was distinguished by his extraordinary responsiveness and high level of artistic ability.

A.ÁBDIEVTIŇ SATIRALIŖ GÚRRIŇLERINIŇ KÓRKEMLIGI

A.Jaqsılıqova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalık institutu

Tayanich sózlar: satira, satirik asar, obraz, badiiylik, janr.

Ключевые слова: сатира, сатирическое произведение, образ, искусство, жанр.

Key words: satire, satirical work, image, art, genre.

Satira arqalı belgili bir xalıqtıń turmıs jaǵdayın, jasaw tárizin, sol dáwirge tán real-turmıslıq waqıyalardı kórkem boyawlar menen sáwlelendirip beriwge boladı. Satiralıq shıǵarmalardıń kórkemliginiń biri jeke adam taǵdirindeǵi kishi kólemlı mashqalalardan baslap, pútkil jámiyetteǵi problemalardı ótkir sınaǵa aladı.

Qaraqalpaq ádebiyatında satiranı tereń izertlep, házirgi ádebiy processte satiralıq shıǵarmalardıń belgili orınǵa iye ekenligin kórsetken ilimpaz Yu.Paxratdinov satira janrı haqqında tómendegishe pikir bildiredi. “Satirada jámiyetteǵi kerı kúshlerge qaratılǵan kúlkiler arqalı unamsız illetlerge óshpenlik oyatıladı. Satira hesh waqıtta progressivlik baǵıtta alǵa ilgerlewshı kúshlerge qarısı kúlkini jumsamaydı. Olardıń negizin túbirin tez tawıp alıp, olar tezden rawjlanıp ketpew ushın háreket etedi. Sol ushın da satiranıń eń baslı ashkaralawshı qurallarınıń biri- kúلكi [1:25].

Ózbek ádebiyatında belgili alım Erkin Xudayberdiev: “Satira haqıyqıy satira bolıwı ushın, birinshiden, onıń dóretiwhisi qanday idealǵa súyenip atırǵanlıǵın anıq bilıwı lazım, ekinshiden, onıń aytajaq pikiri anıq bolıwı kerek”-dep pikirı bildiredi [2:317].

Haqıyqatında da, satira- insan xarakterindeǵi sırlı belgilerdi hár túrli boyawlarǵa sińdirip súwretlewshı janr. Satiralıq shıǵarmalardı dóretiwhisi sóz sheberinen gózzal kórkem sheberlik talap etiledi. Sebebi, satira kóbinese turmistaǵı real haqıyqatlıqlardı jırlawǵa háreket etedi.

Qaraqalpaq ádebiyatında satiralıq prozanıń rawjlanıwında M.Nızanov, O.Ábdiraxmanov, S.Jumaǵulovlar menen bir qatarda Allanazar Ábdievtiń gúrrıńleriniń ornı ayrıqsha áhmiyetke iye. Jazıwshınıń satiralıq gúrrıńlerinde jámiyetlik turmıstıń konkret belgili bir waqıyalarında ashshı turmıs shinlıǵı kórkem bayanlanadı.

Sóz sheberiniń “Bekanniń avtomashinaları” dep atalǵan toplamına kiritilgen gúrrıńleri satiralıq boyawlar menen boyalıp, obrazlı súwretlengen.

Jazıwshınıń “Siziń de isińiz túser” gúrrıńinde turmısımızda ushırasıp otırǵan, óz paydası ushın jaǵımpazlıq etiw, bilimlendiriw tarawındaǵı unamsız kemshilikler ótkir sınaǵa alınadı. Gúrrıńde muǵallım menen oqıwshı arasındaǵı qısqa diolog, muǵallım xarakterindeǵi ashshı haqıyqatlıq kúlkili halatta súwretlenedi. Mısalı:

-Ákeńniń atı Eshimbet emes pe, inim?

-Awa, sonday,

-Asxanada baslıq bolıp isley me, ya?-muǵallım janlanıp ketti.

-Awa,-dedi Begdullanında júzi jadırap.

Bul balanıń mısalıńıń teginge aytilmaǵanın sezbeǵinde biziń hayal jumıstan qańbaqtay ushar eken-dá?!-dep ishinen oylanǵan muǵallım, hayalıńıń awıstırıp-súyistiriw ákeletuǵın mantı, pelmenlerin eslep tamsanıp qoydı.

-Bárekella, bárekella!.. Yaxshı [3:3].

Biz joqarıda kórip ótken misalda qaharmanıń ersi qılwaları sol ersi halında oqıwshılardıǵa tásirli jetkerilgen.

Jazıwshınıń jáne bir kewilge qonımlı dóretpeleriniń biri “Basqa qanıgeliktiń diplomın berin” dep atalǵan gúrrıńinde jazıwshı jáne bir márte bilimlendiriw tarawındaǵı kemshiliklerge bet buradı. Oqıw ornında diplom alatuǵın waqıtı jetip, imtixan tapsırıwǵa kelgen talabadan oqıtıwshı alǵan bilimleriniń juwmaǵın soraydı. Oqıwshı muǵallım aldında juwap bere almay qaladı. Oqıtıwshı bolsa bul halattan gázepkenip oǵan keleshekte isin dawam ettire almaslıǵın aytadı. Oqıwshı haqıyqatında da buxgalterlik kásibin iyeley almasılıǵın, bunı úyreniwge waqıtı bolmaǵanlıǵın aytıp, basqa qanıgeliktiń diplomın soraydı. Oqıtıwshı ózin aqıllı bilip, jumbaqlı máseleńiń juwabın kútedi. Oqıwshı bilim alıw ornına jıllar dawamında usınday oqıtıwshılardıń mútájjin qandırıp, esiginde jumıs islegenin astarlı sózler menen, oqıtıwshınıń nishterine tiyǵızıp sheber juwap qaytaradı. Mısalı:

...-Hesh kim úyretken joq. Al biraq úyreniwge májbúr boldım. Sebebi, isle dep, bir jumıstı tapsıradı. Sonnan óziń ushın úyrene beredi ekenseń. Mısalı meniń aǵash ustası bolıwıma kóbirek úlesin qosqan Alım aǵa. Óytkeni, ol basqalarǵa qaraǵanda ustashılıq jumıslarına úyindeǵi stol, stul, mebellerdı onlawǵa, sharbaq qurıwǵa kóbirek meni jumısaytuǵın edi. Sonlıqtan, ol kisige minnetdarshılıǵım kóp. Al slesar, mexaniklik kásiplerin meńgergenim ushın Qoraz aǵanıń aldında bas iyemen. Oqıwǵa kirgenimnen usı waqıtqa shekem jeńil mashinası buzılsa, basqaǵa aytpay maǵan onlatıp, bul kásiptiń sırların tereń úyreniwime janın ayamadı [3:5].

Mine, bul qatarlar jeńil házil menen berilip, ashshı shinlıq búgingi turmıs haqıyqatlıǵına negizlenip, ótkir satira menen jetkerilip berilgen. Jazıwshı gúrrıń ideyasında búgingi kún jasların tek ǵana bilim alıp, ilim úyreniwge baǵdarlaydı.

Jazıwshınıń jazılǵan gúrrıńlerinde ótkir, kúlkili halatlar, real turmıslıq waqıyalar kóplep ushırasadı. Ol qaharmanlarınıń ishki ruwxıy dúnyasınıń tábiyǵı halatta jetkerip beriwge háreket etedi. Mısalı, avtorıń “Bekanniń avtomashinaları” gúrrıńinde baylıq jolında júrgen turmısımızdaǵı ayrım hayal-qızlarımızdıń unamsız xarakteri ashkaralanadı.

Шығарма мазмунында kewli pák, hadal jigít Bekanniń sadalıǵı, bul sadalıqtan paydalanaman dep óziniń taslaǵan torına ózi túsken hiyleker Saranıń obrazi kórkem súwretlengen. Bekan úy haywanların óziniń avtomashinaları sıpatında qarap, olardı joqarı bahalaydı hám olarǵa ózinshe mashinalardıń atlarını qoyıp aladı. Onı bay shańaraqtıń balası dep oylǵan Sara onıń turmıs qurıw haqqındaǵı iltimasın birden-aq qabıl etedi. Shıǵarmada Sara obrazi Bekan menen diologı arasında anıq kózge taslanadı. Mısalı:

-Bay turasızba, deymen, ya?

-Baylıq dep, artıp baratırǵan dúnyamız joq: bir “Niva”, bir “Jiguli”, bir “Volga” mız-aq bar...Bar arttırǵan dúnyamız tek solar, qarındasım.

Saranıń kózleri jaynap ketipti [3:8].

Шығармада jazıwshı Sara obrazi arqalı óz mápi, jaqsı jasaw, ańsatlıq penen baylıq arttırıwdı gózlegen jámiyetimizdegi ayırım hayal-qızlardıń kewilge qonımsız qılwaların kórkem súwretlep beredi.

A.Ábdievtiń hayal-qızlar turmısın súwretlewshi, olardıń jámiyetimiz ushın jat bolǵan unamsız xarakterin satıralıq sıpatlar menen ashıp beriwshi shıǵarmalarınń biri “Hayalımıń kúyewinen qarızdarman” shıǵarmasında da bayanlanadı. Gúrriń qaharmanı óz ómirlik joldasınıń aq-kókirek, hadallıǵın mensinbey, baylıq jolında barlıq ótmishin umıtıp jan-táni menen mal-dúnyanıń qulına aylanıp ketedi. Шығармада baylıqqa berilip ózligin umıtqan hayal obrazi tómendegi qatarlarda anıq kózge taslanadı. Mısalı: ...Konvertti ashıp qarasam, ishinde tırdıń ekewiniń plyajda túsken súwreti bar eken. Onıń artına: “Bizlerdi hesh kim ayıra almaydı!” dep jazıptı. Xatında bolsa, “Seytim, seniń menen aqırǵı tillesiwim. Bizler óz baxtıwızdı taptıq. Mángilikke qol beristik. Hár kim de óz ómiriniń baxıtlı, shadlı ótkenin qáleytuǵın

shıǵar...Bizler bul jerde bir ay bolıp, Nókiske baramız. Soń toy beremiz. Saǵan xat jazǵandaǵı aytayın degenim, Palımbetten alǵan qarızlarıńdı bizler baraman degenshe tayarlap qoy, qaydan tapsań da” depti [3:13]. Avtor shıǵarmada shańaraq máselesi, er adamnıń hayal adam aldında mártebesini bálent bolıw kerekligin sóz etedi.

Jámiyette óz mápin oylaw, mútájligin qandıraw ushın hiylekerlik penen basqalardan paydalanıw sıyaqlı ideyalar jazıwshınıń “Tis texniginiń kewilshelikligi” gúrrińinde de kórkem bayanlap berilgen. Óziniń jeke jumısı sebepli lawazımnan paydalanatuǵın ayırım qara niyetli insanlardıń xarakteri ótkir sinǵa alınadı. Mısalı:

-Biziń jumıs pa? Qıstawlı ǵoy, bolmasa asıǵaman ba?-dep gibirtiklep atırǵanda tis texniginiń shegir kózleri na-wqastıń qolındaǵı “karta”sındaǵı “mamanlıǵı PMK baslıǵı” degen jazıwǵa túsip ketedi.

-Keliń, keliń, otırıń. Asıǵıs bolsam da, yaxshı, endi sizdi kórip jibereyin,-dedi ol dáriw.-Usınday kewilshelikim bar -dá, aqsaqal. Qáne, “kartańızdı” beriń. Him-m, haw, siz PMK da isleysiz be? -dedi jógisirep, orınlıqqa otırıp atırıp... [3:9].

Tis texnigi ózin kewilshelikke sanap qurılıs materialların pútinlep aladı. Jazıwshı shıǵarma ideyasında kásibinen paydalanıp xalıq mápi emes, óz kúnin oylaytuǵın ayırım kásip iyelerin ótkir sinǵa aladı.

Juwmaqlap aytqanda, óz soqpaǵına iye jazıwshı Al-lanazar Ábdievtiń satıralıq gúrrińleri ideya-tematikalıq sheńberiniń keńligi, mazmunı jeńil jarasımlı háziller menen qurılǵanlıǵı, kúndelikli turmısımızda bolıp atırǵan waqıylardı satıraǵa jiklep kórkemlep jetkerip beriw sheberligi menen kitap oqıwshısı ushın da, sonday-aq XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında da salmaqlı ornı bar dóretiwshe ekenligin kórsetedi.

Адебиатлар

1. Paxratdinov Yu. Satira ásirler sırlası. -Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1994.
2. Xudayberdiev E. Adabiyotshunoslıqqa kirish.-Tashkent: “Sharq”, 2018.
3. Ábdiev A. Bekanniń Avtomashinaları.-Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2008.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада satira janrining ózige xos xususiyatlari, adib A.Ábdievning “Siziń de isińiz túser”, “Basqa qanıgeliktiń diplomi”, “Bekanniń avtomashinaları”, “Tis texniginiń kewilshelikligi”, “Hayalımıń kúyewinen qarızdarman” asarlarining ideya-tematik xususiyatlari badiyiligi órganılǵan.

РЕЗИОМЕ

В статье рассматриваются особенности жанра сатиры, авторские произведения А.Абдиева «Сизиң де isińiz túser», «Басқа қанigeliktің дипломи», «Беканның авtomашиналары», «Tis texniginiń kewilshelikligi», «Hayalımıń kúyewinen qarızdarman» исследованы идейно-тематические особенности его произведений.

SUMMARY

The article examines the features of the satire genre, the author's works of A. Abdiev "Siziń de isińiz tuser", "Basqa qanıgeliktің diplomin beriń", "Bekanniń avtomashinaları", "Tis texniginiń kewilshelikligi", "Hayalımıń kúyewinen qarızdarman" s research features.

Х.ӨТЕМУРАТОВА ГҮРРИҢДЕРИНДЕ КӨРКЕМ ШЕБЕРЛИК

З.К.Ктайбекова – филология илимдери бойынша философия докторы

Әжиязия атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: хикоя, махорат, сюжет, характер, персонаж, эпизод, мавзу, ғоя, бадийлик.

Ключевые слова: рассказ, мастерство, сюжет, характер, персонаж, эпизод, тема, идея, художественность.

Key words: story, skill, plot, character, character, episode, theme, idea, art.

Ғарезсизлик дәуири карақалпақ әдебиятында салмақлы орнына ийе көркем сөз шеберлериниң бири Х.Өтемуратова өзиниң көп санлы прозалық шығармалары менен халыққа кеңнен белгили. Әсиресе, оның «Жигитлер де жылайды», «XX әсирдиң рыцары», «Дийўана», «Адамның зәхәри», «Хаялды қийеси» сыяқлы бир қатар гүрриңдеринде турмыстың хәр қыйлы хәдийселерин шебер сүүретлеуи менен биргеликте инсан тәғдириңиң көп қырлы екенлиги, адамлардың хәр қыйлы минез-кулық, характерге ийе болыўы менен бир-биринен өзгешеленип туратуғынлығы сөз етиледі.

«Жазыўшы- өз дәуириңиң перзенти, көзи, кулағы, хұжданы. Солай екен, ол турмысты сүүретлегенде өз дәуири дәрежесинде болыўы, оның зәүрликлеринен

келип шығыўы тийис», -деп атап өтеди белгили әдебиятшы О.Шарафуддинов [1:159]. Сол айтқандай, Х.Өтемуратова өз дәуириңдеги турмыслық ўақыяларды, қахарманлар тәғдириң көркем образлы түрде сәўлелендирип бере алған.

Жазыўшының «Жигитлер де жылайды» гүрриңиндеги ўақыялар шығарманың бас қахарманы Турымбеттиң этирапында болып өтеди. Гүрриң Турымбеттиң хәмледар келиншегин Нәзигүлден қәуетерленип: «Нәзен, хәзир не қылып атырған екен? Анамның хәм мениң жоқлығымнан пайдаланып, жуўырып-жортып жумыс ислеп жүрген шығар?!».. деген монологы менен басланады [2].

Гүрриңниң композициясында ўақыялар бир неше эпизодлар арқалы сәўлеленген. Турымбеттиң тәғдири,

өмирлик жолдасы Нәзигүлдің хәмледар болыуы, перзентли болыуы менен - ақ жас келиншегинен айрылып қалыуы, және қызы Маликаның да өмириниң қысқа болыуы сыяқлы ўақыялар киши эпизодлар арқалы сүүретленген. Тез жәрдемдеги семиз бенен кесик шаш келиншектің өз ўақтында жетип келмегенлиги себепли жас нәрестеси өмирден көз жумады.

Жазыўшы айырым адамлардың өз ўазыйпасына немқурайлы, жуўапкершиликсиз қарайтуғынлығын «Тез жәрдем» хызметкерлериниң өз ўақтында келмегенлигин турмыс ҳақыйқатлығына сәйкес жазған. Лекин, усындай қайғы - мүсийбет түсип турған қахарманның есине бирден «Аралды куртқан, сизлер, сендей мәнғүрлер!...» деген гәпи шығарманың сюжетине ҳеш қандай байланыссыз берилген сыяқлы.

Сондай-ақ, «Жигитлер де жылайды» гүрриниң темасы шығарманың идеясын толық ашып бере алған. Себеби, шығарма жуўмағында Турымбеттиң аянышлы тәғдирина, жоғалтыуларына ҳеш ким, ҳеш қандай тәселле бере алмайды. Турмыстың аўыр қысыўмети алдында инсанның әззи екенлигин, айырым адамлардың бийпарўалығын жазыўшы усы шығармасы арқалы сәўлелендирип бере алған.

Хәр қандай жазыўшы өмирдеги турмыслық ўақыяларды бақлап, ой елегинен өткереди хәм де оларды шығармасында көркем түрде сәўлелендиреди. Жазыўшы Х.Өтемуратованың «Адамның зәхәри» гүрриңи де турмыс ўақыялары тийкарында жазылған. Гүрриң қоңсы туратуғын еки хаялдың жәнжели менен басланады.

Микрорайонда жасайтуғын биринши қабаттағы кәйўаны хаял Рәўияның үйине жоқары қабатта туратуғын қоңсысы Гүлай менен Сералының үйиниң қранынан суў ағады.

« - Бир заман көз илиндире қояйын десе, - тынышлық бермедің ғой?! Не қылды, қараң қалғыр, Арал қурып атырғанда, сениң үйиң теңиз болып кетти ме?...» [3].

Түни менен күйеўинен таяқ жеп, ким менен урысарын билмей атырған Гүлайға қоңсысының келгени оңай түседі. Урысыў нийетинде келмеген кәйўаны хаял Рәўияны ашыў қурса, бул да аўзына келген сөзди айтып, екеўи жәнжеллесип кетеді. Еки қоңсының жәнжели еситип, тың-тыңлаған қоңсы-қобалардың ҳеш қайсысы арашаға келмейди. Жәнжелдің изи төбелеске айналады.

Хәр күни күйеўинен таяқ жеп, ети өлип кеткен Гүлай ҳеш нәрсе болмағандай ертеңине үшінши қабаттағы қоңсысына барып, Рәўияны жаманлап, әнгиме дуканын гүжитеди.

Ал, Рәўия қарсы қоңсысының үйинде «Хәзирги жаслардың бийталаплығы»нан бийбастақ болып кеткенлигин айтып сөз майын тамызады.

Жазыўшы бул гүрриң арқалы жәмийетимиздеги жүз берип туратуғын, әсиресе, көп қабатлы үйлердеги машқаланы алып шығыў менен бирге, айырым қоңсы-қобалардың бийпарўалығын, аўызбиршилигиниң жоқлығын, базыбир жаслардың келте пәмлигин, тилиниң зәхәрлигин, адамгершиликке жат хәрәкетлерди ислеўи, қолайсыз гәплер айтып, шарбаяшылыққа берилиўин, улыўма турмыста ушырасатуғын ашшы ҳақыйқатлықты сүүретлеп көрсеткен.

“Көркем сөз хәдийсеси инсанлар жәмийетине әйне олардың өзлерин өзлерине сыпатлаў, тариплеў, сүүретлеў, көрсетиў арқалы тәсирлендириў өнери.” [4:21].

Шығармадағы персонажлардың диалогларындағы бир-бирине айтылған ашшы сөзлери арқалы хәр бир қахарманның жеке психологиясы ашып берилген.

Хәттеки, айырым адамлардың даў-жәнжелди еситип атырса да арашалаўға келмегени - ашынарлы жағдай.

Расында да адамның зәхәри, жыланның зәхәринен де өткир екенлиги, адам зәхәри оның тилиниң ашшылығында, зәхәрли тили менен шақса, хәттеки жыланның өзи де тил тартпай өледі. Соның ушын да адамның зәхәрин адам алатуғынлығын айтып, шығарма жуўмақланады.

Х.Өтемуратованың «ХХ әсирдин рыцары» гүрриңи жаслар турмысынан алып жазылған. Гүрриңде Рашид, Азат, Бахыт, Айбар сыяқлы классластардың тәғдири сөз етиледі. Жасы жигирма беске келсе де үйленбегенлиги себепли рыцарь атанған Рашидтиң өзіне өмирлик жолдас болатуғын, «Әжинияз шайыр тәрийплеген қос бурымы өкшесине таўланған тәккабыр гөззалы»н, өз муҳаббатын таба алатуғынына исеними кәмил еді.

Жоралары таныстырған қызлар да кеўлин жибите алмаған Рашид бир күни «...қап-қара мийиздей бурымлар, қыпша белди аймалап қиятырған қызды ушыратқан күннен баслап муҳаббат саўдасына гирипдар болды [5]. Бул қыздың исминиң Мәдийна болып, университетте бесинши курста оқыйтуғын еді. Саўдагер жорасы Азаттың үйленбекши екенлигин еситкен Рашид қызға кулақ қағыс етеді. Рашид мәс халында қиятырған Азатты үйине апарып таслаўға ыңғайласқанда, оны ийтерип жиберип, үстине «Жигули»н айдайды.

Шығармада өмирге жеңил-желпи қарайтуғын Азат, дурыс нәзер менен қарап, туўры пикирлейтуғын Рашид, екеўиниң арасында Мәдийнаға деген Рашидтиң пәк муҳаббаты, достысына ғамхорлық көрсетпекши болған Рашидке ислеген Азаттың ойсызлығының ақыбети жазыўшы тәрәпинен исенімли сәўлеленген.

Жазыўшының «Хаялдың кийеси» гүрриңинде де инсанлар тәғдири сөз етилген. Шығармада өмирдиң қайталанбаслығын, өмирдиң инсанға берилген бир сынақ екенлигин сәўлелендиреди.

Адамлардың әпиўайы сезим-туйғыларын сүүретлеў арқалы жазыўшы шығарманың мазмунын терең ашып көрсете алған. Шығарма жуўмағында өмирден көп дәкки жеген Дәўлеткул дурыс шешим қабыл етеді.

Гүрриңде Улдайгүл менен Инжигүлдің минез-құлқы салыстырмалы түрде берилген. Сипсекеш болып, хадал мийнети менен күн көретуғын Улдайгүлди жұмыстан шығарған Дәўлеткул балықтай жылысқақ, өмирге жеңил көз бенен қарайтуғын Инжигүлди жұмысқа алады. Атқосшысы Мамыттың Улдайгүлди жұмыстан шығармаў кереклигин өтинип, жалынғанына қарамастан, тәккабыр Дәўлеткул айтқанынан қайтпайды. Бирақ Инжигүл Дәўлеткулға пәнт береді.

Жазыўшы қысқа хәм тужырымлы сюжет таңлаў арқалы шығарма қахарманы Дәўлеткулдың бир-еки жыллық өмириндеги болып өткен ўақыялар дизбегин, оның ислеген ислериниң унамсыз ақыбетлерин, лекин хадаллық деген туйғының ақыр-ақыбетинде женетуғынлығы шеберлик пенен сүүретленген. Гүрриңде персонажлардың ишки руўхый гүйзелислерин бериў арқалы олардың характерлери айрықша көзге тасланады. Мысалы: «Қойнында таўланған Инжигүлдің назлы жилўасы кексе хәмелдарды жубатты...», «китаплардағыдай қылып, дәстурхан шетиндеги пышақты алып, қандарын жаракатлаўға шайланып еді, қолы қалтыраған ғаррының билегин сындырып жиберерлик күш пенен дұғыжым еркек жаслығын көрсетип, аяқ-қолын шандып, некелесин тартып әкетти, май бөксесин көк-көмбек қылып, көк ала қойдай етип сабап, бетин тырнап, көзин шуқыған екеўидиң тәнге түсирген жарасынан да бетер, кеўлиниң қабарғаны аўырлық қылды» [6]. Терең мәниге ийе сөзлерден шеберлик

пенен пайдаланыў арқалы шығарманың оқыўшыға деген эстетикалық тәсиршеңлигин арттырады.

Дәўлеткулдың шаңарағының берекети қашып, дәўлетти таяды, ҳаялы өлгеннен кейин балаларының да турмысы келиспей, хожалығы бузылады, жетим қалған ақлығы да набыт болады.

Өзиниң қайсы қылўасы ушын бундай жағдайлардың жүз берип атырғанын ойлап, ой түбине жете алмаған Дәўлеткулға атқосшысы Мамыттың мәсләхәти менен Улдайгүлди қайтадан жұмысқа алады.

Ат көтермес саўлатлы нәзелімнің не ушын қарапайым сипсекеш болып жүргенине ҳайран болған Дәўлеткул «ҳаялдың кийели» екенлигин тән алады.

Жазыўшы бул шығармасы арқалы инсанлардың әдеп-иқрамлылық пазыйлетлериниң уллылығын тәриплеп, ҳадаллықтың ҳәр қандай нәрседен үстин келетуғынлығын айтпақшы болған.

«Дийўана» гүрриңинде өмир-өмиринше адамлардан мийрим-шәпәт, мирийүбет инсанларға күткен, бирақ

Әдебиятлар

1. Шарафиддинов О. Истеъдод жилолари. Адабий портретлар. –Тошкент: Фафур Ғулом иомидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
2. Өтемуратова Х. Жигитлер де жылайды /Совет Қарақалпақстаны. –Нөкис: 1990, 6-октябрь №189.
3. Өтемуратова Х. Адамның зәхәри / Қарақалпақстан жаслары. – Нөкис: 1993, 9-октябрь, №157-158.
4. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.
5. Өтемуратова Х. XX әсирдиң рыцары . // “Әмиўдәрәя”. – Нөкис: 1990. - №3. 57-69-б.
6. Өтемуратова Х. Ҳаялдың кийеси / “Еркин Қарақалпақстан”. – Нөкис: 2002, 16-февраль.
7. Өтемуратова Х. Дийўана / “Қарақалпақстан жаслары”. – Нөкис: 1991. 21-июнь, №75.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Х.Ўтемуратованиң ҳикояларидаги бадий хусусиятлар тасвирланған. Айниқса, ёзувчиниң персонаж, қахрамонлар, образларниң яратилишидаги маҳорати ҳақида фикр юритилади. Асарлардаги конфликт масаласи, ҳаётти муаммолар воқеаларниң кетма-кетлиги орқали очиб берилған. Ҳикояларда мустақиллик дәври нафаси, янги образлар, янгича фикрлаш ва қутилмаған бурилишларға эга қахрамонларниң ифодаси тасвирланған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются художественные особенности в рассказе Х.Утемуратовой. Особенно мнение писателя открылся персонажей, герои, опыт образов. В произведение конфликт, жизненные проблемы раскрываются по степенно. В рассказе изображается период независимости, новые образы, креативно мысленные и выражение героев с неожиданными поворотами.

SUMMARY

The article describes the artistic features of H. Utemuratova's stories. In particular, one thinks about the writer's skill in creating characters, heroes, images. The issue of conflict in the works, the problems of life are revealed through a series of events. The stories depict the breath of the independence era, new images, new thinking and the expression of heroes with unexpected twists and turns.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА ЛОФ ВА ЭРТАК ЖАНРЛАРИНИҢ МУНОСАБАТИ

Д.Мехлиева – таянч докторант

ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: лоф, лофчи, хажвий эртақ, муболаға, кал.

Ключевые слова: лоф, лофчи, комикс, преувеличение, кал.

Key words: Lof, lofchi, comic tale, exaggeration, kal.

Халқ оғзаки ижодиниң бугун биз “жанр” деб атайдиган намуналари қачон пайдо бўлгани номаълум бўлсада, уларниң барчаси уч катта турга бўлиниши, илмий тадқиқ этилиб, бир тизимга солинған вақти, жараёни амалга оширган илм аҳлларида воқиқ эканлигимиз тадқиқот мавзумизни ёритишда шамчирок вазифасини ўтайди.

“Насрий фольклор жанрлари аввало оғзакилиги, эпик турга мансублиги, насрий характериға кўра бир хилликни касб этади. Шунга қарамасдан, ҳар бир жанр ўзига хос жиҳатлари билан ўзаро фарқланади.

Ўзбек халқ насри таркибига кирған жанрлар ўзаро умумий белгиларига кўра икки гуруҳға бўлинадилар:

Биринчи гуруҳни миф, афсона, ривоят, деномик ҳикоялар ташкил этади.

Иккинчи гуруҳ эртақ, накл, латифа ва лофлардан ташкил топған. Бу гуруҳ жанрлари юксак бадийликка эга эканлиги, ахлоқ нормаларини белгилаш, таълим-тарбия ғояларини акс эттириш, айна пайтда эстетик завқ бериш вазифасини адо этиши, ижтимоий-маиший воқеаларни ҳаёлий ва ҳаётти уйдирмаларда ҳикоя қилиши билан фарқланади.

Ҳар икки гуруҳ жанрларида қахрамон ҳаракати билан боғлиқ замон ва макон таърифи ҳам турличадир. Вақт миф, афсоналарда “Дунё пайдо бўлганда, узок ўтган замонда”, “Тангри дастлаб ер, осмонни яратганда” шаклида, ривоятларда вақт конкрет, аниқ замонда, эртақ, латифа, накл, лофларда ноаниқ замон, эпик маконда юз беради” [4:8-9].

Қўшимча қилиб айтиш мумкинки, оғзаки ижод жанрлари тарихий тараккиётига кўра бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда бир-бирини тўлдиради, шохлари тарвақайлаб кетған энг сара мевали дарахтни эслатади, мевасидан тотиб кўрган инсонға маънавий қувват, шифо бўлади...

Лоф ўзбек халқ оғзаки ижодиниң муболағали бадий тасвир воситасида ҳажв, энгил юмор, ҳазил-мутуйиба, сўз ўйини, масҳара, найранг кўрсатишға асосланған аччиқ ёки хушчақчақ кулги яратувчи мустақил жанридир. Лофлар диалог асосига қурилади ва айтувчи (лофчи)лардан бириниң мантиқий ғолибликка эришиши билан якунланади.

Униң реал воқеликни қамрови, манбааға муносабат, бадий акс эттириш мезонларини аниқлаш генетик асослари, ўзгача хусусиятларини белгилаш

имконини беради. Ўзига хосликнинг равшан тус олишида киёсий таҳлил муайян талабга жавоб беради, хусусий хоссаларини кашф этишга имкон яратади.

Лофнинг мустақил жанр сифатида шаклланишида сатирик эртаклар, қизиқчилик аңаналари, аския, латифа, нақл, оғзаки ҳикоялар алоҳида аҳамият касб этиб, айрим белгилари, тасвир воситалари мазкур турга мос табиатнинг ташкил топишида етакчи роль ўйнаган.

“Эртак афсона сингари энг қадимги, энг оммавий, кенг тарқалган мустақил жанрлардан биридир. У таълимий аҳамиятга, хусусан, яхши хулқ, одоб-ахлоқ, нозик дид, юсак фаросат, доно ақл, тадбиркорликни нақл этиши билан ажралиб туради” [4:4].

Эртак, латифа, нақл, лофларда қаҳрамон, воқеа ва ҳодисалар бадиийлаштирилган, ҳаётда бўлгандай эмас, идеаллаштирилган тарзда, кенг кўламда тасвирланади.

“Эртак жанрининг асосий хусусиятларидан бири унинг халқ ҳаёти, кураши, тарихи, психологияси, дунёқараши, урф-одатлари билан жуда яқин боғланган бўлиши ва инсонларга ахлоқий ва маънавий йўлдош бўлиб келишидир... Қаҳрамонлари ҳайвонлардан иборат мажозий эртаклар, ҳажв эртакларда унинг ҳазил-мутойиба, кулги характерини эртак бошидаёқ кўрсатиб турадиган доимий эпитет кўллаш услуби ҳам мавжуддир. Ўз навбатида эртакка кириш ёки эртакчининг ўзи айтмоқчи бўлган эртакдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатини кўрсатадиган ўша бошланиш жойи одатда саж ёки шеърий шаклда айтилади:

“Бор эканда, йўқ экан,
Оч эканда, тўқ экан,
Бўри –баковул экан,
Тулки –ясовул экан,
Қарға –қақимчи экан,
Чумчук –чақимчи экан.
Ғоз –карнайчи экан,
Ўрдак –сурнайчи экан.
Лайлак –ноғорачи экан,
Товук –тоғорачи экан.
Илон танобчи экан,
Қалдирғоч лофчи экан.
Тошбақа тарозибон экан,
Қурбақадан қарздор экан.

Бу мисолда парранда ва турли жониворлар жисмоний тузилишидаги баъзи хусусият ҳамда унинг одати, феъл-атвори турли касб-хунар, мансаб эгаларининг баъзи характер чизиқларига киёс этилиб, оригинал ўхшатиш, метафоралар билан кулгили ҳолат юзага келтирмоқда” [5:5].

Тадқиқот мавзумиздан келиб чиқиб, юқоридаги зачинда диққатимизни тортган “қалдирғочнинг лофчи” эканлиги “Қиссаси Рабғузий”да келтирилган мифологик афсонага бориб такалади. (Кейинги тадқиқотларимизда батафсил тўхталамиз).

Ҳаттоки лофлар эртаклар, дostonлар орасида ҳам кўп бўлгани каби, баъзи эртаклар гоъвий мазмуни фақатгина лофчилик услубига қурилган. Шу жиҳатдан: “Нўхотвой”, “Пуфакбой”, “Ҳандалак полвон”, “Қулоқбой”, “Олтмиш оғиз ёлғон гап”, “Уч ёлғонда қирқ ёлғон” [2] эртакларини эслатиб ўтиш кифоя.

Бир қанча эртаклар бир халқдан иккинчи қўшни халққа ўтган ва тарқалган. Қўшни қардош халқлардаги эртакларнинг бир-бирига ўтиши, кенг тарқалиши шунини кўрсатадики, бу қардош халқлар энг қадимги замонлардан бери бир-бирлари билан бирликда, ҳамжиҳатликда, иқтисодий, сиёсий, маданий, адабий муносабатда бўлганлар.

Ўзбек халқ эртаклари орасида турмуш ҳодиса воқеаларини ҳажвий образлар ва кулгили ситуациялар, мажоз ва муболағалар, лоф ва лофчилик ёрдамида ҳушчакчак ҳикоя қиладиган хиллари ҳам борки, улар

ўзларининг специфик хусусиятлари билан бошқа эртаклардан фарқ қиладилар.

Ана шундай эртаклардан бири “Қирқ ёлғон” эртакидир. Бу эртак деярли барча туркий халқлар оғзаки ижодида учрайди.

Ўзбекларда “Қирқ ёлғон” [2], козокларда “Қырық отірік” [6], қирғизларда “Қырк қалп жомок” [7:58-62], озарбайжонларда “Samet'in Nağılı” [8:37] эртаклари мазмуни айнан бўлиб, подшони ўз “ёлғонларига” ишонтира олган “қал” унинг қизига уйланади.

Эртакда кўрсатилишича, подшонинг қизига хаваскорлар кўп. Аммо унинг шarti: уч ёлғон айтмоғи, ҳар ёлғонда қирқ ёлғон бўлмоғи керак. Кўп шахзодалар бу шartни бажара олмагач, бир подачи “қал” талабгор бўлиб сўз бошлади:

“–Таксир, мен камбағал, қашшоқ етимман. Отадан битта эдим, ўла-ўла учта қолдик. Учала оға- ини биров-биримизни билмас эканмиз. Биз топишиб, сўрашиб қолдик. Бундай қарасам биримизнинг ёқамиз йўқ, биримизнинг энгимиз йўқ, биримизнинг этагимиз йўқ.”

Эртакда келтирилган “ёлғонлар” даврининг ижтимоий-сиёсий муаммоларини ҳажв, аччиқ мазақ орқали очишга хизмат қилади:

“Мен отадан туғилганда қашшоқ етимлар битта бўлса, ҳозир улар сон-саноксиз, улар очлик ва ночорликдан қирилиб кетяптилар. Охири ўла-ўла уч киши қолдик, қолганларимизнинг ҳам “биримизнинг ёқамиз, биримизнинг энгимиз йўқ, биримизнинг этагимиз йўқ” каби “эшиқдан сизмай тешиқдан чиқиб кетадиган” нимжон, ҳоли хароб инсонлар, ўксик болалар қиёфаси ҳажв ортига беркитилади. Булардан иккитасининг қорни сира нонга тўймаган, учинчиси бўлса оч. Ҳатто улар қўлга қирса-топилса “олти ботмон гўштни пиширмай, қотирмай еб қўйишга тайёр кишилар.

“Кўр кўрни қоронғида топар” деб учаламиз топишиб, бир улфат бўлиб, йўлга юрмай, четга чиқмай кетавердик:

Турмушнинг оғирлиги, ўлпон ва солиқларнинг ҳаддан зиёдлиги, халқнинг бирор кимсага, бирор жойга бу борада арз қила олмаслиги, подшонинг адолатсиз сиёсатидан бир қадам ҳам четга чиқа олмаслик...

“Бундай қарасак, бир ерда учта пул ётибди. Иккитаси сийқа-сийқа бўлиб кетган, биттасининг муҳри йўқ. Муҳри йўқни этаги йўқнинг барига солиб кетавердик. Йўл юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик, бориб-бориб бир сойга тушдик. (бир нусхада “учта ҳовузи бор жойга етиб келдик”) Сойга қарасак сув йўқ, қуп-қурук, биттасининг суви йўқ”) Унда учта балиқ ётибди (Уч нусхада “Суви йўқ ҳовузда учта балиқ кўрдик”) иккитаси ўлик, биттасининг жони йўқ. Жони йўғини олиб этаги йўқнинг барига солдик. Сойдан чиқиб йўлга тушдик, кетавердик, кетавердик. Олдимиздан учта уй чиқди: иккитасининг томи йўқ, биттаси яп-яланғоч. Яп-яланғочига кириб борсак, учта қозон турибди, иккитаси илма-тешиқ, биттасининг таги йўқ. Таги йўғига этаги йўқнинг барига балиқни солиб, пиширмоқчи бўлдик. Чангалзорни ахтариб, бир боғ ўтин тополмай, ўт ёқмасдан балиқни пиширдик, ўтинни аямай ёқа берибмиз, суяқлари хил-хил бўлиб кетибди, гўштига иссиқ ўтмабди. Уч оғайни еяберибмиз-еяберибмиз, қорнимиз тўйиб кетибди. Кетамиз деб эшиқдан сизмай, тешиқдан чиқиб жўнаб қолдик.” Уларнинг бу ахволга тушишига илк сабабчи, мамлакатни харобазорга айлантирган, “сойларни сувсиз қолдирган”, инсонларнигина эмас, балиқларни ҳам “иккитаси ўлик, биттасининг жони йўқ” даражага келтирган, “уйларни томи йўқ, яп-яланғоч”, “чангазорлардан қанча ахтарсанг ҳам бир боғ ўтин топилмайдиган”, пулларни кадрсизлантириб “сийқа-сийқа, муҳри йўқ” қилган тузумнинг жабр-зулми, хон-бекларнинг ўзаро қирғинбарот уришлари бўлса,

иккинчи томондан мол-мулкка эга бўлган, аҳолининг унча катта қисмини ташкил этмаган бойларнинг жуда арзимас ҳақ эвазига оддий оддий кашшок одамлар меҳнатидан фойдаланиб “олти ой деҳқончилик қилиб, ишлаган ҳақи битта жуводиз” ёки “ёзи билан ишлаган ҳақи уч ойлик ризки” бўлиши, ҳақини талаб қилса хўжайинларнинг “сенга ҳам ҳақми?” деб “уриб ўлдириши” гача бориб етиши эди. Шунинг учун мазлум бечоралар “йўлдан юрмай, четга чиқмай, кетаверишга” мажбур бўлар эдилар, дейилмоқчи.

“Бир жойда битмаган ўтнинг тагида туғилмаган куённинг боласи ётган экан. Экилмаган толни кесилмаган поясидан бир хўл гавронни ясаб, соб қолдик, уч думалаб йиқилди, ушлаб сўйвордик, олти ботмон ёғ қилди, олти ботмон гўшт, гўштини пишириб қотирмай учаламиз еб бўлдик. Иккитамиз тўймадик, биттамиз оч қолдик, иккита акам хафа бўлиб, аразлаб кетиб қолди, “ёғ ўзимга қолди” деб чориғимни ечиб, олти ботмон ёғ билан чорикни мойладим, биттасига етди, биттасига етмади.”

“Кал”нинг муболағали ёлғонлари бир томондан адолатсиз сиёсатни фош қилиш бўлса, иккинчи томондан халқнинг зукко, сўзга чечан, юксак ақл-заковат соҳиби, ҳар қандай вазиятдан усталлик билан чиқа олиш қобилиятини намоён қилиб, енгил кулги, хушнудлик, эстетик завқ бағишламоқда. Ёлғон айтиш баҳонасида инсон тафаккур ва тасаввурини чархлашга хизмат қилмоқда.

“Чарчаган эканман, ухлаб қолибман. Бир вақт говур-гувур тўпалон пайдо бўлди. Сакраб ўрнимдан турсам, мойланган чориғим билан, мойланмаган чориғим муштлашиб, солишяпти. Икковининг жағига бир тарсақидан уриб, тагин ётиб ухладим. Бир вақт уйғониб қарасам, мойланган чориғим менинг чопонимни устимдан тортиб олиб, ўзининг устига ой-қора қилиб ёпиниб, ухлаб қолибди, мойланмаган чориғим аразлаб кетиб қолибди.

Мойланган чориғимни уйғотиб қийиб олдим, этаги йўқ чопонни бар уриб уйга келдим. Мен кетаётганда уйда кампир онам билан бир хўрозим қолиб эди. Борсам на чорик бор, на кампир бор, на хўроз бор. “Бу қандай мушкул иш бўлди, энди буларни қаёқдан топдим” деб даргоҳингизга арз қилиб келдим. Дарвозада турган амалдорларингиз киргизмади, деб бошини солиб турди.”

Қадимда хон-беклар саройига оддий камбағал, совға-саломларга қурби етмайдиган ғариб кишилар мутлақо қира олмаганлар. Сарой муҳитидаги кишиларнинг баднафслиги, порахўр, очкўзлигини яхши билган “кал” икки юз қўй ваъдаси билан подшо бошлик аёнларни умидвор қилиб, ўз мақсадига йўл топади.

“Подшо уламо-фузалоларига қарабди. Улар ўрнидан туриб подшога қуллук қилиб:

-Таксир, бу калнинг ҳамма гапи ёлғон, лекин бу кал қўйни ҳам йўқоттимга чиқаради,-дебди.

Кал гап бошлаб кетибди:

-Йўқ, таксир, амалдорлар дарвозангизга киргизмагандан кейин, кўнглим бузилиб, кампир билан хўрозни, бир пой чорикни излаб кетиб қолдим. Йўл юрдим, йўл юрсам ҳам мўл юрдим, бир қишлоққа етдим. Ахтариб, суриштириб юриб, хўрозни топиб олдим. Бир бойниқиде деҳқончилик қилиб юрган экан. Қўришиб, омонлашиб, ҳол-аҳвол сўрасам, олти ой ишлаган ҳақи битта жуводиз бўлибди, уни ҳам хўжайини нася қилибди. Хўжайини билан уришиб, жанжаллашиб жуводизни ундириб олдим, хўрозга: “юр кетайлик” десам, “тагин олти ойга юрганман” уч ой ўтди, қолган уч ойини битириб, ҳақимни олиб ўзим бораман” деди. Жуводизни олиб, хўроз билан хайрлашиб уйга келсам, уй ҳам йўқ. Тоза диққат бўлиб, уйни, кампирни, бир пой чорикни излаб чиқиб кетдим. Тепага чиқиб қарадим, кўринмади, қирга чиқиб

қарадим, тоққа чиқиб қарадим кўринмади. Қайтиб бир сойга тушдим. Жуводизни ерга санчиб, устига чиқиб қарасам, Сирдарёнинг бўйида кир ювиб ўтирибди. Жуводизни олиб неча тоғ, неча қир, неча йўл ошиб, олдига бордим. Мени йўқотиб қўйиб, бировниқиде чўрилик қилиб юрган экан. “Юринг кетамиз” десам, “Ҳақимни олмай кетмайман” деди. Уч йилда ишлаган ҳақи уч ойлик ризки бўлибди. “Сен кетавер, яна уч ой хизмат қилиб, ўзим бораман” деди.”

Эртақдаги хўроз образи ҳам мажозий бўлиб, у ҳам халқ вакилидир. Бу эртақдаги мажозий, киноявий лофлар орқали халқ зулм, адолатсизлик, ноҳақлик, очкўзлик, ҳийла-найранг иллатларини масхара қилиб, адолат қарор топишига умид боғлаганлар. Эртақнинг ғояси ўзига хос юксак бадий савияда ифодаланган.

“Этаги йўқ чопонимга бар уриб, пешонамга бир чертиб, кампирнинг олдидан бурилиб, дарёнинг кўпригига қараб йўл олдим. Борсам, дарё тошиб, кўприкни сув олиб кетибди. Сочимнинг туби терлаб, ташна бўлиб қолибман. Сув ичай десам, дарё музлаб ётибди, тошлоқдан битта ҳам кесак тополмай, каллам билан музни урдим, муз ёрилди, калламни музга тиқиб сувдан ичиб жўнадим. Бир вақт кетатуриб, жуводизим эсимга тушиб қолди. Дарёдан сув ичганимда ўша ерда қолаверибди. Қайтиб дарёнинг бўйига келдим, жуводиз йўқ. “Энди бундан ҳам ажралдим” деб кампирнинг олдига бордим. Борсам, кампирнинг уч ойи битган экан. Хўжайинидан ҳақини талаб қилса, хўжайини: “Сенга ҳам ҳақми?”- деб кампирни уриб ўлдириб қўйибди. Дод-фарёд қилиб: “қандай мушкул кунга қолдим”, деб даргоҳингизга арз қилгани келдим. Дарвозада турганлар киргизмади, - деб бошини солиб турибди.

Подшо уламоларига қарабди, уламолари калга қарабди, улардан бири туриб подшога қуллук қилиб:

-Таксир, бу калнинг гапига ишонманг, қўйни сўранг, шу бўладиган бўлса, сал туриб қўйни ҳам “йўқолди”, “ўлиб қолди”га чиқаради, - деб турибди. Кал гапга қирибди:

-Йўқ, таксир,- дебди, даргоҳингизга киргизмагандан кейин, ўзим бориб чатоқлик қилиб кўрайин деб кампирни ўлдирган хўжайин олдига бордим. “Кампирнинг ҳақини бер, ўлигининг хунини бер” деб халқнинг олдига олиб чиқдим. Кўпчилик ўртага тушиб, базўр бир эшак ундириб берди. Эшакни миниб қайтиб келаётсам, йўлдан бир қарвон ўтаверди. Қарвонбоши менга қараб: “Ҳов кал, эшагинг яғир бўлиб қолибди. Тушиб тўқимини бошқатдан яхшилаб ол” деди. Тушиб қарасам елкаси ўйилиб кетибди. “Хўв ака, бунга нима дори” десам, у ёнғок дори, мана шу ёнғокни қуйдириб, яғирга қўйсанг, тузалади” деб қўлимга битта ёнғок берди. Ёнғокни қуйдириб, эшакнинг яғирга қўйдим, тўқимини ўрайин деб қарасам, яғирдан ёнғок кўкариб чиқиб келяпти. Ҳаш-паш дегунча кўтарилиб кетиб, гуллаб туга бошлади. Бундай қарасам шишиб қолибди. “Устига чиқиб боксам, эшакнинг бели майиб бўлар, кесак билан уриб қоқиб олайин” деб эшакни бир шудгорга олиб келдим. Кесак кўп, билакни шимариб олиб, шу кесакни отаман...на отган кесагининг биттаси қайтиб тушади, на битта ёнғок тушади. Мен ҳам чарчамай отавердим. Бир вақт шудгорда кесак қолмади. “Энди ўзим чиқмасам бўлмайди деб ёнғокнинг устига чиқсам, у ботмон шудгор бўб қолибди, бир чеккадан шилдираб сув оқиб турибди. “Зап тарвуз экадиган ер бўлибди”, деб тарвуз экиб қўйдим. Ҳар тарвузлар бўлди денг, кучоққа сигмайди.

Ақл бовар қилмас ёлғонлар худди ҳақиқатдек тингловчини ҳайратга солади, баъзан чалғитиб, қоришқик фикрлар гирдобига тортади. Барчаси ёлғон эканлигини билиб турсанг-да, тўхтамасдан шу ёлғонларни тўқий олаётган “кал”нинг ҳолатини тасаввур қилган одамга завқ, самимий кулги бахш этади.

У давом этади:

“Сувнинг бўйига ўтириб, тарвузнинг биттасини сўймоқчи бўлдим. Пичоқ билан озгина чакмоқлаб, чакмоқланганини пичоқнинг учи билан туртиб оламан деган эдим, ўйилиб пичоқ тарвузнинг ичига тушиб кетди. Эгилиб оламан деган эдим, ўзим ҳам тушиб кетдим. Пичоқни излаб юрсам бир одам йўлиқди: “Ака йўл-пўлда битта пичоқ кўринмадими?” десам, “Хали битта пичоқни қидириб юрибсанми, биз қирқта карвон эдик, ҳар биримизнинг қирқтадан туямиз бор эди, йўқотишиб тополмай юрибмиз”, деди.

Ҳаддан ортиқ муболаға –лоф инсон фантазиясининг, хаёлот оламининг чексизлигидан далолат беради. Топқирлик билан айтилган “ёлғон” фикрлар хузур, кайфият бахш этади.

“Бу мушкулни ечиш учун ҳам даргоҳингизга арз қилиб келдим, - деб бошини солиб турибди. Подшо ўйлаб қолибди. Уламолардан биттаси туриб подшога куллук қилиб:

-Тақсир, бу калнинг йўқолган нарсаларини хазинангиздан бериб жўнатворинг, - дебди.

Подшонинг кизи эшикнинг орқасида кулоқ солиб турган экан, қиз отасининг олдига чиқиб:

-Менинг уч шартимни шу кал бажарди, кал бўлса ҳам шунга тегаман, дебди.

Шунда кал ирғиб ўрнидан туриб, подшога таъзим қилиб:

-Тақсир, фалон тоғда фалон бойнинг қўйини боқдим, ўзимнинг ҳисобимда ҳақим икки юз қўй бўлди. Хўжайиним шу қўйни бермай ҳайдаб юборди. Подшоҳим, сиз ундириб оласиз, шу икки юз қўйни тўянага қўшдим, - дебди.

Подшо тўй-томоша қилиб, қизини калга берибди. Кал мурод-мақсадига етибди” [2].

Эртақнинг “Уч ёлғонда қирқ ёлғон” деб номланишига шоҳ қизининг шу мазмундаги талаби сабаб бўлгандир. Шоҳ қизига талабгор бўлиб, шартни бажаролмай нобуд бўлган кўп кишиларнинг ёлғонлари эртақда келтирилмаса ҳам, унда кўрсатилишича ҳеч бирининг жавоби қизни ва ҳақамларни қаноатлантирмаган. Лекин шу чўпоннинг жавоблари ҳақиқатан сарой аҳли томонидан гарчи улар “кал”га салбий муносабатда бўлсалар ҳам, эътироф этилади.

Адабиётлар

1. Афзалов М.И. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. –Тошкент: 1964. 94-б
2. Karimiy B. Ozbek xalq ertaklari. –Taskent: 1939.
3. Жалолов Ф. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. –Тошкент: 1976. 103-б.
4. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. -Тошкент: “Фан” 2008. 200-б.
5. Раззоқов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. –Андижон: 1965.
6. Kitap.kz
7. Кыргыз эл жомоктору. 2013
8. Azerbaijan nagillari 2010

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек халқ оғзаки ижодига мансуб лоф жанрининг эртақ жанри билан ўзаро муносабати, ҳажвий эртақлар, ҳажвий эртақларда синов, ёлғон айтиш мусобақаси, ҳажвий қаҳрамонлар хусусида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается взаимодействие жанра узбекского фольклора с жанром сказок, юмористических сказок, испытаний в юмористических сказках, состязанием лжи, юмористическими героями.

SUMMARY

The article deals with the interaction of the Uzbek folklore genre with the genre of fairy tales, comic tales, tests in comic tales, the contest of lies, comic heroes.

ХАЛЫҚ АҰЫЗЕКИ ҮЛГИЛЕРИНИҢ Ә.ӘЖИНИЯЗОВ ПОЭЗИЯСЫНА ТӘСИРИ

Т.Ж.Отарова – докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі,

Қарақалпақ гуманитар илимлері илим изертлеу институты

Таянч сүзлар: жанр, замонавий поэзия, лирика, фольклор, накл-мақол, афоризмлар, бағишлов кұшиқлари

Ключевые слова: жанр, современная поэзия, лирика, фольклор, пословицы, афоризмы, описательно-посвящённые стихи

Key words: genre, modern poetry, lyrics, folklore, proverbs, aphorisms, descriptive-dedicated poems.

Жазба әдебияттың фольклорға қатнасы әзелден әдебияттануы илиминде әхмийетли мәселелердің бирине айланған. Халық аўызеки дәрәтпелериниң бай тәжирийбесинен азықланып, көркем дәрәтпелердің халықшылығын, миллий өзине тәнлигин тәмийинлеу жазыушы-шайырлардан үлкен шеберликти талап етеди. Қәлеген сөз шебериниң дәрәтиўшилигинде фольклор жанрларына, ямаса фольклорлық сүүретлеулерге мүрәжат етиў хәм оны формалық хәм мазмунлық жақтан жетилистирип, жаңаша усылда қолланыўға умтылыўшылықты сезиўге болады. Әлбетте, бул көркем сөз ийелериниң шығармаларында руўхый дерек болыў менен бирге, олар сүүретлеп атырған шығарманың идея-тематикасын, мазмунын, образлар дүньясын халықлық руўхта байытып барыўға унамлы тәсир жасайды.

Сонлықтан болса керек, әдебият пенен фольклордың байланысы мәселеси әдебияттануы илиминде илимпазлардың дыққат орайында болып келмекте. Бул бойынша, қарақалпақ әдебияттануы илиминде бир неше илимий изертлеулер, монографиялар хәм мақалалар дәрәтилди. Атап айтқанда, Қ.Мақсетов «Фольклор хәм әдебият»[5], «Фольклор хәм жазба әдебият»[6], И.Сағитов «Әдебият хәм фольклор»[7], С.Бахадирова «Фольклор и каракалпакская советская проза»[8], А.Пирназаров «Өтеш, Омар хәм фольклор» [9], Қ. Камалов «Фольклор хәм жазба әдебият»[10], М.Нурмухаммедов «Түркий тиллес әдебиятларда аўызеки хәм жазба традициялардың синтези (бириқпеси) ҳаққында»[11] хәм З.Бекбергеновалардың «Хәзирги қарақалпақ поэзиясында фольклорлық дәстүрлер» [12] сыяқлы илимий мийнетлер исленди.

XX әсирдеги хәм оннан алдыңғы дәўирлердеги классик шайырларымыз дәрәтиўшилигине нәзер тасласақ, көркем сөз шеберлериниң халық аўызеки үлгилеринен пайдаланбаған, яки өзін бөлек тутқан ўақтың көриў мүмкин емес. Поэзия барлық тарийхый дәўирлерде де халық аўызеки сөз маржанларынан нәрленип, азықланып келди. Буны биз XIX әсирдеги классик шайырларымыз Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақтың, XX әсирдеги Т.Жумамуратов, Б.Қайыпназаров, И.Юсупов, Т.Мәтмуратов, Ш.Сейтов, К.Рахманов, Ә.Әжиниязов, Т.Сәрсенбаев сыяқлы шайырлардың шығармалары мысалында көриўимизге болады. Аты аталған сөз шеберлериниң дерлик көпшилигиниң дәрәтиўшилиги поэзиялық изертлеулерде тутас түринде хәм улыўмалық мазмунда үйренилди. Лекин, XX әсирдеги қарақалпақ поэзиясының раўажланыўына лирикалық хәм лиро-эпикалық шығармалары менен салмақлы үлес қосқан талант ийелериниң бири Ә.Әжиниязовтың дәрәтиўшилиги, оның фольклорға қатнасы мәселеси арнаўлы изертленбеди. Сонлықтан да, биз бул мақаламызда шайыр шығармаларының фольклорға қатнасы мәселесине қысқаша тоқтап өтпекшимиз.

Шайыр Ә.Әжиниязов жаслайынан халық аўызеки дәрәтпелери менен классик шайырларымыздың қосықларынан суўсынланған. Халық дәстанлары менен аўыз әдебияты үлгилери онда үлкен қызығыўшылық

оятыў менен бирге қатықулақлық пенен зейинлиликке үйретип барған. Бул ҳаққында шайыр өз еске түсириўлериниң биринде былайынша жазады: «1-класқа барған жылы мен латынша оқый алатуғын едим. Мен де сондай устаз болды. Ол әкемнің туўысқан бөлеси Төренияз аға еди. Латынша саўат ашқан, солдат кийиминде жүретуғын бул адам дәстан китапларды бизлерге ҳәрқүни кеште оқып беретуғын еди. Дәслепки тыңлағаным «Едиге» еди. Сонда мен Төренияз ағаға маған китап оқыўды үйрет деп турып алдым. Ол үйрете баслады. Көп узамай таза алфавит пенен қатар латыншаны да еркин оқыйтуғын болдым. Сөйтип туңғыш рет латынша «Едиге»ни 1-класқа-ақ өз көзим менен оқыдым. Соң «Қоблан», «Алпамыс», «Мәспатша»ны оқып шықтым. Бул 1947-1948-жыллар еди» [2,3-4]. Шайыр поэзиясында халық кеўлине қонымлы сөз тиркеслери менен накыл-мақаллар, афоризмлик сөзлер менен безелген образлы ой-пикирлер белгили орын ийелейди. Олар шайырдың «Түркистан – тарийхый ата мәканым», «Өзбекстан», «Өзбекстан – өз елатым, өз елим», «Қарақалпақстан», «Шымбай», «Қызкеткен», «Тәс қағысып көрсеийк Бозатаў», «Орайлық Азия – ортақ Ытаным», «Қазақдәрәя», «Қосық ҳаққында қосықлар», «Қосығым» киби дәрәтпелериниң тәсиршеңлигин арттырыўда көркемлик хызмет атқарған. Мысалы, шайырдың «Қосық ҳаққында қосықлар» деп аталған қосығы халық терме-толғауларын еслетеди. Қосықта бүгинги еркин хәм абадан дәўирден кеўли толған лирикалық қахарманның кеўил кеширмелери поэтикалық усылда толып-тасып жыр етиледі. Халықтың терме-толғауларында ақыл-нәсият пикирлери менен бирге халықтың басына түскен аўыр қайғысы, қыйын турмысы сөз етилсе, бүгинги шайырлардың қосықларының идея-тематикасында пүткиллей жаңаша мазмунды көремиз. Мысалы, Ә.Әжиниязовтың «Қосық ҳаққында қосықлар»да:

Жайнаған мына өмирдің,
Жалыны жансын көзинде,
Туўылған жердің топырағын,
Қәстерле тири гезинде,
Дәўирдің долы жүреги,
Дүрсилдеп турсын сөзинде,
Болмаса ҳешким инанбас,

Қыялық бос сезимге [1:105], – деген қатарларында шайыр туўылған жердин, өмирдің, заманның, ўақыттың қәдирина жетиў идеясын алға сүреді.

Шайырдың «Ғәрезсизлик толғаўы», Ғәрезсизлик ҳаққында терме қосық», «Ғәрезсизлик гимни», «Ғәрезсизлик байрамлары», «Ғәрезсизлик мушайрасы» хәм т.басқа қосықлары да терме-толғаў формасында дәрәтилип, бүгинги еркинлик, азатлық, тыныш-татыў турмыстан заўықланыў руўхы күшли сезилип турады.

Ә.Әжиниязовтың поэзиясында халық поэзиясы, классик шайырлар хәм Шығыс поэзиясында қолланылған тәрип, арнаў жанрында жазылған қосықлар көплеп ушырасады. Шайырдың «Бердақ сөзи ийман екен» қосығы классик шайыр Бердақ Ғарғабай улына бағышланған. Бул қосық Бердақтың «Екен», «Алты

қыз» қосықтары менен «Шежире», «Ақмақ патша» шығармаларындағы баянлау ұсылына жақынлығы езилип турады. Халық қосықтарындағы поэтикалық ырғақ хәм бәнтлердің гейде салмақлы, гейде ойнақы келиуі, лирикалық қахарманның ишкі сезимлерин сәулелендириудегі өзіне тәнлик Бердақтың қосығында сақланыуы, бул ондағы халық ауызеки поэзиясының шайыр дәрәтпелерине тәсирин көрсетеди.

Бердақтың «Екен» қосығының тууылыуына дәстүрий терме ұсылындағы халық қосықтары түртки болса, Ә.Әжиниязовтың «Бердақ сөзи ийман екен» қосығына хәм халық термеси үлгисиндеги хәм Бердақ шайырдың «Екен» қосығының тәсири күшли сезилип турады. Мысалы, шайыр:

Хорезм деп дәстан жазып,
Тарийхы бай қазна қазып,
Илахий руұхый азық,

Бабамыздан қалған екен.[1:98], – деп жырласа, ал Бердақ шайыр «Екен» қосығында, өзи жасаған дәуирдин, жәмийетлик турмыстың талапларынан келип шығып, лирикалық қахарманның тәғдирин оқыушының көз алдына былайынша сәулелендиреди:

Жууырып-жортып тамақ таппай,
Тамақ тапса үстин жаппай.
Күндиз жүрип ақшам жатпай,
Тәғдир ұсылай болған екен...[4:70].

Бердақ жәмийеттеги теңсизликлерди, лирикалық қахарманның руұхый жағдайын халық қосықтарына тән ұсылда сәулелендирген болса, шайыр Ә.Әжиниязов уллы сөз шебериниң дәрәткен шығармаларының руұхынан келип шығып, оларға унамлы баха береді. Мысалы:

Туран төри «Бес қалада»,
«Ақ дәрьяда», «Ақ қалада»,
Арал бойы ай-салада,
Ата мәкан болған екен [1:98].

Шайыр бул қатарлар арқалы Бердақ шайырдың тууылып өскен, өмир сүрген жерлерин терең толғанис пенен жыр етеди.

Ә.Әжиниязов қайсы жанрда хәм қайсы темада жазса да, онда халық түсинигине қонымлы әпиуайы сөзлер арқалы терең мәни шығаруға умтылады. Мысалы, «Ана» деген қосығын алып қарайық. Бул қосықтың идея-тематикасы анасы Гүлайым Сейткамал қызының дүньядан өтиуине бағышланған. Онда бир неше нақыл-мақалларды, афоризмлик сөзлерди қолланыу арқалы шайыр ананың қәдир-қымбатын, уллылығын, перзент ушын ең жақын хәм эзиз инсан екенлигин еле де терең ашып бериуге ериседи.

Нақыл бар: «Әкели жетим – хор жетим»,
Ойыны осылған бала – бола ма,
Әлбетте, «Аналы жетим – зор жетим»,

Не жетсин аяулы эзиз анаға [1:286]. Және де, «Тири жылан толғатып», «Ананың кеули балада» сыяқлы халық нақыл-мақалларын туурыдан тууры хәм өзгертип қолланыу арқалы анасы дүньядан өткеннен соң, қәдир-

қымбатын терең сезинген лирик қахарманның келбетин шебер сәулелендиреди.

Ә.Әжиниязовтың мухаббат темасында жазылған бир қатар қосықтарында бир өмир айралық азапларын, сағыныш сезимлерин, басынан кеширген сүйгенине опадар, шын ашық образы сәулеленеди. Мысалы, «Сен келерсең зейниңе жан тиймеген» қосығынан мына қатарларды келтирип өтсек:

Бағлар барк урады гүлге оранып,
Кеуилсизлик жалғыз мени бийлеген,
Он төрттен тууылған айдай доланып,
Сен келерсең зейниңе жан тиймеген. [1:136].

Қосықта шайыр лирикалық қахарманның сыртқы келбетин сызыу арқалы сүйгенине болған садықлығы менен опадарлығын хақыйқый шын ашық образында сәулелендиреди. Қосық қатарларындағы «Он төрттен тууылған айдай доланып», «Жайнап булт артынан шыққан қуаштай» киби теңеулерди утымлы қолланыу арқалы қыздың көркем портретин жаратады. Шайырдың «Нан хаққында ода» қосығында да халқымыздың күнделикли қолланылып атырған әпиуайы сөзлери менен хикметли сөзлеринен шебер пайдаланыу арқалы нанның уллылығы менен қәдир-қымбатын оғада тәсирли жеткерип береді.

«Нан – бәринин басы» десе орыслар,
Қарақалпақ бул нақылды дурыслар,
Бийдай нанды бийдай сөзге қарыдым,
Нан бар, дән бар жерде ығыл, ырыс бар [1:250].

Қосықта буннан басқа да «Ғарғыстың жаманы нан урсын сени», «Нан же, нан ауыз тий» – мирәттиң басы, яки болмаса,

Қәрекең орынсыз «гөже төкпеген»,
Қәстерлеп ұслаған нанды еп пенен,
Қарақалпақ – «биренауыз бәтшағар»
Қудайды сөксе де, нанды сөкпеген [1:250].

Нан сындырып, куда түсип куралған,
Жас шаңарақ – жақсылықтан жаралған [1:250], – сыяқлы халқымыздың нан менен байланыслы миллий үрп-әдет дәстүрлерин қосық қатарларында шебер ислетіу арқалы нанға болған хұрмет-иззетти еле де улығлап сүүретлейди.

Шайырдың қосықтары рәңбәрең тематикаға қурылған. Оларда халық ұғымына ылайық көркем образлы қатарларды, өз мухаббаты ушын жаны пидә шын ашық образын, тууылып өскен жерин қәстерлеуши (патриот) қахарманларды шайыр лирикасында көплеп ушыратамыз.

Улыұмаластырып айтқанымызда, Ә.Әжиниязов поэзиясында халық тилине жақын, атап айтқанда, ауызеки сөйлеу тилине тән болған, еле әдебий тилден орын алыуға үлгермеген тил бирликлериниң көплеп ушырасуы шайыр дәрәттиушилигиниң халықлық пафосқа сәуғарылғанынан дәрәк береді. Яғнай, шайыр поэзиясында фольклорлық образлар, сүүретлеу ұсыллары жазба әдебият имканиятлары менен синтезленеди, бунның нәтижесинде жаңа романтикалық образлар хәм реалистлик ұсыл бирлиги көзге тасланады.

Әдебиятлар

1. Әжиниязов Ә. Аманат. -Нөкис: «Билим», 2009.
2. Әжиниязов Ә. Қосығыма сайылман. -Нөкис: «Билим», 2015.
3. Ахметов С. Әдебияттануы терминлериниң қысқаша сөзлиги. –Н.: «Қарақалпақстан»,1972.
4. Бердақ. Сайланды шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
5. Максетов Қ. Фольклор хәм әдебият. -Нөкис: «Қарақалпақстан»,1975.
6. Максетов Қ. Фольклор хәм жазба әдебият. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
7. Сағитов И. Әдебият хәм фольклор. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
8. Бахадирова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. -Нукус: «Қарақалпақстан»,1987.

9. Пирназаров А. Өтеш, Омар хэм фольклор. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
10. Камалов Қ. Фольклор хэм жазба әдебият. –Нөкис: // «Әмиўдәрья», №4. 1978.
11. Нурмухаммедов М. Түркий тиллес әдебиятларда аўызеки хэм жазба традициялардың синтези (бирикпеси) ҳаққында. –Нөкис: //Әмиўдәрья. №7. 1981.
12. Бекбергенова З. Хәзирги карақалпақ поэзиясында фольклорлық дәстүрлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таниқли қорақалпоқ шоири А.Ажиниёзов ижодида фольклор жанрларидан ва бадий тасвирий воситалардан шақлий ва мазмуний жиҳатдан моҳирона фойдаланиб, бадий образли сатрларни яратиши, шоир шеъриятдан олинган аниқ мисоллар ёрдамида таҳлил қилиниб, тегишли хулосалар чиқарилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается творчество известного каракалпакского поэта А.Аджиниязова, в котором он профессионально использовал жанры фольклора и изобразительного искусства при строении структуры и смысла стихов, а также были анализированы создание художественных линий в поэзии поэта на конкретных примерах и были сделаны выводы.

SUMMARY

The article examines the work of the famous Karakalpak poet A. Adzhiniyazov, in which he professionally used the genres of folklore and fine art in building the structure and meaning of poetry, and also we analyzed the creation of artistic lines in the poet's poetry using specific examples and made conclusions.

ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАРДА МИЙЎЕЛИ АҒАШ ХЭМ ХАЛЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

Р.Сапарниязов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: даракт, урф-одат, мифология, тут дарахти, тоғ даракти, тумор.

Ключевые слова: дерево, обычай, мифология, тутовик, горное дерево, амулет.

Key words: tree, custom, mythology, mulberry, mountain tree, amulet.

Түркий халықлар фольклорына нәзер таслағанымызда өткен ата-бабаларымыз табияттың хәр бир затын қәдирли есаплаған, оларды турмыс пенен байланыстырып, оларға үлкен исеним менен қарағаны ҳаққындағы түсиниклер бизге шекем жетип келген. Сонлықтан, биз бул мақаламызда халқымыз арасында мийўели ағашларға исеним менен қарап, оларды халық салт-дәстүрлери менен байланыстырып, хәр түрли исеним хэм түсиниклердиң пайда болғанын түркий халықлар фольклоры, соның ишинде өзбек, карақалпақ фольклорын салыстырмалы изертлеўди мақсет еттик.

Ерте дәўирлерде халқымыз арасында мийўели ағаштың өнимдарлық қәсийетке ийе екени магиялық көзқарасларға қарағанда оның менен байланыслы болған хаялға да көшеди деген түсиниклер тийкарында перзент тилеў мәресимлериниң ағаш культи менен байланыслы болжаўлар, исенимлер пайда болған. Өзбек этнограф алымы С.Мирхосиловтың жазыўына қарағанда, Ташкент ўәлаятының Байтқўргон аўылында ағашларды өнимдарлық символы деп көз алдына келтириў менен байланыслы бир магиялық салт-дәстүрдиң бар екени айтылады. Халықтың көзқарасларына қарағанда, узак өмир көрген үлкен ағашлар бийперзент хаялларды перзентсизлик дәртинен қутқарыў, яғный перзент көриў қәсийетине ийе деп түсинилген. Соның ушын перзент көрмеген хаяллар «перзент жолым ашылсын» деген нийетте сондай ағашларды кушақлайды екен [1:28].

Усындай дереклерде келтирилгени сыяқлы, салт-дәстүр ертедеги анимистлик ойлаўларға байланыслы жағдайда келип шыққан болып, ағашты жанлы нәрсе деп түсинген ертедеги адамлар ағашқа тән өнимдарлық, узак өмир көриў сыяқлы қәсийетлер оны кушақлаған хаялға да өтеди деп түсинилген.

Фольклоршы алым А.Мусақуловтың мағлыўматларына қарағанда, Түркистанның Ила деген жеринде «Буўаз терек» деп аталған зырат етилетуғын жер болған. Бийперзент хаяллар усы жерге зыратқа келип,

бул жерде өсетуғын терекке үш мәрте тәжим етсе, бир неше мәртебе кушақласа еки қабат болады деп исенген хэм оны әмелде қолланған [2:75]. Арысланбаб территориясындағы Алмалы мазар, Терек мазар деген орындарда өсетуғын ағашлар перзент беретуғын қәсийетлерге ийе деген мифологиялық ойлаўлар қырғызлардың арасында да кең тарқалғанын С.М.Абрамзон тәрпинен белгилеп өтиледди [3:56].

Ағашлардың магиялық қәсийети арқалы еки қабат болыў, яғный ағаштан перзентли болыў дүнья мифологиясының универсал сюжетлеринен бири есапланады. Бирқанша түркий халықлардың этномәдений арсеналында муқаддес есапланған ағашларды кушақлаў арқалы өсимликке тән өнимдарлық қәсийетиниң хаялға көшиўине тийкарланған ритуаллар (дәстүрлер) бар. Айрықша, якутларда бийперзент хаял тоғайға барады хэм тоғайлықтағы бәлент өскен ағашларға мүрәжат етип, өзине перзент тилейди. Қырғызларда болса перзенти болмаған ямаса перзент көрсе де, кишкене ўақтында шетнеген жағдайда хаяллар алма ағашының түбинде отырып, перзент тилейди. Кейин қурбанлыққа сойылатуғын жәниўардың терисин алманың шакасына асып қояды.

Қарашай халық аңызларының биреўинде келтирилиўине қарағанда, ертедеги замандарда үлкен урыс болып, көп адамлар қайтыс болған. Сонда еркеклер менен тең дәрежеде душпанға қарсы урысқа атланған хаяллар өзлериниң перзентлерин өлимнен аман сақлаў мақсетинде ағашлардың түбинде қалдырып кеткен. Арадан бир қанша ўақыт өткеннен кейин, урыстан қайтқан адамлар келип қараса, тек ғана ақ қайыңның астында қалдырылған балалар тири екен. Себеби, ақ қайың өзиниң ширеси менен баланы бағып, өлимнен сақлап қалған екен. Олар ақ қайыңды хұрметли ағаш есаплайды, соның ушын да бийперзент қарашай хаяллары таўда өсетуғын жалғыз ақ қайыңның қасына барып өзлерине перзент тилейди [4:112].

Ақ қайыңнан перзент тилеп, улыўма перзент қәлей-туғын ҳаяллардың ағашларды айналыўы, ағашты кушақлаў дәстүрлериниң тийкарында ағаштың өнимлилик идеясы хәм турмыс қүдирети менен байланыслылығы, мийўели ағашларға тән өнимдарлық қәсийетиниң ҳаялға көшиўине болған исенимлер, муқаддес ағашларда жасайтуғын қудайларға сыйыныў, сондай-ақ, адамның ағаштан пайда болғанлығы (яғнай «ана-ағаш»тан туўылғанлығы) ҳаққындағы мифологиялық ойлалардың бар экени сезиледи. Себеби, дүнья халықларының мифологиясында барлық жанлы-жәниўарларды, усы орында, тоғайдағы үлкен ағашлардың да жаратыўшысы есапланған «Ана-ағаш» образы бар. Айрықша, нғанасан халқының аңызларында «ана-ағаш»тың аты «Хуа-намы» деп тилге алынған [5:163].

Улыўма алғанда, ағаш пенен байланыслы тотемистлик ойлалар дүнья халықларының мифологиясының улыўмалық элементлеринен бири болып, оның излери исенимлер көринисиндеги айырым тәреплери өзбек, карақалпақ, түркмен хәм т.б. фольклорындағы эпикалық қахраманның мийўе (алма, анар, арпа, мәкке, жүўери қабығы сыяқлы) арқалы ғайры тәбийий түрде туўылыўы, ағаштың түбинде туўылыўы, баланы ағаштың (шынардың) үстиндеги қустың уясында қалдырып кетиў, адамның өсимликке айналыўы нәтижесинде ол яки ағаштың пайда болыўы сыяқлы дәстүрий мотивлердиң жүзеге келиўине тийкар болған.

Түркий халықлар фольклорында муқаддес деп түсинилген хәр түрли жәниўарлар, зат-кубылыслар, өсимликлер сыяқлы, айырым ағашларға да сыйыныў дәстүри де үлкен әҳмийетке ийе. Өсимликлер менен байланыслы ертедеги мифологиялық көзқараслар хәм халық исенимлери, әсиресе ағаш культында көзге тасланатуғынын көремиз.

Белгили алым Ж.Ж.Фрээрдиң пикирине қарағанда, тәбийий тоғайлардың ертедеги адамлар тәрепинен руўхлар, тәңрилер, иләхий хәм қудайлар менен байланыслы муқаддес орын ретинде түсинилиўи ағаш культы ҳаққындағы көзқарасларды келтирип шығарған [6:110]. Ертедеги ата-бабаларымыз ағашларды да адамлар сыяқлы жанлы деп ойлағаны ушын ағашлар да ҳаял хәм еркек деп бөлинеди деген пикирде болған. Мине, усы анимистлик көзқараслар тийкарында айырым орынларда муқаддес ағашлардың «неке тойы»н өткерий дәстүри де келип шыққан. Анимистлик мифологияның түсинилиўине қарағанда, ағаштың денеси жан (руўх) ушын мәкан ўазыйпасын атқарған, бирақ руўх ағашты тәрк етиўи хәм басқа нәрсе (жәниўар, адам, өсимлик)ке көшип өтиўи, хәттеки адам түринде де белгили болған болыўы мүмкин. Усыған қарап, этнограф алым Э.Тайлор ағаш мифологиясында баслы еки аспект бар экенин айрықша белгилейди, олар төмендегилер: а) хәр бир өсимлик, ең биринши ағаштың жанлы деп түсинилиўи ағашларға сыйыныў дәстүрин келтирип шығарған; б) ағаштың денеси өлген адамның руўхы ушын материаллық қабық ўазыйпасын атқарыўы мүмкин [7:186].

Сонлықтан, адамзат хәм хайўанат әлеминиң анимистлик мифологиясы ҳаққындағы тәлийматтың тәрепдарлары, ағаш культының тарийхий тийкарларын өсимликлер, усы орында, ағашлардың да жанлы деп түсинилиўи ҳаққындағы мифологиялық көзқарасларға байланыстырады. Олардың пикирлерине қарағанда, тәбийий объектлердиң аниматик мазмуны ағашлар тек ғана өсип турған ўақтында емес, ал кесилгеннен кейин

де өзиниң иләхийлик, ғайры тәбийий қәсийетлерин сақлап қалады деген ойлалардың жүзеге келиўине тийкар болған. Бул ойлалар ағаш, шақалары, мийўеси хәм басқа бөлеклеринен тумарларды таярлаўда пайдаланыў, отын ушын кесилген ағашты бир неше күнге шекем бөлеклерге ажыратпастан сақлап турыў, ағаштан хәр түрли затларды соғыў менен байланыслы ырымлар да өз сәўлесин тапқан.

Ағашты жүдә күшли турмыс потенциалын өзинде жәмлеген жанлы нәрсе деп түсиний хәм ғайры тәбийий қәсийетке ийе болған объект ретинде муқаддес есаплаў дәстүри оның культ дәрежесинде түсинилиўине алып келген. И.М.Маковскийдиң пикирлерине қарағанда, ағаш культының мазмуны оның:

- 1) оның семантикалық курсайы «өзге-басқа әлем», «о дүнья» семаларын өз ишине алыўы;
- 2) «әлем оғы», «турмыс дарағы», «әлем орайы» ретинде түсинилиўи;
- 3) космослық тутаслықты өзара байлап турыўы хәм аспан тәртип-интизамының тең салмақлылығын сақлайтуғын курал хызметин атқарыўы;
- 4) өзинде «ғайры тәбийий», «сыйқырлы», «әжайып» сыпатларды билдириўи менен белгиленеди [8:134-141].

Белгили алым М.Элиаде ағаш культының келип шығыўына төмендеги факторлар тийкар болған деп есаплайды:

- 1) «тас-ағаш-муқаддес орын» түсиниклери комплексиниң реал микрокосмос ретинде түсинилгени;
- 2) ағаш – космос образы ретинде пикир етилиўи;
- 3) ағаш – турмыслық күш-куўат белгиси ретинде өнимдарлық, хасылдарлық хәм қут-берекетти өзинде жәмлегени (ағаштың өнимдарлық, хасылдарлық хәм перзент символы) муқаддес Ана образы хәм суў культы менен байланыслылығы;
- 4) ағаштың мәңгилик турмыс, аман қалыў дәреги деп түсинилиўи;
- 5) ағаш – «әлемниң оғы» яки космослық пүтинлик теңсалмақлығын сақлайтуғын курал экени;
- 6) ағашлар менен адамлардың арасында магиялық байланыстың бар екенлиги (ағашларды ата-бабалар руўхының мәканы деп ойлаў; ағашлардың сынаў-инициация байрамлары хәм ритуалларындағы (дәстүрлериндеги) символикалық әҳмийетке ийе экени);
- 7) ағаш – тәбияттың символлық өлип-тирилиўи, бәхәр хәм жылдың жаңаланыўы символы деп баҳаланыўы [9:234-235].

Дүньяның басқа халықлар мифологиясында болғаны сыяқлы, түркий халықлардың ертедеги ата-бабалары да тәбияттағы барлық нәрселер, усы орында, өсимликлер, жәниўарлар, таўды, тасларды жанлы деп түсингенликтен, хәр түрли ағашлардың да адамлар сыяқлы жаны болады деп түсинген. Сонлықтан, бүгинги күнге шекем халқымыз арасында узақ жасаған тут, шынар, ғоза, гүжим ағашы сыяқлы ағашларды кесий мүмкин емес деп түсинилиўи, айырым кесийге туўра келген ўақытта сол ағаштың түбине бир жанлық (қой, ешкі, қораз сыяқлы) сойып, қан шығарыў дәстүрине әмел етилиўи, бундай ағашларды кескен адам жаракатланады деген түсиниклер дәстүри сақланып қалғанын көремиз.

Улыўма алғанда, түркий халықларда ағаш хәм оның адам өмириндеги әҳмийети ҳаққындағы түсиниклер ерте дәўирлерден саға алып, бизиң бул күнимизде елеге шекем сақланып дәстүрге айналғанын байқаймыз.

Мәселен, хәзирги ўақытта өзбек, қарақалпақ, түркмен хәм т.б. халықларда таўдан ағаштан хәр түрли тумарлар жасап, оны балаларға тағып қойыў дәстүри бар. Ол не ушын дегенде бул таўдан ағаштан жасалған тумар баланы адамлардың көзге түсиўиниң алдын алады және

табыс әкеледи деп түсиниледи. Таўдан ағашының кишкене бөлеклерин үйдиң есигиниң алдында тағып қойсаң, ол үйге берекет алып келеди деп түсинилген. Сонлықтан, ағаш халқымыз ушын муқаддес есапланады.

Әдебиятлар

1. Мирхасилов С. К изучению реликтов доисламских верований у узбеков в дореволюционном прошлом // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. –Ташкент: «Фан», 1972. - С.28.
2. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. -Тошкент: «Фан», 1995. 75-б.
3. Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л.: «Наука», 1978. -С.56.
4. Маремшаова И.И. Эволюция этнического сознания карачаево-балкарского народа: Дисс. докт. истор. наук. –Махачкала: 2002. -С.112.
5. Грачева Г.Н. Культовый комплект нганасан // Материальная культура и мифология. – Л.: «Наука», 1981. - С.163.
6. Фрезер Д. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1986. - С.110.
7. Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре. – Смоленск: «Русич», 2000. – С.186.
8. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: «Владос», 1996. – С.134-141
9. Элиаде М. Трактат по истории религии. Т.2. Спб.: «Алетейя», 1999. – С.234-235.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада мевали дарахтлар ва уларнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти дарахтларнинг муқаддас саналиши, дарахт тушунчасининг халқ урф-одатлари билан боғлиқ жиҳатлари туркий халқлар фольклоридаги маълумотлар асосида қиёсий тарзда ўрганилди.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучается фруктовое дерево и его значение в жизни человека, святость дерева, определение сравнительного изучения понятия дерева с обычаями связанные с фольклорами тюркских народов.

SUMMARY

This article studies the fruit tree and the meaning of the tree in human's life, holiness of tree, determination of comparative studying about the concept of tree with the customs related to the folklore of Turkic people.

MAZMUNÍ
TÁBIYÍY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika.

Артикбаев М.А. Электромагнит эластик юпка анизотроп пластиналарининг тебраниши масаласининг математик моделини ишлаб чиқиш	3
Арзиева Ж.Т., Калмуратова С.М., Палўаниязова Н.Р. Бир мэртелик пароль тийкарында бир бағдарлы аутентификация протоколларының анализи	7
Асраев З.Р. “Амалий механика” фанини ўқитишда инновацион таълим технологияларидан фойдаланиш истиқболлари	8
Daniyarova S.M. Stereometriyalıq máselelerdi sheshiwdegi áhmiyetli baylanis	10
Xudayberdiyev E.N., Samandarov L.Q. Astrofizik jarayonlarni o‘rganishda yadro fizikasi bilan fanlararo integratsiyaning ahamiyati	12
Жалелов Р.М. Норовшан моделлар асосида ўзаро боғланган чорраҳаларда транспорт оқимларини бошқариш	15
Имамов Э.З., Каримов Х.Н., Муминов Р.А., Аскарлов М.А. Определение оптимальных параметров материала солнечного элемента с нано размерными гетеро переходами по его световой вольтамперной характеристике	18
Исламов Х. Нелокальная краевая задача в прямоугольной области	21
Исмаилов К.А., Кенжаев З.Т., Яхшимов С.Г., Олламбергенов Ш.З. Повышение эффективности кремниевых солнечных элементов	23
Maxmudov M.J., Svaykosov S.O. Avtomobil benzininiń oktan sanın asırıwda antidetonaciyalıq qosimshalardıń ónimdarlıgın salıstırıw	25
Maxmudov M.J., Ametova D.M., Abdikamalov D.X. Avtomobil benzinleriniń ekologiyalıq qasietlerine hár qıylı funkcionallı qospalardıń tásiiri	28
Оразбаева Р.И., Қодирова Д.Н., Рахимхўжаев С.С., Турманов И., Турениязова Л.А. Костюмбоп тўқималарда ип бурамларининг ҳаво ўтказувчанлигига таъсири	30
Оразбаева Р.И. Воздухопроницаемость одежных тканей главных переплетений	32
Отемуратов Б.П., Джумабаев Д.Х. Теоремы о голоморфности функций, представимых интегралом Бохнера-Мартинелли	35
Рахимбердиев Қ.Б. Фойдаланувчини индентификациялаш ва аутентификациялаш жараёнларини такомиллаштиришда блокчейн технологиясининг қўлланилиши	39
Сатторов А.А. Яримўтказгичли куёш элементлари ва улардан фойдаланиш имкониятларини физика таълимига жорий этиш	42
Тимофеева С.С., Мусаев М.Н., Бобоев А.А. Мониторинг по уменьшению радиозкологического влияния на окружающую среду	44
Тошпулатова Д.Х. Юпка пардали гетероструктурага асосланган куёш фотоэлементларининг асосий физикавий параметрларини аниқлаш	46
Утениязов А.К., Даулетмуратов Б.К., Нсанбаев М.Т., Асанова А.Т. Влияние ультразвукового облучения на рекомбинационные параметры в структуре Al-Al ₂ O ₃ -p-CdTe-Mo	47

Biologiya. Geografiya

Абдуллаева Ж.К., Медетов М.Ж., Юсупова А.С., Юсупова А.Ж., Гулимбетов Б.Д. Яримқаттиққанотлилар хашаротларининг Ўзбекистон қизил китобига киритилган ва йўқолиб кетиш ҳавфи бор турлари	51
Алламуратова Г.Б., Хожабаева Ш.К. «Даўйткөл» суў сақлағышының қысқаша физика-химиялық хэм гидробиологиялық сыпатламасы	53
Хакимов К.М., Сейтғиязов К.М. Антропотопонимлар: номлаш қонуниятлари ва худудий тафовутлари хақида	54

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqylıq tiykarları

Абдуллаева Я.А. Гендер тенглик: фикрлар ва мулоҳазалар	57
Dosmaganbetov S., Dauletbaeva G. Markaziy Osiyo: intelektual elitalar: tarixshunoslik va manbalar	59
Есназарова З.Б. Күнхожа шығармаларында қарақалпақлардың социал-экономикалық аўхалы	61
Хайдаралиев Ш. Марказий Осиё сиёсий ўзгаришлар даврида	64
Усенов Ж., Назарбаев М. Философиялық тәрбия хэм шахстың кәлиплесиўи	66
Сатимова Н.Г. Қорақалпоғистон ўзбекларининг никоҳ тўйига тегишли айрим масалалар	68

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Bekniyazov Q.I., Shinnazarov N.J. T.Jumamuratov shıǵarmalarında kómekshi sózlerdiń stillik qollanılıwı	70
Бердимуратов Д.У., Тажигалиева М. Принципы раскрытия в толковом словаре стилистической маркированности фразеологических единиц (на материале немецкого языка)	72
Эминли Б.И. Фразеологизмы как этнокультурологический фактор диалогического общения	74
Ҳамдамова Х. От сўз туркумига хос сўзларнинг метафорик табиати	77
Ҳамроева Н.Н. Тилга антропоцентрик йўналишда ёндашув: фатика ва унинг хусусиятлари	79
Карлыбаева Г.Е. Ажиниёз лирикасида сўз маъноси кўчиши усуллари	81
Қунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық ертеклериндеги лингвомәдений түсиниклердиң метафоризациясы ...	83
Қурбанбаева Б.Р. Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде мал шарўашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсіплик сөзлер	86
Қуттымуратова Ы.А., Кумакбаева Г.К. Кенимех районы қазақлары тилиниң изертлениўи	88
Ruzmetova O.A. Matematik terminlar derivatsiyasining leksik-semantik usuli	89
Серикбаева А.С. Тахтакөпир районы топонимлериниң пайда болуў себеплери ҳаққында	91
Утепбергенова Д., Джумамуратова Г. Инглис тилиндеги феил сөзлердиң конверсия, композиция усылы менен берилиў жоллары	93
Үсенова Қ. Этнографиялық лексиканың түркий тиллерде изертлениўи	95
Юсупова Б.Т. С.Жумағұлов шығармалары тилинде сеслик тәкирарлы фразеологизмлер	97

Ádebiyattanıw

Алламбергенов К., Палымбетов К.С. Қарақалпақ жыраўы: устаз-шәкирт дәстүри	100
Allambergenov K. Some important issues in the history of karakalpak folklore and literature	102
Алламбергенова Г.К. Әдебий байланыслар, аўдармалар, изертлеўлер-қарақалпақ эпосларын сырт еллерде үйрениўдиң әхмийетли қуралы сыпатында	104
Алламбергенова Г.К. Эпосларды жәхән илими стандартлары дәрежесинде үйрениўдиң илимий-теориялық тийкарлары	107
Алланазаров Е. А.Дабыловтың «Бахадыр» дәстанында фольклорлық мотивлер	110
Алланазарова Ф.К. Нореалистик хикояда услуб ранг-баранглиги	111
Azimov U.S. “Masnaviyi ma’naviy”da olqish asosida yuzaga keltirilgan oddiy folklorizmlar	113
Бекбергенова М. Биринши қарақалпақ романы (XX әсирдиң 50- жылларындағы түркий тиллес халықлары романлары типологиясы контекстинде үйренилиў мәселелери)	115
Эгамқулова Г.М. Наўайы хәм Бухара аймағы қарақалпақ жыраўлары ҳаққында бир-еки аўыз сөз	117
Халилова Д.Ж. Бахшилар репертуарида "Наврўз" термалари талқини	118
Худайқулова Л. Нурмон Абдувой ўғли ва унинг Самарқанд достончилиги анъанасида тутган ўрни	121
Jaqsilqova A. A.Ábdievtiń satiraliq gúrrinleriniń kórkemligi	123
Ктайбекова З.К. Ҳ.Өтемуратова гүрриңлеринде көркем шеберлик	124
Мехлиева Д. Ўзбек фольклорида лоф ва эртак жанрларининг муносабати	126
Отарова Т.Ж. Халық аўызеки ўлгилериниң Ә.Әжиниязов поэзиясына тәсири	130
Сапарниязов Р. Түркий халықларда мийўели ағаш хәм халық салт-дәстүрлери ҳаққында	132

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Бердимуратова Алима Қарлыбаевна



Бердимуратова Алима Қарлыбаевна 1965-жылы 23-ноябрьда Нөкис қаласында туылған. 1987-жылы Москва мәмлкетлик университетиниң философия факультетин тамамлаған.

1993-жылы «Арал бойы экологиялық кризиси проблемалары (социаллық-сиясий аспекти)» темада кандидатлық, 2000-жылы «Хәзирги заман экологиялық жағдайдың философиялық-методологиялық проблемалары (Арал бойы материаллары тийкарында)» темасында докторлық диссертациясын жақлады. Қарақалпақ мәмлкетлик университетинде 1987-жылдан баслап оқытыўшы, 2000-жылдан баслап «Философия хәм социология», хәзирги күни «Социаллық пәнлер» кафедрасы баслығы болып ислеп келмекте. Ол Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы кеңеси қасында шөлкемлестирилген «Қарақалпақстан Республикасы Регионаллық изертлеу орайы»ның директоры, Самарқанд Миллий университетиндеги илимий дәрежелер беріўши DSc.27.06.2017 F.09.2 санлы, Қарақалпақ мәмлкетлик университетиндеги PhD.03/30.12.2019.Tar.20.05 санлы илимий кеңеслериниң ағзасы, Өзбекстан Республикасы Инновациялық раўажлануў министрлигиниң Илимий Техникалық Кеңесиниң социаллық-гуманитар пәнлер бойынша эксперти, Қарақалпақстан Илимий-техникалық кеңесиниң эксперти сыпатында жұмыс алып бармақта. А.К.Бердимуратоваға 2003-жылы Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси тәрәпинен «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» атағы берилди.

Философия илимлериниң докторы, профессор А.Бердимуратованың илимий-изертлеу тараўындағы искерлиги нәтийжелери сыпатында 4 монография, 3 сабақлық, 10 оқыў қолланба, 10 оқыў-методикалық қолланбалары, 150 ден аслам халық аралық хәм жергиликли илимий журналлардағы мақалалары баспада жәрияланды, Булардан: “*Society-language-ctate: fpetrospektive and perspective*” (Бухара, 2019) хәм “*Эстетико-философская картина мира в системе Восток-Запад: ретроспектива и перспектива*” (Уфа-Бухара-Нукус, 2021), “Философско-методологический анализ экологического кризиса на пороге XXI века (на материалах Приаралья)” атамасындағы монографияларын, «Логика», «Философия», «Логика», «Эстетика», «Экологиялық кәуипсизлик философиясы», «Илимий дәретіўшилиқ методологиясы» атлы сабақлық хәм оқыў-қолланбаларын көрсетиў мүмкин. Оның басшылығында Қарақалпақстан Республикасында биринши мәртебе карақалпақ тилинде «Философия хәм хәзирги заманның актуаль машқалалары» атлы электрон оқыўлық жаратылды.

А.Бердимуратова бир қанша халық аралық хәм республикалық илимий изертлеу жойбарланың ислеп шығыў хәм оларды орынлаўға қатнасып келмекте. Булардан: «Қарақалпақстан Республикасының жоқары оқыў орынлары ушын социал-гуманитар пәнлерден (философия, мәдениеттану, сиясаттану хәм экономикалық теория, социология) карақалпақ тилинде электрон китаплық форматта қолланбаларды жаратыў», «Орайлық Азияда миллий кәуипсизлиқтиң методологиясы хәм стратегиясы», «Социал-гуманитар тәлимди раўажландырыў хәм жоқары оқыў орынларының модернизациясы, тәлим стратегияларының сапасы хәм нәтийжелилигин асырыў ушын тәлим сиясатын кәлиплестириўге тәсир жасаў», «Илим изертлеу искерлигиниң әмелияты» - Орайлық Европалық университет, Санкт Петербурттағы Евразия университети, Самарқанд хәм Қарақалпақ мәмлкетлик университетлери жойбары, «Вопросы добрососедства и рациональное использование водных ресурсов в бассейне реки Амударья для жизнедеятельности человека» (Хорезм. Фонд имени Конрада Аденауэра. 2005-ж.) хәм тағы басқада проектлерин атап өтиўге болады.

А.Бердимуратова өзи алып барып атырған илим-изертлеу жұмысларына жас кәнигелерди тартыў аркалы республикамыздың илимий потенциалын арттырыўға да өзиниң салмақлы үлесин қосып келмекте. Ол хәзирги ўақытта 8 излениўшиниң докторлық диссертацияларына басшылық етип, 4 Dsc хәм 15тен аслам PhD дәрежесин алыў бойынша илимий жұмысларға рәсмий оппонент сыпатында қатнасты. Оның таярлаған шәкиртлеринен төртеуи Науайы атындағы мәмлкетлик хәм бесеуи Президент стипендияларының ийелери болыўға еристи. А.Бердимуратованың бул искерлигинен келип шыққан халда алым өзиниң илимий мектебин жарата алды деп айтыўға болады.

Хакимова Мухайё Каримовна



Хакимова Мухайё Каримовна 1976-жыл Ферғана ўәлаяты Қоқанд қаласында туылған. 1993-1998-жыллары Қоқанд мәмлкетлик педагогика институты студенти, 1998-1999-Қоқанд мәмлкетлик педагогикалық институты оқытыўшысы, 1999-2002-жыллары институт аспиранты, 2005-2008-жыллары Ташкент мәмлкетлик педагогикалық университети Өзбек тили кафедрасы оқытыўшысы, 2008-2011-жыллары университет докторанты, 2011-2015-жыллары усы университеттиң Өзбек тили кафедрасының доценти, 2015-2018-жыллары усы университеттиң Өзбек тилин оқытыў методикасы кафедрасының үлкен оқытыўшысы, 2018-2019-жыллары Лексикография хәм диалектология кафедрасының доценти лаўазымларында ислеген болса, 2019-жылдан баслап, Өзбек тили кафедрасының доценти болып ислеп келмекте.

М.Хакимова бир монография, бир неше сабақлық хәм 70тен аслам илимий мақалалардың авторы. Оның Өзбекстан хәм шет ел көлеминдеги журналлар хәм илимий конференцияларда шығарған бирқатар: “Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси” (монография), “Семасиология” (сабақлық), “Semasiologiya” fanidan amaliy mashg’ulotlar bo’yicha uslubiy qo’llanma”, “Semasiologiya” fanidan mustaqil ishlari talimi tashkil etish”, “Abstraction and its expression in the lexical tier of the uzbek language”, “Лексикада абстрактлашиш принциплари”, “Маънони синестезия орқали ўрганши”, “Ўзбек тилида нутқий абстракт номинациялар”, “Symbol and its expression through abstract lexical (based on Uzbek language materials)”, “Abstraction and its expression in the lexical tier of the uzbek language”, “Anthropocentric analysis of abstract words in uzbek language”, “Synesthetic metaphor in uzbek language”, “Vaqt semantikasi leksik birliklarning matn shakllantirish imkoniyatlari”, “The human factor in the formation of abstract vocabulary”, “O’zbek tilida evfemizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari” хәм тағы басқа илимий мийнетлери киреди.

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Эшонқулов Жаббор Солиевич



Өзбек халық дәстанлары хэм мифологиялық образларды үйрениў мәселелери бойынша фольклортаныў илимине үлкен үлес қосқан Эшонқулов Жаббор Солиевич Қашқадарья ўәлаяты, Қамашы районы, Терс ата аўылында 1965-жылы туўылған. 1983-91-жылларда Ташкент мәмлекетлик университетиниң журналистика факультетинде оқыған. 1992-94-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Алишер Наўайы атындағы тил хэм әдебият институтының Фольклор бөлиминиң аспиранты, 1995-99-жылларда усы институттың киши, үлкен илимий хызметкери лаўазымларында ислеген. 2000-2002-жылларда усы институттың докторанты, 2008–2009-жылларда Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының “Фан” баспасында бас редактор, директор, 2017-жыл Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Өзбек тили, әдебияты хэм фольклор институтында Фольклор бөлиминиң жетекши илимий хызметкери лаўазымларында ислеген. 2017–жылдың август айынан баслап Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Алишер Наўайы атындағы Мәмлекетлик әдебият музейиниң директоры болып ислемекте. 2010–жылда “Ўзбек фольклорыда туш ва унинг бадий талкени” темасында докторлық диссертациясын жақлаған.

Ж.Эшонқулов Алишер Наўайы атындағы Өзбек тили хэм әдебияты университетинде “Фольклортаныў хэм диалектология” кафедрасының профессоры болып, студентлерге өзбек халқының аўызеки әдебий дөретиўшилигинен сабақ бериў менен бирге, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының өзбек тили, әдебияты хэм фольклор институтында таярланып атырған “Ўзбек халқлари” 100 томын таярлаўда белсене хызмет етпекте.

Профессор Ж.Эшонқулов 30дан аслам сабақлық, аўдармалары, қосықлар топламлары, Өзбекстан хэм шет ел көлеминдеги журналлар хэм илимий конференцияларда шығарған 150ден аслам илимий мақалалардың авторы. Кейинги үш жыллық илимий мийнетлерине: “Фольклоршуносликка кириш”, “Ўзбек фольклори”, “Ўзбек фольклори” сабақлықлары, “Асрга татигулик йиллар”, “Алишер Навоий мероси ва китобий достонлар”, “Достонларимиз бор экан тарихимиз, асл илдизларимиздан узоклашиб кетолмаймиз”, “Буюк ипак йўли фольклор материалларини қиёсий ўрганиш масалалари”, “The Mythological Basis of the “Giant” Character (Dev) in Uzbek Folklore”, “Эпос и актуальные проблемы его изучения”, “Мифологические основы и художественная трактовка образ дива”, “Буюк ипак йўли фольклор материалларини қиёсий ўрганиш масалалари”, “Эпос ва роман”, “Мы обязаны быть достойными предков” хэм тағы басқа да көплеген илимий мақалалары киреди.

Профессордың илимий излениўлери мәмлекетимиз тәрәпинен есапка алынып, 2019-жылы “Дослық” ордени менен сыйлықланды.

Есимбетов Адилбай Тлепович



Есимбетов Адилбай Тлепович 1978–жыл Кегейли районында туўылған. 2001-жылы Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетин тамамлаған.

Ол 2001–2002-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Анатолия хэм физиология кафедрасы оқытыўшысы, 2002–2005-жыллары ӨзР ИА Физиология хэм биофизика институты аспиранты, 2005–2007-жыллары усы институты киши илимий хызметкери, 2007–2008-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Экология хэм физиология» кафедрасы ассистенти, 2008–2010- жыллары кафедра доценти, 2010-2013-жыллары усы кафедра баслығы, 2013-2018-жыллары Тәбияттануў хэм география факультети деканы лаўазымларында ислеген. 2018-жылдан баслап Самарқанд ветеринария медицинасы институты Нөкис филиалы директоры болып ислемекте. Өзбекстан Физиологлар жәмийети ағзасы. Ол «Адам хэм хайўанлар физиологиясы» қәнигелиги бойынша 1 философия илимлериниң докторын таярлаған.

Биология илимлериниң докторы, доцент А.Есимбетовтың Өзбекстан хэм шет ел көлеминдеги журналларда 200 дан артық илимий мақала хэм тезислери сондай-ақ, 3 монография, 4 оқыў қолланба хэм 8 оқыў –методикалық қолланбасы баспадан шыққан. Оның авторлығында: «Regulation of the function of Ca²⁺ transporting systems of rat aortic smooth cells by alkaloid zeraushanisin», «Vasorelaxation effect of heteratisine and 6-O-benzoyl heteratisine on functional activity of rat aorta smooth muscle cells», «Characteristics of the vasorelaxant action of chrysin flavonoid on isolated thoracic rat aorta», «Particularities of the syntheses polymer directed biological action and their importance», «Relaxant effect of the F–37, an isoquinoline alkaloid on isolated rat aortic smooth muscle», «Effect of alkaloid 1-O-benzoylnappeline on rat aortic smooth muscle contractility», «Влияние флавоноида дигидрохверцетина на сократительную активность аорты крысы», «Сравнение z-индексов имт и длины тела у юношей и девушек, проживающих в зависимости от степени экологического неблагополучия на территории приаралья», «Жанубий оролбўйи худудида яшовчи ёшларнинг морфофункционал кўрсаткичлари қиёсий тахлили», «Кардиопротекторный эффект экстракта топинамбура в условиях гипоксии», «Оценка антропометрических показателей школьников, проживающих на территории республики Каракалпакстан» хэм тағы басқа да бир неше илимий мақалалары хэм «Radiobiologiya» (2017), «Adam anatomiyasi» (2018), «Bioekologiya. (Haywanlar ekologiyasi)» (2018), «Hayvonlar genetikasi ham biotexnologiya» (2020), «Hayvonlar fiziologiyasi» (2021) оқыў қолланбалары жәрияланған.

Dıqqat, jazılıw - 2022!

Húrmetli, jurnal oqırshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózıńızdıń usı tarawdağı jetiskenliklerıńız hám oy – pikirlerıńız benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2022-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mın) swm.

<u>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seıtov kóshesi, n/j.</u>	<u>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</u>
<u>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.</u>	<u>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</u>
<u>Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru</u>	<u>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</u>
<u>JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:</u>	<u>MFO: 00014; INN: 200 357 981</u>
<u>Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</u>	<u>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001</u>

<u>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</u>	<u>Jurnalǵa jil dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.</u>
<u>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı</u> <u>ISSN 2010-720X</u> <u>Indeksi: Jeke puqaralar ushın – 2101.</u> <u>Mákemeler ushın – 2102.</u>	<u>Basıwǵa ruxsat etildi: 22.12.2021</u> <u>Buyırta: №0305 Format: 60x84 1/8</u> <u>Kólemi: 17 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.</u> <u>Nusqası: 350 dana. Reestr № 11-3084</u>